Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет

ФІНАНСИ

Підручник

За редакцією доктора економічних наук,
професора А. І. Крисоватого,

Тернопіль
ЗУНУ
2024

До 55-річчя
кафедри фінансів ім. С. І. Юрія

ФІНАНСИ

УДК 336(075.8)
Ф59

Авторський колектив:
викладачі Західноукраїнського національного університету: В. П. Горин – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія (розд. 3); В.Г. Дем'янишин – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Заслужений працівник освіти України (розд. 1, розд. 5); О. П. Кириленко – доктор економічних наук, професор, заступник завідувача кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Заслужений діяч науки і техніки України, Відмінник освіти (розд. 6, розд. 7); Т. О. Кізима – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія (розд. 2, розд. 12); О. В. Кнейслер – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу (розд. 11); Н. Я. Кравчук – доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних відносин та дипломатії (розд. 13); А. І. Крисоватий – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, академік Академії фінансових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України (вступ, розд. 4); З. М. Лободіна – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія (розд. 1, розд. 5); О. О. Луцишин – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу (розд. 10); О. В. Петрушка – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія (розд. 8); Н. Я. Спасів– доктор економічних наук, професор кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу (розд. 9).

Рецензенти:
Ігор Олексійович Лютий – доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, завідувач кафедри фінансів Київського національного економічного університету імені Тараса Шевченка;
Михайло Іванович Крупка – доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка;
Андрій Євгенович Буряченко – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів імені Віктора Федосова Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Затверджено Вченою радою Західноукраїнського національного університету (протокол № 4 від 16 грудня 2022 р.)

Ф59 Фінанси : підруч. / за ред. д.е.н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль : Університетська думка, 2024. 632 с.

У сучасному світі, де панують новітні глобальні тренди, економічні виклики та загрози для національних економік, фінанси стають основними суб'єктними засадами та науковим фундаментом, на якому відбуваються і трансформуються всі суспільні процеси.

Цей підручник з фінансів пропонує комплексне вивчення основних понять, теорій та практичних аспектів фінансів та фінансової діяльності. Він охоплює широкий спектр тем, включаючи теорію фінансів, теоретичні та прикладні аспекти пізнання публічних фінансів, управління фінансовими ресурсами сучасного бізнес-середовища, складні взаємозв'язки між фінансовими показниками та стратегічними цілями суб'єктів господарювання, інвестиційний аналіз, ринки капіталів, управління особистими фінансами з урахуванням різних викликів та загроз для домогосподарств, міжнародні валютні ринки, міжнародні інвестиції, фінансову глобалізацію та управління ризиками у міжнародному фінансовому просторі. Підручник враховує сучасні тенденції у фінансовій сфері. Невизначеність та безпековість, а не ефективність та первинність економічної доцільності, асиметрії та асинхронність фінансових процесів, посилення нерівномірності розподілу доходів, гібридні війни – під кутом зору саме таких трендів сучасності розкриваються у підручнику новітні фінансові знання. Матеріали підручника допоможуть зрозуміти, що знання, які базуються на причинно-наслідкових зв'язках, не можуть містити догматичний наратив, а повинні постійно оновлюватися для формування у студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, працівників фінансових органів та установ, усіх, кому не байдуже зміцнення фінансової могутності нашої держави, реального розуміння того, як функціонує фінансовий простір через призму готовності до викликів та загроз і використання можливостей, які надає глобалізований світ.

УДК 336(075.8)

ISBN 978-966-654-753-1

© ВПЦ «Університетська думка», 2024
© Колектив авторів, 2024

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І. ТЕОРІЯ ФІНАНСІВ

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ.

1.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві 13

1.2. Сутність та структура фінансової науки..... 16

1.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки..... 21

1.4. Сучасні методологічні підходи до дослідження фінансів..... 30

1.5. Розвиток фінансової науки у XV-XIX ст. 46

1.6. Світова фінансова наука у XX ст. 50

1.7. Розвиток фінансової науки у сучасний період..... 55

РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ. ФІНАНСОВА СИСТЕМА.

2.1. Сутність фінансів як економічної категорії. Характерні особливості фінансів. 61

2.2. Об'єкти, суб'єкти та функції фінансів..... 67

2.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими розподільними категоріями..... 70

2.4. Фінансова система, її внутрішня та організаційна будова. 72

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА, ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ І ФІНАНСОВЕ ПРАВО.

3.1. Фінансова політика, її сутність та складові..... 79

3.2. Фінансова політика держави 84

3.3. Фінансова політика суб'єктів господарювання і домогосподарств 92

3.4. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики . 96

3.4.1. Загальні підходи до розкриття сутності та структури фінансового механізму..... 96

3.4.2. Характеристика компонент функціональної підсистеми фінансового механізму..... 98

3.4.3. Інституційна підсистема фінансового механізму 113

3.5. Фінансове право 117

ЧАСТИНА ІІ. ПУБЛІЧНІ ФІНАНСИ

РОЗДІЛ 4. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА.

4.1. Сутність, необхідність та види податків 125
4.2. Податкова політика держави 139
4.2.1. Мета податкової політики 147
4.2.2. Критерії податкової політики 150
4.2.3. Форми і напрями податкової політики 152
4.2.4. Цілі і методи податкової політики 156
4.3. Податкова система України 159
4.4. Основи організації податкової роботи та діяльності державної податкової служби 184

РОЗДІЛ 5. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА. БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС.

5.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету 195
5.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм 202
5.3. Бюджетний устрій та бюджетна система 215
5.4. Економічна сутність і склад доходів бюджетів 220
5.5. Економічна сутність і склад видатків бюджетів 249
5.6. Бюджетний дефіцит: економічна сутність, причини виникнення та соціально-економічні наслідки 272
5.7. Бюджетний процес та застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі 283

РОЗДІЛ 6. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ.

6.1. Інститут місцевого самоврядування та його роль у становленні місцевих фінансів 321
6.2. Вчення про місцеві фінанси та його розвиток 325
6.3. Сучасні наукові підходи щодо сутності місцевих фінансів 329
6.4. Функції місцевих фінансів та основні принципи їх організації 331
6.5. Склад місцевих фінансових інститутів та їх характеристика 335
6.6. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави 337
6.7. Визначення основних засад функціонування місцевих фінансів у нормативно-правових актах України 342

РОЗДІЛ 7. ДЕРЖАВНИЙ І МІСЦЕВИЙ КРЕДИТ.

7.1. Економічна природа та роль державного кредиту. 351
7.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик 359

7.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки. 367
7.4. Управління державним боргом. 376
7.5. Місцевий кредит та місцевий борг 391

РОЗДІЛ 8. ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.

8.1. Теоретичні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні..... 401
8.2. Джерела формування та напрями використання фінансових ресурсів Пенсійного фонду України 409
8.3. Доходи та видатки Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. 429

ЧАСТИНА ІІІ. ФІНАНСИ БІЗНЕС-ПРОСТОРУ

РОЗДІЛ 9. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.

9.1. Поняття та класифікація суб'єктів господарювання 441
9.2. Сутність та основи організації фінансів суб'єктів господарювання 451
9.3. Фінанси суб'єктів підприємництва 461
9.4. Основи організації фінансів некомерційних організацій 473
9.5. Фінансова діяльність підприємців-фізичних осіб 477

РОЗДІЛ 10. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.

10.1. Сутність фінансового ринку, його роль у сучасній економіці, інституційна будова. 483
10.2. Фінансовий ринок – складова фінансової системи. Типи фінансових ринків. 504
10.3. Ризики на фінансовому ринку. 519
10.4. Регулювання та саморегулювання фінансового ринку. 526
10.5. Інновації та глобалізація фінансового ринку. 530

РОЗДІЛ 11. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК.

11.1. Об'єктивна необхідність і сутність страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту..... 535
11.2. Економічна природа і сутність страхування..... 539
11.3. Функції принципи страхування 545
11.4. Класифікація страхування та перестрахування 549
11.5. Поняття страхового ринку, його структура..... 555
11.6. Державне регулювання діяльності у сфері страхування..... 559

ЧАСТИНА IV. ПЕРСОНАЛЬНІ ФІНАНСИ І ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.

РОЗДІЛ 12. ПЕРСОНАЛЬНІ ФІНАНСИ. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.

12.1. Персональні фінанси як первинна ланка фінансової системи. 563
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств. 567
12.3. Сутність та необхідність управління фінансами домогосподарств. 571
12.4. Бюджет домогосподарства як інструмент управління фінансами: сутність, структура, особливості формування. 578
12.5. Заощадження домогосподарств, їхня класифікація, мотиви та чинники. 581
12.6. Фінансова поведінка домогосподарств, її основні види, стратегії та моделі. 588
12.7. Фінансова грамотність населення та її вплив на формування фінансово незалежної особистості..... 591

ЧАСТИНА V. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.

РОЗДІЛ 13. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.

13.1. Міжнародні фінанси: інтерпретація сутності..... 597
13.2. Світове фінансове середовище: поняття, складові та фактори розвитку 604
13.3. Глобальні фінансові дисбаланси: сутнісні характеристики та класифікація 612
13.4. Фінансова дипломатія: концептуальні основи та інституційна структура..... 620

ВСТУП

У сучасному соціально-економічному просторі, де фінансові взаємозв'язки стають дедалі більш складними та динамічними і де спостерігаються новітні глобальні тренди, економічні виклики і невизначеності, фінанси стають основними засадами та науковим фундаментом, на якому відбуваються і трансформуються всі суспільні процеси.

Розуміння фінансових принципів державотворення, фінансових інструментів та механізмів бізнес-середовища, виокремлення з усієї сфери фінансових ресурсів персональних фінансів і пізнання всього спектра міжнародних фінансів – це невід'ємні складові навчальної культури професійного зростання та особистого успіху.

Основи фінансової науки, що досліджуються в цьому підручнику, є ключовими компетентностями, що генерують у здобувачів вищої освіти, аспірантів, фахівців – учених і практиків – систематизовані погляди на важливі аспекти сутності фінансів, формування фінансової політики та побудову фінансової системи.

Завдання цього підручника полягає не лише у розкритті основ фінансової теорії, а й у наданні всім, хто бажає зрозуміти природу, суть, форми й дію фінансів і мріє стати справжнім фінансистом, вмінь, навичок та інструментів для логічного узагальнення здобутих знань з метою вирішення складних фінансових завдань.

Підготовлений підручник сприятиме формуванню глибокого розуміння фінансово-економічних і соціально-теоретичних концепцій та можливостей для їхнього практичного застосування в сучасному глобальному середовищі.

Багатогранний розвиток ринкового господарювання та конкуренції, зростання швидкості перебігу фінансових процесів і необхідність миттєвого прийняття фінансових рішень вимагають від майбутніх фахівців у галузі фінансів глибоких системних знань і розуміння особливостей застосування тактичних інструментів і стратегій, що дають змогу ефективно вирішувати завдання фінансового управління в різних умовах. Тому наш підручник пропонує систематизоване вивчення теоретичних основ фінансової науки, аналіз сучасних фінансових тенденцій і трендів та розгляд практичних аспектів забезпечення розподілу, перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу в грошовому виразі.

Ознайомлення із запропонованим у підручнику навчальним багажем дасть можливість поглиблено у вивчити основні аспекти світу фінансів: від базових теоретичних конструкцій концептуальних засад теорії фінансів до стратегічного бачення фінансових засад державотворення та формування фінансових стра-

тегій планування інвестицій для покращення фінансових результатів діяльності бізнес-структур.

Цей підручник містить важливий навчальний інструментарій для формування новітньої логіки мислення компетентних фахівців-фінансистів, здатних швидко орієнтуватися в умовах невизначеності фінансового середовища й ефективно взаємодіяти з фінансовими викликами сучасного суспільно-соціального буття та приймати стратегічні рішення з метою досягнення успіху в умовах постійного дефіциту фінансових ресурсів та економічної нестабільності.

Фінанси є сукупністю економічних, суспільно-соціальних і правових дій у суспільстві з метою забезпечення грошових потреб держави, окремих соціальних груп суспільства, сегментів бізнес-сектора, а також всієї економіки країни за рахунок розподілу і перерозподілу частини валового внутрішнього продукту. Вони завдяки багатогранності внутрішньої природи впливають на всі соціально-економічні сфери функціонування суспільства та становлять саму сутність розподільчих і перерозподільних процесів. Соціально-економічний зміст фінансів не є чимось догматичним і чітко визначеним. Це твердження показує різноманітність наукових підходів до визначення сутності категорії «фінанси».

Перша частина підручника «Теорія фінансів» дає змогу глибше дослідити світ фінансів і складну будову фінансового буття, розглядаючи теоретичні основи фінансів та їхнє практичне застосування, для формування у читачів комплексного розуміння цієї важливої сфери, пов'язаної з розподілом і перерозподілом частини вартості національного валового внутрішнього продукту і встановленням міжнародних фінансово-валютних та кредитно-боргових відносин у глобальному міждержавному середовищі. У світі, де кожен аспект життя пов'язаний із фінансами, розуміння їхньої сутності та функціонування стає ключовим завданням не тільки для кожного студента, а і для всіх членів суспільства. Теорія фінансів – це важлива галузь знань, яка допомагає розкрити та осмислити різноманітні аспекти фінансового світу. Вона вивчає явища, процеси і природу розподілу та перерозподілу ресурсів крізь призму грошей і грошового виміру, дає можливість розглянути функції фінансів як суспільно-соціальної та економічної категорії й дослідити засади фінансової політики та структуру фінансової системи.

Друга частина підручника «Публічні фінанси» пропонує глибокий аналіз теоретичних та практичних аспектів пізнання публічних фінансів, досліджуючи їхню роль у сучасному державотворенні та розвитку суспільства на рівні держави, місцевих органів влади і територіальних громад, а також на рівні інших публічних союзів та об'єднань. У контексті постійної еволюції суспільства та його потреб, фіскальних дисбалансів і бюджетних розривів, національних і глобальних викликів в умовах постійного дефіциту фінансових ресурсів як на макро-, так і на мікрорівні питання публічних фінансів стають надзвичайно актуальними та важливими. Сучасний світ потребує не лише ефективного використання публічних ресурсів, а й їхнього стратегічного планування, щоб забезпечити сталість і безпековий розвиток суспільства. Публічні фінанси є складною системою, що об'єднує в собі елементи економіки, політики та соціальних наук. Податки, доходи бюджету, податкове регулювання, бюджет, бюджетні видатки, бюджетна система та бюджетний процес, міжбюджетні трансферти, державне соціальне страхування і забезпечення, державний кредит і борг, боргові зобов'язання

місцевих органів влади і територіальних громад… Науковий підхід до вивчення цієї тематики сприяє розумінню складних причинно-наслідкових взаємозв'язків та допомагає сформувати стратегічний погляд на глобальні тренди суспільного вибору в публічних фінансах для вирішення важливих фінансових проблем сучасності.

Третя частина підручника «Фінанси бізнес-простору» присвячена системному дослідженню теоретичного підґрунтя фінансових інструментів і методів управління фінансовими ресурсами, які є у сучасному бізнес-середовищі, виокремлює різноманітні підходи до формування та використання фінансових ресурсів у різних сферах бізнесу, спрямованих на оптимізацію видатків і збільшення доходів та прибутків з метою конкурентного позиціонування на ринку. В сучасному світі, де бізнес-простір постійно змінюється й адаптується під впливом новітніх викликів, глобальних трендів і технологічних інновацій, глобалізації та економічних трансформацій, розуміння фінансових аспектів відіграє ключову роль в успішному функціонуванні корпорацій, холдингів, підприємств, установ і організацій. Фінансова складова – це важлива основа стратегічного розвитку будь-якої компанії, оскільки вона дає змогу ефективно реалізовувати бізнес-стратегії, мінімізувати ризики та забезпечувати стабільність у фінансовій сфері. Науковий підхід до вивчення фінансів бізнес простору допомагає розкрити складні взаємозв'язки між фінансовими показниками та стратегічними цілями суб'єктів господарювання, що сприяє підвищенню його конкурентоспроможності та стабільності на ринку.

Четверта частина підручника «Фінанси домогосподарств і персональні фінанси» пропонує глибокий аналіз теоретичних основ управління особистими фінансами з урахуванням різних життєвих ситуацій і цілей. Науковий підхід до дослідження персональних фінансів допомагає індивідуальним споживачам розробити оптимальні стратегії фінансового планування, що сприяє досягненню фінансової стабільності та відкриває нові можливості для особистого розвитку і забезпечення майбутнього благополуччя. У сучасному світі, де фінансова незалежність кожної людини та соціально-економічна стабільність у житті особи, сім'ї та родини стають ключовими факторами для досягнення особистих і професійних цілей, розуміння принципів персональних фінансів та фінансів домогосподарств набуває особливого значення. Персональні фінанси охоплюють широкий спектр аспектів – від бюджетування й управління доходами до інвестування та планування особистих доходів і видатків.

П'ята частина підручника «Міжнародні фінанси» дає змогу опанувати як за формою, так і за змістом теоретичні та практичні аспекти міжнародних фінансів, розглядаючи такі ключові питання, як міжнародні валютні ринки, міжнародні інвестиції, фінансова глобалізація та управління ризиками у міжнародному фінансовому просторі. У глобалізованому світі, де міжнародні зв'язки набувають щораз більшого значення, вивчення міжнародних фінансів стає надзвичайно актуальним і важливим завданням. Міжнародні фінанси відображають складну систему взаємодії між різними країнами, міждержавними фінансовими інституціями та їхніми фінансовими ринками, а також вплив міжнародних подій і процесів на світову фінансову систему зокрема та всю світову економіку загалом. Науковий підхід до вивчення цієї тематики допомагає розкрити складні взаємозв'язки між національними та міжнародними фінансовими системами,

що сприяє розумінню сучасних трендів і тенденцій у глобальній фінансовій сфері та розвитку стратегій з метою подолання фінансових викликів і безпекових загроз на міжнародному рівні.

Високоефективне управління фінансовими ресурсами публічного сектора, продуктивний аналіз фінансових ризиків та прийняття обґрунтованих рішень для високорентабельного управління грошовими ресурсами в сучасному світі бізнесу і врахування впливу глобалізації, міжнародних фінансово-валютних відносин, міжнародних інвестицій та міжнародної фінансової стабільності на розвиток національних економік – саме такі знання допоможуть розібратися у глобальному фінансовому просторі сьогодення, де стираються класичні грані розуміння теорії та практики фінансової науки. Невизначеність і безпековість, а не ефективність та економічна доцільність, асиметрії й асинхронність фінансових процесів, фінансовий талантизм найбагатших людей світу, посилення нерівномірностей розподілу доходів, гібридні війни – саме такі тренди сучасності розкривають складність і важливість новітніх фінансових знань. Ці знання не можуть містити догматичний наратив, а повинні постійно оновлюватися для формування у людей реального розуміння того, як функціонує фінансовий простір сьогодення. До того ж вони мають бути готовими до викликів і використовувати можливості, які надає глобалізований світ.

Авторський колектив підручника висловлює глибоку вдячність рецензентам: Ігорю Олексійовичу Лютому – доктору економічних наук, професору, заслуженому економісту України, завідувачу кафедри фінансів Київського національного економічного університету ім. Тараса Шевченка; Михайлу Івановичу Крупці – доктору економічних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України, завідувачу кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету ім. Івана Франка; Андрію Євгеновичу Буряченку – доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри фінансів ім. Віктора Федосова Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана за висловлені рекомендації та конструктивні пропозиції щодо поданого в підручнику матеріалу.

Автори будуть щиро вдячні за відгуки та пропозиції щодо вдосконалення структури і змісту підручника, які можна надсилати за адресою:

кафедра фінансів ім. С. І. Юрія
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11а
м. Тернопіль
46009
тел. (0352) 51-75-76, (0352) 51-75-33
E-mail: kaf-fin@wunu.edu.ua,
head_ac@wunu.edu.ua

РОЗДІЛ 1.
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

1.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві.
1.2. Сутність та структура фінансової науки.
1.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки.
1.4. Сучасні методологічні підходи до дослідження фінансів.
1.5. Розвиток фінансової науки у XV-XIX ст.
1.6. Світова фінансова наука у XX ст.
1.7. Розвиток фінансової науки у сучасний період.

1.1. Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

Фінансова наука є невід'ємною складовою науки як системи знань. Наукою називають різні поняття, у неї вкладають відповідний зміст. Враховуючи багатоаспектність і розмаїття підходів до трактування науки, її розглядають як одну з форм суспільної свідомості, систему знань, сферу людської діяльності, окрему галузь наукового знання, мистецтво і творчу діяльність.

Науку більшість учених визначають як певний обсяг знань про реальну дійсність, які формують загалом наукову картину світу, а також діяльність, пов'язану з отриманням цих знань. Метою науки завжди були, є і будуть опис суспільних процесів і явищ, їхнє тлумачення й прогнозування, що дає змогу зробити теоретичне узагальнення і сформувати відповідну теоретичну модель. Наука є формою суспільної свідомості, системи знань про реальну дійсність, закони й закономірності розвитку, а також окремою сферою суспільної діяльності. Метою науки є формування відповідних знань про дійсність, напрацювання напрямів її модернізації та розвитку.

Розглядаючи науку як систему відповідних знань про навколишню дійсність, до її складу відносять: гіпотези, концепції, доктрини, теорії й закономірності, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові факти, проблеми, завдання.

Вивчаючи науку як специфічну діяльність людини, до її складу зараховують: суб'єкти діяльності (вчені, творчі колективи з їхніми знаннями, вміннями, навичками); цілі діяльності; функції діяльності (опис, тлумачення, прогнозування); засоби діяльності; методи діяльності; форми діяльності (теоретичні узагальнення, дослідження, експеримент, конструювання); об'єкти діяльності; результати діяльності.

Термін «наука» використовувався давньогрецькими мислителями Платоном і Арістотелем, вживався Архімедом та іншими відомими філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладалися у філософії.

У XV ст. з остаточним відокремленням політичної економії від філософії фінансова наука розглядалася як складова економічної науки, що продовжувалося до XVIII ст.

Термін «фінанси», що у перекладі з латинської мови означає «платіж», використовувався з метою розкриття механізму мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводилися податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін «фінанси» використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Безпосередньо у науковий обіг термін «фінанси» ввів французький вчений і політик Ж. Боден у 1577 р. у праці «Шість книг про республіку» для виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави.

У XVI-XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, у результаті чого виникли поняття «державні фінанси», «державний бюджет», «державний кредит». Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. У 1784 р. Ж. Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції. Цей період характеризу-

вався виокремленням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфери фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансових у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Найвищого рівня розвитку досягли фінанси у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці.

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансові відносини національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Фінансова наука як самостійна галузь наукових знань пов'язана з усіма економічними науками. Вона використовує спільну інформаційну базу, користується спільними принципами, методами і прийомами, має спільний об'єкт – суспільство. Результати фінансових наукових досліджень пов'язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і спрямовані на удосконалення суспільних відносин, підвищення ефективності функціонування економіки і соціальної сфери, зміцнення економічної могутності держави. Фінансова наука розглядається як вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їхнього виникнення та розвитку на різних історичних етапах розвитку суспільно-економічних формацій.

Сутність фінансів, їхній зміст та форма, принципи організації фінансових відносин, характер їхнього використання, закономірності розвитку обумовлені характером та функціями держави. Відповідно фінансова наука охоплює вчення про фінанси рабовласницького, феодального, капіталістичного суспільства, сучасних модифікацій суспільного розвитку. Вона виявляє загальні риси фінансів усіх формацій, розкриває відмінності, особливості функціонування у різних державах, які знаходяться на одному або різних рівнях соціально-економічного розвитку. Розглядаючи фінанси як особливу сферу економічних відносин і як складову всієї системи цих відносин, фінансова наука доводить підпорядкування фінансів закономірностям розвитку суспільства, розкриває їхні особливості, характерні

для відповідного рівня соціально-економічного розвитку, виявляє зворотний вплив фінансів на економіку, роль фінансів у становленні та розвитку відповідного суспільного і політичного устрою.

Фінансова наука вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій, установ, громадян, пов'язаних зі створенням і використанням фондів грошових коштів і фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах, а також закони й закономірності фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії та взаємозв'язку. Зважаючи на обмеження фінансових ресурсів у суспільстві, фінансова наука має дати відповідь на питання, як і в яких формах доцільно створювати та використовувати грошові фонди з метою оптимального вирішення загальнодержавних потреб, потреб суб'єктів господарювання і населення з урахуванням закономірностей всіх фінансових явищ, їхньої об'єктивної необхідності, а також різних суспільних інтересів.

Фінансова наука – суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП. Це потребує використання певного методологічного підходу. Одним з найважливіших завдань фінансової науки є теоретичне обґрунтування моделі розподільних процесів, яка дала б можливість гармонізувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Загальна мета фінансової науки – пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, передання результатів наукових досліджень для практичної реалізації. Об'єктивними законами у фінансовій сфері є найстійкіші сутнісні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності фінансових явищ і процесів. Наприклад, ставки податків впливають на розвиток виробництва. Однак відповідь на питання, в яких випадках вони впливають негативно, а в яких набувають лише фіскального характеру і не шкодять виробничій діяльності, має дати лише фінансова наука.

1.2. Сутність та структура фінансової науки

Фінансовою наукою називають специфічну галузь наукових знань у сфері суспільних, гуманітарних наук, а також наукову діяльність, спрямовану на вивчення фінансів у теоретичному, методологічному і практичному аспектах, фінансових форм і методів організації й функціонування суспільства.

У суспільно-історичних реаліях фінансова наука постає у трьох виявах:

– як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
– діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;

– сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності.

Розглядаючи фінансову науку як сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси, до її складу зараховують гіпотези, концепції, доктрини, теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо.

Характеризуючи фінансову науку як діяльність, пов'язану з продукуванням знань про фінанси, до її складу відносять суб'єкти (вчені-фінансисти, спеціалісти), цілі (дослідження теоретичних і практичних засад функціонування фінансів у суспільстві), функції (опис, пояснення, прогноз), засоби (інформація, обладнання, устаткування), методи (правила, прийоми, понятійний апарат, теорії, концепції тощо), форми (теоретизування, експериментування тощо), об'єкти (грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагромадження, видатки, витрати), результати фінансової наукової діяльності (сукупність наукових знань і наукові прогнози).

Фінансову науку як сукупність колективів, інститутів і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності, визначають ті суб'єкти, які безпосередньо виконують наукові дослідження. В Україні такими суб'єктами є наукові підрозділи Національної академії України, Академія фінансового управління при Міністерстві фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів тощо. Їхня фінансова наукова робота є функціональним завданням, а для їхніх працівників – професійною діяльністю.

Таким чином, ***фінансова наука*** – спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення теорії і практики фінансів, використовуючи власну методологічну базу, а також форм організації і функціонування окремих формальних і неформальних фінансових інститутів.

Структура фінансової науки:

– історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
– науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
– прикладні науки (публічні фінанси, бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, корпоративні фінанси, фінансовий ринок, страхування, місцеві фінанси, фінанси домогосподарств, фінансове планування, фінансовий контроль тощо).

Особливість фінансової науки – її теоретико-прикладний характер. Вона покликана формулювати теоретичні концепції та моделі фінансів,

обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Фінансові наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єкти фінансової науки – вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єкт фінансової науки, як й інших економічних наук, – суспільство. Під час визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Отже, *об'єкт дослідження фінансової науки* – це процес або явище фінансової теорії та практики, що зумовлює проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

- фонди грошових коштів (централізовані – державні та місцеві бюджети, Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, державний кредит; децентралізовані – фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);
- капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;
- грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибуток, амортизація тощо);
- конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;
- всі види видатків, витрат;
- фінансова діяльність всіх суб'єктів фінансових відносин;
- всі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Таким чином, усе те, на що спрямована діяльність дослідника і що протистоїть йому як об'єктивна фінансова реальність, є об'єктом фінансового дослідження.

Предмет фінансового дослідження – теоретичне відтворення об'єктивної фінансової дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню у процесі фінансового наукового дослідження і є головними, визначальними для конкретного дослідження. При визначенні предмета фінансової науки в об'єкті пізнання виді-

ляється певна його частина, яка входить у предмет науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями фінансової науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відображає реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне вираження (обсяг, вартість, ціну тощо), то предмет науки – це філософська абстракція, яка відображає окремі сторони та особливості об'єкта, котрі реально помітити неможливо.

Предмет фінансової науки:

- сутність фінансів (розподільні, або економічні, або грошові відносини, пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, частини національного багатства з метою формування та використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання);
- теоретико-методологічні засади дослідження фінансових явищ і процесів;
- специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності;
- особливі форми вияву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей;
- фінансова техніка;
- фінансова практика.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу зіставні між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження і на яку спрямовується основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає його тематику і напрям.

Фінансові явища і процеси наука досліджує на різних рівнях, зокрема на міжнародному (глобальному рівні), загальнодержавному (макрорівні), регіональному (рівні адміністративно-територіальних утворень), на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівні). На глобальному і макрорівні досліджуються, як правило, макроекономічні, інтегральні показники, на мікрорівні – децентралізовані фінансові ресурси і чинники, котрі впливають на їхнє формування і використання.

У результаті досліджень встановлюються закономірності явищ і процесів, пов'язані з формуванням доходів та їхнім використанням, а також параметри, що забезпечують найбільш ефективне функціонування фінансів та їхній вплив на соціально-економічні процеси.

Суспільне призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно розкриваються через функції. Функції фінансової науки дають можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їхній вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які

стоять перед фінансовою наукою. У результаті ознайомлення з функціями фінансової науки стає зрозумілим її суспільне призначення та практична цінність, визначаються основні напрями її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Загальнонаукові функції:

- *гносеологічна (пізнавальна)* забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів на рівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, констатацію існуючого стану функціонування та розвитку фінансів;
- *соціальної пам'яті* – накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів у попередньому історичному періоді;
- *інтерпретаційна* забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації, суспільного призначення;
- *прогностична* відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи, шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначає перспективи їхнього розвитку;
- *евристична* за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію існуючих фінансових знань, а виявлення нових, раніше невідомих властивостей фінансів та фінансових явищ;
- *нормативна* встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;
- *комунікативна* забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень і прогалин у фінансових знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;
- *прикладна* сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

- *аксіологічна (ціннісна)* формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;
- *креативна (творча)* реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;
- *ідеологічна* відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, зокрема окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності й ідеали, відображають інтереси та волю певних соціальних груп населення, використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;
- *виховна* конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формуванні у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

- *фінансово-орієнтуюча* відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин і фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;
- *інструментальна* визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;
- *критично-експертна* полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їхньої відповідності загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проектів, нормативно-правових актів з фінансів, фінансової практики.

1.3. Зміст системи фінансових наукових знань та інструментарій фінансової науки

Фінансова наука – дуже розгалужена і диференційована система наукових знань, видів і форм наукової діяльності. Кожна її структурна частина зумовлена потребами пізнавальної та практичної фінансової ді-

яльності й відображає багатоаспектне і багатоцільове призначення фінансів як науки.

Зміст фінансової науки становлять такі блоки наукових фінансових знань:

- фундаментальні теоретичні й історичні основи фінансів;
- методологія фінансів (парадигми, методи побудови наукових знань, теоретичних та емпіричних досліджень);
- системи наукових фінансових знань галузевого і проблемного характеру;
- системи фінансових наукових знань прикладного характеру, що відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів фінансової діяльності.

Зміст системи наукових фінансових знань складають теорії, фінансова наука, фінансова думка, вчення, доктрини, концепції, наукові закони, судження, умовиводи, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, наукові парадигми, методи, поняття та категорії, наукові факти, наукові результати.

Галузеві та прикладні системи фінансових наукових знань, які допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, як правило, мають містити такі елементи: вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких базуються висновки для прояснення або запобігання специфічним фінансовим явищам; сукупність логічних правил, що вводяться для оперування поняттями, термінами у межах цих систем знань; спосіб побудови логічних висновків, які дають можливість передбачити специфічні фінансові факти тощо.

Охарактеризуємо складові системи наукових фінансових знань.

Теорія – система ідей, поглядів, положень, тверджень, логічних принципів, висунутих гіпотез, сформованих наукових концепцій та прийнятих постулатів, за допомогою яких узагальнюється досвід, отримуються достовірні знання, відображається закономірний розвиток природи, суспільства, мислення. Теорії спрямовані на тлумачення та пояснення будь-якого явища, в т. ч. фінансового. Це форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності. Теорія – система достовірних знань про діяльність, яка описує, пояснює, передбачає явища конкретної предметної галузі.

Фінансову теорію слід розуміти як об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємопов'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової дійсності. Фінансова теорія вирізняється різносторонністю поглядів. Часто

певні фінансові теорії є відірваними від реальної практики, а тому лише в ідеалізованому варіанті відображають фінансову практику.

Фінансова наука – впорядкований процес одержання знань, їхньої організації та систематизації у світлі певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їхнього функціонування. На відміну від теорії, фінансова наука характеризується доказовістю і достовірністю щодо змісту, систематизованістю щодо форми, обґрунтованістю положень і висновків.

Фінансова думка – інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом – від гіпотези до достовірного знання. Ця думка однаково працює на фінансову теорію і фінансову науку. Фінансова думка відображає сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин та способів їхнього доведення.

Вченням про фінанси називають сукупність теоретичних положень щодо фінансів, систему поглядів мислення на фінанси.

Фінансову доктрину трактують як систематизоване вчення про фінанси, цілісну концепцію, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепція, теорія частіше використовується для позначення фінансових поглядів з відтінком схоластичності та догматизму, тобто впливу суб'єктивного чинника на трактування об'єктивних понять.

Фінансова концепція – певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей щодо їхнього системного висвітлення. Отже, концепцію розуміють як систему доказів певного положення або систему поглядів на те чи інше фінансове явище. Концепція може базуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи або бути й авторською і розкривати власні теоретичні міркування дослідника. В обох випадках викладені положення мають бути логічно обґрунтованими, а не штучним набором окремих різнопланових тверджень. З огляду на це концептуальність – це визначення змісту, сутності, смислу того, про що йдеться.

Наукові закони – внутрішні суттєві зв'язки фінансових ідей, явищ, що зумовлюють їхній закономірний розвиток. Закони характеризуються загальністю, необхідністю і повторювальністю за певних умов. Наукові закони у фінансовій сфері відтворюють істотні, необхідні зв'язки фінансових явищ і процесів у їхній суспільній зумовленості. Ці закони відрізняються за часом дії (постійні й тимчасові); за ступенем спільності (загальні та специфічні), за способом вияву (динамічні й статичні або

схоластичні), за формою обумовлення (причинні та функціональні), за формою зв'язків між суспільними і правовими явищами (наукові закони, що відображають незмінність цих зв'язків чи тенденцій розвитку або встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв'язок).

Для доведення закону наука використовує судження. *Судження* – думка, в якій за допомогою зв'язку фінансових явищ, понять чи процесів стверджується або заперечується що-небудь. Судження про предмет, явище або процес можна отримати або безпосередньо за допомогою спостереження, або опосередковано за допомогою умовиводу.

Умовивід трактують як розумову операцію, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, яке певним чином пов'язане з вихідним.

Постулати та аксіоми – вихідні, незалежні, несуперечливі й повні твердження або положення наукових теорій, які за аксіоматичної або дедуктивної побудови теорій сприймаються як істинні та з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції). Отже, хоча правильність постулатів теоретично чи практично не доведена, вони приймаються науковою теорією як істинні.

Гіпотеза – наукове припущення або допущення, висунуте для пояснення фінансових явищ, процесів або їхніх причин, які зумовлюють певний наслідок. Інакше кажучи, гіпотеза – таке наукове припущення, істинність якого не доведена і потребує експериментальної перевірки. Доведена гіпотеза стає істиною.

Наукові проблеми виникають тоді, коли визрівають необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є видом знання, яке виявляє межі незнання. Якщо проблема сформульована і визначена правильно, то окреслені й сфери можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

Наукова парадигма становить теоретико-методологічну основу фінансової науки і наукових досліджень. Парадигма – той чи інший приклад або показовий випадок концепцій чи теоретичного підходу. Парадигму визначають як:

- визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їхнього вирішення науковому товариству;
- одну або декілька фундаментальних теорій, котрі користуються загальним визнанням і впродовж певного часу спрямовують наукові дослідження;

– панівний для певного історичного періоду в науковому товаристві усталений взірець, еталон мислення або постановки та вирішення проблеми, який уможливлює достовірність результатів наукового пошуку;
– систему ідей і уявлень, здатних вирішити суперечності, що виникли в науці, дати пояснення накопиченому емпіричному матеріалу і відкрити шлях до подальшого поглиблення знань.

Метод – спосіб відображення і відтворення у мисленні досліджуваного предмета. Уміле застосування методів є важливою передумовою одержання нових істинних наукових знань. Головні елементи методу: принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Наукові методи поділяються на: загальні методи вищого (філософського) рівня, загальнонаукові методи, конкретно наукові методи, спеціальні методи.

Поняття та категорії, якими оперує фінансова наука, є логічним вираженням знань про її об'єкт, предмет і мету. Фінансове наукове поняття – думка, відображена в узагальненій формі. Цими поняттями називають змістовні, необхідні ознаки фінансових явищ і процесів, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні об'єктивну суть таких явищ і процесів, існують у ній, виражають специфічну фінансову визначеність цих процесів і явищ. Якщо поняття увійшло в науковий обіг, його виражають одним словом або використовують сукупність слів, які називають термінами. Фінансова наука має власну термінологію, котра виділяє її з сукупності інших наук, наприклад, фонди грошових коштів, фінансові ресурси, фінансове планування, фінансове регулювання, фінансові резерви, фінансовий механізм, фінансовий контроль, грошові доходи, грошові нагромадження, видатки, бюджетне фінансування, кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, міжбюджетні трансферти тощо. Окремі терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії, називають *фінансовими категоріями.* До категорій фінансової науки належать бюджет, фінанси підприємств, податки, страхування, державний кредит, прибуток, основні фонди, оборотні кошти та ін.

Поняття та категорії, з одного боку, завершують процес наукового дослідження, закріплюють його результати, а з іншого – є інструментом наукових досліджень. Сукупність основних понять і категорій фінансової науки становлять її понятійний апарат, який окремо не є ні теорією, ні практикою. Об'єктивна істина досягається тільки тоді, коли фінансовий понятійний апарат представлений у системі, тобто є взаємозалежним і формулює наукову систему знань (фінансову теорію, концепцію тощо).

Науковий факт (науковий результати) – нове знання, здобуте у процесі фінансових наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації. Науковим фактом називають відображену у висловлюванні об'єктивну реальність. Результат фінансової науки має багатовимірну (у гносеологічному значенні) структуру, в якій можна виділити чотири складові: об'єктивну (реальні фінансові явища, процеси, події, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом); інформаційну (інформаційні посередники, які забезпечують передачу фінансової інформації від джерела до адресата – засобу фіксації факту); практичну (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання й експерименту); когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій фінансової теорії, теоретичних схем, психологічних установок).

Таким чином, серед сукупності системи фінансових наукових знань *центральне місце відводиться фінансовій теорії*, яка не безпосередньо, а ідеалізовано відображає дійсність. *Фінансову теорію* розглядають як сукупність узагальнюючих положень, що утворюють фінансову науку або її розділ. Вона є формою синтетичного знання, у межах якої окремі поняття, гіпотези, закони та всі інші складові системи фінансових наукових знань втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи. Отже, за побудовою фінансова теорія є внутрішньо диференційованою, але цілісною системою знань, яку характеризують логічна залежність одних елементів від інших, можливість виведення змісту теорії сукупністю тверджень і понять за певними логіко-методологічними принципами та правилами.

Фінансовій теорії як найвищій формі вираження наукових знань *властиві відповідні функції*, основні з яких – пояснювальна, передбачувальна, синтезуюча, методологічна, практична.

Пояснювальна функція полягає у розкритті закономірностей розвитку об'єктів фінансової теорії, науковому обґрунтуванні цих закономірностей. Пояснення може здійснюватися багатьма методами, зокрема за допомогою суджень, що містяться у структурі фінансової теорії. Це може стосуватися вихідних і похідних положень, поданих як понятєво-категорійний апарат фінансової теорії. У процесі реалізації пояснювальної функції розкриття змісту фінансової теорії як сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних складових дає можливість для наукового передбачення.

Суть передбачувальної функції виявляється у тому, що фінансова теорія дає змогу визначити тенденції розвитку фінансових явищ і про-

цесів, передбачити майбутні події. Передбачувальна функція пов'язана з пояснювальною, оскільки кожне пояснення містить у собі передбачення, а передбачення неможливе без пояснення. Використання на практиці цієї функції дає можливість оптимізувати фінансові плани та прогнози, розробляти і коригувати стратегічні й тактичні засади фінансової політики.

Синтезуюча функція розкриває закономірні зв'язки між окремими частинами й елементами теоретичної системи, що дає змогу визначити принципово нові інтеграційні якості, властиві фінансовій теорії як цілісній системі, на противагу окремим частинам та елементам або простій їхній сукупності. Одночасно систематизація знань у фінансовій теорії забезпечує принципове їхнє спрощення, усуває розрізненість (наприклад, теорія фінансів – теорія державних фінансів – теорія бюджету держави та ін.).

Зміст методологічної функції полягає у тому, що за певних умов фінансова теорія після відповідних змін перетворюється на метод пізнання, а окремі методи фінансового наукового дослідження набувають якостей фінансової теорії, теоретичного значення.

Практична функція свідчить про орієнтацію фінансової теорії на практику, оскільки розроблення теорії не є самоціллю фінансової науки. Сама собою теорія не мала б великого значення, якби не була потужним засобом розвитку наукових знань, а також науковою, методологічною основою фінансової практичної діяльності. З цього приводу поширеними є вислови, що найважливіший критерій теорії - практика і немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія.

Інструментарій фінансової науки визначається її методологією як вченням про принципи, форми і способи наукового пізнання. У науковій літературі розглядають багато концептуальних підходів до змісту методології, її трактування, які зводяться до того, що поняття «методологія» має два найважливіших значення: по-перше, це сукупність засобів, методів, прийомів, які застосовують у певній науці; по-друге, це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної та практично-перетворюючої діяльності людини.

За основу візьмемо визначення, згідно з яким методологія – система наукових принципів, на яких базується фінансове дослідження, здійснюється вибір мети, змісту, сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, котрі забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Методологія фінансової науки виконує такі функції:

- визначає способи здобуття фінансових наукових знань, які відображають динамічні фінансові процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, завдяки якому досягається мета фінансового дослідження;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо фінансових процесів і явищ, що досліджуються;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії фінансової науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у фінансовій науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент фінансового наукового пізнання.

Методологія фінансової науки як вчення про систему наукових принципів, форм і способів наукової діяльності має чотирирівневу структуру. Перший і другий рівні – фундаментальні та загальнонаукові принципи, а третій і четвертий – конкретно-наукові й спеціальні методи і техніки.

Найвищим рівнем методології фінансової науки, який визначає загальну стратегію принципів пізнання, особливостей фінансових явищ, процесів, сфер діяльності, *є філософська або фундаментальна методологія*, до якої належать діалектичні, гносеологічні та логічні методи.

Сутність діалектичного методу полягає у використанні фінансовою наукою категорій та законів діалектики. Категоріями називають найбільш загальні та важливі поняття будь-якої науки (сфери знання); вони фіксують якісні характеристики предмета пізнання, а тому у певній сфері знання не можна правильно міркувати, не вживаючи категорії.

Виявляючи три сфери виявів буття, філософська наука сформувала три розділи його категоріальних визначень:

1) сфера буття (буття та якість): входять категорії буття і ніщо, кількість і якість; існує перехід однієї категорії в іншу; діє діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні;
2) сфера сутності (буття як відношення): входять категорії сутність та явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, форма та зміст, причина та наслідки; діє закон єдності та боротьби протилежностей;
3) сфера поняття (буття як поняття): входять категорії одиничного, особливого, всезагального; діє закон заперечення заперечення. Діалектичний метод характеризується:

– орієнтацією процесу дослідження щодо пізнавальних завдань та можливостей. Вказує, що саме слід виявляти у пізнаванні фінансових явищ і процесів та на які результати можна сподіватися;
– можливістю використовувати не всі знання, а лише частину діалектичної логіки;
– виконанням упорядкування, систематизації здобутих знань. Вказує, наприклад, на відмінності сутності та явища, змісту і форми і надає вказівки щодо їхнього розпізнання.

Використовуючи категорії сутності та явища у фінансовій науці, досліджуючи категорію фінансів, можна зробити висновок, що сутність фінансів є скритою від нас і характеризується розподільними відносинами, які бачити неможливо. Ця сутність виявляється за допомогою категорії явища, що вказує на видимі ознаки цих відносин: формування, розподіл доходів, грошових нагромаджень, прибутку, грошових фондів; оподаткування, фінансування, дотування, субсидіювання тощо, які реалізуються за допомогою відповідних грошових потоків. Використовуючи категорію змісту як сукупності певних елементів, можна зробити висновок, що змістом фінансів є грошові фонди і фінансові ресурси, а за категорією форми як способу зв'язку між окремими елементами форма фінансів реалізується за допомогою фінансових планів.

За допомогою діалектичного методу можна обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки фінансових процесів і явищ, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, формою і змістом, можливістю і дійсністю, об'єктивно оцінити фінансову дійсність, обґрунтувати перспективи розвитку фінансових відносин і можливі наслідки прийняття певних фінансових рішень.

Загальнонаукова методологія передбачає використання таких методологічних підходів: діалектичний, історичний, порівняльний, логічний, герменевтичний, термінологічний, системний, синергетичний, діяльнісний, інформаційний, поведінковий (біхевіориський), гуманістичний, культурологічний, аксіологічний (ціннісний), пізнавальний (когнітивний), кібернетичний, інституціональний, структурний, функціональний, комплексний, системно-функціональний, функціонально-структурний та інші.

Загальні методи фінансового наукового дослідження об'єднуються у три групи:

1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, метод опису, експертних оцінок);

2) методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, моделювання, аналогія та інші);
3) методи, що використовуються на теоретичному рівні (сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний та інші).

До *конкретно-наукових* і *спеціальних методів* належать: теоретико-спеціальний; конкретно-соціологічний; економіко-математичний; статистичні; власні спеціальні методи, які розроблені та використовуються тільки у певному дослідженні; спеціальні методи інших наук, які використовуються у фінансових дослідженнях.

1.4. Сучасні методологічні підходи до дослідження фінансів

Сучасна фінансова наука досліджує дуже багато фінансових явищ і процесів та проблем, пов'язаних з ними. Актуальність таких проблем стосується, з одного боку, необхідності реформування системи управління публічними фінансами, а з іншого – внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз, зумовлених руйнуванням економічного потенціалу країни й економічних зв'язків в умовах війни.

Серед такого інструментарію найважливіше місце займають методологічні підходи до дослідження фінансів, які можна використовувати в процесі наукового аналізу, методів, інструментів та важелів управління фінансами. Такі підходи дають змогу підвищити якість наукових розробок, посилити теоретичне обґрунтування і практичну цінність отриманих наукових результатів.

Методологією будь-якої науки називають цілісну систему пізнання і практики. Більшість науковців вважають, що методологія – «...це система принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про систему» [2, с. 63].

Методологією фінансової науки, яка охоплює вчення про фінанси, можна вважати цілісну систему принципів і способів побудови, організації та здійснення теоретично-пізнавальної фінансової діяльності у сфері дослідження різних аспектів фінансової дійсності, а також вчення про таку систему.

Методологія сучасної фінансової науки та її складових є дуже складним і багатоплановим пізнавальним явищем, яке вміщає:

– актуальні проблеми структури наукових знань у сфері функціонування фінансів;

– закони та закономірності виникнення, розвитку, функціонування і змін наукових фінансових теорій;
– понятійний апарат фінансової науки та усіх її складових;
– склад і структуру наукових методів фінансової науки;
– аналіз специфічної мови фінансової науки.

Дослідження методології фінансової науки дає можливість зробити висновки, що вона з'явилася і розвивалася разом із появою та розвитком фінансових відносин у суспільстві. Методологія є особливим загальнонауковим феноменом, який внутрішньо властивий фінансам загалом і кожній його складовій. Ядром методології фінансової науки є єдність і взаємозв'язок діалектики, гносеології, логіки, кожна з яких має відповідне методологічне навантаження.

У структурному відношенні методологія фінансової науки охоплює багато рівнів, зокрема світоглядний, загальнонауковий, конкретно-науковий, спеціально-науковий, рівень дослідницьких процедур і методик. Між цими рівнями методології існує щільний зв'язок, взаємозалежність, взаємна підпорядкованість і взаємне проникнення.

При використанні у дослідженнях фінансова теорія стає науковим методом. Вона дозволяє пояснювати фінансові явища і процеси, виявляючи при цьому їхні властивості, бути доказом і критерієм їхньої істини.

Потреба у пізнанні та розвитку методології фінансової науки пояснюється ускладненням і динамікою об'єкта дослідження, а також засобів пізнання. Виявлення нових і модернізація діючих наукових фінансових методів зумовлені потребою адекватного відображення всієї багатогранності фінансової реальності.

Серед наявних розмаїтих методів фінансової науки немає жодного такого, який би не використовувався в інших сферах наукових знань. Одночасно застосування фінансовою наукою різноманітних підходів, способів, прийомів, процедур наукового дослідження, властивих іншим наукам, супроводжується їхньою трансформацією з урахуванням специфіки фінансової дійсності.

Одне з найважливіших місць у методології фінансової науки займають її методологічні підходи. Такі підходи є головним компонентом фінансової парадигми і вважаються сукупністю взаємопов'язаних і взаємозалежних наукових методів. Кожен з методологічних підходів містить розмаїті взаємозалежні методи, серед яких один з них або декілька вважають головними, а інші - підпорядковані їм і мають допоміжний, другорядний характер.

Взаємозв'язок методологічних підходів і методів фінансових наукових досліджень представлено на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Взаємозв'язок методологічних підходів і методів фінансових наукових досліджень*

*Джерело: складено авторами на основі [5; 7; 24].

Найважливішим методологічним підходом вважаємо діалектичний, оскільки діалектика є загальною методологією, що містить загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Цей підхід дає можливість охопити увесь світ у його цілісності, встановити межі проблеми, яка підлягає дослідженню серед інших. Він використовує закони і категорії діалектики, які дають змогу пояснити суть і зміст фінансових явищ і процесів. Цей підхід достатньо поглиблено розглянуто у наших публікаціях.

Методологія дослідження фінансів, їхньої сутності, необхідності базується на загальних філософських і спеціальних методах, а також конкретних методах, які використовує фінансова наука.

З одного боку, фінанси є центральною ланкою економічної системи суспільства, тому всі загальні ознаки, властиві цій системі, будуть характерні для фінансів. З іншого боку, фінанси є самостійним поняттям, реальною дійсністю, елементом буття.

У Філософському енциклопедичному словнику подано таке визначення буття: «Безпосередня дійсність, ще не роздвоєна на явище і сутність: з неї починається пізнання. Адже сутність на початку не дається, вона прихована, тому відсутня тут і її кореляція – явище» [15, с. 69]. У цьому значенні буття є універсальним, може стосуватися будь-яких природних і штучних утворень, речей, людей тощо. Таким утворенням є фінанси, розглядаючи які узагальнено, поверхово, неможливо зрозуміти їхню сутність, оскільки вона прихована, потребує застосування спеціального дослідження.

З'ясування глибинних засад та особливостей фінансів можливе за умови використання діалектичного методу як способу і мистецтва «... розв'язання таких проблем – визначення протилежностей, аналіз і розмежування, їх синтез в деяке ціле, розкриття руху і розвитку відповідних структур, напрямів, тенденцій їх генезису» [15, с. 161] та діалектичної логіки. Основним принципом цієї логіки є «...тотожність мислення і буття. Ця тотожність не статична, збіг мислення з буттям розвивається, що визначає структуру діалектичної логіки» [15, с. 160].

Процес дослідження вимагає використання відповідного інструментарію, до якого належать філософські та економічні категорії, закони і закономірності, принципи тощо. Категорії філософська наука визначає як «...найбільш загальні поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для «скорочення» досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності» [15, с. 272].

Використання діалектичного підходу при з'ясуванні сутності фінансів відображено на рис. 1.2.

Як видно з рис. 1.2, використання законів діалектики, зокрема переходу кількості в якість та єдності й боротьби протилежностей, дає можливість з'ясувати сутність фінансів, їхній зміст та форму, як вони пов'язані з фінансовими ресурсами.

Генетичну структуру фінансів як елементу буття «...утворюють три основні категорії: якість – кількість – міра. В ній діє закон переходу якісних змін у кількісні і навпаки. Оскільки речі з'являються і зникають, вони постають як явища, і через них мислення заглиблюються в сутність» [15, с. 160].

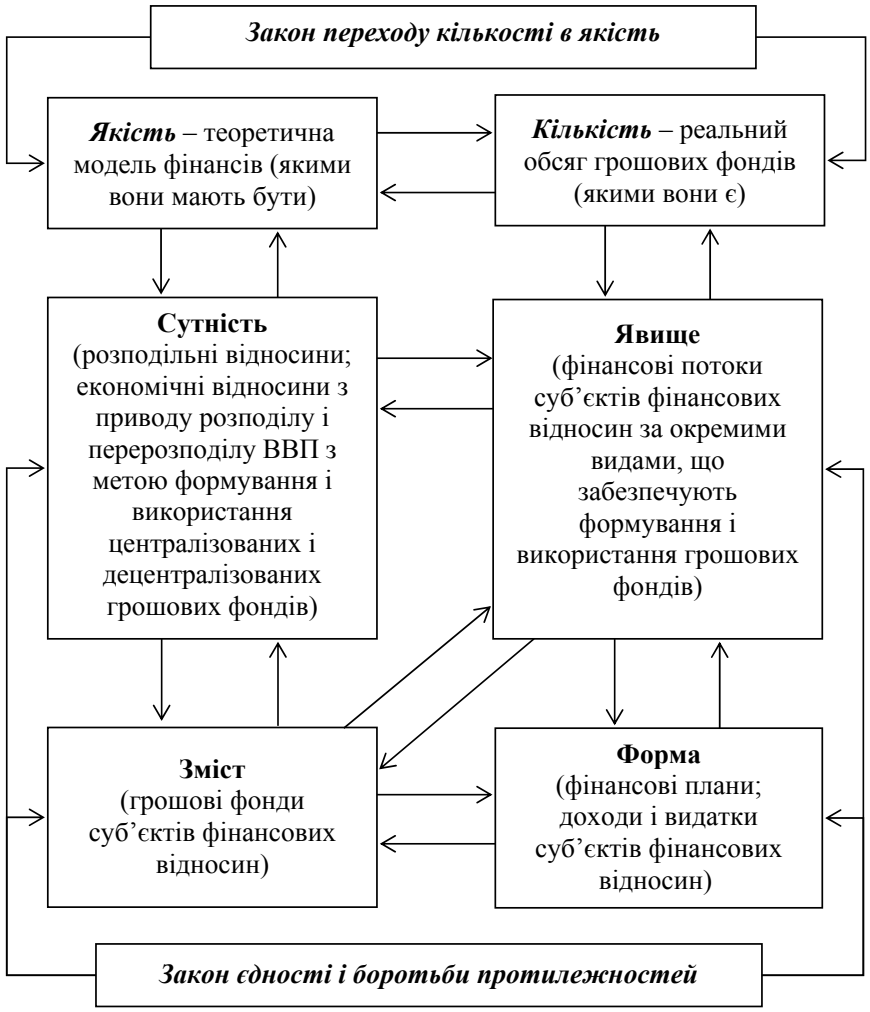

Рис. 1.2. Взаємозв'язок філософських категорій при дослідженні фінансів*

*Джерело: складено авторами на основі [6; 7].

Філософська категорія якості щодо фінансів відображає такий обсяг централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів суб'єктів фінансових відносин, який за наявного ВВП задовольнив би інтереси суспільства (держави, юридичних та фізичних осіб), а категорія кількості – обсяг фактичних, наявних централізованих і децентралізованих грошових фондів.

Взаємозв'язок між кількісною та якісною сторонами фінансів, що є їхнім змістом, виявляється у тому, що категорія якості характеризує потребу суспільства у грошових фондах відповідно до функцій держави. Категорія кількості свідчить про реальний обсяг грошових фондів відпо-

відно до фінансових можливостей суспільства. В ідеальному варіанті ці дві категорії мають відображати одну й ту саму величину фондів. Однак в умовах обмеження фінансових ресурсів потреба суспільства у грошових фондах перевищує їхній фактичний обсяг. За умови зростання темпів соціально-економічного розвитку суспільства кількісна сторона зростає і наближається до якісної. Разом з цим, якісна сторона не стоїть на місці, а зростає, внаслідок чого вимагає збільшення кількісної. Такий процес є неперервним і свідчить про постійний розвиток фінансових відносин і фінансів суспільства.

По суті, якісна характеристика фінансів свідчить про їхню теоретичну модель, а кількісна – про реальну. Реальна модель базована на теоретичній, переходячи з якості в кількість, а теоретична – на реальній, переходячи з кількості в якість. Єдність кількісної та якісної сторін фінансів постає як міра. Відповідно зміст діалектичного закону переходу кількості в якість полягає у тому, що фінанси містять відповідне співвідношення кількісних і якісних характеристик у межах певної міри.

Вчення про сутність фінансів доцільно базувати на дослідженні дії закону єдності та боротьби протилежностей за схемою: сутність – явище – дійсність. Відповідно до вчення Гегеля всі речі самі собою суперечливі, а суперечливість є корінь всякого руху і виражається як єдність протилежностей. За Гегелем існує подвійний перехід від сутності до явища і навпаки [15, с. 160-161].

Взаємозв'язок між категоріями сутності та явища, змісту і форми виявляється у межах дії закону єдності й боротьби протилежностей.

Сутність фінансів зумовлена дією категорії якості та свідчить про те, що фінансові відносини мають бути організовані таким чином, щоб у процесі ідеального розподілу ВВП сформувалися такі обсяги державних фінансових ресурсів, які б могли максимально задовольнити потреби всіх суб'єктів фінансових відносин. Отже, сутність характеризує ідеальну величину грошових фондів і вказує, якими вони мають бути.

Категорія явища дає відповідь на питання, якими є ці фонди, тобто відповідає категорії кількості. Явище характеризує матеріальне вираження об'єктивних фінансових відносин у вигляді руху фінансових потоків (вхідних, вихідних, внутрішньосистемних) з метою формування і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільства.

Таким чином, сутність фінансів виявляється через їхнє явище, а явище є сутнісним, оскільки матеріалізує об'єктивні розподільні відносини. Ці дві категорії завжди перебувають в єдності та є протилежними. Однак між цими категоріями завжди ведеться боротьба, яка характеризує

розвиток фінансів у суспільстві. Ця боротьба полягає у тому, що ідеальні об'єктивні розподільні відносини ніколи не збігаються з суб'єктивними діями держави у процесі їхньої матеріалізації. Відповідно ця боротьба спрямована на наближення категорії явища до сутності.

Використовуючи такі методологічні підходи, більшість економістів вважає, що за сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією, пов'язаною з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування й використання централізованих та децентралізованих грошових фондів суспільства. Ці відносини мають розподільний характер, вартісне вираження і кінцеву мету – формування і використання грошових фондів.

Необхідність застосування полярних (парних) філософських категорій пов'язана з тим, що сформулювати концепцію фінансів не можна інакше, ніж за допомогою зіставлення окремих категорій із тими, що протилежні до них.

Наприклад, якщо суспільству буде відомо все без винятку про фінанси, то нема потреби досліджувати їхню сутність. Остання передбачає, що суспільство сприймає у реальних фінансах далеко неповне, недостатнє, тобто не сутність, а явище. Але явище вказує на сутність, а сутність припускає її явище. А це означає, що сутність фінансів не відокремлена від явища, а постає її певною стороною і характеристикою.

Сутність фінансів розкривається через закон як стійкий, повторюваний зв'язок між явищами або всередині явища між його окремими елементами. Однак закон фіксує стале, тоді як сутність фінансів визначають як те відношення або той внутрішній зв'язок його характеристик, який стягує на себе інші, сутність не залишається тою ж самою.

За явищем фінанси є сукупністю реальних грошових потоків за їхніми окремими видами, які забезпечують формування і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільства. Ці фонди - це об'єктивно зумовлена економічна форма руху тієї частини ВВП, яка пройшла певні стадії розподілу і надійшла у розпорядження суспільства для задоволення суспільних потреб.

Філософська категорія явища фінансів пов'язана з їхньою кількістю та сутністю. Якщо сутність відображає об'єктивні розподільні відносини, за допомогою яких формують і використовують кошти централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільства, то явище – конкретні грошові потоки, організовані та спрямовані державою відповідно до об'єктивних відносин. Таким чином, за допомогою фінансової політики, законодавства держава надає об'єктивним розподільним відносинам імперативності, матеріалізує їх у вигляді конкретних видів доходів і видат-

ків. Отже, фінанси як явище, на відміну від сутності, суспільство сприймає, бачить їхні обсяги, напрями, відчуває вплив.

В економічній літературі трапляється підміна значень сутності фінансів їхнім явищем, що завдає великої шкоди фінансовій науці й практиці. Насправді сутність фінансів побачити нереально, однак, не пізнавши її, неможливо виявити розходження між оптимальним розподілом ВВП та реальним, між ідеальними фінансами і наявними, а отже і сформулювати шляхи для вирішення проблем.

За матеріальним змістом фінанси є сукупністю централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів суспільства. Категорія змісту фінансів пов'язана з їхніми сутністю та явищем. Сутність, відображаючи розподільні відносини, з одного боку, містить їхню мету – формування і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів суспільства, що є змістом фінансів як економічної категорії. З іншого боку, сукупність елементів фінансів як явища теж є його змістом, а спосіб зв'язку – формою.

За формою фінанси виявляються у доходах і видатках суб'єктів фінансових відносин, в їхніх фінансових планах.

Філософська категорія форми фінансів пов'язана, з одного боку, із фінансами як явищем, оскільки реальні грошові фінансові потоки відображаються у фінансах як розмаїтих фінансових планах, та доходах і видатках централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів суспільства, а з іншого – зі змістом фінансів, оскільки вони відображають сукупність елементів явища. По суті, форма фінансів як економічної категорії характеризує спосіб зв'язку між окремими елементами фінансів як явища.

У фінансах як розмаїтті фінансових планів відображені результати розподільних процесів, що здійснюються за допомогою фінансових відносин, передбачені джерела й обсяги надходжень, напрями розподілу та використання коштів централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільства.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок між сутністю і явищем, змістом і формою фінансів, ці філософські категорії фінансів є полярними. Досліджуючи категорії сфери буття, зокрема міри, доходимо висновку, що кількісні та якісні характеристики фінансів не можна відокремити одну від одної, що відмінність цих характеристик умовна, вона діє тільки у певному діапазоні. Відповідно внутрішню будову фінансів визначають через внутрішні відношення. Ці ж відношення мають своїми межами протилежні стани фінансів як речі. Отже, протилежності є основним типом внутрішніх відношень фінансів. Звідси й випливає закон

єдності та боротьби протилежностей, який полягає у тому, що сутність фінансів й можливості її змін визначаються внутрішнім співвідношенням протилежностей.

Таким чином, фінанси суспільства як конкретна річ є єдністю внутрішніх протилежностей, що зумовлені наявністю полярних філософських категорій, зокрема сутності та явища, змісту і форми. При цьому «...одна категорія переходить в іншу, протилежну, і навпаки: виникає синтез, який є основою розгортання нових категорій. Оскільки протилежності не існують відокремлено одна від одної, та за допомогою принципу єдності протилежностей утворюється необхідний зв'язок логічних форм, і їх рух є внутрішньо закономірним. Послідовне розгортання єдності протилежностей здійснюється у вигляді принципу заперечення заперечення, за яким побудована вся система діалектичної логіки» [15, с. 160].

Централізовані та децентралізовані грошові фонди у своїй сукупності становлять фінансові ресурси, рух яких відображається за допомогою доходів, видатків у фінансових планах суб'єктів фінансових відносин. Зважаючи на це, саме діалектичний підхід, використання законів і категорій діалектики дають змогу пізнати сутність фінансів.

Третій закон діалектики – заперечення заперечення свідчить про напрям розвитку суспільства від нижчого до вищого рівня по спіралі, кожен виток якої є запереченням попереднього. Цей закон дає змогу пояснити походження фінансів і фінансових ресурсів у процесі кругообороту капіталу. Кругооборот – це сукупність багатьох оборотів, при чому кожний наступний оборот знаходиться на вищій стадії відносно попереднього. Загалом місце фінансових ресурсів у процесі кругообороту капіталу відповідно до закону заперечення заперечення представлено на рис. 1.3.

Як видно з рис. 1.3, кожен оборот капіталу починається з грошової форми. При цьому гроші авансуються у товар (у вигляді засобів виробництва та робочої сили). Далі здійснюється процес виробництва, в результаті якого отримують новий товар, вартість якого буде більшою від початкової вартості товару на суму заново створеної вартості. Вироблений товар реалізують і отримують гроші, сума яких перевищує обсяг коштів, авансованих на першій стадії на величину доданої вартості, яка є грошовими нагромадженнями. Після цього додана вартість відокремлюється від авансованої вартості та підлягає розподілу на фонди: фонди, які спрямовуються на сплату податків та обов'язкових платежів; фонди, які спрямовуються на створення резервів; фонди, які спрямовуються на споживання і надання соціальних послуг робітникам і службовцям, утримання структурних підрозділів, що надають такі послуги; фонди, які спрямовуються на приріст капіталу та долучаються до його

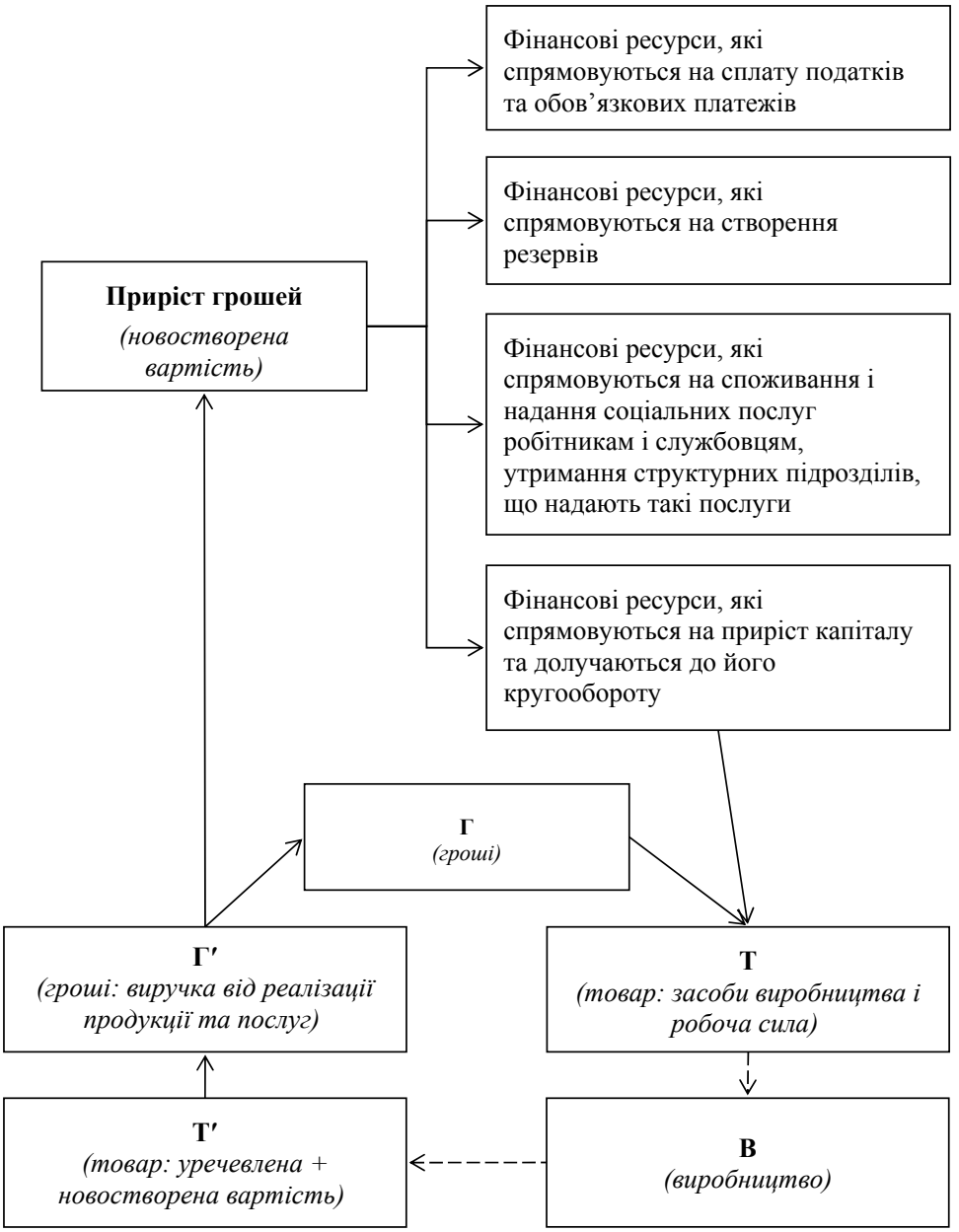

Рис. 1.3. Місце фінансових ресурсів у процесі кругообороту капіталу відповідно до закону заперечення заперечення*

*Джерело: складено авторами на основі [7].

кругообороту. Авансована вартість продовжує кругооборот. У результаті розподілу доданої вартості частина грошових фондів спрямовується на збільшення авансованої вартості та продовжує кругооборот. Інша

частина використовується для створення грошових фондів і видається для проведення витрат відповідно до їхнього цільового призначення.

Таким чином, використавши закон заперечення заперечення, можна зробити висновки, що фінансові ресурси появляються в результаті розподілу доданої вартості та є наслідком розподілу. Поза розподілом такі ресурси появитися не можуть. Одночасно завдяки розподілу фінансові ресурси беруть участь в інших стадіях кругообороту, сприяючи при цьому збільшенню авансованої вартості, зростанню обсягів споживання.

Крім цього, на кожній стадії обороту можуть виникати різні виклики, загрози і ризики, які негативно впливатимуть на стан фінансової безпеки. На першій стадії виникають ризики невчасних поставок сировини і матеріалів, порушення обсягів, термінів, асортименту поставок, цін на сировину і матеріали тощо. На другій стадії можуть бути ризики технологічного характеру. У процесі реалізації продукції виникають суб'єктивні та об'єктивні ризики, пов'язані з покупцями продукції, транспортними організаціями, посередниками.

Суб'єкти господарювання можуть відчувати й інші загрози, виклики і ризики об'єктивного та суб'єктивного характеру, пов'язані з відносинами з іншими суб'єктами, зокрема з фінансовою, банківською системою, страховими, пожежними, санітарно-епідеміологічними організаціями, криміналітетом тощо. Це вимагає постійної уваги з боку суб'єктів господарювання з метою запобігання чи мінімізації таких викликів, загроз і ризиків.

Наступним методологічним підходом є історичний. Він базується на з'ясуванні фінансових явищ і процесів, враховуючи управління фінансами у процесі їхнього виникнення, розвитку, трансформації. Дуже часто цей підхід пов'язаний з етапами розвитку держави і дає можливість при прийнятті управлінських рішень враховувати позитивний і негативний досвід, невикористані можливості, традиції народу, переваги і недоліки в соціально-економічному розвитку суспільства.

Важливе місце у методології займає герменевтичний підхід. Основою цього підходу є базування фінансових пошуків на сукупності різноманітних принципів, способів і методів пояснення та відтворення фінансових текстів. Такі тексти можуть мати форму законодавчих, нормативних актів та інших правових документів, міститися у монографіях, статтях й інших наукових працях.

Варто звернути увагу на порівняльний підхід, який є серцевиною будь-якого наукового дослідження. Цей підхід дає змогу виявити подібні, відмінні та суперечливі характерні ознаки, закономірності виникнення, розвитку, функціонування фінансів. Порівняльно-фінансовий підхід використовується при здійсненні класифікації, систематизації фінансових

явищ, процесів. За допомогою цього методу можна виявити загальне й особливе у фінансових явищах, відмінності, тенденції розвитку.

Методологія активно використовує системний підхід, особливо у фінансових дослідженнях. Цей підхід дає змогу розглядати всі фінансові явища і процеси як цілісні сукупності розмаїтих елементів, котрі взаємодіють між собою. Застосовуючи методологію цього підходу, аналізуються статистичні, структурні, динамічні складові й компоненти, їхні вияви, зв'язки, взаємодії, використовуючи при цьому методи аналізу і синтезу, структурного, функціонального, математичного аналізу. Основними поняттями, які використовують науковці в системному дослідженні, є: елемент, частина, ціле; внутрішнє – зовнішнє; аналіз – синтез; статика – динаміка; склад – структура; зв'язки – відносини; властивості тощо.

Системний підхід передбачає застосування конкретних принципів дослідження складних об'єктів та способів управління ними. Перелік таких принципів є динамічним і підлягає постійному уточненню. Окремі економісти вважають: «Відсутність чіткої методології системного аналізу призводить до того, що дослідники, розв'язуючи задачі нових типів, змушені діяти стереотипно, вдаючись до старих методичних засобів, розроблених для інших задач. Це не тільки веде до поверхневого розуміння суті й особливостей системного методу, але й безпосередньо впливає на ефективність досліджень сучасних фінансових проблем» [13, с. 56].

Логіка системного аналізу фінансових проблем передбачає використання специфічних понять і класифікацій. В економічній літературі пропонується три типи систем: дискретний (корпускулярний), жорсткий і централізований. Перший і другий вважають крайніми, протилежними один одному. Системи першого типу містять подібні елементи, які не пов'язані між собою, а з'єднані завдяки спільним відношенням до навколишнього світу. Другий – навпаки. Централізований тип передбачає наявність однієї основної ланки, яка пов'язує інші. Проблема віднесення управління фінансами є дискусійною. Аналіз особливостей цієї системи свідчить на користь централізованого типу.

Деякі економісти вважають: «Системний підхід передбачає розроблення системи дій та заходів спрямованих на досягнення динамічного збалансованого розвитку країни з урахуванням її потенціалу. Уважається що покращення однієї сфери або галузі (як елемента системи) позитивно позначається на інших» [24, с. 33].

Системний підхід пов'язаний з холістичним, основою якого є дослідження цілісної одиниці без поділу її на складові елементи. Це зумовлено тим, що дослідження цілого має передувати поясненню окремих його

частин. Застосування холістичного підходу в управлінні фінансами дає можливість визначити емерджентність відповідної системи.

Зважаючи на те, що управління фінансами є складним явищем, холістичний підхід доцільно використовувати з іншими методологічними підходами, зокрема з проектно-орієнтованим та процесним.

Проектно-орієнтований підхід виявляється при застосуванні в державних цільових програмах, а також у процесі програмно-цільового бюджетування. Позитивним аспектом цього підходу є перехід від управління витратами до управління результатами. При цьому виникає проблема вибору показників оцінювання результатів. В Україні розроблені такі показники, однак бажано їх розширити з таким розрахунком, щоб виконавці мали б змогу впливати на них.

Оскільки управління фінансами проявляється як сукупність певних процесів, які постійно повторюються, з метою підвищення ефективності такого управління потрібно описувати ці процеси. Це дасть змогу адаптувати систему управління до можливих змін, застосовувати критерії альтернативності та обрання відповідного інструментарію. Такий методологічний підхід можна назвати процесним. Процеси управління залежать від його стадій. Економічна наука виділяє чотири таких стадії: стратегічне управління (терміном більше 5 років), середньострокове управління (терміном 3–5 років), тактичне управління (терміном 1–3 роки) та оперативне управління (терміном від 1 дня до 1 року).

Проектно-орієнтований і процесний методологічні підходи пов'язані з кібернетичним підходом, за допомогою якого виявляються прямі й обернені зв'язки між двома взаємопов'язаними процесами: «…впливом управління і зміною стійкості за живучості економічної системи у відповідь на цю діяльність. Кібернетичний підхід передбачає дослідження взаємозв'язків керуючої системи (суб'єкт управління) та керованої системи (об'єкт управління) у певному середовищі» [24, с. 37].

Для вирішення визначених завдань формулюють інтегральний алгоритм впливу на фінанси як об'єкт; здійснюється оцінювання цього об'єкта управління, формуються цілі певних організаційних змін, проводиться моделювання стану об'єкта та його модернізації. Кібернетичний підхід дає можливість використовувати метод аналогій та інші.

Застосування на практиці кібернетичного підходу в управлінні фінансами дасть можливість підвищити його ефективність. При використанні цього підходу важливу роль відіграє інформація. У процесі управління поряд з кібернетичним підходом доцільно також використовувати інформаційний підхід. За допомогою цього підходу «…відбувається вияв-

лення та аналіз найбільш характерних інформаційних аспектів, що вивчають функціонування і розвиток об'єктів, які вивчаються» [13, с. 41].

При інформаційному підході потрібно пройти декілька етапів. Метод інформаційного моделювання дає змогу розбити процес управління на декілька циклів, які можуть проходити свої власні етапи і завершуватися прийняттям тих чи інших управлінських рішень.

Важливим методологічним підходом в управлінні фінансами є синергетичний, при якому враховують особливості розвитку системи управління і який базується на можливостях самоорганізації системи. Ця методологія враховує, що періоди стабільного розвитку змінюються кризами, після яких з'являються альтернативи для розвитку суспільства.

Економічна наука виділяє два типи переломних моментів, зокрема системні та структурні. Системні кризи управління та структурні системні кризи управління фінансами після подолання переломної точки змін призводять до ліквідації старих утворень і появи нових.

Використання синергетичного підходу потребує аналізу параметрів розвитку системи, розробки різних сценаріїв розвитку, оцінювання ризиків щодо кожного із сценаріїв для виявлення екзогенних та ендогенних чинників впливу.

Будь-який сценарій має враховувати ризики управління та чинники їхнього впливу. Такі ризики можуть бути економічними або функціональними. Економічними можна вважати ризики незбалансованості державних фінансових ресурсів. Функціональними – ризики зловживань, технологічні, операційні та недовіри.

Чинники впливу на процес управління фінансами можна розмежувати: залежно від рівня участі людей – на об'єктивні й суб'єктивні; залежно від сфери походження – екзогенні та ендогенні (зовнішні та внутрішні); залежно від рівня впливу – безпосередні й опосередковані [24].

Синергетичний підхід потребує значного інтелектуального потенціалу, оскільки концепції, доктрини, стратегії, програми можуть розробляти тільки досвідчені управлінці. Таким чином має відбуватися неперервний процес саморозвитку кожного суб'єкта управління. Крім цього, при синергетичному підході існують безпосередні зв'язки між ідеологією управління фінансами, його механізмом та суспільством. Отже, використання синергетичного підходу в управлінні фінансами дасть змогу збалансувати суспільні інтереси і досягти стратегічних цілей.

Зважаючи на те, що задоволення суспільних потреб має еволюційну структуру, більшість науковців вважає доцільним використання інституційного підходу. Такий підхід дає змогу враховувати при управлінні фінансами вплив суспільних інститутів. Цими інститутами називають

систему суспільного життя, яка постійно трансформується під впливом формальних і неформальних інституцій. Формальними інституціями є конституційні норми, закони, нормативні акти, контракти, а неформальними – традиції, звичаї, моральні та етичні норми тощо.

Враховуючи види суспільної діяльності чи сфери суспільного буття, суспільні інститути поділяють на правові, політичні, соціальні та економічні. Частина таких інститутів може самостійно трансформуватися під впливом екзогенних та ендогенних чинників, постійно потребуючи модернізації.

Структурний підхід використовують у тому разі, якщо головним об'єктом дослідження є структура соціальних, політичних, державних систем, враховуючи фінансову систему та її складові. Беручи за основу цей метод, можна аналізувати поведінку суб'єктів управління фінансами, враховуючи їхнє становище у суспільстві, місце і роль у державних структурах, проблеми їхнього статусу та компетенції посадових осіб.

При функціональному підході перше місце відводиться взаємодії різних суб'єктів чи елементів дослідження, встановленню їхнього місця і функцій. Цей метод охоплює три основних постулати: функціональної єдності цілого (налагодження взаємоузгодженого функціонування всіх його структурних елементів); універсального функціоналізму (функціональність відображає рівень корисності всіх фінансових явищ); функціональної необхідності.

Природа суспільних інститутів спонукає їх до формування відповідного функціонального призначення, що доцільно враховувати у процесі управління фінансами. Завдяки цьому в такому управлінні доцільно використовувати структурно-функціональний підхід. При такому підході суспільство розглядається, з одного боку, як структурний об'єкт, а з іншого – як диференційований об'єкт залежно від рівня організації, соціальної диференціації.

Особливості структурно-функціонального підходу, що виявляється у взаємозв'язку управління фінансами з бюджетним процесом, відображено на рис. 1.4.

Як видно з рис. 1.4, у наведених структурних ланках фінансів всі функції управління взаємопов'язані між собою, хоча частково об'єкти управління відрізняються. Ці функції об'єднують стратегічне планування, поточне планування, виконання планів, бухгалтерський облік та фінансовий контроль.

Цей підхід можна використовувати з метою чіткого розмежування всіх суспільних інститутів і функціональних обов'язків конкретних органів управління фінансами. Водночас структурно-функціональний

підхід, як і системний, нездатний визначити пріоритетні напрями руху фінансових ресурсів. Відповідно виникає потреба у застосуванні функціонально-вартісного підходу.

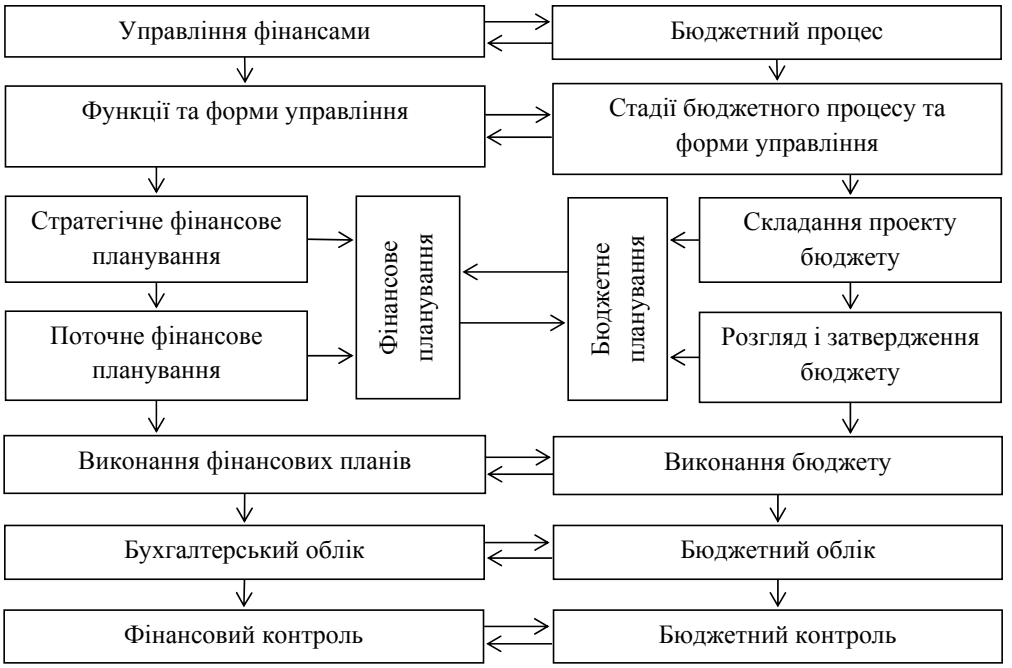

Рис. 1.4. Взаємозв'язок управління фінансами з бюджетним процесом*

*Джерело: складено авторами на основі [7].

Такий підхід дає змогу враховувати не тільки функціональні обов'язки органів управління фінансами, а й оцінити вартість виконання таких обов'язків. Це дає змогу зіставити ціну, яку може заплатити суспільство за відповідні управлінські послуги, з отриманим ефектом від управлінських дій. Отже, функціонально-вартісний підхід, оцінюючи вартість управлінської діяльності, може забезпечити збалансування витрат на здійснення процесу управління фінансами та отримання ефекту від цієї діяльності, оцінену у грошовому еквіваленті.

Оскільки управління фінансами спрямоване на задоволення суспільних інтересів, виникає необхідність застосування у цьому управлінні соціокультурного методологічного підходу. Цей підхід передбачає дослідження процесів управління у контексті оцінювання соціально-економічних процесів, використовуючи методи соціального і культурного аналізу рівня суспільного розвитку країни. Це дозолить сформува-

ти стратегію розвитку управління фінансами. За таким підходом вчені та політики прогнозують майбутнє.

Водночас методологічні підходи при дослідженні фінансових проблем використовуються у сучасних наукових дослідженнях несистемно. Недосконаліть методології управління фінансами є причиною поглиблення нестабільності у системі суспільних фінансів, фіскального простору, невідповідності фінансової теорії фінансовій практиці.

Таким чином, методологія сучасної фінансової науки та її складових є дуже складним і багатоплановим пізнавальним явищем, яке охоплює: актуальні проблеми структури наукових знань у сфері функціонування фінансів; закони та закономірності виникнення, розвитку, функціонування і змін наукових фінансових теорій; понятійний апарат фінансової науки та всіх її складових; склад і структуру наукових методів фінансової науки; аналіз специфічної мови фінансової науки.

Дослідження методології фінансової науки дає можливість зробити висновки, що вона з'явилася і розвивалася разом із появою та розвитком фінансових відносин у суспільстві. Методологія є особливим загальнонауковим феноменом, який внутрішньо властивий фінансам загалом і кожній його складовій.

Сучасна методологія дослідження фінансів в умовах реформування управління фінансами містить такі підходи: діалектичний, герменевтичний, системний, холістичний, проектно-орієнтований, процесний, кібернетичний, інформаційний, синергетичний, інституційний, структурний, історичний, функціональний, структурно-функціональний, соціокультурний, поведінковий.

У фінансових наукових дослідженнях методологічні підходи використовуються неефективно. У зв'язку з цим з'ясування сутності фінансів здійснюються без врахування об'єктивних економічних законів та закономірностей розвитку суспільства, що не завжди відповідає фінансовій практиці. Деякі практичні рекомендації не завжди мають теоретичне обґрунтування і не приносять користі суспільству, а фінансові явища і процеси не базуються на науково обґрунтованих положеннях вчення про фінанси. Разом з тим, швидкі темпи соціально-економічного розвитку вимагають новітніх методологічних підходів, які доцільно розвивати і примножувати.

1.5. Розвиток фінансової науки у XV–XIX ст.

До XV ст. фінансової науки як окремої галузі наукових знань не існувало, хоча окремі її аспекти розглядались філософією, зокрема представниками античної науки – Арістотелем, Платоном, Ксенофонтом, Ці-

цероном та ін. Практичні питання фінансів за часів рабовласницького ладу вирішувалися державною елітою у контексті задоволення державних потреб. Поширеними на той час були натуральні повинності, податки і збори у грошовій формі. Ставлення до податків більшості членів суспільства було негативним, хоча у Флоренції та Венеції можна було спостерігати успішну організацію практичних фінансів.

XIV ст. пов'язане з появою великих монархій, необхідністю утримання великих армій, розширенням сфери і функцій правлячих структур, що зумовило зростання потреби у великих обсягах коштів. Вирішення цих завдань було можливим за умови пошуку додаткових джерел доходів. Саме на цей час припадає розквіт фінансової науки, налагодження її зв'язку із фінансовою практикою.

У 1577 р. французький науковець Ж. Боден опублікував працю «Фінансові нерви держави», яку вважають початком публічної фінансової науки. З того часу фінансова наука набула нової якості. З'являються цікаві наукові праці з фінансів таких італійських вчених, як Дж. Баторо, Н. Макіавеллі, Ф. Петрарка та ін. Хоча опубліковані праці характеризувалися практичним спрямуванням, однак для фінансової науки вони мали дуже велике значення.

У XVII ст. були опубліковані наукові праці з проблем оподаткування англійськими вченими Т. Гоббсом, Дж. Локком, Т. Меном. Більшість вчених того часу підтримували ідеї непрямого оподаткування, рекомендували спростити діючу і побудувати нову систему оподаткування на раціональних засадах.

У цей період В. Петті опублікував працю «Трактат про податки і збори», яка за своїм змістом розкривала засади політичної економії, що було підставою для присвоєння автору звання першого професійного економіста. Заслугою В. Петті є наукові трактування про багатство держави, значення грошей в економіці, методи їхнього використання, про ціну речей, яка визначається кількістю затраченого на її виробництво часу. Він наголошував, що праця – це батько багатства, а земля – його мати. Наукові здобутки В. Петті суттєво вплинули на розвиток економічної науки загалом і фінансової зокрема.

У XVII–XVIII ст. вагомий внесок у розвиток фінансової науки зробили німецькі вчені – представники німецької школи камералістики – Л. фон Секондорф, Ф. Юсті, І. Зоннефельд. Вони акцентували увагу на системі управління фінансами, взаємозв'язку фінансів з економікою, залежності добробуту населення від платоспроможності щодо податків.

У 1746 р. була опублікована основна праця Ф. Юсті «Система фінансового господарства», в якій вперше викладено основи фінансової на-

уки. Його погляди на фінанси і фінансову науку мали істотний вплив на розвиток фінансової теорії й практики у багатьох країнах.

З працями Ф. Юсті, Ж. Неккера («Про стан фінансів нації») пов'язується створення нової самостійної галузі економічної науки – фінансової, яка виділилася із політичної економії. Вони дали поштовх до розширення сфери фінансових наукових досліджень.

Пожвавленню фінансової науки сприяли ідеї Великої французької революції. Завдяки новим поглядам Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Д. Канта світ змінив своє ставлення до питань державотворення, економіки, фінансів, політики.

На той період припадає опублікування праць у галузі фінансової науки французьких вчених-фізіократів Д. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо. Їхні ідеї про справедливе оподаткування, джерела доходів, розмір участі кожного у витратах держави підтримувалися прихильниками у багатьох країнах Європи. Важливим теоретичним висновком фізіократів у фінансовій теорії є те, що лише земля дає чистий дохід, тому держава може одержувати його частину у формі плати за землю. Таке твердження було помилковим, оскільки чистий дохід створюється найманою працею.

Позитивними результатами фінансових наукових досліджень фізіократів, зокрема Ф. Кене, є розроблення економічної таблиці, в якій чітко простежуються схема взаємозв'язку фінансів, їхні ролі у процесі суспільного відтворення. Проте найбільшою заслугою фізіократів є те, що вони, критикуючи тодішню фінансову систему, вплинули позитивно на розвиток класичної школи політичної економії.

Відповідний внесок у розвиток фінансової науки зробили класики політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо. Вони розробили положення, які безпосередньо стосуються сутності фінансів держави, показали, що держава зобов'язана захищати свої кордони, приватну власність і вільну конкуренцію, а фінанси є необхідною матеріальною базою для утримання державного апарату і відображають непродуктивне використання коштів.

Позитивним у працях А. Сміта є обґрунтування поділу витрат на загальнодержавні та місцеві, а також формулювання принципів оподаткування, наприклад, таких: податки мають сплачувати всі відповідно до одержаних доходів; податки мають бути визначені завчасно; податок має сплачуватися у зручний для платника час; стягнення податків має бути дешевим. Ці положення є актуальними і сьогодні. Цікавими з позиції практичних фінансів є погляди А. Сміта про обмеження підприємницької діяльності держави, що відповідало інтересам капіталістів, які бажали монополізувати своє місце в економіці.

Праці А. Сміта «Дослідження про багатство народів» та Д. Рікадо «Початок політичної економії і оподаткування» посприяли формуванню нових підходів до фінансової теорії та практики, використовувалися у процесі прийняття важливих державних рішень у галузі фінансів.

Друга половина XIX ст. характеризується політичними та економічними перетвореннями радикального характеру: у більшості європейських країн монархічні режими були змінені демократичними органами влади; відбулися революційні зміни в економіці; започаткувався розвиток правових основ державного управління, в т. ч. фінансового права.

Досягла великих успіхів і фінансова наука. Розширилися обсяги безпосередніх наукових досліджень у фінансовій галузі, почали формуватися центри фінансової науки у великих європейських університетах, створювалися кафедри фінансів, де працювали провідні вчені-фінансисти, розпочалася підготовка фінансових кадрів.

Німецький вчений К. Рау опублікував перший підручник з фінансів «Основні начала фінансової науки», який майже півстоліття перевидавався і був основним не тільки у Німеччині, а й у всіх європейських країнах. Зміст цього підручника був класичним: вступ, державні доходи, державні видатки, державний кредит, бюджет, організація управління фінансами.

До відомих фінансистів XIX ст. належать: Ж. Сісмонді (швейцарець), Е. Сакс (австрієць), Ф. Нітті (італієць), Е. Селігман (американець) та ін.

Наукові здобутки українських економістів-фінансистів XVIII–XIX ст. свідчать про широкий спектр проблем, які були об'єктом досліджень, єдність української фінансової думки із світовими школами, глибинний характер наукових пошуків та їхню актуальність, яка властива і для сьогоднішнього складного періоду соціально-економічного розвитку України.

Зміст публікацій того періоду свідчить про велику історичну цінність теоретичних і практичних висновків й узагальнень науковців XVIII–XIX ст., які заклали фундамент сучасної вітчизняної фінансової науки. Більшість вчених були представниками потужної самобутньої Київської школи, яка, починаючи з XVIII ст., не припиняла своєї пошукової діяльності по сьогодні.

Актуальні проблеми політичної економії та конкретної економіки висвітлювали такі науковці, як С. Десницький (1740–1789 рр.) «Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття», М. Балудянський (1769–1847 рр.) «Національне багатство», Д. Журавський (1810–1856 рр.) «Про джерела і використання статистичних відомостей», Т. Степанов (1795–1847 рр.) «Записки про політичну економію», Г. Цехановецький (1833–1898 рр.)

«Залазниці і держава. Досвід дослідження про найважливіші предмети економії і політики залазниць», І. Тарасов (1849–1929 рр.) «Вчення про акціонерні компанії», Д. Піхно (1853–1913 рр.) «Про свободу міжнародної торгівлі та протекціоналізм».

Фундаментальні теоретичні засади теорії грошового обігу і кредиту були закладені у публікаціях М. Бунге (1823–1895 рр.) «Теорія кредиту», А. Антоновича (1848–1917 рр.) «Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети», Л. Федоровича (нар. 1854 р.) «Теорія грошового і кредитного обігу», О. Миклашевського (1864–1911 рр.) «Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання».

Актуальними для сучасної фінансової науки є творчі здобутки та результати пошуків економістів-фінансистів XVIII–XIX ст., зокрема М. Алексєєнка (1848–1917 рр.) «Погляд на розвиток вчення про податки в економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сісмонді і Д.-С. Мілля», В. Навроцького (1847–1882 рр.) «Реформа домового податку і «Слово»», І. Франка (1856–1916 рр.) «Сила податкова Галичини», «Бюджетний кошторис п. Вишнеградського», «З царини фіскалізму», «Крайовий бюджет», В. Незабитовського (1824–1883 рр.) «Про податкову систему в Московській державі з часів установлення єдинодержавності до введення подушного окладу Петром Великим», М. Яснопольского (1846–1920 рр.) «Про географічний розподіл державних видатків Росії», І. Янжула (1846–1914 рр.) «Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи», М. Цитовича (1861–1919 рр.) «Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків».

Незважаючи на те, що українська фінансова думка XVIII–XIX ст. досліджувала питання теорії та практики, пов'язані із становленням і розвитком капіталістичного способу господарювання, її здобутки не втратили актуальності й можуть успішно використовуватися у процесі аналізу фінансового господарства сучасної України та пошуку шляхів при вирішенні проблем ринкових трансформацій.

1.6. Світова фінансова наука у XX ст.

Найвищого рівня розвитку фінансова наука досягла у XX ст. У цей час формуються фінансові наукові школи, розробляються нові теоретичні положення, доктрини, фінансова наука набуває особливого забарвлення. Її результатами керуються підприємці, вчені, державні та політичні діячі, керівники міждержавних інституцій.

У світовій практиці сформувалися два пізнавально-дослідні підходи до наукових досліджень, які отримали назву позитивного і норматив-

ного методів. Предметом дослідження позитивної науки були факти та емпіричні реалії. Нормативна, або регулятивна, й емпірична науки зосереджувалися на питанні: «що має бути?». Якщо нормативна наука має прикладний та етичний характер, то позитивна – описовий і теоретичний. Професор Р. Ліпсі (Канада) зазначав, що можливість відокремити позитивні дослідження від нормативних зумовила одну з головних причин успіхів науки за останні 300 років.

До позитивістської школи належали Й. Шумпетер, Ф. Хайєк, М. Фрідмен та ін. Прихильниками нормативного методу були Дж. Граафф, Е. Мішену, А. Вагнер, Б. Баррі, Д. Ролз, Н. Калдор, Р. Ноузік та ін.

Е. Мішену зазначав, що повністю позитивну науку вважали б дуже престижним інтелектуальним заняттям, але вона б не завоювала прихильності суспільства, а імперативна теорія активно використовується усіма цивілізованими суспільствами.

У А. Вагнера значення державних фінансів і науки про них підвищується до статусу першочергової дисципліни, призначеної для обґрунтування раціональної фінансово-економічної політики, корегування економічних процесів, вирішення соціальних проблем суспільства. Ідеї А. Вагнера відобразилися у Конституції ФРН і втілилися у принципи соціального ринкового господарства та держави добробуту.

Держава добробуту – одне з найзначніших досягнень зарубіжної науки – характеризується такими ознаками:

- значні масштаби перерозподілу ВВП через бюджетну систему (до 50% ВВП);
- велике значення зовнішньої торгівлі (20–25% від обсягів ВВП);
- соціальний захист видаткової частини бюджетів: фінансування інвестицій у людський капітал (освіта, охорона здоров'я), соціальні компенсації з безробіття та низьких доходів;
- формування бюджетних доходів переважно коштом прибуткового оподаткування фізичних осіб;
- бюджетне субсидіювання окремих галузей промисловості та сільськогосподарського виробництва.

Класикою нормативної теорії суспільного вибору є праці В. Парето, Л. Роббінса, А. Бергсона, Н. Калдора, А. Лярнера, А. Пігу, П. Самуельсона, Дж. Грааффа та ін.

В. Парето запропонував етичний ідеал суспільного добробуту – оптимум за Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших. Цей стан рівноваги увійшов у науку за назвою «умови або ефективності за Парето». Водночас В. Парето вважається родоначальником

так званої нової теорії добробуту за формулою «найвище щастя – для найбільшої кількості людей».

Загалом світова фінансова наука у XX ст. розвивалася за двома напрямами: класичним і неокласичним.

*Класичний напрям (*В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль) охоплював такі наукові школи:

- камералісти;
- меркантилісти;
- фізіократи;
- марксисти;
- китайські соціалісти;
- австрійська (Е. Сакс та ін.);
- історична (А. Вагнер та ін.).

Неокласичний напрям (Л. Вальрас, Ф. Візер, І. Джевонс, А. Маршалл, К. Менгер, В. Парето, П. Самуельсон, М. Фрідмен) охоплює такі фінансові школи і напрями:

- фінансова думка країн Східної Європи і СНД (у т. ч. українська фінансова думка);
- кейнсіанство і його епігони;
- сучасні напрями фінансової думки Заходу (А. Пігу, Дж. Б'юкенен, Р. Масгрейв та ін.);
- італійська школа (Е. Бароне, М. Пантелеоні та ін.);
- шведська школа (К. Векселль, Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль).

Найбільш поширеними у XX ст. були такі класичні теорії державних фінансів:

- соціально-етична теорія оподаткування, закон підвищування державних видатків – «закон Вагнера» (А. Вагнер, Німеччина);
- концепція розподілу державних доходів і видатків з позиції суб'єктивістської теорії вартості (М. Пантелеоні, Італія);
- теорія фінансової системи як продукту історичних умов, інтерпретація податків як продукту конституційного суспільства (Л. Штейн, Німеччина);
- теорія ціноутворення суспільних благ з позицій маржиналізму (У. Мадзола, Італія);
- теорія справедливого оподаткування як складова теорії економіки добробуту і політичного процесу (К. Віксель, Швеція);
- теоретизація державних фінансів як механізму установлення рівноваги між приватними і суспільними благами через політичний процес (Д. Монтемартіні, Італія);

- теорія суспільних потреб з позицій суб'єктивної вигоди (Е. Бароне, Італія);
- соціологічна інтерпретація державних фінансів з позицій теорії фіскальної експлуатації (Р. Гольдштейн, Австрія);
- теорія максимізації вигоди через баланс індивідуальних практичних корисностей приватних і суспільних потреб (Ф. Візер, Австрія);
- теорія державних фінансів в інтерпретації соціальної солідарності (Г. Рітгль, Німеччина);
- теорія оподаткування з позицій суб'єктивної вартості (Б. Сакс, Австрія);
- теорія практичної корисності для обґрунтування параметрів державного бюджету, розроблення теорії фіскального обміну (Е. Ліндаль, Швеція);
- інтерпретація податків як страхової премії та форми колективного заощадження (П. Леруа-Больє, Франція);
- «чиста» формалізована теорія оподаткування на основі маржиналізму (Д. Еджворт, Англія);
- теорія прогресивного оподаткування з позиції граничної корисності доходу (А. Кохен-Стюард, Голландія).

В умовах командно-адміністративної системи фінансова наука розвивалася з великими перешкодами тодішньої влади. Одне з найвидатніших фінансових досліджень початку XX ст. – наукова праця А. Буковецького «Вступ до фінансової науки» (1929 р.) вважалася найкращим навчальним посібником не тільки в Україні, а й в окремих європейських країнах. У посібнику автор аргументував зміст фінансової науки, розвинув вчення про доходи, видатки, державний кредит, бюджет, фінансовий контроль, фінансове управління, місцеві фінанси тощо.

Відтоді до 1970-х рр. українська фінансова наука змушена була коментувати праці класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів, пленумів ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС, займатися критикою різноманітних «буржуазних» теорій, про які ніхто не знав, оскільки західна література для ознайомлення в СРСР була забороненою. Більшість вчених-фінансистів було репресовано, дехто виїхав за кордон.

Окремі вчені того періоду розглядали фінанси з партійних позицій, дискусія проводилась переважно щодо функцій фінансів, що для фінансової теорії та практики суттєвого значення не мало. Фактично в умовах командно-адміністративної системи фінансова наука у більшості випадків вирішувала практичні та ідеологічні завдання, які визначала держава.

Разом із цим, вітчизняні вчені у своїх працях значно розширили сферу фінансових відносин, зарахувавши до неї фінанси підприємств, кредит, страхування, резервні фонди, фінансовий контроль, що позитивно відобразилося на сучасних фінансових наукових дослідженнях.

Вагомий внесок у скарбницю світової, європейської та української фінансової науки ХХ ст. зробили вітчизняні вчені-фінансисти першої третини ХХ ст., які й у радянську добу, незважаючи на величезні труднощі та проблеми, робили спробу творчо розвивати теоретичні й практичні засади фінансової науки, об'єктивно і неупереджено аналізувати складні явища та процеси світу фінансів.

Багато українських науковців того часу працювали у різних соціально-економічних формаціях. Частина з них проводили свої дослідження у дорадянський і радянський період. Інша частина – за часів радянської влади та незалежності України. Деякі вчені емігрували за кордон, де не поривали творчих зв'язків з батьківщиною і досліджували тодішні проблеми фінансово-кредитних відносин нашої держави.

У ХХ ст. в Україні домінували наукові здобутки та твори представників потужної, передової Київської школи.

Актуальними на той час і по сьогодні є наукові публікації з політичної економії та конкретної економіки В. Желєзнова (1869–1933 рр.) «Нариси політичної економії», О. Білімовича (1876–1963 рр.) «До питання про розцінку господарських благ», Є. Слуцького (1880–1948 рр.) «До теорії збалансованого бюджету споживача», К. Воблого (1876–1947 рр.) «Початковий курс політичної економії (історія, теорія і фінанси)», М. Волобуєва (1903–1972 рр.) «До проблем української економіки», П. Верби (1919–1988 рр.) «Рентабельність промислового підприємства та шляхи її підвищення», Д. Полозенка (нар. 1924 р.) «Господарський розрахунок і кредит у колгоспах», «Фінансування матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів», С. Огородника (нар. 1923 р.) «Питання підвищення економічної ефективності виробництва на сучасному етапі».

Ґрунтовними і цікавими для сьогоднішніх фахівців є результати наукових досліджень з теорії, методології та практики вітчизняних фінансів багатьох українських вчених, зокрема П. Кованька (1879–1938 рр.) «Найголовніші реформи, проведені М. Х. Бунге у фінансовій системі Росії», «Місцевий бюджет України в 1912 році у нинішніх територіальних межах та адміністративно-територіальному поділі», «Місцевий бюджет Київської губернії», Є. Слуцького (1880–1948 рр.) «До питання про обчислення доходу держави від емісії», І. Кулішера (1878–1933 рр.) «Нариси фінансової науки», В. Твердохлебова (1876–1954 рр.) «Державний кредит. Теорія і техніка», «Місцеві фінанси», М. Соболєва (1869–1945 рр.) «Нариси фінансової науки (загальнодос-

тупні бесіди)», Г. Тіктіна (1880–1945 рр.) «Нариси з загальної теорії публічних фінансів», М. Мітіліно (1875–1930 рр.) «Основи фінансової науки», Є. Гловінського (1894–1964 рр.) «Фінанси УССР», М. Богачевського (1908–1968 рр.) «Фінанси США і Англії в період загальної кризи капіталізму», «Державний кредит у капіталістичних державах», М. Олексієнка (1923–1992 рр.), С. Огородника (1923–2015 рр.), В. Федосова (1939–2021 рр.) «Фінанси і кредит СРСР», А. Даниленка (нар. 1938 р.) «Фінансово-кредитні проблеми соціалістичної промисловості», О. Василика (1938–2005 рр.), М. Глущенка «Державний бюджет Української РСР», В. Степаненка (1928–2002 рр.), В. Суторміної (1925–2016 рр.), В. Федосова (1939–2021 рр.) «Критика буржуазних і реформістських теорій валютно-фінансових відносин капіталізму».

Міцний фундамент у фінансову науку з проблем грошового обігу і кредиту заклали у своїх працях П. Мігулін (1870–1948 рр.) «Реформа грошового обігу і промислова криза в Росії (1893–1902)», М. Туган-Барановський (1865–1919 рр.) «Паперові гроші та метал», О. Анциферов (1867–1943 рр.) «Центральні банки кооперативного кредиту», В. Власенко (1909–1970 рр.) «Грошова реформа в Росії. 1895–1898 рр.», «Теорії грошей у Росії. Кінець XIX – дожовтневий період XX ст.», П. Верба (1919–1988 рр.) «Роль кредиту в розвитку промисловості раднаргоспів».

Наукову цінність з проблем фінансового права мають здобутки вчених XX ст. С. Іловайського (1861–1907 рр.) «Підручник фінансового права», Л. Яснопольського (1873–1957 рр.) «Нариси російського бюджетного права» та інших.

Наукові праці українських дослідників XX ст. засвідчують, що багато проблем у процесі становлення ринкових відносин в Україні можна було б уникнути, маючи такий скарб фінансової науки і використовуючи його у процесі розробки та прийняття важливих політичних й економічних рішень на всіх рівнях управління. У цих працях містяться теоретичні засади, застереження, конкретні пропозиції, які не втрачають своєї актуальності і є значно ціннішими за відповідні аналоги європейської школи, оскільки мають безпосереднє відношення до нашої держави. За своєю глибиною, сферою охоплення, мотивацією, результати наукових досліджень вітчизняних вчених минулого дають відповіді на багато питань сьогодення.

1.7. Розвиток фінансової науки у сучасний період

Сучасна фінансова наука, маючи міцну теоретичну базу, вирішує дуже складні питання суспільного життя. Розширилась сфера досліджень, ускладнилися завдання науки.

Сучасні науковці основну увагу приділяють вирішенню проблем, пов'язаних із пошуком додаткових джерел доходів, які можна спрямувати на подолання бідності, безробіття, зростання обсягів та якості суспільних благ.

Особливостями сучасної фінансової науки є відсутність ідеологічного тиску. Сучасні наукові дослідження базуються не на ідеологічних засадах політичних партій, а на поглибленому аналізі теоретичних положень, статистичної інформації, практичних даних.

Посилюються морально-етичні аспекти фінансової науки, які набувають глибшого змісту. Одночасно фінансова наука стає проміжним і дуже важливим інструментом впливу на економіку і політику, на співвідношення між центром, регіонами і місцевим самоврядуванням.

Характерною рисою сучасної фінансової науки є плюралізм поглядів, дискусія, постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів.

Доволі складним і важливим завданням сучасної фінансової науки є напрацювання дефініцій і понять, які б відповідали рівню розвитку фінансів, особливостям їхнього функціонування в умовах глобалізації.

Основні теоретичні напрями сучасної фінансової науки сконцентровані на дослідженні проблем сучасного стану і розвитку соціально-економічних процесів, зокрема на:

- теорії суспільного добробуту, основний зміст якої полягає у тому, що будь-які зміни у фінансовій сфері мають сенс лише тоді, коли добробут окремих соціальних груп покращується без погіршення інших (засновник – В. Парето);
- теорії суспільного вибору в умовах демократичного середовища (засновник – Дж. Б'юкенен);
- теорії суспільних фінансів, фіскального федералізму (Р. Масгрейв та інші);
- теорії фіскального обміну «податки-блага» (засновники: К. Віксель, Е. Ліндаль, Дж. Б'юкенен).

У центрі фінансової науки XXI ст. перебувають не тільки проблеми глобальні й макрорівневі, а й вивчаються фінансові проблеми, пов'язані з поведінкою окремих громадян, соціальних і політичних груп, партій при прийнятті рішень щодо параметрів державних доходів і видатків.

Сучасна парадигма західної фінансової науки, як зазначає В. Андрущенко, характеризується такими ознаками:

- за способом дослідження – методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ крізь призму поглядів, поведінки, інтересів індивідуумів;

– за розумінням природи фінансів – інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної у своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;
– за соціальною спрямованістю – відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;
– за етикою наукової полеміки – визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних поглядів.

На особливості сучасної фінансової науки впливають регіональні, національні та глобальні проблеми.

В Україні на початку XXI ст. почали формуватися регіональні фінансові школи, зміцніла Київська фінансова школа, здобутки якої є відомими на європейському та світовому рівні. Серед вітчизняних вчених, які зробили гідний внесок у розвиток фінансової науки, можна виокремити таких, як І. Алексєєв, Л. Алексеєнко, О. Амоша, В. Андрущенко, В. Баранова, О. Барановський, М. Білик, Т. Боголіп, Т. Болгар, Д. Ванькович, З. Варналій, О. Василик, Т. Вахненко, Н. Виговська, О. Галушко, А. Гальчинський, В. Геєць, С. Голубка, В. Горин, І. Гуцал, А. Даниленко, О. Данилов, В. Дем'янишин, О. Дем'янчук, Н. Демчищак, О. Десятнюк, В. Дзюблюк, Я. Дропа, І. Д'яконова, С. Єрохін, О. Єрмошкіна, Т. Єфименко, М. Забаштанський, Л. Загородній, І. Запатріна, В. Загорський, В. Зимовець, І. Зятковський, Ю. Іванов, А. Ільєнко, Є. Іонін, Т. Калінеску, О. Кириленко, О. Кириченко, Т. Кізима, М. Клапків, Ю. Клапків, О. Кнейслер, В. Коваленко, О. Ковалюк, В. Корнєєв, В. Кравченко, О. Кривицька, А. Крисоватий, М. Крупка, В. Кудряшов, М. Кульчицький, А. Кузнєцова, О. Кузьмак, П. Леоненко, В. Лещук, З. Лободіна, Л. Лисяк, І. Луніна, І. Лукяненко, Б. Луців, С. Льовочкін, І. Лютий, Ю. Ляшенко, Б. Малиняк, М. Мамонтова, В. Мельник, П. Мельник, Ю. Мискін, С. Михайленко, П. Нікіфоров, Ц. Огонь, М. Олексієнко, С. Огородник, Л. Омелянович, С. Онишко, В. Опарін, С. Осадець, К. Павлюк, Т. Паєнтко, Ю. Пасічник, В. Піхоцький, В. Письменний, Г. Погріщук, А. Поддєрьогін, Д. Полозенко, Б. Пшик, О. Рожко, М. Савлук, І. Сало, О. Сидорович, Л. Сідельнікова, Р. Слав'юк, А. Соколовська, М. Солопенко, О. Сохацька, Н. Спасів, М. Стецько, В. Степаненко, О. Стефанишин, В. Сутормінa, Л. Тарангул, О. Терещенко, В. Тропіна, О. Тулай, Ю. Уманців, І. Фадєєва, В. Федосов, С. Фролов, А. Хомутенко, С. Черкасова, І. Чугунов, А. Чухно, Л. Шаблиста, І. Школьник, Б. Шулюк, С. Юрій, П. Юхименко, Ф. Ярошенко, Л. Яструбецька та інші.

Найскладнішими глобальними проблемами, що потребують посилених фінансових наукових розробок, є поляризація у рівнях розвитку між

багатими і бідними державами, боротьба з бідністю, стихійними лихами, старіння населення у багатих, економічно розвинутих країнах, швидкі темпи зростання населення у бідних країнах, екологічні проблеми (забруднення навколишнього природного середовища, глобальне потепління тощо), урбанізація.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінансова наука, фінансове дослідження, функції фінансової науки, фінансова теорія, фінансова думка, фінансова доктрина, фінансова концепція, наукові закони, наукові проблеми, наукова парадигма, фінансова категорія, методологія фінансової науки, класичний напрям фінансової науки, неокласичний напрям фінансової науки, теорія суспільного добробуту, теорія суспільного вибору, теорія фіскального обміну, парадигма фінансової науки.

Контрольні запитання і завдання

1. *Назвіть історичні передумови виникнення фінансової науки.*
2. *Яка роль фінансової науки у суспільстві?*
3. *У яких трьох проявах розглядають фінансову науку?*
4. *Що називають фінансовою наукою?*
5. *Хто є суб'єктом фінансової науки?*
6. *Що є об'єктом і предметом фінансової науки? Які між ними відмінності та у чому полягає взаємозв'язок?*
7. *Які функції виконує фінансова наука?*
8. *Які блоки фінансових наукових знань становлять зміст фінансової науки?*
9. *Охарактеризуйте складові системи наукових фінансових знань.*
10. *Чому фінансовій теорії відводиться центральне місце у системі фінансових наукових знань?*
11. *Які функції властиві фінансовій теорії?*
12. *Що називають методологією фінансової науки та які її функції?*
13. *Які методи наукових досліджень використовуються фінансовою наукою?*
14. *У чому полягають особливості діалектичного методу фінансової науки?*
15. *Які особливості розвитку фінансової науки на різних історичних етапах?*

Рекомендована література

1. *Андрущенко В. Л. Західна фінансова думка про природу державних фінансів. Фінанси України. 1996. № 9. С. 21–25.*
2. *Андрущенко В. Л. Камералістика: витоки фіскально-адміністративної науки. Вісник податкової служби України. 2003. Квіт.-трав. С. 46–53.*

3. *Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: (теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів : Каменяр, 2000. 303 с.*
4. *Василик О. Д. Теорія фінансів : підручн. Київ : НІОС, 2003. 416 с.*
5. *Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Київ : Віра-Р : Дакор, 2000. 506 с.*
6. *Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2008. 496 с.*
7. *Дем'янишин В. Г., Лободіна З. М., Горин В. П., Дем'янишин В. В. Методологічні підходи до дослідження державних фінансових ресурсів та фінансової безпеки суб'єктів господарювання в умовах реформування управління публічними фінансами. Світ фінансів. 2023. № 1 (74). С. 31–47. URL: http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1584.*
8. *Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. центр «Академія», 2000.*
9. *Коваленко В. М. Фінансова система України: теорія, методологія, практика : моногр. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 360 с.*
10. *Крисоватий А. Воєнні реалії фіскального простору публічних фінансів України. Світ фінансів. 2023. № 1 (74). С. 8–30. URL: http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1583.*
11. *Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А. та ін. Теорія фінансів : навч. посіб. / за заг. ред. О. Д. Василика. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 480 с.*
12. *Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Мочерного. Львів : Світ, 2005.*
13. *Підхомний О. Фінансова безпека України: інструменти і стратегії формування : моногр. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 320 с.*
14. *Рожко О. Д. Державні фінанси України: детермінанти та пріоритети розвитку : моногр. Київ : Ліра-К, 2016. 360 с.*
15. *Філософський енциклопедичний словник / [голова редкол. В. І. Шинкарук]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.*
16. *Фінанси : підруч. / [С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеєнко, В. Г. Дем'янишин та ін.] ; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ : Знання, 2008. 611 с.*
17. *Фінанси : підруч. / [С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеєнко, В. Г. Дем'янишин та ін.] ; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ : Знання, 2012. 687 с.*
18. *Фінанси : підруч. : 2-ге вид., допов. та переробл. / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Київ : 2023. 716 с.*
19. *Фінансова думка України : енцикл. : у 3 т. / С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій, П. І. Юхименко ; авт. передм. А. А. Чухно ; за наук. ред.*

д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 2. 584 с.

20. *Фінансова думка України : моногр. : у 3 т. / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 1. 687 с.*
21. *Фінансова думка України : хрестоматія : у 3 т. / [авт.-упоряд. : С. І. Юрій, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; авт. передм. П. М. Леоненко] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 3, ч. 1. 471 с.*
22. *Фінансова думка України : хрестоматія : у 3 т. / [авт.-упоряд. : С. І. Юрій, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко ; авт. передм. П. М. Леоненко] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 3, ч. 2. 734 с.*
23. *Фінансова система України: реалії, виклики, перспективи : моногр. / за заг. ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Київ : 2023. 420 с.*
24. *Хомутенко А. В. Сучасна парадигма управління державними фінансами України : моногр. Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2019. 384 с.*
25. *Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. М. та ін. Теорія фінансів : підруч. / за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр уч. л-ри, 2010. 576 с.*

РОЗДІЛ 2.
СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

2.1. Сутність фінансів як економічної категорії. Характерні особливості фінансів.
2.2. Об'єкти, суб'єкти та функції фінансів.
2.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими розподільними категоріями.
2.4. Фінансова система, її внутрішня та організаційна побудова.

2.1. Сутність фінансів як економічної категорії. Характерні особливості фінансів

Фінанси є історично сформованою, складною та багатогранною економічною категорією. Термін «фінанси» походить від латинського «finis», тобто «кінець», «закінчення», «фініш». Поняття вказувало на закінчення платежу, кінцевий розрахунок. У подальшому від терміна «finis» виокремився термін «financia», що означав «готівка», «дохід», «грошовий платіж». Уперше на практиці термін «фінанси» почали застосувати в Італії у XIII ст., а саме у Венеції, Генуї, Флоренції, де на той час були розвинені торгівля та грошові розрахунки. У науковий обіг термін «фінанси» вперше введений Ж. Боденом у праці «Шість книг про республіку» (1577 р.), де автор метафорично порівнював фінанси із кровоносною системою (нервами) держави.

Як історична категорія, фінанси виникли одночасно із виникненням держави та подальшим розвитком товарно-грошових відносин. Саме для утримання державного апарату використовувалися податки як важіль вилучення частини доходу або майна громадян чи підприємств на користь держави (недарма податки вважають первинною «клітинкою», яка сприяла розвитку фінансів у їхньому сучасному розумінні).

На ранніх етапах розвитку держави не існувало чіткого розмежування між ресурсами держави і ресурсами її глави, адже монархи розпоряджалися коштами держави як своєю власністю. І лише з виділенням

державної казни та повним її відокремленням від власності монарха (а відбулося це у XVI–XVII ст.) виникли поняття державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту.

Із розвитком капіталістичних відносин різко почали зростати видатки на міжнародну співпрацю, оборону, захист навколишнього середовища, соціальну сферу, що зумовило зростання кількості та різновидів податків.

В умовах командно-адміністративної системи термін «фінанси» пов'язували передусім із державними фінансами, оскільки на той час не були розвинені інші форми власності, крім домінуючої державної.

І лише з утвердженням ринкових відносин, коли з'явилися різні форми власності (індивідуальна, приватна, колективна, комунальна, акціонерна тощо), фінансові відносини значно урізноманітнилися і ускладнилися.

Отже, об'єктивна *необхідність фінансів* насамперед зумовлена: наявністю товарно-грошових відносин (фінанси не можуть існувати без грошей); наявністю держави і необхідністю виконання своїх функцій (для чого їй і потрібні фінансові ресурси).

Уявлення про фінанси та зміст фінансових відносин як у вітчизняній, так і зарубіжній фінансовій науці з плином часу постійно змінювалися. А серед дослідників і дотепер не існує єдиної точки зору з приводу визначення сутності та змісту цієї важливої економічної категорії. Проблематичним залишається й окреслення чітких меж функціонування фінансової сфери.

Традиційні постулати фінансової науки, сформовані видатними попередниками (М. Бунге, І. Кулішером, І. Озєровим, В. Твердохлєбовим, І. Янжулом та багатьма іншими), стали базовими для радянської фінансової школи, сформованої у 30-х рр. XX ст., оскільки загалом відображали ситуацію, що склалася в умовах адміністративно-командної системи ведення господарства, а саме: у радянські часи – період превалювання загальнодержавної власності – поняття «фінанси» і «державні фінанси» характеризували фактично одні й ті самі відносини.

Загалом погляди теоретиків радянського і пострадянського періодів щодо сфери виникнення фінансових відносин умовно об'єднують у дві основні концепції: розподільну і відтворювальну. Прихильники розподільної концепції вважають, що сферою виникнення фінансових відносин є друга стадія процесу суспільного відтворення – стадія розподілу, на якій відбувається розподіл вартості створеного сукупного продукту за цільовим призначенням і суб'єктами господарювання, кожен з яких намагається отримати свою частку у новоствореному продукті. Важливою

ознакою фінансів як економічної категорії є розподільний характер зазначених відносин.

Дослідники, котрі відстоюють *відтворювальну концепцію*, розглядають фінанси як категорію усього процесу відтворення і зараховують до них сукупність грошових відносин, які виникають на усіх стадіях відтворювального циклу (виробництво – розподіл – обмін – споживання), і вважають, що фінансові відносини є надзвичайно складними і багатогранними, адже нерідко в одному грошовому потоці відображаються і обмін, і розподіл, і перерозподіл. Наприклад, один і той самий податок з позиції суб'єктів господарювання одночасно є і обміном на отримувані ними від держави блага, і розподілом їхніх доходів, і суспільним перерозподілом новоствореного валового внутрішнього продукту.

Крім розподільної та відтворювальної концепцій, у фінансовій науці сформувалося також два основних теоретичних напрями, що пояснювали економічну природу фінансів: фондова теорія, яка превалювала у радянській фінансовій науці і є доволі поширеною як у світі, так і на пострадянському просторі; і теорія фінансових потоків, більш характерна для сучасних дослідників змісту та сутності фінансів.

Представники *фондової теорії* трактують фінанси як економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для виконання функцій та завдань суб'єктів господарювання, а також будь-якої фізичної особи й суспільства загалом, та найхарактернішою ознакою фінансів вважають процес формування і використання фондів грошових коштів. І це вважаємо абсолютно правильним, якщо фінанси розуміти передусім як публічні фінанси, адже саме на макрорівні фондовий характер фінансових відносин має яскраво виражений характер (держава для забезпечення належного виконання своїх функцій формує і використовує відповідні фонди грошових коштів: бюджети різних рівнів, позабюджетні цільові фонди). Проте такий підхід дещо обмежує розуміння сутності фінансів загалом, оскільки на мікрорівні рух грошових потоків може як опосередковуватися фондами (наприклад, фінансування суб'єктом господарювання інноваційного розвитку, використовуючи кошти фонду розвитку виробництва), так і не опосередковуватися ними (сплата податків до бюджету та державних цільових фондів). Окрім того, вітчизняне фінансове законодавство не вимагає від суб'єктів господарювання обов'язкового формування фондів, хоча і не забороняє його.

Відповідно до *потокової теорії*, фінанси є сукупністю грошових потоків, що опосередковують відносини між різними суб'єктами з приводу формування, обміну, розподілу та перерозподілу вартості створеного

валового внутрішнього продукту. Головною ознакою, що визначає сутність та форму функціонування фінансів, є рух грошових потоків, який опосередковує процес розподілу і перерозподілу вартості створеного валового внутрішнього продукту та в якому одночасно відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність. Саме грошові потоки є тією універсальною властивістю, котра поєднує у собі всі аспекти функціонування фінансів та сфери фінансової системи.

Західна ж фінансова наука здебільшого акцентує увагу на матеріальній стороні фінансів, тобто серед зарубіжних учених домінують здебільшого матеріальний і управлінський аспекти, причому фінанси у більшості випадків асоціюють із державними фінансами або ж фінансовим ринком, рідше – з фінансами суб'єктів господарювання і домогосподарств.

Таке різнобічне і широке трактування фінансів сучасною економічною наукою (з певною орієнтацією на окремі сфери і ланки фінансової системи) можна пояснити тим, що фінанси є доволі динамічним і багатогранним явищем, а тому доволі складно в одному визначенні охарактеризувати всі його сутнісні ознаки, форми вияву та специфіку функціонування. До того ж сфера впливу фінансів є значно ширшою, ніж суто економічні відносини, оскільки вони впливають і на політику, і на культуру, і на науку, і на приватне життя громадян.

Таким чином, серед учених, котрі належать до різних наукових шкіл (у тому числі зарубіжних), немає єдності щодо трактування цієї важливої економічної категорії, причому кожен науковець вкладає свій особливий, специфічний зміст у визначення фінансів. Деякі наукові школи виявляють однобічність, роблячи акцент лише на сутності та ігноруючи зовнішні форми вияву фінансів, наслідком чого є надмірне звуження змісту цього поняття. Інші, навпаки, дуже широко тлумачать цю економічну категорію, без необхідності розширюючи та розмиваючи її істинний зміст. Проте наявні суперечності у визначенні наукового терміна «фінанси», їхній плюралізм, багатоваріантність трактувань, диференціація і протилежність значень певною мірою слугують джерелом подальшого розвитку як фінансової науки зокрема, так і суспільства загалом.

При формулюванні концептуальних підходів до трактування фінансів доцільно використовувати такі філософські категорії, як «сутність», «явище», «зміст» і «форма».

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках і національного багатства країни з метою формування фінансових ресурсів та створення фондів

грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Фінанси *як явище* відображають грошові потоки суб'єктів розподільних відносин, які характеризуються обсягами (наповненістю), спрямованістю і часом. У фінансовій теорії та практиці розрізняють вхідні, внутрішні та вихідні потоки. Множинність грошових потоків, розмежованих за часовими інтервалами, різноспрямованих і відмінних за видами грошових фондів (фінансових ресурсів) та обсягами, забезпечує належний рівень соціально-економічного розвитку країни, суб'єктів господарювання та домогосподарств, реалізацію визначених цілей і завдань. Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків – узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільних відносин, необхідну платоспроможність.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів – формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди є матеріальним змістом фінансів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій. Загалом фонди грошових коштів поділяються на централізовані та децентралізовані. До централізованих грошових фондів належать фонди, які держава створює у централізованому порядку і використовує їхні кошти для виконання своїх функцій (зокрема, державний і місцеві бюджети, пенсійний фонд, державні цільові фонди соціального страхування). Децентралізованими вважаються грошові фонди суб'єктів господарювання усіх форм власності та рівнів підпорядкування (зокрема, фонди в основних засобах, оборотні фонди, фонди обігу, фонди заробітної плати, резервні фонди, інвестиційно-інноваційні фонди, фонди матеріального заохочення, фонди соціально-культурного призначення, доброчинні фонди тощо). В умовах ієрархічної системи управління (державна та комунальна форма власності) та громадських об'єднань суб'єктів господарювання із сукупності децентралізованих грошових фондів виділяють умовно-централізовані, які формують та використовують органи управління вищого рівня або керівництво громадських об'єднань.

Основними *формами* фінансів є доходи, надходження, нагромадження, відрахування, видатки, витрати, тобто елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів. Ці форми є матеріальним вираженням фінансових відносин.

Фінанси є основним важелем, за допомогою якого здійснюються регулятивні азимути економічних факторів. Саме фінанси свідчать про успіхи

чи недоліки трансформації економічних процесів. Розроблення ефективних методів фінансової політики, їхня реалізація на практиці змушують кардинально змінювати сталі погляди на фінанси та визначати їх фундаментальність у контексті стратегічних завдань економічної розбудови держави.

Як і будь-якій економічній категорії, фінансам властиві певні особливості, зокрема:

– фінанси – *грошова категорія*, оскільки вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші, ніж фінансові. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення базуються на використанні грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;
– фінанси – *розподільна категорія*, оскільки саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. За допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;
– фінанси – *фондоутворювальна категорія*, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фондів грошових коштів, тобто таких фондів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фонди фінансових ресурсів створюються на мікро-, мезо- та макрорівні й використовуються за цільовим призначенням (фонд виплати дивідендів, фонд матеріального заохочення, резервний фонд, фонди соціального страхування тощо).

Фінансам властиві певні *суперечності*, котрі виникають із природи фінансових відносин. Ідеться про діалектичні суперечності, які є внутрішньою рушійною силою та джерелом розвитку фінансів. Без аналізу фінансів як суперечливої єдності протилежностей неможливо розкрити їхню сутність, оскільки фінанси завжди пов'язані з необхідністю вирішення суперечностей між основними суб'єктами фінансових відносин: державою, підприємствами та населенням.

Сутність фінансових суперечностей у розподілі полягає в тому, що оскільки об'єкт фінансових відносин в умовах економічної стабільності один – ВВП, а суб'єктів троє, то ці відносини мають яскраво виражений

суперечливий характер: кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше, але це можна зробити коштом інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Здавалося б, у зростанні валового внутрішнього продукту країни мають бути зацікавлені всі суб'єкти фінансових відносин, оскільки саме від його величини залежать їхні доходи. Проте, як свідчить практика, кожен із цих суб'єктів на перше місце передусім ставить особисті інтереси, пов'язані з отриманням власних доходів. Отже, однією з найважливіших проблем фінансової науки продовжує залишатися проблема формування дієвого механізму збалансування інтересів усіх учасників фінансових відносин як за допомогою ринкових важелів, так і цілісної системи «стримувань і противаг».

Суперечності у сфері фінансів виявляються одразу ж, як тільки перетинаються протилежні інтереси економічних суб'єктів у процесі розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту (наприклад, протилежність інтересів особи і держави в процесі сплати податків, котра провокує наявність таких негативних суспільних явищ, як ухилення від сплати податків, різні види шахрайства, тіньову економіку; протилежність інтересів центру і регіонів щодо формування податкової бази; протилежність перерозподільних відносин на макрорівні, оскільки практично всі соціальні трансферти є результатом вилучення частини доходів у одних домогосподарств на користь інших тощо). Доволі часто суперечності між носіями фінансових відносин свідчать про вихід фінансових проблем назовні (наприклад, у сферу політики). Загострення фінансових суперечностей, що виникають на стадії розподілу і перерозподілу між домогосподарствами, підприємствами та державою, може призвести як до розпаду сім'ї, банкрутства підприємства, так і до соціальних потрясінь у країні.

2.2. Об'єкти, суб'єкти та функції фінансів

Більшість вітчизняних учених і практиків визнає, що фінансам властиві дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція є головною і виявляється в процесі розподілу валового внутрішнього продукту у вигляді утворення фондів грошових коштів та використання їх за цільовим призначенням.

Об'єктами розподілу є:

1) валовий внутрішній продукт, тобто вартість вироблених у суспільстві благ (як матеріальних, так і нематеріальних) за певний період (як правило, за рік);
2) національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, за-

лучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільні процеси лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);

3) зовнішні надходження (зовнішні позики, іноземні інвестиції, іноземна допомога).

Суб'єктами розподільних відносин є:

– держава;
– юридичні особи (суб'єкти господарювання усіх форм власності);
– домогосподарства і фізичні особи;
– міжнародні фінансові організації та інші держави (які надають зовнішні позики).

Оскільки об'єкт фінансових відносин один (ВВП), а суб'єктів багато, то фінансові відносини мають доволі суперечливий характер, адже кожен суб'єкт прагне отримати від розподілу якомога більше вигід, проте зробити це можна лише коштом інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Отже, існує необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів, якого можна досягти шляхом встановлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП.

Проте науково встановлених показників оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту на практиці немає, тому для оцінювання ситуації використовують два основних макроекономічних показники: рівень ВВП на одну особу та темпи зростання ВВП.

Розмір ВВП на одну особу серед держав світу дуже коливається. У високорозвинених країнах він становить від 170 тис. (Ліхтенштейн, Монако) до 40–80 тис. дол. США. У найменш розвинених країнах цей показник становить близько 100 дол. США (Конго).

Динаміку фінансових відносин характеризують темпи зростання ВВП: чим вони вищі, тим більше задовольняються потреби суб'єктів фінансових відносин у доходах. Загальновідомо, що навіть незначне сповільнення темпів зростання доходів (незалежно від того, яким є абсолютний розмір цих доходів) сприймається суспільством доволі негативно, а постійне зростання доходів створює сприятливий суспільно-політичний клімат у державі.

У процесі дії розподільної функції фінансів розрізняють первинний розподіл і перерозподіл (або вторинний розподіл). *Первинний розподіл* – розподіл первинних доходів (валового внутрішнього продукту, виручки підприємств, доходів домогосподарств); *перерозподіл (вторинний розподіл)* полягає у перерозподілі розподілених раніше доходів (сплата податків у бюджет, сплата відсотків за кредит тощо).

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

- внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;
- міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;
- внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галузевими органами управління;
- між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;
- між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;
- між суб'єктами господарювання і державою;
- між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;
- між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;
- міжгалузеві відносини;
- міжтериторіальні відносини;
- відносини між державою і населенням;
- відносини між державою, галузевими органами управління та органами місцевого самоврядування;
- відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Оскільки всі ресурси вичерпні, кількісно обмежені, а отже, дефіцитні (що повною мірою стосується і фінансових ресурсів), нагальною є потреба контролювати їхній рух, грошові та фінансові потоки за всіма видами діяльності і на різних рівнях національної та світової фінансової системи. Реалізація контрольної функції фінансів має забезпечити раціональне, цільове та ефективне використання фінансових ресурсів, ефективне управління грошовими та фінансовими потоками, забезпечуючи синхронізацію у часі вхідних і вихідних грошових потоків.

Відповідно *контрольна функція* фінансів зумовлена об'єктивно властивою їм здатністю кількісно відображати рух фінансових потоків і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу і використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. Необхідність фінансового контролю випливає з того, що фінансові відносини мають суперечливий характер, оскільки кожен суб'єкт прагне отримати якомога більше від такого розподілу. Саме для того, щоб окремі суб'єкти в процесі розподілу і перерозподілу не привласнювали неналежну їм частку, і необхідний фінансовий контроль.

Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, що проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Пенсійний фонд України, Рахункова палата України.

Дія контрольної функції базується на інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, яка містить дані про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів. До фінансової інформації ставляться такі вимоги: вона має бути повною, достовірною, своєчасною.

2.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими розподільними категоріями.

Фінанси перебувають взаємозв'язку з такими категоріями розподільного характеру, як гроші, ціна, заробітна плата, кредит.

Фінанси і гроші. Аналіз категорій «фінанси» і «гроші» свідчить про їхню особливу систему зв'язків, що часто призводить до їхнього ототожнення. Фінанси нерідко (особливо на побутовому рівні) визначають як певну суму грошей, яка знаходиться в розпорядженні юридичної чи фізичної особи.

Певна частка істини в цьому є. Фінанси, як правило, завжди мають грошове вираження. Проте певна сума грошей – це не фінанси. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів. І навпаки, за відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми. Крім того, фінанси відрізняються від грошей за функціями, які вони виконують.

Проте існує діалектичний взаємозв'язок між фінансами і грошима. Відповідно часто вживають термін «фінансово-грошові відносини». Це має певне підґрунтя, тому що не можливо досягти покращення фінансового становища в державі, не налагодивши нормальний грошовий обіг. І навпаки, якщо держава не здійснює свої витрати відповідно до наявних доходів, це призводить до розладу грошового обігу.

Фінанси і ціни. І ціна, і фінанси беруть участь у розподілі валового внутрішнього продукту. Ціна є грошовим виразом вартості будь-якого товару.

Держава, використовуючи різноманітні фінансові важелі, впливає на рівень цін. Наприклад, у випадках нееквівалентного обміну одразу ж діють відповідні фінансові важелі. Зокрема, якщо вартість товару більша

за його ціну, то з'являється такий важіль, як допомога держави: дотації, субсидії, субвенції (наприклад, електротранспорту, комунальному господарству, сільському господарству); якщо ж вартість товару менша за його ціну, то держава залучає такий важіль, як податки (акцизний податок).

До того ж введення нових податків або зміна ставок існуючих може призвести до зменшення чи збільшення абсолютної величини ціни. А через такі фінансові важелі, як норми амортизації, відрахування в державні цільові фонди, держава може змінювати структуру ціни. Крім цього, при реалізації товару ціна визначається на основі попиту та пропозиції. На ринку інколи трапляються різкі коливання загального рівня цін, які можуть суттєво вплинути на стан фінансової сфери та фінансової безпеки держави.

Фінанси і заробітна плата. Взаємозв'язок фінансів і заробітної плати виявляється у тому, що держава регулює величину заробітної плати за допомогою фінансових важелів (зокрема, податків), створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Одночасно держава за допомогою цих же фондів може стимулювати розвиток окремих видів діяльності, виділяючи дотації, субсидії, субвенції.

Відмінності між фінансами і заробітною платою:

- фінанси розподіляють валовий внутрішній продукт, а заробітна плата – це категорія, яка стосується лише частини валового внутрішнього продукту, а саме фонду оплати праці;
- заробітна плата пов'язана лише з одним фактором виробництва – робочою силою, а фінанси впливають на використання всіх факторів виробництва (предмети праці, знаряддя праці тощо).

Фінанси і кредит. Спільним для обох цих категорій є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва.

При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а при надлишку може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Відмінності між фінансами і кредитом полягають у тому, що фінансам властивий односторонній рух вартості, а кредиту – двосторонній рух вартості. До того ж за допомогою фінансів розподіляється валовий внутрішній продукт, а кредит діє лише на стадії перерозподілу, причому перерозподіляються лише тимчасово вільні ресурси.

Фінансам і кредиту властиві різні методи скерування коштів:

- фінансам – фінансування (надання коштів на безповоротній основі);
- кредиту – кредитування (надання коштів на принципах платності, строковості, поверненості та забезпеченості).

2.4. Фінансова система, її внутрішня та організаційна побудова

Ефективність організації фінансів і прагматизм реалізації фінансових відносин і фінансової політики у державі залежать насамперед від оптимальної побудови та дієздатності фінансової системи.

Термін «система» (грец. – «поєднання», «утворення») найчастіше трактується як сукупність визначених елементів, між якими є закономірний зв'язок чи взаємодія. Групування окремих суб'єктів фінансових відносин у загальну фінансову систему держави може здійснюватися за багатьма ознаками, що зумовлює дискусійність щодо поняття фінансової системи та проблеми її структурування.

Теоретично та методологічно сутність фінансової системи можна розглядати як за внутрішньою побудовою, так і за організаційно-інституційною структурою. Обидва підходи відображені у науковій фінансовій літературі.

За *внутрішньою побудовою* фінансова система – це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узагальнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин (рис. 2.1), які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління і нормативно-правове забезпечення.

Структура фінансової системи надзвичайно динамічна і не може розглядатися лише в статичному вигляді. Відповідно у процесі економічного розвитку вона може доповнюватись новими сферами чи ланками або ж деякі її ланки, навпаки, можуть зникати.

Фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою фінансової системи, оскільки саме на цьому рівні створюються валовий внутрішній продукт і національний дохід – основні джерела формування фінансових ресурсів. Загалом фінансова діяльність суб'єктів господарювання може бути організована за допомогою трьох основних методів: комерційний розрахунок; кошторисне фінансування; неприбуткова діяльність. Відмінність між цими методами полягає в специфіці організації фінансової діяльності, тобто у встановленні взаємозалежності між фінансовими ресурсами, джерелами їхнього формування, доходами, витратами і кінцевими фінансовими результатами. Відповідно до сфери фінансів суб'єктів господарювання належать такі ланки: фінанси комерційних підприємств і організацій, фінанси некомерційних установ і організацій, фінанси добровільних громадських формувань.

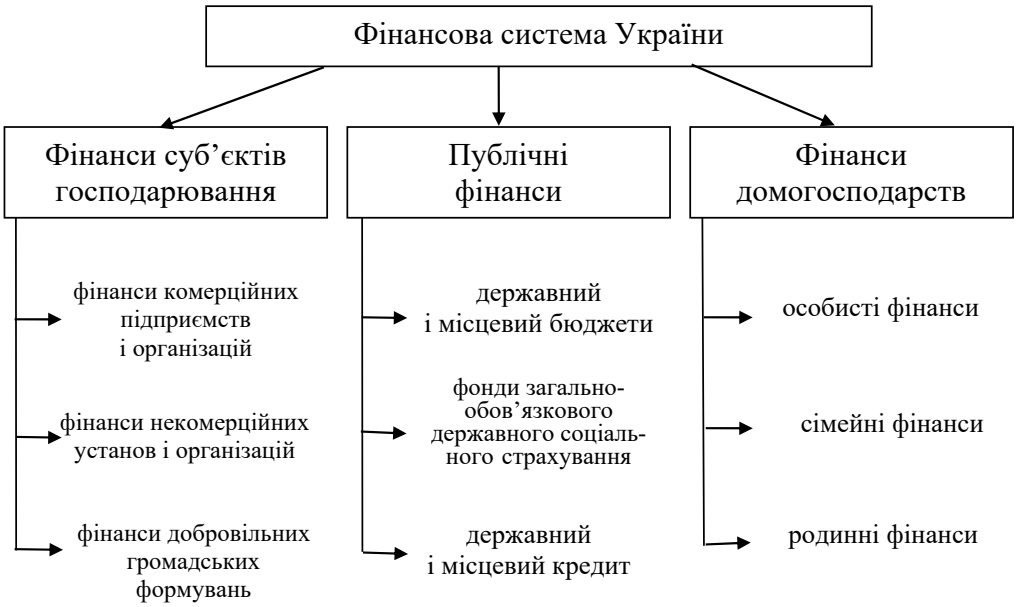

Рис. 2.1. Склад фінансової системи України за внутрішньою побудовою

Фінанси комерційних підприємств і організацій є вихідною ланкою фінансової системи, оскільки саме на цьому рівні створюється значна частка ВВП. Особливістю фінансів комерційних підприємств є те, що вони працюють на засадах комерційного розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування, використовуючи власні кошти, всіх затрат за основною діяльністю, а також після розширення і розвитку. Такі підприємства працюють переважно у сфері матеріального виробництва, проте у сучасних умовах і у соціальній сфері (сфері нематеріального виробництва) окремі організації будують свою діяльність на засадах комерційного розрахунку (лікувальні, видавничі, навчальні заклади тощо). Від стану фінансів комерційних підприємств багато в чому залежить загальне фінансове становище в країні, оскільки комерційні підприємства є основними платниками податків до бюджету, а також єдиного соціального внеску до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Некомерційні установи й організації функціонують на принципово інших засадах, ніж комерційні підприємства. До некомерційних належать установи й організації, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, яка, як правило, не відшкодовує їхніх затрат. Це лікарні, школи, дитсадки, музеї, бібліотеки, театри тощо. Особливістю фінансів некомерційних установ і організацій є те, що у них не виробляється матеріальний продукт, а лише виконуються певні роботи і надаються певні послуги. Метою діяльності таких установ не є отримання

прибутку і, таким чином, платежі в бюджет у них є дуже незначними або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти, тому ці установи називають бюджетними.

Добровільні громадські формування (громадські організації, доброчинні фонди, політичні партії тощо) об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод. Незалежно від назви, яку отримує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві великі групи: політичні партії та громадські організації. Для фінансів добровільних громадських формувань характерною є відсутність комерційної діяльності (а отже, доходів від такої діяльності) та державного фінансування. Головним джерелом доходів таких організацій є: вступні та членські внески членів громадського формування, добровільні й спонсорські пожертвування. І хоча такі громадські формування не мають права займатися комерційною діяльністю, проте вони можуть мати у власності комерційні підприємства, які можуть спрямовувати їм частину отримуваного доходу.

Публічні фінанси є сукупністю фондів фінансових ресурсів загальнодержавного призначення. У сфері публічних фінансів центральне місце посідають бюджети, сукупність яких утворює бюджетну систему. До неї входять: *Державний бюджет України та місцеві бюджети.* За допомогою бюджетів перерозподіляється близько половини валового внутрішнього продукту України. Головним джерелом доходів бюджетів є податки й інші обов'язкові платежі, а також неподаткові надходження (доходи від приватизації, зовнішні позики та міжнародна фінансова допомога, доходи від конфіскованого майна і вилученої на кордоні контрабанди, сплачені штрафи за порушення фінансово-господарської діяльності тощо). Використовуються бюджетні кошти на фінансування соціальної сфери (освіта і наука, охорона здоров'я, культура і мистецтво, фізична культура і спорт), соціального захисту громадян (підтримка малозабезпечених і соціально вразливих верств населення), оборони, утримання апарату управління (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Офіс Президента України), фінансування природоохоронних заходів, міжнародної діяльності (утримання посольств, представництв за кордоном), створення державних резервів (Резервний фонд КМУ, державний продовольчий резерв).

Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування – це фонди грошових коштів, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП за сплати фізичними та юридичними особами обов›язкових внесків (єдиного соціального внеску), мають цільове призначення, знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади і не входять до складу державного чи місцевих бюджетів.

Існування таких фондів пов'язане з необхідністю задоволення потреб, які мають особливо важливе значення. В Україні цільові фонди мають переважно соціальну спрямованість. До них належать Пенсійний фонд України і Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Відокремлення таких цільових фондів від бюджету та чітке визначення джерел їхнього формування і напрямів використання акумульованих ними фінансових ресурсів сприяють підвищенню рівня задоволення суспільних потреб та ефективності контролю за цільовим використанням коштів.

Державний і місцевий кредит – це сукупність відносин, у яких держава або місцеві органи влади виступають у ролі позичальника коштів, рідше – кредитора і гаранта. Існування державного (місцевого) кредиту зумовлене хронічною нестачею власних фінансових ресурсів, зокрема бюджетним дефіцитом. Найпоширенішою формою державного (місцевого) кредиту є державні (місцеві) позики (як внутрішні, так і зовнішні). Існування державного (місцевого) кредиту веде до утворення державного (місцевого) боргу як сукупності зобов'язань держави (місцевих органів влади) перед населенням, юридичними особами, іноземними державами і міжнародними організаціями. У видатковій частині державного (місцевого) бюджету щорічно передбачаються видатки на обслуговування державного (місцевого) боргу.

Однією із важливих сфер фінансової системи є *фінанси домогосподарств*, які відображають рівень життя та фінансового забезпечення населення. У складі фінансів домогосподарств виокремлюють такі ланки: *особисті фінанси* (якщо домогосподарство складається з однієї людини, яка має власне джерело доходу і самостійно формує свої витрати); *сімейні фінанси* (якщо домогосподарство представлене однією простою сім'єю, яка формує єдиний спільний бюджет); *родинні фінанси* (якщо це розширене домогосподарство, до складу котрого входять кілька сімей, кожна з яких має відокремлений бюджет або один спільний і кілька відокремлених бюджетів). Основними джерелами доходів домогосподарств є: заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від продажу власного майна, продукції підсобних особистих господарств, доходи від підприємницької діяльності, доходи, одержані від здачі в оренду майна, відсотки на депозитні вклади, доходи від інвестицій у цінні папери тощо. До витрат домогосподарств належать: витрати на придбання продуктів харчування, одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, побутової техніки, оплату комунальних, освітніх, медичних, культурно-мистецьких, транспортних послуг, послуг зв'язку, на формування заощаджень та резервного фонду тощо.

За *організаційною побудовою* фінансова система є сукупністю державних фінансових органів та недержавних фінансових інституцій, які впливають на управління фінансами. До організаційного складу фінансової системи входять:

1) *державні органи управління фінансами*: Міністерство фінансів України; Державна казначейська служба України; Державна аудиторська служба України; Державна податкова служба України; Державна митна служба України; Пенсійний фонд України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Рахункова палата України;
2) *фінансові інституції, задіяні у розподільних процесах:* Національний банк України; комерційні банки; небанківські фінансово-кредитні установи (кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, ломбарди); страхові компанії; міжбанківська валютна біржа; фондові біржі (ПФТС, АТ «Українська біржа», ПАТ «Фондова біржа "Перспектива"»).

Важливу роль у фінансовій системі держави відіграє фінансовий ринок як забезпечуюча сфера фінансової системи, що має винятково важливе значення для ефективного розвитку економіки. *Фінансовий ринок* – це механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інституціями. Отже, фінансовий ринок через посередників (фірми та інституції, що надають відповідні фінансові послуги) задовольняє потреби домогосподарств, приватних компаній та урядових організацій у таких послугах. Саме розвиток ринкових відносин сприяв реформуванню банківської діяльності, становленню і розвитку ринку цінних паперів на основі відкриття фондових бірж, створенню акціонерних товариств, інституційних інвесторів, відповідної інфраструктури та організаційних і правових засад функціонування фінансового ринку в Україні.

Одним із сучасних векторів фінансової стратегії України є її активна інтеграція у міжнародний фінансовий простір. Взаємодія українських громадян, приватних підприємців, фірм, корпорацій, державних закладів з іншими країнами набула бурхливого розвитку, що зумовило потребу в активізації міжнародних валютно-фінансових відносин. Україна стала членом головних міжнародних фінансових інституцій – Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку, інтегрувалася у міжнародну платіжну систему. Створено дієву систему валютного регулювання з використанням ринкових механізмів курсоутворення. Важливим напрямом інтеграційних процесів став вихід на світові фінансові ринки. Інтегрованою складовою фінансової системи

України поступово стають *міжнародні фінанси*. Процеси регіоналізації та глобалізації з різною інтенсивністю впливають на національні фінансові системи держав, різних за рівнем соціально-економічного розвитку, суспільного добробуту та зайнятості, політичним й економічним устроєм. Водночас економічний та фінансовий потенціали національних держав впливають на світове господарство.

Ефективна участь України у світових економічних процесах вимагає посилення відкритості національної економіки. До цього, зокрема, спонукають вступ України до СОТ, розширення ЄС, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, динаміка кон'юнктури світових ринків і посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту.

Все це доводить, що концепція реформування фінансової системи держави без урахування впливу міжнародних фінансів в умовах глобалізації є необґрунтованою і неповною.

Таким чином, трансформаційні процеси в Україні вимагають чіткої координації дій в усіх сферах та ланках фінансової системи, що є концептуальною основою нової моделі економічного і соціального розвитку держави. Ця модель має поєднати постійне підвищення добробуту нації та кожного громадянина і становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка органічно входитиме в глобальні економічні процеси і посяде в них гідне місце.

Отже, фінансова система – не лише набір окремих взаємопов'язаних елементів, а надзвичайно складна за внутрішньою побудовою фінансова архітектура, від ефективності побудови якої залежить можливість збалансування інтересів і суперечностей, узгодження прагматизму фінансової політики з раціональністю економіки.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Фінанси, фінансові відносини, об'єкти і суб'єкти фінансових відносин, необхідність існування фінансів, характерні особливості фінансів, функції фінансів, фінансова система, сфери і ланки фінансової системи.

Контрольні запитання і завдання

1. *Сформулюйте визначення фінансів як економічної категорії.*
2. *Назвіть характерні особливості фінансів.*
3. *Які є інструменти вартісного розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту?*
4. *Назвіть основні функції фінансів.*
5. *Охарактеризуйте вияви контрольної функції фінансів.*

6. *Що є об'єктом вартісного розподілу та перерозподілу за допомогою фінансів?*
7. *Дайте визначення фінансової системи.*
8. *Назвіть та охарактеризуйте сфери фінансової системи України.*
9. *Назвіть ланки публічних фінансів та з'ясуйте їхній взаємозв'язок з іншими сферами та ланками фінансової системи України.*
10. *Які перспективи розвитку фінансової системи України в сучасних умовах? Обґрунтуйте відповідь.*

Рекомендована література

1. *Бак Н. Роль фінансової влади у розбудові повоєнної України. Світ фінансів. 2023. Вип. 1 (74). С. 48–56.*
2. *Возняк Г., Дмитрик О. Фінансова стабільність та напрями її зміцнення: кейс для України в умовах війни. Світ фінансів. 2022. Вип. 2 (71). С. 70–80.*
3. *Десятнюк О., Горват Т. Регулювання фінансової діяльності підприємств в умовах воєнної економіки: поточний стан та прогнози. Світ фінансів. 2023. Вип. 2 (75). С. 45–55.*
4. *Дзюблюк О. Монетарна політика Європейського центрального банку у контексті протидії кризовим явищам на фінансовому ринку. Світ фінансів. 2023. Вип. 2 (75). С. 8–30.*
5. *Єфименко Т. І. Управління державними фінансами в період воєнного стану та повоєнної відбудови України: науковий супровід трансформацій. Фінанси України. 2023. № 1. С. 7–25.*
6. *Крисоватий А. Воєнні реалії фіскального простору публічних фінансів України. Світ фінансів. 2023. Вип. 1 (74). С. 8–30.*
7. *Луніна І. О. Потенціал публічних фінансів для забезпечення видатків воєнного періоду та поствоєнного відновлення України. Фінанси України. 2022. № 8. С. 7–26.*
8. *Марченко С. М. Стратегічне управління державними фінансами: євроінтеграційний курс, міжнародні тренди, національні особливості. Фінанси України. 2022. № 1. С. 7–26.*
9. *Мульська О. Фінансова стійкість домогосподарств і територіальних громад в умовах економічної нестабільності: чутливість до економічного поступу території. Світ фінансів. 2023. Вип. 2 (75). С. 155–168.*
10. *Опарін В. М., Паєнтко Т. В. Макрофінанси – новий тренд досліджень у фінансовій науці. Фінанси України. 2023. № 4. С. 92–104.*
11. *Kizyma T. O., Lobodina Z. M., Khamyha Yu. Ya. Fraud with financial resources of the state: types and effect on the shadow economy. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2019. Vol. 2 (29). С. 355–363.*

РОЗДІЛ 3.
ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА, ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ І ФІНАНСОВЕ ПРАВО

3.1. Фінансова політика, її сутність та складові.

3.2. Фінансова політика держави.

3.3. Фінансова політика суб'єктів господарювання і домогосподарств.

3.4. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики.

3.4.1. Загальні підходи до розкриття сутності та структури фінансового механізму.

3.4.2. Характеристика компонент функціональної підсистеми фінансового механізму.

3.4.3. Інституційна підсистема фінансового механізму.

3.1. Фінансова політика, її сутність та складові

В умовах реформування економічної системи, безпрецедентних викликів та загроз її стабільності підвищується роль ефективної фінансової політики для забезпечення стійкості й збалансованості функціонування фінансової системи, досягнення економічного зростання та підвищення рівня добробуту суспільства. Вирішення важливих для суспільства завдань, пов'язаних із збереженням економічної стабільності в період війни, зменшенням її негативних наслідків для добробуту населення, створенням умов для швидкого післявоєнного відновлення країни, потребує відповідних змін в організації фінансових відносин, процесах формування і використання фінансових ресурсів на різних стадіях суспільного відтворення, їхнього перерозподілу у міжгалузевому й просторовому ракурсах, концентрації на найважливіших напрямках діяльності. Реалізація цих змін відбувається через проведення фінансової політики, яка є важливою складовою загальної економічної політики держави.

Фінансова політика відображає суб'єктивний аспект функціонування фінансів[1]. Хоча фінанси та фінансова система є об'єктивними явищами, які функціонують незалежно від будь-чийого бажання та відображають об'єктивні закономірності суспільного розвитку, проте носіями фінансових рішень є конкретні суб'єкти фінансових відносин. Ухвалюючи рішення щодо організації фінансових відносин, обсягів чи спрямованості руху фінансових ресурсів тощо, вони керуються особистими інтересами (або власним розумінням суспільних інтересів) з урахуванням економічних, політичних, гуманітарних, безпекових та інших чинників зовнішнього середовища. Фінансова політика уособлює переплетіння інтересів різних суб'єктів фінансових відносин, а саме держави (в особі органів центральної влади і місцевого самоврядування), підприємницького сектору, інститутів громадянського суспільства, населення тощо. Відповідно до суб'єктів фінансової політики також доцільно зараховувати державу, бізнес-структури, населення, міжнародні фінансові організації та інституції, інститути громадянського суспільства.

Провідну роль серед суб'єктів фінансової політики відіграє держава в особі вищих органів законодавчої та виконавчої влади, які визначають стратегічні напрями розвитку фінансів відповідно до стратегічних завдань розвитку країни, та органів оперативного управління фінансами, які розробляють і реалізують конкретні заходи щодо виконання окреслених завдань. Особливе місце серед суб'єктів фінансової політики займає центральний банк, який має незалежний від уряду статус та є водночас органом стратегічного й оперативного управління фінансами.

У західній фінансові літературі термін «фінансова політика» найчастіше використовують у теорії фінансового менеджменту, означаючи ним розробку та реалізацію заходів щодо впливу на фінанси суб'єкта господарювання. Така політика базується на відповідних принципах і спрямована на досягнення певних стратегічних і тактичних цілей підприємства. Натомість діяльність держави щодо використання фінансів для впливу на розвиток суспільства розглядають у контексті реалізації макроекономічної політики.

В українській фінансовій науці фінансову політику пов'язують із діями/заходами, які держава реалізує через фінансову систему для впливу на пропорції соціально-економічного розвитку. Фактично фінансову політику, яку можуть реалізувати не тільки держава, а й суб'єкти господарювання та домогосподарства, звужують лише до діяльності одного із суб'єктів економіки, а саме держави. Таке бачення є хибним, оскільки фінансова політика держави є лише одним із видів фінансової політики загалом, хоча і найважливішим.

[1] Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : Навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : КНЕУ, 2002. С. 47.

Узагальнення наукових поглядів на сутність фінансової політики вказує на такі основні аспекти, які характеризують це економічне поняття:

- тлумачення фінансової політики як сукупності певних дій/заходів, які пов'язані із цілеспрямованим впливом на організацію фінансових відносин, процеси формування і використання фінансових ресурсів;
- предметною сферою діяльності в рамках реалізації фінансової політики є вплив на розподільні та перерозподільні процеси, формування, розподіл та використання фінансових ресурсів суб'єктів економіки, через які виражається зміст фінансів як об'єктивного економічного явища;
- мета фінансової політики полягає у досягненні цілей розвитку суб'єкта фінансових відносин (держави, суб'єкта господарювання, домогосподарства) через розробку раціональної системи управління його фінансовими ресурсами у коротко- і довгостроковому періодах.

Отже, фінансова політика – це система розподільних і перерозподільних заходів, які держава та інші суб'єкти господарювання здійснюють через систему фінансових відносин з метою досягнення їхніх стратегічних і тактичних цілей розвитку. Сутність фінансової політики розкривається через вибір та поєднання засобів впливу на процеси формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, за допомогою чого досягаються окреслені цілі. В умовах воєнного стану вектор спрямованості фінансової політики держави полягає у забезпеченні фінансової стабільності та виконання покладених на державу функцій, передусім щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності країни, недопущенні негативних тенденцій зниження рівня суспільного добробуту.

Основні засади й напрями фінансової політики на практиці відображені:

- у нормативних документах фінансового спрямування (на рівні держави – фінансове законодавство, у суб'єктів господарювання – установчі документи та інша корпоративна документація щодо регулювання фінансової діяльності; на рівні домогосподарств фінансова політика у нормативний спосіб практично не регламентована);
- у формах і методах формування фінансових ресурсів. У держави таке формування відбувається за допомогою податкового, неподаткового та позикового методів. Провідним методом формування ресурсів суб'єктів господарювання є здійснення ефективної господарської діяльності, а головне джерело доходів домогосподарств – продуктивна зайнятість. Залежно від того, як змінюються масштаби використання тих чи інших форм і методів мобілізації фінансових ресурсів держави, підприємств чи домогосподарств, можна оцінити зміни у проведенні ними фінансової політики;

– у розподілі й перерозподілі фінансових ресурсів (фінансова політика на рівні держави втілюється у перерозподілі цих ресурсів між регіонами, верствами населення, галузями економіки, рівнями управління; у суб'єктів господарювання – в розподілі між споживанням і нагромадженням, у формуванні корпоративних цільових фондів; на рівні домогосподарств – у визначенні співвідношення між споживанням і заощадженням ресурсів, у створенні цільових нагромаджень для здійснення вартісних покупок, формування багатства та ін.);
– у структурі надходжень і витрат фінансових ресурсів.

Основні умови ефективності розробки і реалізації фінансової політики:
– врахування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства (попиту і пропозиції, постійного зростання потреб, закон вартості та ін.);
– врахування особливостей зовнішнього середовища фінансової політики (політичної ситуації, стану економіки, кон'юнктури на світових ринках, інтеграції країни до міжнародної співпраці та ін.) та внутрішніх чинників, які можуть визначати її зміст і спрямованість;
– урахування досвіду попередніх етапів суспільного розвитку, що дає можливість уникнути прорахунків минулого і використати раніше апробовані ефективні підходи до вирішення актуальних економічних проблем, але адаптовані до сучасних реалій;
– комплексність у виробленні та реалізації заходів фінансової політики, що забезпечується узгодженням її стратегічних цілей і тактичних завдань.

Залежно від тривалості періоду реалізації та характеру завдань, на вирішення яких спрямована фінансова політика, вирізняють фінансову стратегію та фінансову тактику, між якими існує взаємозв'язок.

Фінансова стратегія – це курс фінансової політики, який визначений на довготривалу перспективу і передбачає вирішення складних великомасштабних завдань. Такі завдання не можуть бути досягнуті впродовж короткого проміжку часу та за ухвалення одиничних рішень, а потребують комплексних послідовних дій щодо змін в організації фінансових відносин, процесах формування, розподілу та використання фінансових ресурсів з урахуванням нестабільності зовнішнього середовища та обмеженості ресурсів.

Зміст та спрямованість фінансової стратегії визначаються завданнями, які постають перед суб'єктом економіки на конкретному етапі його розвитку. Фінансова стратегія держави в кризових умовах має полягати у досягненні фінансової стабілізації й створенні передумов для переходу до економічного зростання, а в умовах економічного зростання – у забезпеченні сталості економічного розвитку, оптимальних пропо-

рцій розподілу його результатів між суб'єктами економіки. В умовах війни стратегічним завданням фінансової політики держави є збереження фінансової стабільності, зміцнення обороноздатності країни для відновлення територіальної цілісності й суверенітету, усебічна підтримка населення у складний період державотворення.

Натомість на рівні суб'єктів господарювання спрямованість фінансової стратегії залежить від фінансової ситуації на підприємстві та перспектив його розвитку з урахуванням чинників зовнішнього середовища. Головною метою фінансової стратегії підприємства визначають максимізацію його ринкової вартості та підвищення ефективності діяльності. Проте стратегічні завдання підприємства, яке перебуває на стадії банкрутства, значно відрізняються від відповідних завдань суб'єкта господарювання із сильними позиціями на ринку й стабільним фінансовим станом.

Основою досягнення цілей фінансової стратегії є узгоджені заходи фінансової тактики, спрямовані на вирішення поточних завдань суспільного розвитку. Основною ознакою фінансової тактики є її адаптивність, оскільки вона дає можливість своєчасно відреагувати на зміни у політичній і економічній ситуації, існуючі проблеми і диспропорції економічного та соціального розвитку країни шляхом вдосконалення організації фінансової діяльності, оперативного перерозподілу фінансових ресурсів. В умовах війни фінансова тактика держави покликана забезпечити переорієнтацію фінансових ресурсів економіки на потреби оборони країни, спрощення умов функціонування бізнесу, задоволення потреб населення країни для стабілізації суспільного добробуту.

На рівні підприємства фінансова тактика передбачає реалізацію завдань за конкретними напрямами управління фінансами суб'єкта господарювання, а саме: формування необхідного для належного функціонування підприємства обсягу фінансових ресурсів, досягнення оптимальних пропорцій його структури; оптимізацію структури активів й досягнення високих показників рентабельності їхнього використання; досягнення прийнятного рівня фінансових ризиків при здійсненні господарської діяльності; забезпечення стійкої платоспроможності підприємства у поточну і перспективному періодах.

Отже, між фінансовою стратегією і тактикою існує щільний зв'язок. З одного боку, фінансова стратегія визначає зміст і спрямованість фінансової тактики. Без орієнтації на стратегічні завдання заходи фінансової тактики можуть виявитись малоефективними. З іншого боку, тактичні фінансові можливості значною мірою визначають цілі й завдання фінансової стратегії. Без урахування цього фінансова стратегія може виявитись декларацією про наміри, що не має реальних важелів реалізації.

3.2. Фінансова політика держави

Одним із дискусійних питань фінансової науки є класифікація фінансової політики. Найбільш поширеним підходом до виокремлення видів фінансової політики є її розмежування на фінансову політику держави, фінансову політику суб'єктів господарювання, фінансову політику домогосподарств.

Фінансову політику держави можна визначити як сукупність розподільних та перерозподільних заходів, які реалізує держава через фінансову систему для забезпечення стійкого зростання валового внутрішнього продукту, оптимізації пропорцій його розподілу й підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства.

Головна мета фінансової політики держави може бути сформульована у широкому та вузькому розумінні. Оскільки держава є одним із найважливіших соціальних інститутів, функціонування якого спрямоване на задоволення потреб населення, то і головною метою фінансової політики держави в її широкому тлумаченні є забезпечення стійкого зростання суспільного добробуту завдяки досягненню оптимальних пропорцій розподілу ВВП між соціальними групами, у міжгалузевому, міжтериторіальному розрізах. Проте безпосереднім об'єктом фінансової політики держави є її фінансові ресурси, а тому головна мета такої політики у вузькому її тлумаченні полягає у створенні раціональної системи управління процесами формування і використання фінансових ресурсів держави. Ця мета деталізується через такі завдання:

- мобілізація такого обсягу фінансових ресурсів, який необхідний державі для належного виконання нею своїх функцій, визначених суспільством. Обсяг цих функцій може суттєво відрізнятися залежно від рівня економічного розвитку країни, моделі соціальної держави, дотримання демократичних принципів функціонування влади тощо. Ці чинники визначають потребу держави у коштах, що впливає на параметри системи мобілізації її фінансових ресурсів;
- забезпечення раціонального розподілу і використання фінансових ресурсів держави відповідно до визначених стратегічних і тактичних пріоритетів розвитку країни. Показники такого розподілу залежать від багатьох чинників, зокрема від моделі бюджетного федералізму та рівня децентралізації бюджетних ресурсів, масштабів реалізації соціальної функції, форм і методів державного втручання в економіку тощо. Реалізація цього завдання передбачає досягнення раціональних пропорцій розподілу фінансових ресурсів держави у галузевому, територіальному розрізах, між різними верствами населення;

– формування ефективної системи управління фінансами держави через розвиток фінансового механізму відповідно до стратегічних і поточних завдань соціально-економічного розвитку держави.

Особливістю держави як суб'єкта фінансової політики є те, що вона має право регламентації фінансових відносин у суспільстві, яка може здійснюватись у формі законодавчого та адміністративного регламентування. Законодавче регламентування виявляється у формуванні нормативної бази, яка врегульовує коло суб'єктів фінансових відносин, визначає їхні права та обов'язки, методи й процедури здійснення фінансової діяльності та ін. Законодавче регламентування фінансових відносин формує правове підґрунтя для здійснення фінансової діяльності всіма суб'єктами економіки.

Адміністративне регламентування передбачає закріплення повноважень з регулювання фінансових відносин за певними органами державного управління. Розмежування прав регулювання окремих сфер фінансових відносин між органами влади в рамках адміністративного регламентування забезпечує організаційну завершеність фінансової політики держави, формує передумови для контролю за її ефективністю з боку суспільства.

Рівень законодавчого та адміністративного регламентування фінансових відносин характеризує, яка частина розподільно-перерозподільних процесів в економіці регульована через законодавство й адміністративно-управлінські рішення держави. Ця ознака визначає належність фінансової політики держави до одного із типів:

– політика мінімального регламентування (ліберальна), відповідно до якої держава у взаємовідносинах з іншими суб'єктами економіки дотримується норми про мінімальне втручання. За ліберальної фінансової політики більшість фінансових відносин врегульовується на договірних умовах між їхніми учасниками, а держава обмежує свій інтерес лише питаннями формування централізованих фондів. Це створює максимально вигідні умови для провадження господарської діяльності, проте може спричиняти втрату державних доходів;
– політика жорсткого регламентування (директивна), яка передбачає регулювання державою переважної частини фінансових відносин в економіці. Інтереси держави превалюють над інтересами інших суб'єктів економіки, а права суб'єктів господарювання і домогосподарств у провадженні господарської діяльності жорстко регламентовані у правовий спосіб. Головною метою такої фінансової політики є забезпечення концентрації державою максимального обсягу фінансових ресурсів для їхнього спрямування на виконання широкого

переліку державних функцій. Це негативно впливає на економіку, оскільки підриває мотивацію суб'єктів господарювання до продуктивної діяльності, знижує її ефективність, стримує інновації;

– політика помірного регламентування (консервативна) є проміжною між попередніми типами фінансової політики. Вона передбачає, що під державне регулювання підпадає лиш певна частина фінансових відносин. Найперше – це відносини з державою щодо формування централізованих фондів фінансових ресурсів, а також певна частина фінансових відносин на кредитному, страховому та інших сегментах фінансового ринку. Перевагою цього типу фінансової політики є пошук балансу інтересів між державою та іншими суб'єктами економіки, коли при забезпеченні потреб держави і наявності у неї можливостей впливати на параметри соціально-економічного розвитку зберігаються достатні стимули для продуктивної діяльності суб'єктів господарювання і населення.

Об'єктивною рисою розвитку ринкової економіки є циклічність, коли фази її піднесення та спаду (рецесії) повторюються з певною періодичністю. Хоча загалом циклічність має позитивний вплив на економіку, на окремих фазах економічного циклу вона може спричиняти негативні економічні й соціальні наслідки. Фінансова політика держави спрямована на пом'якшення або запобігання негативним наслідкам впливу економічного циклу на економічну систему і суспільство. Відповідно до завдань, на вирішення яких спрямована фінансова політика держави, вирізняють такі її види:

– стабілізаційна фінансова політика;
– стимулююча фінансова політика (економічного зростання);
– фінансова політика стримування ділової активності.

Головним завданням стабілізаційної фінансової політики є зменшення рівня циклічних коливань розвитку економіки, підтримання макроекономічної рівноваги на основі стабільності обсягів виробництва та цін. Розрізняють два види стабілізаційної фінансової політики – рестрикція та експансія. У першому разі фінансова політика має обмежувальний характер, оскільки спрямована на обмеження сукупного попиту в умовах, коли економіка країни перебуває на фазі економічного піднесення; у другому разі фінансова політика передбачає вжиття заходів для розширення сукупного попиту тоді, коли в економіці країни спостерігається рецесія.

Стимулюючу фінансову політику визначають як систему фінансових заходів, спрямованих на забезпечення стійкого щорічного зростання валового внутрішнього продукту і підвищення рівня зайнятості на основі розширення обсягів фінансових ресурсів в економіці. Ефект стимулю-

вання досягається за допомогою кількох способів: через збільшення державних видатків; через зниження податкового тиску; через розширення доступу до кредитних ресурсів. Стимулююча фінансова політика передбачає поєднання кількох підходів до підтримки економічного зростання: по-перше, збільшення державних витрат розширює обсяги сукупного попиту завдяки припливу державних фінансових ресурсів в економіку; по-друге, зниження рівня податкового навантаження дає можливість підприємствам залишити більше власних фінансових ресурсів для розвитку; по-третє, політика «дешевих» грошей через зниження процентних ставок за кредитами і спрощення вимог до банків розширює можливості суб'єктів господарювання і домогосподарств залучати кредитні ресурси.

Якщо темпи економічного зростання надмірно високі, це може спричиняти наростання макроекономічних диспропорцій, втрату стабільності економіки та її перехід до фази рецесії. Політика стримування ділової активності спрямована на обмеження припливу фінансових ресурсів в економіку. Вона передбачає скорочення державних витрат, підвищення загального рівня оподаткування та здорожчання кредитних ресурсів. Це спонукає суб'єктів економіки відкласти плани щодо збільшення інвестиційних витрат і розширення виробництва на більш віддалену перспективу, що стримує темпи економічного зростання.

Відповідно до характеру реалізації фінансову політику поділяють на дискреційну та недискреційну. Політику, яка передбачає цілеспрямоване свідоме маніпулювання державою податковими інструментами і державними витратами з метою впливу на обсяги й спрямованість фінансових ресурсів в економіці, визначають як дискреційну. Заходи дискреційної фінансової політики можуть мати стимулюючий або стримуючий характер, передбачати використання таких засобів, як регулювання рівня податкового навантаження, публічні закупівлі, державні інвестиції, державні цільові програми, перерозподіл міжбюджетних трансфертів тощо.

Недискреційну фінансову політику трактують як використання у фінансовій практиці спеціальних фіскальних інструментів – «вмонтованих стабілізаторів», які стимулюють самостійне відновлення економічної рівноваги без прямого втручання з боку органів державного управління. Провідну роль серед них відіграють податки, програми соціальних трансфертів, економічної допомоги тощо. Але дієвість вмонтованих стабілізаторів є доволі обмеженою, досягти повного відновлення економічної рівноваги лише за їхньої дії складно. Відповідно у фінансовій практиці держави отримують застосування засоби як недискреційної, так і дискреційної фінансової політики.

Фінансова політика держави відображає різні аспекти функціонування фінансів, здійснюється у багатьох напрямках і передбачає використання різного інструментарію. У складі фінансової політики виділяють такі види:

– фіскальну політику, яка об'єднує податкову, бюджетну та боргову;
– монетарну політику, складовими якої є емісійна, цінова, валютна, кредитна;
– політику держави у сфері фондового і страхового ринку, інших сферах господарської діяльності.

Фіскальна політика – діяльність держави у сфері формування, розподілу і використання централізованих фондів держави з метою ефективного впливу на процеси в економіці, постачання населенню суспільних благ, вирішення інших завдань відповідно до стратегії соціально-економічного розвитку. Фіскальна політика реалізується через використання різних методів мобілізації надходжень до централізованих фондів держави (податкового, неподаткового, позикового та ін.), регулювання обсягів, структури та спрямованості державних витрат. За допомогою фіскальної політики здійснюється перерозподіл ВВП, інструментами якого є система оподаткування, бюджетні витрати та позабюджетні соціальні трансферти. Вона також забезпечує відновлення економічної рівноваги у разі її порушення.

У фіскальній політиці виділяють такі складові:

– податкова політика – діяльність держави щодо встановлення, правового регламентування та організації справляння податків та зборів до централізованих фондів фінансових ресурсів держави. В рамках податкової політики вирішують питання щодо встановлення видів податків і зборів, визначення їхніх елементів (об'єкта і бази оподаткування, кола платників, ставок), строків сплати та надання пільг. Змінюючи перелік та елементи фіскальних платежів, держава впливає на рівень податкового навантаження, сприяючи чи стримуючи економічну активність як загалом, так і в окремих галузях економіки. Так податки реалізують свою регуляторну функцію. Проте головне призначення податкової політики – це реалізація фіскальної функції податків, тобто акумуляція у розпорядженні держави необхідного обсягу фінансових ресурсів. Податкова політика має також виражену соціальну компоненту, оскільки податки є інструментом майнового вирівнювання й елементом механізму перерозподілу доходів у суспільстві;
– бюджетна політика – діяльність органів публічного управління щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподілу і використання бюджетних ресурсів відповідно до пріоритетів со-

ціально-економічного розвитку країни. Бюджетна політика тісно пов'язана із податковою, оскільки через реалізацію фіскальної функції податків формується основна частина бюджетних доходів. Проте держава використовує також інші методи акумуляції доходів бюджету, зокрема від господарської діяльності, використання майна, надання публічних послуг. В рамках бюджетної політики також вирішуються питання оптимізації розподілу бюджетних ресурсів між рівнями бюджетної системи відповідно до обраної країною моделі міжбюджетних відносин, формування обсягів, структури й спрямованості бюджетних видатків, визначення джерел фінансування бюджетного дефіциту тощо. Залежно від того, який напрямок використання бюджетних коштів переважає у структурі видатків бюджету держави, бюджетна політика має соціальне, економічне або інше спрямування;

– боргова політика – діяльність органів публічного управління щодо визначення меж державного боргу, джерел, форм та інструментів здійснення державних запозичень, порядку та механізму погашення державного боргу і забезпечення платоспроможності держави. Боргова політика пов'язана із бюджетною політикою, оскільки головною причиною залучення боргових ресурсів є необхідність покриття бюджетного дефіциту. Держава може здійснювати запозичення не тільки для покриття дефіциту бюджету, а й з інвестиційною метою. Незважаючи на цілі використання запозичень, головним принципом боргової політики має бути уникнення або врегулювання боргових проблем держави, забезпечення її платоспроможності.

Монетарна (грошово-кредитна) політика – це діяльність держави у сфері грошового та кредитного ринків, спрямована на забезпечення стабільності курсу національної грошової одиниці, регулювання інфляції, своєчасності розрахунків в економіці та стабільності грошового обігу через регламентацію діяльності банківської системи й управління емісією. Механізм реалізації монетарної політики базується на регулюванні пропозиції грошей в економіці та їхньої вартості для суб'єктів економіки. Основна мета монетарної політики полягає у досягненні стійких темпів економічного розвитку, стабільності цінової ситуації, високого рівня зайнятості та збалансованості зовнішньоекономічної діяльності. Завдання монетарної політики можуть змінюватись залежно від специфіки економічної ситуації в країні. На теперішній час важливим завданням монетарної політики є розширення масштабів застосування безготівкових форм розрахунків в економіці для зменшення тіньового сектору і збільшення доходів бюджету.

Провідними важелями монетарної політики є:

- операції на відкритому ринку (купівля-продаж центральним банком цінних паперів для впливу на пропозицію грошей та рівень процентних ставок за кредитами),
- зміна норм обов'язкових резервів, які формують банківські установи (за коштами на вимогу, коштами на поточних рахунках фізичних і юридичних осіб та ін.);
- зміна облікової ставки центрального банку (є орієнтиром для встановлення процентних ставок за позиками банківських установ);
- задіяння інших інструментів монетарного регулювання (регулювання банківських ризиків, ліквідності банківських операцій, окремих видів кредиту, кредитування певних галузей економіки та ін.).

Подібно до фіскальної політики, у монетарній політиці також вирізняють стимулюючий (експансію) і стримуючий (рестрикцію) її типи. Перший тип політики передбачає застосування центральним банком різних інструментів для того, щоб збільшити пропозицію грошей в економіці, стимулювати зниження процентних ставок за кредитами і підтримати економічне зростання. Натомість в умовах високих темпів інфляції та «перегріву» економіки потрібні заходи для обмеження попиту на гроші й підвищення вартості кредитних ресурсів. Тоді центральний банк може підвищувати облікову ставку, нормативи обов'язкового резервування для банків, здійснювати інші заходи стабілізаційного характеру.

Найчастіше у складі монетарної політики виокремлюють цінову, валютну, емісійну, кредитну політики. Цінова політика передбачає досягнення цінової стабільності в економіці, для чого центральний банк використовує інфляційне таргетування та плаваючий обмінний курс національної грошової одиниці. Цінова стабільність дає можливість захистити доходи і заощадження населення від знецінення, активізувати процеси довгострокового інвестування в економіку. Інфляційне таргетування – це встановлення орієнтовного річного показника інфляції (таргету), якого центральний банк зобов'язується досягти з допомогою різних інструментів монетарної політики. Плаваючий обмінний курс гривні передбачає його формування під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку, а центральний банк використовує валютні інтервенції для того, щоб утримати його у безпечних межах і уникнути надмірного коливання.

Валютна політика передбачає діяльність держави щодо регулювання валютних відносин, вибору найбільш ефективних методів впливу на діяльність суб'єктів валютного ринку для досягнення визначених орієнтирів розвитку економіки (стабільності валютного курсу гривні, вирівнювання платіжного балансу та ін.). Валютна політика реалізується у

кількох напрямках: визначення та управління обмінним курсом національної валюти; регулювання валютних обмежень і здійснення валютного контролю; регулювання конвертованості національної валюти; управління золотовалютними резервами.

Основними інструментами валютної політики є: облікова ставка центрального банку (дисконтна політика); валютні інтервенції на валютному ринку (девізна політика); диверсифікація валютних резервів центрального банку; встановлення певного режиму валютного курсу національної грошової одиниці (фіксований, плаваючий, подвійний); валютні обмеження (обов'язковий продаж експортерами частини валютної виручки, обмеження на купівлю іноземної валюти, заборона оплати імпорту в іноземній валюті та ін.).

Емісійна політика полягає у здійсненні емісії (випуску) національної валюти та організації її обігу. Головним завданням емісійної політики є забезпечення такої кількості грошей в обігу, яка необхідна для належного обслуговування процесів обміну товарами і послугами в економіці. Шкідливим є використання емісії грошей для покриття дефіциту бюджету, оскільки такі кошти не мають товарного покриття і спричиняють збільшення інфляції.

Кредитна політика держави полягає у регулюванні вартості кредитних ресурсів на відповідному ринку шляхом впливу на баланс попиту-пропозиції. Інструментами такої політики є облікова ставка, за якою центральний банк надає позики банківським установам; норми обов'язкового резервування (впливають на можливості банків видавати нові кредити); операції з державними цінними паперами на відкритому ринку. При стагнації економіки центральний банк через заходи монетарного регулювання стимулює здешевлення кредитних ресурсів, що сприяє їхньому припливу в економіку і підтримує економічне зростання. Водночас за високої інфляції та «перегріву» економіки центральний банк намагається обмежити кредитування економіки, підвищити вартість кредитних ресурсів для того, щоб стримати економічну активність та уникнути кризових явищ.

Крім двох основних складових фінансової політики держави – фіскальної та монетарної політик, вирізняють також інші її напрями, а саме фінансову політику держави у страховій сфері, на фінансовому ринку та ін. Зокрема, фінансова політика у сфері страхування передбачає формування правового забезпечення здійснення страхової діяльності, державний нагляд за фінансовою діяльністю страхових компаній і страхових посередників, «…залучення страхового ринку до вирішення важливих фінансових питань соціального страхування, створення цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страхових компаній ви-

конати зобов›язання за договорами страхування життя»[1]. Таким чином, фінансова політика у сфері страхування спрямована на створення умов для розвитку страхового ринку, його регулювання з метою створення гарантій клієнтам страхових компаній щодо виконання останніми фінансових зобов'язань за договорами страхування. Подібні цілі визначено щодо фінансової політики держави на фондовому ринку, а саме правове забезпечення й створення умов для діяльності учасників фондового ринку, регулювання емісії та обігу фінансових активів, розвиток системи захисту прав інвесторів і фінансовий контроль за дотриманням цих прав з боку емітентів фінансових активів та професійних фінансових посередників.

3.3. Фінансова політика суб'єктів господарювання і домогосподарств

Фінансова політика суб'єкта господарювання – це система заходів, форм і методів, які використовує суб'єкт господарювання для фінансового забезпечення власної діяльності й досягнення його цілей у довго- і короткостроковому періоді. Такі цілі визначаються засновницькими документами підприємства, стратегією його розвитку і формуються на підставі узгодження інтересів власників. Відповідно до сучасних тенденцій корпоративного управління, при виробленні стратегічних і тактичних завдань фінансової політики суб'єкта господарювання важливо враховувати інтереси його працівників, що підвищує їхню зацікавленість в ефективній діяльності підприємства. Безпосереднє розроблення параметрів фінансової політики підприємства, крім його власників, здійснюють структурні підрозділи, відповідальні за управління фінансами.

Головна мета фінансової політики суб'єкта господарювання – збільшення його ринкової вартості та максимізація добробуту власників підприємства у коротко- і довгостроковому періодах. Для її досягнення перед фінансовою політикою підприємства постають такі завдання:

- формування достатнього обсягу фінансових ресурсів для забезпечення господарської діяльності;
- ефективне використання наявних фінансових ресурсів для максимізації прибутку;
- ефективне управління фінансовими ризиками підприємства для недопущення погіршення його фінансового стану;
- раціональна організація грошових потоків, досягнення високого рівня платоспроможності підприємства;

[1] Теорія фінансів : Підруч. / П. І. Юхименко та ін. ; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр уч. л-ри, 2010. С. 214.

– загальна фінансова рівновага у коротко- і довгостроковому періодах.

У фінансовій політиці суб'єкта господарювання виокремлюють такі складові, як управління капіталом та управління майном (активами).

Політика управління капіталом підприємства передбачає вибір найбільш ефективних форм та методів задоволення його потреби у фінансових ресурсах, необхідних для формування оборотних і необоротних активів. Вона об'єднує політику формування власного капіталу, а також політику залучення позикового капіталу (коротко- та довгострокових зобов'язань). Основними цілями політики управління капіталом підприємства є забезпечення достатності його обсягу для формування активів підприємства, оптимізація структури капіталу, а також мінімізація витрат на його формування з різних джерел.

У складі фінансової політики формування власного капіталу виділяють:

– емісійну політику, яка полягає у залученні необхідного підприємству обсягу власних фінансових ресурсів, використовуючи емісію власних акцій;
– дивідендну політику, яка передбачає оптимізацію пропорцій розподілу прибутку підприємства щодо його капіталізованої та споживної частин.

Залучення суб'єктом господарювання позикових ресурсів здійснюється на різний термін, у різних формах та з іншими умовами, у зв'язку з чим у політиці управління позиковим капіталом вирізняють політику управління банківськими кредитами, управління облігаційними позиками, фінансовим лізингом та ін. За строковим критерієм розрізняють політику підприємства з управління довго- і короткостроковими зобов'язаннями. Важливі завдання політики управління позиковим капіталом підприємства – це визначення найбільш ефективних форм залучення позикових ресурсів, забезпечення вигідних умов і строків їхнього використання, своєчасне обслуговування боргових зобов'язань для досягнення високого рівня платоспроможності й фінансової стійкості підприємства.

Фінансові ресурси підприємства в процесі господарської діяльності спрямовуються на формування його активів. Відповідно до структури активу балансу суб'єкта господарювання, вирізняють політику управління оборотними та необоротними активами. У складі політики управління оборотними активами виокремлюють політику управління запасами, дебіторською заборгованістю, грошовими коштами та ін. Основними завданнями політики управління цими активами суб'єкта господарювання є досягнення їхньої оптимальної структури з точки зору співвідношення постійної та змінної частин, забезпечення високого рівня ліквідност-

ті й рентабельності, оптимізація джерел фінансування оборотних активів. Важливою складовою політики управління необоротними активами суб'єкта господарювання є амортизаційна політика, яка передбачає визначення оптимального рівня інтенсивності їхнього оновлення відповідно до специфіки використання в господарській діяльності підприємства.

Окреме місце у політиці використання фінансових ресурсів підприємства займає інвестиційна політика. Вона полягає у виборі найбільш ефективних форм здійснення реальних та фінансових інвестицій для забезпечення високих темпів розвитку суб'єкта господарювання і збільшення його фінансового потенціалу. Проведення інвестиційної політики взаємопов'язано з іншими напрямами фінансової політики суб'єкта господарювання, зокрема з політикою управління капіталом, оскільки джерелами формування фінансових ресурсів для здійснення реальних та фінансових інвестицій можуть бути як власні кошти, так і позикові ресурси. Найважливішим принципом здійснення фінансових інвестицій є вибір оптимальних форм та інструментів інвестування з позицій співвідношення їхнього ризику і прибутковості, завдяки чому підприємство отримує максимальний прибуток від фінансового інвестування при прийнятному рівні фінансового ризику. Проте в сучасних умовах у корпоративному секторі економіки щораз більшого застосування набуває імпакт-інвестування – підхід до здійснення інвестиційної політики, коли, поряд із фінансовою вигодою для інвестора, інвестиції забезпечують відчутний позитивний соціальний, екологічний або економічний вплив на суспільство.

Інвестиційна та інші види фінансової політики суб'єкта господарювання пов'язані із політикою управління ризиками. Її трактують як систему заходів з ідентифікації, оцінювання, профілактики та страхування ризиків, які супроводжують господарську діяльність суб'єкта господарювання, а також вибір дієвих способів нейтралізації негативних наслідків їхньої реалізації. Своєчасне виявлення та оцінювання рівня фінансових ризиків дає можливість підприємству виробити механізм реагування, який об'єднує внутрішні та зовнішні методи їхньої нейтралізації. До методів внутрішньої нейтралізації фінансових ризиків належать такі: уникнення ризику, лімітування його концентрації, формування резервів, диверсифікація, внутрішнє страхування та ін. Головним недоліком використання цих методів зменшення або нейтралізації фінансового ризику є те, що вони зменшують фінансовий потенціал суб'єкта господарювання. Основним методом зовнішньої нейтралізації фінансових ризиків є страхування.

Фінансова політика домогосподарства полягає у створенні й використанні ним фондів фінансових ресурсів з метою задоволення осо-

бистих та колективних інтересів усіх його членів. У складі цієї політики виокремлюють політику формування фінансових ресурсів та політику їхнього використання.

Політика формування фінансових ресурсів домогосподарства полягає у виборі з точки зору його членів найбільш ефективних джерел та методів акумуляції необхідних для його життєдіяльності фінансових ресурсів. Джерелами формування цих ресурсів є доходи від трудової зайнятості, ведення індивідуальної трудової та підприємницької діяльності, особистого підсобного господарства, доходи від власності, соціальні трансферти, грошова допомога від родичів й інших осіб, а також залучені кредити та ін.

Політика використання фінансових ресурсів домогосподарства полягає у визначенні оптимального з точки зору його членів розподілу наявних ресурсів на споживану і заощаджену частини. Залежно від того, яку життєву позицію відстоюють члени домогосподарства, їхніх світоглядних орієнтирів, у політиці використання фінансових ресурсів доцільно виокремлювати кілька її типів, зокрема активну та пасивну. Активна політика передбачає, що домогосподарство спрямовує вагому частину власних фінансових ресурсів на заощадження, а також використовує різні фінансові інструменти для їхнього збереження від впливу інфляції та для примноження. Пасивна політика полягає у спрямуванні практично всього обсягу наявних фінансових ресурсів домогосподарства на задоволення поточних споживчих потреб його членів. Проведення фінансової політики такого типу може бути продиктоване як об'єктивними (низький рівень доходів, відсутність майна та інших ресурсів для господарської діяльності), так і суб'єктивними чинниками (низький рівень фінансової обізнаності, страх перед інноваціями, бажання перекласти відповідальність за власний добробут на інших тощо).

Політику домогосподарств щодо заощаджень також доцільно поділяти на консервативну та інвестиційну. Перший тип політики властивий для таких домогосподарств, які формують заощадження не цілеспрямовано (заощадження як результат надлишку поточних доходів, а не наміру сформувати резерви для певних цілей), а при ухваленні рішень щодо їхнього інвестування дотримуються принципу збереження коштів від впливу інфляції (переважання ліквідних форм збереження коштів). Інвестиційний тип політики провадять домогосподарства, що цілеспрямовано формують заощадження для їхнього інвестування в активи, які забезпечують високу прибутковість інвестицій, незважаючи на підвищений рівень фінансового ризику.

3.4. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

3.4.1. Загальні підходи до розкриття сутності та структури фінансового механізму

У сучасній науці представлено багато підходів до тлумачення фінансового механізму, які розкривають різні аспекти сутності цього економічного поняття. Для об'єктивного розкриття сутності поняття важливо найперше чітко визначити об'єкт, на який спрямована його дія. Його доцільно розглядати у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні об'єктом впливу через фінансовий механізм є процеси формування і використання фінансових ресурсів, які супроводжують господарську діяльність держави, суб'єктів господарювання і домогосподарств. Але перегрупування фінансових ресурсів, коригування їхніх обсягів і спрямованості не є самоціллю, воно покликане забезпечити досягнення цілей більш якісного характеру. В широкому розумінні об'єктом дії фінансового механізму є процеси соціально-економічного розвитку суспільства.

Іншою важливою характеристикою фінансового механізму є його складові компоненти. У сучасній фінансовій науці компонентами фінансового механізму визначають фінансові методи, форми, важелі та інструменти. Вони формують функціональну підсистему фінансового механізму, через яку відбувається безпосередній вплив фінансів на об'єкт управління. Крім цього, до фінансового механізму належать правове, організаційне та інформаційне забезпечення, які об'єднані в інституційну підсистему. Компоненти цієї підсистеми фінансового механізму забезпечують умови для вияву дії складових його функціональної підсистеми.

Отже, фінансовий механізм – це комплекс об'єднаних у функціональну та інституційну підсистеми фінансових методів, форм, важелів, інструментів і систем забезпечення, через які відбувається вплив фінансів на соціально-економічний розвиток суспільства. Зразок структури фінансового механізму зображено на рис. 3.1.

Основною складовою функціональної підсистеми фінансового механізму є методи. В науковій літературі фінансовий метод визначають як спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес[1], на економічні процеси для досягнення визначеної мети. До фінансових методів зараховують фінансове планування, управління фінансами, фінансовий контроль, а також фінансове забезпечення і фінансове регулювання. Останні два вказаних методи є методами прямої дії, інші фінансові ме-

[1] Фінанси : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ : Знання, 2008. С. 86.

тоди таку дію забезпечують[1] (оскільки планування, управління фінансами та контроль присутні в рамках фінансового забезпечення та фінансового регулювання, надають їм більшої осмисленості та ефективності).

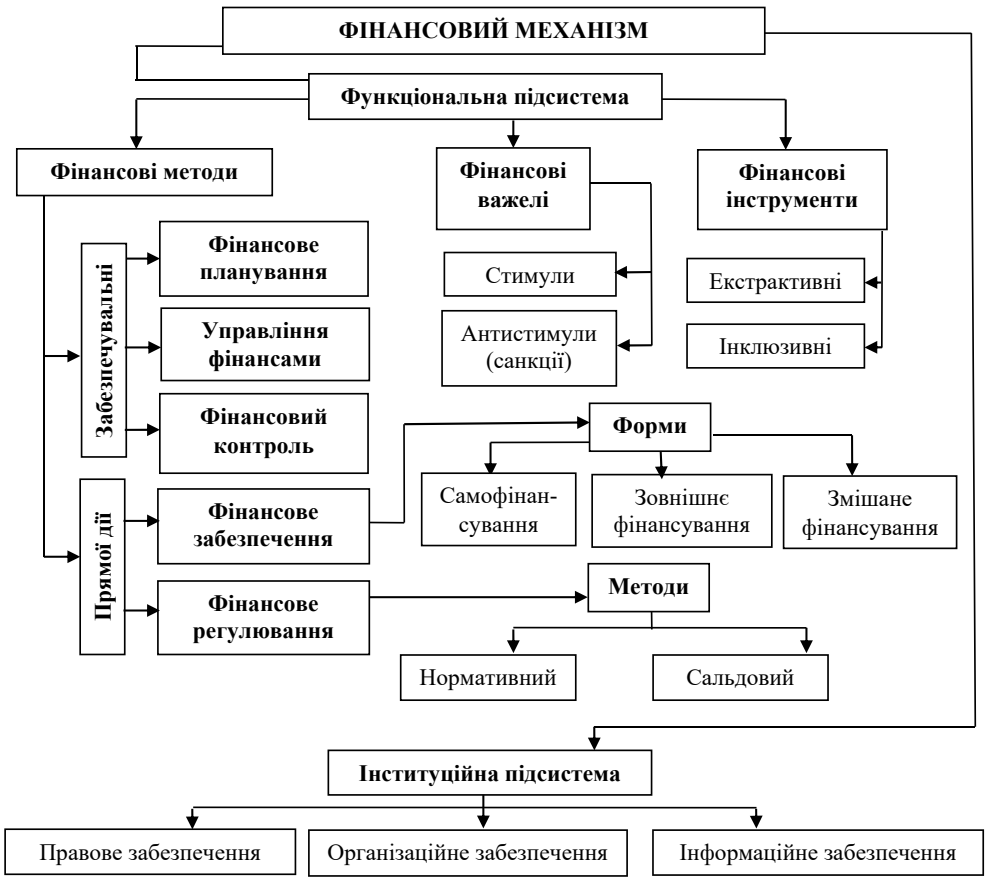

Рис. 3.1. Структура фінансового механізму

В основу виокремлення методів фінансового забезпечення і фінансового регулювання покладено характер впливу фінансового механізму на соціально-економічний розвиток суспільства. Кількісну визначеність впливу фінансів окреслюють обсяги фінансових ресурсів, які спрямовуються з різних джерел на реалізацію тих чи інших цілей розвитку. Кількісний аспект впливу фінансового механізму характеризує метод фінансового забезпечення. Однак важливу роль має не тільки обсяг фінансових ресурсів, які виділені на виконання конкретного завдання, а й джерела їхнього формування, канали та форми надходження, умови і

[1] Бурденюк Т., Свірський В. Теоретичні засади фінансового механізму. Економічний аналіз. 2012. Вип. 10, Ч. 2. С. 203.

напрями використання. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму, що відповідає методу фінансового регулювання[1].

Кожен із фінансових методів може набувати різної модифікації, залежно від того, які елементи розподільних відносин від охоплює. Кожен із них отримує вираження у конкретних формах, важелях та інструментах, за допомогою яких відбувається корегування параметрів формування і використання фінансових ресурсів держави, суб'єктів господарювання і домогосподарств. Ефективність фінансового механізму визначається ефективністю його компонент, наявністю у них стимулюючої функції. Відповідно важливим завданням фінансової політики є розвиток фінансового механізму в контексті удосконалення його структури, пошуку інноваційних методів, форм, важелів та інструментів, які дадуть змогу досягти високої ефективності впливу фінансів на соціально-економічні процеси в суспільстві з урахуванням реалій сьогодення.

3.4.2. Характеристика компонент функціональної підсистеми фінансового механізму

Фінансове планування як метод фінансового механізму – це діяльність зі складання фінансових планів, які дають можливість збалансувати фінансові можливості суб'єкта фінансових відносин з його потребами. Фінансовий план відображає фінансову діяльність суб'єкта економіки, тобто процеси формування і використання його фінансових ресурсів. Складання фінансових планів дає можливість оцінити поточний фінансовий стан суб'єкта економіки, виявити резерви збільшення його фінансових ресурсів і визначити напрями ефективного їхнього використання. Фінансове планування забезпечує обґрунтованість фінансових управлінських рішень, надає фінансовій політиці виваженості й продуманості.

Фінансове планування реалізується на двох рівнях економічної системи: на макрорівні – це фінансові плани держави та її адміністративно-територіальних одиниць; на мікрорівні – це фінансові плани суб'єктів господарювання та їхніх об'єднань, а також фінансові плани домогосподарств. Основними фінансовими планами на рівні держави є бюджет і зведений баланс фінансових ресурсів та витрат держави. Особливістю бюджету як плану формування доходів і видатків держави на певний період (як правило, рік) є те, що він приймається у формі закону та обов'язковий для виконання. У бюджеті отримують відображення пріоритети фінансової політики держави на наступний бюджетний період.

[1] Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : Навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : КНЕУ, 2002. С. 55–56.

Зведений баланс фінансових ресурсів і витрат держави відображає доходи і витрати всіх суб'єктів економіки. Він є аналітичним документом, який дає можливість оцінити загальний обсяг фінансових ресурсів в економіці країни, узгодженість процесів їхнього розподілу та перерозподілу між різними сферами і ланками фінансової системи.

Складання фінансових планів на рівні підприємства має узгоджуватись із стратегічними і тактичними завданнями його розвитку. Підприємства можуть складати фінансові плани на різний термін (від кількох тижнів до кількох років) з урахуванням кількох сценаріїв розвитку (песимістичного, реалістичного та оптимістичного), а також відмінностями у ступені деталізації показників. Форма фінансового плану визначена у нормативному порядку тільки для організацій публічного сектору, на підприємствах інших форм власності керівництво самостійно визначає наповненість фінансового плану. Загалом фінансовий план суб'єкта господарювання має містити такі розділи:

- план доходів і видатків (прибутків та збитків), в якому відображають очікувані обсяги реалізації, собівартість продукції, робіт та послуг, інші витрати, а також прогнозовані обсяги чистого прибутку підприємства за певний період. Цей розділ фінансового плану дає розуміння того, яким чином та в яких обсягах буде сформовано фінансовий результат підприємства у запланованому періоді;
- план грошових надходжень і виплат (рух коштів), який дає можливість гармонізувати терміни надходжень і витрат грошових коштів підприємства для забезпечення його ліквідності у плановому періоді. У ньому відображені всі джерела надходжень підприємства, зокрема від залучення кредитів, емісії цінних паперів, продажу активів, а також усі грошові виплати (не лише пов'язані з виробництвом, а й з обслуговуванням і погашенням позик та ін.);
- балансовий план – розділ фінансового плану, в якому кошти згруповані як за складом і розміщенням, так і за джерелами надходження. Балансовий план складають для того, щоб оцінити фінансовий стан підприємства на певну дату. Балансовий план інформує про ресурси, які підприємство має у розпорядженні, обсяги зобов'язань, а також розміри власного капіталу.

Фінансове планування домогосподарств має неформальний характер, оскільки не регламентується жодними нормативними документами та є необов'язковим. Складання домогосподарством фінансового плану свідчить про високий рівень фінансової грамотності його членів і культури управління власними фінансами. Фінансовий план домогосподарства – це індивідуально розроблений план дій щодо досягнення бажаних цілей

(купівля житла, автомобіля, здобуття освіти, досягнення фінансової незалежності, пенсійне забезпечення тощо), враховуючи підбір кредитних, інвестиційних, страхових, пенсійних та інших фінансових інструментів[1]. Фінансове планування на рівні домогосподарства також передбачає складання його бюджету як плану доходів і витрат на певний період (здебільшого, місяць).

Основними завданнями фінансового планування є такі:

- відображення стратегічних завдань держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств у фінансових показниках їхньої господарської діяльності;
- забезпечення відтворювального процесу на рівні держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств необхідним обсягом фінансових ресурсів;
- виявлення резервів збільшення фінансових ресурсів та шляхів зростання фінансового потенціалу;
- обґрунтування найбільш ефективних напрямів вкладення фінансових ресурсів, оцінювання раціональності їхнього використання;
- контроль за фінансовим станом, забезпечення постійної ліквідності та платоспроможності держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств.

Передумовою ефективності фінансового планування є дотримання певних принципів його здійснення:

- наукової обґрунтованості планів, що забезпечується застосуванням інноваційних методик розрахунку показників, прогресивних норм і нормативів, економіко-математичного моделювання з урахуванням прогресивного досвіду та дії об'єктивних законів економіки. Його порушення впливає на реальність фінансових планів, а отже, ускладнює виконання завдань фінансової політики;
- комплексності, що полягає в єдності використання фінансових показників, застосуванні єдиних підходів та методології їхнього розрахунку;
- неперервності, що передбачає зв'язок між перспективним, поточним та оперативним фінансовим плануванням. Перспективні фінансові плани містять прогнозні фінансові показники, які в подальшому конкретизуються у поточних та оперативних фінансових планах;
- стабільності, що означає незмінність показників фінансових планів при їхньому виконанні. Принцип стабільності є продовженням принципу наукової обґрунтованості, а висока якість розрахунку показників фінансового плану дає можливість уникнути необхідності їхнього коригування при виконанні;

1 Фінансова грамотність : навч. посіб. / за ред. Т. С. Смовженко. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2013. С. 298.

– оптимальності, за яким у процесі фінансового планування відбувається вибір найбільш ефективних шляхів формування і використання фінансових ресурсів. Реалізація принципу досягається шляхом проведення порівняльних розрахунків, оцінювання альтернатив та вибору найбільш прийнятного варіанта;
– системності, що означає застосування системного підходу у процесі розрахунку показників фінансового плану, їхню взаємну узгодженість, а також із загальною метою і стратегічними пріоритетами розвитку відповідно держави, суб'єкта господарювання, домогосподарства.

Залежно від масштабу завдань і тривалості періоду, на який розраховують показники фінансового плану, виділяють такі види фінансового планування:

– перспективне фінансове планування (фінансове прогнозування) полягає у прогнозуванні фінансової діяльності та складанні фінансової стратегії, яка визначає довгострокові напрями розвитку фінансів суб'єктів господарювання, домогосподарств і держави. Фінансова стратегія визначає пріоритети фінансової діяльності на період кількох років (у зарубіжних країнах він становить 5–10 років, в Україні – 1–2 роки). На місцевому рівні перспективне фінансове планування передбачає складання прогнозу місцевого бюджету, в якому показники доходів і видатків розраховують на плановий період і два наступних за ним роки;
– поточне фінансове планування полягає у визначенні завдань з реалізації фінансової стратегії суб'єктів економічної діяльності на більш короткочасний період (здебільшого, 1 рік). Відповідно до принципу системності, поточні фінансові плани складаються на основі перспективних планів шляхом їхньої деталізації та конкретизації. У цих планах відображені джерела формування майбутніх доходів та напрями їхнього використання у плановому періоді;
– оперативне фінансове планування передбачає складання фінансових планів на період, менший від одного року (тиждень, місяць, квартал). Призначення цих фінансових планів – визначити короткострокові завдання щодо фінансового забезпечення поточних потреб суб'єктів господарювання, синхронізації вхідних і вихідних грошових потоків (грошових надходжень і витрат) впродовж певного періоду. Складання оперативних фінансових планів дає можливість уникнути фінансових проблем у процесі господарської діяльності, забезпечити постійну платоспроможність суб'єкта господарювання.

Найважливішим аспектом фінансового планування є вибір його методів. У фінансовій практиці використовують такі методи фінансового планування:

- метод коефіцієнтів, який передбачає розрахунок показників фінансового плану шляхом множення фактичних значень базового періоду на коефіцієнт, розрахований як усереднений темп зміни цих показників за попередні кілька періодів. Простота застосування методу коефіцієнтів є водночас його головним недоліком, оскільки розраховані на базі показників минулих років коефіцієнти враховують дію усіх негативних явищ минулих періодів, а вплив нових чинників ігнорується;
- нормативний метод, що передбачає застосування визначених норм і нормативів при розрахунку показників фінансового плану. Нормативний метод фінансового планування доволі простий у застосуванні, але його ефективність залежить від того, наскільки обґрунтованими, стабільними та прогресивними є норми й нормативи, застосовані при розрахунку планових показників;
- розрахунково-аналітичний метод, відповідно до якого визначення показників на плановий період здійснюється шляхом коригування показників базового періоду на ймовірну величину, визначену на основі оцінювання впливу різних чинників. Цей метод трудомісткий, проте забезпечує високу якість планування фінансових показників;
- балансовий метод, в основу якого покладено умову відповідності видатків джерелам їхнього покриття, узгодженості всіх розділів фінансового плану. Результатом застосування цього методу є забезпечення збалансованості дохідної та видаткової частин фінансового плану. Переважно балансовий метод використовується у поєднанні з іншими методами розрахунку показників;
- метод математичного моделювання дає можливість забезпечити високий ступінь точності розрахованих показників фінансового плану шляхом оцінювання й моделювання їхньої залежності від зміни чинників, які на них впливають. Він передбачає використання методів екстраполяції, регресивного і кореляційного аналізу, експертного оцінювання, що забезпечує обробку значних масивів даних при розрахунку показників, а отже, підвищує якість планування.

Термін «забезпечення» визначають як дію в напрямку постачання чогось у достатній кількості, задоволення кого-, що-небудь у якихось потребах; створення надійних умов для здійснення чого-небудь, гарантування чогось[1]. Оскільки матеріальну основу фінансів становить рух фі-

[1] Словник української мови : в 11-х т. / І. К. Білодід та ін.; Т. 3 / ред. Г. Гнатюк, Т. Черноризька. Київ : Наук. думка, 1972. С. 18.

нансових ресурсів, то **фінансове забезпечення** можна визначити як процес постачання фінансових ресурсів у достатній кількості, створення надійних умов для функціонування об'єкта постачання ресурсів.

Фінансове забезпечення в організаційному аспекті є методом фінансового механізму, за допомогою якого формують та використовують фонди грошових коштів і який характеризує зміст впливу фінансів на різні аспекти суспільних відносин; з вартісного погляду його розглядають як сукупність фінансових ресурсів, забезпечення фінансовими ресурсами певних потреб або ж покриття ними певних витрат суб'єктів господарювання та держави; за сутністю – як сукупність економічних відносин, які супроводжують процес формування цільових грошових фондів суб'єктів господарювання у достатньому розмірі та їхнє ефективне використання; з системних позицій – як систему джерел і форм фінансування розвитку економічної та соціальної сфер суспільства.

Фінансове забезпечення реалізується у різних формах фінансування, якими є самофінансування, зовнішнє та змішане фінансування. На основі поєднання різних форм фінансування кожен суб'єкт господарювання вибудовує власну модель фінансового забезпечення господарської діяльності.

Вихідною формою фінансового забезпечення є самофінансування, оскільки відсутність власних фінансових ресурсів унеможливлює започаткування господарської діяльності. Основу самофінансування у корпоративному секторі закладає власний капітал підприємств, організацій та установ. Джерелами його утворення можуть бути особисті кошти власника, а також ресурси, залучені від емісії пайових цінних паперів (акцій) чи за схемою пайового фінансування.

У фінансах домогосподарств самофінансування представлене доходами від трудової зайнятості, підприємництва, особистих підсобних господарств та інших видів активності. З погляду сектору домогосподарств, самофінансування також представлене міжсімейними трансфертами та фінансуванням за кошти, які об'єднані кількома домогосподарствами для вирішення спільних питань (хоча з точки зору окремого домогосподарства такі ресурси відображають зовнішнє або змішане фінансування).

Самофінансування у системі публічних фінансів представлене власними доходами бюджетів, акумульованими від оподаткування, неподатковим методом та від продажу активів, а щодо державних цільових фондів – надходженнями від сплати єдиного соціального внеску та інших власних джерел. Збільшення питомої ваги власних доходів бюджетів та державних цільових фондів важливе з погляду забезпечення їхньої са-

мостійності, що дає можливість органам державної та місцевої влади реалізувати самостійну фінансову політику.

Зовнішнє фінансування представлене двома його видами – поворотним і безповоротним фінансуванням. Основним видом поворотного фінансування є кредитування (банківське, бюджетне та ін.). За ознакою платності кредитування поділяють на комерційне і пільгове. Пільгове кредитування більш розвинуте у бюджетному секторі, коли кредити на пільгових умовах надаються в рамках виконання цільових програм розвитку. Комерційне кредитування представлене банківським кредитуванням та кредитуванням на основі ресурсів інших інститутів фінансового ринку. Його основна ознака – платність залучення ресурсів, що вимагає від позичальника ефективного ведення господарської діяльності. Ознаки кредитування характерні також для іншого виду поворотного зовнішнього фінансування, а саме оренди – яка передбачає передання майна у користування на певний термін на умовах платності й строковості.

Безповоротне зовнішнє фінансування представлене такими джерелами залучення фінансових ресурсів, як цільове фінансування в рамках грантових програм, субсидії, дотації та інші види трансфертів. Суб'єкти господарювання залучають безповоротне бюджетне фінансування в рамках реалізації державних цільових програм. У публічних фінансах безповоротне зовнішнє фінансування має виняткове важливе значення, оскільки бюджетні трансферти формують значну частину бюджету Пенсійного фонду України, а в умовах війни грантова допомога від міжнародних донорів дала можливість покрити безпрецедентний дефіцит державного бюджету.

Особливістю змішаного фінансування як форми фінансового забезпечення є поєднання ознак самофінансування та зовнішнього фінансування. До його видів належать страхування та партнерське фінансування. Предметом купівлі-продажу у страхових відносинах є відчуття захищеності від наслідків певних подій, визначених в угоді страхування. Зважаючи на особливості формування фінансових ресурсів, страхування можна визначити як форму розподіленого у часі самофінансування. Особливо чітко ця особливість виявляється у пенсійному страхуванні, яке передбачає сплату страхових внесків упродовж трудового життя для матеріального забезпечення після завершення трудової активності.

Партнерське фінансування передбачає об'єднання фінансових ресурсів кількох суб'єктів економіки для досягнення спільних цілей. Воно отримує вираження у схемах державно-приватного партнерства, при реалізації проектів у публічному секторі. Зокрема, обов'язковою умовою

бюджетного фінансування програм для населення у сфері енергозбереження є фінансова співучасть з боку учасників. Співфінансування, застосовуючи власні кошти, є традиційною умовою залучення органами місцевого самоврядування фінансування проектів розвитку на основі донорських програм та програм міжнародної технічної допомоги.

Фінансове регулювання розглядають у кількох аспектах: за сутністю – як систему економічних відносин щодо корегування фінансових процесів в економіці через механізм формування грошових фондів, їхній перерозподіл і використання при узгодженні інтересів усіх суб'єктів економіки[1]; як метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів через систему норм та нормативів, лімітів і фінансових резервів[2]; з системних позицій – як сукупність методів, форм й інструментів впливу на кількісні та якісні параметри формування та використання фінансових ресурсів суб'єктів економіки.

Таким чином, зміст фінансового регулювання полягає у регламентуванні розподільних відносин у суспільстві та окремих ланках фінансової системи. Його призначення – досягнення оптимальних пропорцій розподілу фінансових ресурсів в економіці через стимулювання їхньої концентрації в одних суб'єктів та обмеження доступу і приросту в інших з використанням відповідних форм, методів та інструментів[3]. Застосування інструментів фінансового регулювання має спонукати об'єкта регуляторного впливу до певних дій, стимулювати його до перерозподілу фінансових ресурсів у необхідному напрямі, що є предметом регулювання.

Залежно від мети й термінів реалізації, фінансове регулювання можна розмежувати на оперативне і стратегічне. Перший вид фінансового регулювання передбачає застосування регуляторних інструментів для корегування поточних пропорцій розподілу фінансових ресурсів між різними суб'єктами економіки. Його інструментами є різні форми бюджетних трансфертів (дотації, субвенції, субсидії), щорічний перегляд державних соціальних стандартів тощо.

Стратегічне фінансове регулювання покликане забезпечити довгострокові зміни в організації фінансів та пропорціях розподілу фінансових ресурсів в економіці відповідно до довгострокового курсу фінансової політики. Воно полягає у пошуку дієвих підходів, що дадуть можливість виробити оптимальну модель фінансового впливу на розподільні відносини в суспільстві. Прикладом стратегічного фінансового регулювання

[1] Кравченко Л. А. Державне фінансове регулювання економіки в умовах ринкової трансформації : автореф. дис. … канд. екон. наук : 08.01.01 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. С. 5.

[2] Фінанси : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ : Знання, 2008. С. 98.

[3] Зеленський А. В. Фінансове регулювання аграрного сектору економіки України : дис. канд. екон. наук: 08.00.08 / ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана». Київ, 2016. С. 26.

є перехід до страхової медицини із перерозподілом відповідальності за сплату страхових внесків між працедавцем та працівником і зміною моделі фінансування медичних закладів. У стратегічному фінансовому регулюванні головну роль відіграє оподаткування (регулювання норм податків, податкові пільги, корегування бази оподаткування та ін.).

Головна роль у системі фінансового регулювання належить державі, але суб'єкти господарювання можуть впровадити власну модель регулювання доходів працівників через систему стимулів і санкцій (корпоративні схеми недержавного пенсійного чи медичного страхування, стимулів для підвищення кваліфікації та неперервного навчання та ін.).

Фінансове регулювання реалізують за допомогою двох методів – сальдового і нормативного. Сальдовий метод полягає у виокремленні підсумкового елемента як різниці між надходженням і використанням фінансових ресурсів. Підсумковий елемент має уособлювати основний стимул для зміни проміжних (розрахункових) елементів. Наприклад, для нарощування фінансового результату суб'єкта господарювання як різниці між його доходами і витратами важливо стимулювати збільшення сукупних надходжень та економію валових витрат. Фінансове регулювання з використанням сальдового методу виявляється через вплив на проміжні елементи розподілу для стимулювання зміни підсумкового елемента.

Нормативний метод фінансового регулювання базується на тому, що всі елементи розподілу визначаються за нормативами, встановленими щодо об'єкта розподілу. Зміна нормативів впливає на пропорції розподілу фінансових ресурсів. Змінюючи норматив оподаткування доходів фізичних осіб, держава корегує пропорції розподілу фонду оплати праці, а саме яка частина надійде до бюджету у вигляді податку на доходи фізичних осіб, а яку отримає працівник у формі заробітної плати. У нормативному методі фінансового регулювання важливим є дотримання принципу раціональної достатності, оскільки надмірна зарегульованість розподільних процесів негативно впливає на економіку, знижуючи мотивацію суб'єктів господарювання до ведення господарської діяльності.

Управління фінансами як метод фінансового механізму – це система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для забезпечення ефективності формування, розподілу та використання фінансових ресурсів суб'єктів економіки для досягнення ними окреслених довго- і короткострокових цілей фінансової діяльності.

Відповідно до характеру завдань, які вирішуються в процесі управління фінансами, розрізняють його стратегічну та оперативну складові. Стратегічне управління фінансами, тобто вироблення концепції розвитку фінансів на тривалу перспективу, реалізують вищі органи державної пред-

ставницької та виконавчої влади (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України). Оперативне фінансове управління реалізує система відповідних органів, яка об'єднує вищі фінансові органи управління (Міністерство фінансів України та підпорядковані йому Державна податкова служба України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Пенсійний фонд України тощо), фінансові інститути та органи державного нагляду за їхньою діяльністю (Національний банк України, Державна служба фінансового моніторингу, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, банківські установи і небанківські фінансово-кредитні інституції, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Необхідність **фінансового контролю** як методу фінансового механізму зумовлена суперечливим характером фінансових відносин, коли кожен суб'єкт прагне відстоювати власні інтереси, а отже, контролювати їхнє дотримання у процесі здійснення фінансових операцій. Фінансовий контроль дає можливість відстежувати дотримання пропорцій розподільно-перерозподільних процесів в економіці, раціональність та ефективність використання фінансових ресурсів, вказувати на резерви їхнього збільшення.

Фінансовий контроль – це діяльність щодо застосування різних форм і методів перевірки законності й доцільності здійснення фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики. Таким чином, фінансовий контроль реалізується як через відстеження ефективності реалізації фінансової політики, так і через моніторинг фінансової діяльності суб'єктів економіки. Він здійснюється не тільки на рівні держави (макрорівень), а й на рівні суб'єктів господарювання і домогосподарств (мікрорівень).

Зважаючи на його суспільне призначення, перед фінансовим контролем постає двоєдина мета:

- по-перше, дотримання норм чинного фінансового законодавства при здійсненні господарської діяльності та окремих фінансових операцій;
- по-друге, забезпечення адаптації фінансової діяльності до можливих змін у середовищі її здійснення, що є умовою ефективності реалізації фінансової політики.

На загальнодержавному рівні основні функції із здійснення контролю за реалізацією фінансової політики закріплені за вищими органами законодавчої та виконавчої влади. Об'єктом фінансового контролю у цьому разі є фінансова політика держави на предмет її обґрунтованості й ефективності реалізації. До суб'єктів, задіяних у контролі за реалізацією фінансової політики, найперше належать Міністерство фінансів Украї-

їни, Рахункова палата України, Верховна Рада України, Національний банк України та ін. Безпосередні контрольні повноваження покладені на органи державної казначейської, податкової, аудиторської служб, які реалізують їх на різних стадіях здійснення фінансових операцій за участю держави. Предметом їхньої уваги є контроль за повнотою і своєчасністю виконання суб'єктами господарської діяльності фінансових зобов'язань перед державою, законністю та раціональністю використання бюджетних коштів, а також фінансовою дисципліною суб'єктів господарювання державної та комунальної форм власності. Через фінансовий контроль за діяльністю окремих суб'єктів господарювання відбувається контроль за реалізацією фінансової політики загалом.

Фінансовий контроль на мікрорівні реалізують засновники, власники та керівники суб'єктів господарювання, управлінський апарат (окремі фахівці або структурні підрозділи з фінансового контролю), незалежні аудиторські фірми. Об'єктом контролю є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій та установ на предмет її законності, ефективності й відповідності інтересам власника. Фінансовий контроль на рівні домогосподарств має неформальний характер. Суб'єктами його здійснення є члени домогосподарства, які можуть контролювати обсяги і структуру своїх доходів, витрат і заощаджень, а також відповідність їхнім інтересам фінансових операцій, які здійснює це домогосподарство з іншими суб'єктами фінансових відносин.

Фінансовий контроль може здійснюватись у різних видах із застосуванням різних форм та методів перевірки фінансових операцій. Основою виокремлення видів фінансового контролю є відношення контрольованого об'єкта та суб'єкта контролю. За цією характеристикою виділяють:

– внутрішній фінансовий контроль, який передбачає, що перевірку доцільності та ефективності операцій фінансової діяльності, їхньої відповідності стратегії й тактиці розвитку суб'єкт господарювання здійснює самостійно, через уповноважених фахівців чи спеціальні контрольні підрозділи. Результати внутрішнього контролю є необов'язковими для виконання і мають характер рекомендацій для власника чи керівництва суб'єкта господарювання;
– зовнішній фінансовий контроль, коли перевірку фінансової діяльності здійснюють зовнішні структури, не пов'язані із суб'єктом фінансових відносин управлінськими зв'язками. Предметом зовнішнього фінансового контролю є оцінювання відповідності фінансової діяльності вимогам чинного фінансового законодавства.

Залежно від суб'єкта здійснення зовнішнього контролю, його поділяють на державний та недержавний. У державному фінансовому контролі

розрізняють загальнодержавний, відомчий та корпоративний контроль. Недержавний фінансовий контроль представлений незалежним професійним та громадським контролем.

Загальнодержавний фінансовий контроль спрямований на забезпечення реалізації фінансової політики держави та захист її інтересів у відносинах з іншими суб'єктами економіки. Предметом цього виду контролю є дотримання норм законодавства при складанні, затвердженні та виконанні бюджетів усіх рівнів, при здійсненні фінансової діяльності суб'єктами господарювання державної форми власності, при виконанні суб'єктами господарювання усіх форм власності фінансових зобов'язань перед бюджетами і державними цільовими фондами. Проведення загальнодержавного фінансового контролю належить до компетенції уповноважених органів державної влади – спеціальних органів фінансового контролю (Рахункова палата України, Державна аудиторська служба України) і центральних органів управління фінансами (Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України, Державна казначейська служба України та ін.).

Відомчий контроль як складова державного фінансового контролю полягає у перевірці фінансової діяльності органами центральної виконавчої влади тих суб'єктів господарювання, які перебувають у їхньому підпорядкуванні. Предмет відомчого контролю об'єднує три напрями: по-перше, відповідність фінансової діяльності підпорядкованих структур чинному фінансовому законодавству; по-друге, узгодженість фінансової діяльності підвідомчих структур з фінансовою стратегією і тактикою вищого органу влади; по-третє, контроль за розподільними відносинами між підпорядкованими структурами[1]. Подібні цілі окреслено перед корпоративним фінансовим контролем, який здійснюють на підприємствах державної форми власності. На відміну від загальнодержавного фінансового контролю, коли наслідками виявлених порушень є накладання фінансовий санкцій і притягнення винних осіб до різних видів відповідальності, головне завдання відомчого фінансового контролю – виявлення й усунення порушень фінансової діяльності, а доцільність та форма реалізації висновків контролю визначаються керівництвом корпоративного об'єднання.

У складі недержавного фінансового контролю більшого розвитку набув незалежний професійний контроль, який здійснюють на комерційних засадах незалежні аудитори та аудиторські фірми. Такий вид контролю здійснюється з ініціативи керівництва суб'єкта господарювання або його власників. Предметом аудиту є перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої фінансової інформації суб'єкта господарювання для встановлення достовірності та повноти відображення у них

[1] Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : Навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : КНЕУ, 2002. С. 70.

фінансової діяльності, відсутності порушень законодавства. Підсумком проведення аудиту є висновок, який має рекомендаційний характер. Він може містити рекомендації з поліпшення організації бухгалтерського обліку та звітності, усунення виявлених аудитом помилок і порушень.

Громадський контроль полягає у перевірці фінансової діяльності держави з ініціативи інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації тощо. Існування цього виду фінансового контролю можливе при дотриманні принципу транспарентності фінансової діяльності держави, коли кожен громадянин має право на доступ до інформації, яка пов'язана із формуванням і використанням фінансових ресурсів на різних рівнях публічного управління. Повнота реалізації наслідків громадського фінансового контролю залежить від рівня розвитку демократичних традицій публічного урядування. При виявленні порушень у процесі фінансової діяльності відповідальність причетних осіб виявляється у двох вимірах: по-перше, через тиск громадськості на владу для виправлення ситуації та покарання винних осіб; по-друге, через політичну відповідальність, тобто призупинення громадської підтримки відповідної політичної сили чи окремого представника влади, причетного до порушень.

Форми фінансового контролю характеризують стадію його здійснення відносно руху грошових потоків у процесі господарської діяльності. За цим критерієм розрізняють такі форми фінансового контролю:

- попередній фінансовий контроль, який проводять до початку фінансових операцій для недопущення порушень законодавства при їхньому здійсненні. При здійсненні попереднього контролю визначають доцільність проведення операції та її ризиковість, а також відповідність інтересам суб'єкта фінансових відносин. Він дає можливість запобігти проведенню незаконних фінансових операцій або таких, які можуть спричинити економічні втрати та порушення інтересів відповідного суб'єкта фінансових відносин;
- поточний фінансовий контроль передбачає здійснення контрольних дій у процесі проведення фінансових операцій. Основною метою поточного контролю є дотримання фінансової дисципліни, забезпечення реального проходження грошових потоків, відповідно до цільового призначення відповідних фінансових ресурсів. При виконанні бюджетів та фондів соціального страхування провідну роль у реалізації поточного фінансового контролю відіграють територіальні органи Державної казначейської служби України, а на рівні суб'єктів господарювання –підрозділи, відповідальні за ведення бухгалтерського обліку та звітності;
- наступний фінансовий контроль полягає у проведенні контрольних дій після здійснення фінансових операцій і завершення певного

періоду (місяця, кварталу, року). Наступний фінансовий контроль проводять шляхом аналізу фінансової звітності про здійснення господарської діяльності. Він дає можливість оцінити результати реалізації фінансової стратегії й тактики за певний період і виробити напрями їхнього продовження на майбутнє.

Фінансовий контроль передбачає застосування різних методів перевірки фінансової діяльності. Методи контролю – це сукупність способів та прийомів, які застосовують у процесі його здійснення. Основними методами фінансового контролю є ревізія, тематична перевірка та обстеження, які реалізуються шляхом застосування певного набору прийомів контролю.

Ревізія – це найбільш поширений метод документального контролю, який спрямований на перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації щодо її відповідності чинному фінансовому законодавству, достовірності бухгалтерського обліку та звітності, виявлення та запобігання фінансовим зловживанням. За результатами ревізії складають акт, який містить вступну та констатуючу частини. У вступній частині зазначають підстави, тему, строки проведення ревізії та інші вихідні дані. Констатуюча частина містить дані про способи контролю, які були застосовані в процесі ревізії, а також виявлені при її проведенні порушення із зазначенням конкретних осіб, які їх допустили. Усі виявлені порушення мають доповнюватись посиланнями на відповідні норми законодавства. Ревізії розмежовують за багатьма ознаками: залежно від повноти охоплення фінансово-господарської діяльності (повні та часткові); залежно від обсягу аналізованих даних і повноти залучення фінансової документації (суцільні, вибіркові, комбіновані); характеру контрольних дій (документальні та фактичні); строками проведення (планові й позапланові) тощо.

Тематична перевірка – це обстеження окремих аспектів фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації щодо наявності у них фінансових порушень. Цей метод фінансового контролю дещо подібний до часткової ревізії, його результати оформляють актом або доповідною запискою, де зазначено висновки про стан підконтрольного об'єкта, виявлені порушення та рекомендації щодо їхнього усунення.

Обстеження як метод фінансового контролю передбачає ознайомлення з окремими напрямками фінансово-господарської діяльності підконтрольного об'єкта для виявлення її проблемних моментів, вироблення шляхів їхнього виправлення. На відміну від інших методів фінансового контролю, обстеження оформляють довідкою про його проведення.

Дія фінансових методів виявляється через **фінансові інструменти**. З погляду управління, інструмент – це тактичний засіб, який застосовують для методів впливу на виконання завдань. Він має конкретне навантаження та

визначену сферу застосування[1]. Фінансові інструменти як складова фінансового механізму – це знаряддя, які використовує суб'єкт управління для впливу на формування, розподіл і використання фінансових ресурсів. До їхнього складу зараховують податки, збори, внески та відрахування, видатки, субсидії, фінансові нормативи, норми амортизації, процентні ставки та ін. За характером дії всі фінансові інструменти можна розділити на дві групи:

– екстрактивні інструменти – застосовують при вилученні частини доходу (податки, внески, збори, відрахування);
– інклюзивні інструменти – діють шляхом збільшення доходів (позики, субсидії, норми видатків)[2].

У складі фінансового механізму також виділяють **фінансові важелі**, які призначені привести у дію фінансові інструменти, а також визначати параметри їхнього застосування. Важелем визначають засіб, за допомогою якого можна надати дії, сприяти розвитку чого-небудь, пожвавити, підсилити дію кого-, чого-небудь[3]. На практиці застосовують різні фінансові важелі. За характером дії вони поділяються на дві групи – стимули та антистимули (санкції).

Стимул – це причина, що викликає інтерес до здійснення чи поліпшення чого-небудь, спонукає діяти або змінюватись в очікуваному/бажаному напрямку. Фінансовими стимулами є такі зміни в застосуванні фінансових інструментів, які ведуть до збільшення економічних вигод суб'єкта, на користь якого застосовано стимул, цим самим мотивуючи його до розширення певних напрямів діяльності. Найчастіше до фінансових стимулів зараховують:

– надання спеціальних фінансових пільг (повне або часткове звільнення від оподаткування, застосування пільгових ставок податків, диференційовані ставки податку, вилучення з бази оподаткування певних неоподатковуваних сум, застосування прискореної амортизації та ін.);
– право на пільгове залучення кредитних ресурсів, пріоритетна участь у публічних закупівлях;
– надання дотацій, субсидій та інших трансфертів для підприємств або галузей, які мають стратегічне значення, встановлення підвищених цін закупівлі певних товарів чи послуг тощо;
– утворення фондів стимулювання при розподілі прибутку підприємства, які є джерелом коштів для матеріального стимулювання працівників, реалізації соціальних проектів тощо.

---

[1]Теребух А. А. Господарські рішення на машинобудівних підприємствах : прийняття, оцінювання та моделювання : моногр. Львів : Львів. держ. ін-т новітніх технологій та упр. ім. В'ячеслава Чорновола, 2010. С. 34.

[2] Дідик Л. М. Фінансовий механізм управління діяльністю сучасного підприємства. *Економічний вісник НГУ.* 2011. № 2. С. 97.

[3] Словник української мови : в 11-х т. / І. К. Білодід та ін.; Т. 1 / ред. Г. Горецький, А. Бурячок, Г. Гнатюк, Н. Швидка. Київ: Наук. думка, 1973. С. 227.

Антистимули (санкції) – це такі зміни параметрів застосування фінансових інструментів, що ведуть до зменшення економічних вигод суб'єкта, щодо якого вони застосовані. Зменшення економічних вигод може бути пов'язане не тільки із покаранням за порушення норм фінансового законодавства чи невиконання фінансових зобов'язань, а й зумовлене цілями фінансової політики держави щодо обмеження певних видів господарської діяльності чи фінансових операцій. Відповідно у складі антистимулів виділяють фінансові санкції (матеріалізують фінансове покарання за фінансові порушення) та інші антистимули (ліміти, норми формування резервів та ін.).

Санкція – це засіб впливу на порушників законодавства чи інших визначених норм. До фінансових санкцій зараховують штрафи та пеню. Штраф є мірою матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, положень угод чи правил. Штрафи накладають у визначеній сумі коштів. Пеня характеризує фінансове покарання за несвоєчасне виконання фінансових зобов'язань, її нараховують у відсотках до суми простроченого платежу за кожен день його прострочки.

Ліміти – певні обмеження на витрати в інтересах держави або особи (ліміт відкритої валютної позиції, ліміт на зняття готівки, на купівлю валюти тощо). Зміна норм формування фінансових резервів є одним із важелів фінансової політики стримування ділової активності (регулювання норм обов'язкового резервування для банківських установ, страхових резервів страхових компаній та ін.). Іншими прикладами антистимулів є підвищення ставок фіскальних платежів для видів діяльності зі значним негативним впливом на екологію чи здоров'я людини, скасування пільг чи субсидій для окремих видів діяльності.

3.4.3. Інституційна підсистема фінансового механізму

Дієвість функціональної підсистеми фінансового механізму залежить від наявності правового, інформаційного, організаційного забезпечення, а також від цілеспрямованого вибору фінансових інструментів[1]. Самі собою фінансові методи, інструменти та важелі не мають ознаки ефективності, вони нічого не визначають та не вирішують. Ефективними ці складові фінансового механізму стають за їхнього своєчасного, комплексного та продуманого використання відповідно до цілей і завдань фінансової політики.

Правове, інформаційне, організаційне забезпечення належать до складових інституційної підсистеми фінансового механізму. Інституцій-

[1] Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: КНЕУ, 2002. С. 62.

не забезпечення – це сукупність формальних та неформальних інститутів (норм, правил діяльності, а також організаційних структур, які їх реалізують), які формують правові та організаційні умови застосування складових функціональної підсистеми фінансового механізму при реалізації фінансової політики.

Управлінські рішення щодо задіяння фінансових методів, важелів та інструментів невіддільні від їхніх носіїв – суб'єктів управління. **Організаційне забезпечення** фінансового механізму передбачає створення системи фінансових органів та інституцій, окреслення їхніх функцій щодо управління фінансовими відносинами, а також забезпечення координації їхньої діяльності. Кожен фінансовий орган чи інституція має чітко окреслену сферу діяльності, несе відповідальність за реалізацію певного напряму фінансової політики. На рівні суб'єкта господарювання організаційне забезпечення передбачає створення взаємодіючої системи внутрішніх структурних служб або підрозділів, які забезпечують вироблення та прийняття управлінських рішень з окремих напрямів його господарської діяльності та відповідають за результати реалізації цих рішень. Організаційне забезпечення управління фінансами на рівні домогосподарства має неформальний характер. Воно може передбачати спільне ухвалення рішень членами домогосподарства щодо розподілу його доходів, формування грошових фондів для здійснення вартісних покупок, взяття кредиту чи участі у схемах страхування тощо.

Рішення щодо застосування складових функціональної підсистеми фінансового механізму отримують вираження у правових нормах. Використання фінансових інструментів, важелів на загальнодержавному рівні закріплюється у фінансовому законодавстві, що дає змогу визначити єдині правила організації фінансових відносин, врахувати інтереси держави, суб'єктів господарювання та населення. **Правове забезпечення** реалізації фінансової політики представлене Конституцією України, численними законами та розробленими для їхнього виконання іншими нормативно-правовими актами.

Фінансове законодавство регламентує функціонування усіх сфер та ланок фінансової системи, всі форми та методи провадження фінансової діяльності, які потребують правової визначеності. У фінансовому законодавстві розрізняють дві частини:

– нормативно-правові документи, які безпосередньо регулюють фінансові відносини, функціонування сфер і ланок фінансової системи та взаємодію між ними. Це Бюджетний кодекс України та Податковий кодекс України, закони про страхування, про банки і банківську діяльність, про ринки капіталу та організовані товарні ринки тощо. До цієї

групи також належать закони, які визначають у правовому порядку здійснення окремих видів фінансових операцій або напрямів фінансової діяльності – про фінансовий лізинг, про споживче кредитування та ін. Першу частину фінансового законодавства доцільно поділяти на нормативно-правові документи прямої дії та рамкове законодавство. Першу групу формують ті акти законодавства, які ґрунтовно врегульовують усі аспекти здійснення фінансових операцій та не потребують їхньої додаткової деталізації (проте у зв'язку із розвитком пріоритетів фінансової політики, зміною економічної ситуації та іншими чинниками до них можуть бути внесені зміни). Іншу групу формують нормативно-правові акти, які визначають тільки загальний порядок фінансових відносин, який потребує деталізації в підзаконних актах (інструкціях, порядках, методиках тощо). Хоча Бюджетний кодекс України детально регламентує різні стадії бюджетного процесу, однак питання казначейського обслуговування державного і місцевих бюджетів окремо врегульовані спеціальними порядками, затвердженими відповідними наказами Міністерства фінансів України;

– нормативно-правові акти, які регламентують певну сферу діяльності, в тому числі її фінансові аспекти. Наприклад, Закон України «Про основні засади молодіжної політики», який визначає організаційні засади і механізми реалізації цього напряму державної політики в Україні, містить розділ, що розкриває загальні основи її фінансового забезпечення. Детальніше фінансові аспекти реалізації молодіжної політики відображені в інших нормативно-правових актах фінансового законодавства.

Важливу роль в інституційній підсистемі фінансового механізму має **інформаційне забезпечення**, яке формує різнопланова інформація (статистична, аналітична, соціологічна тощо). Важливість інформаційної бази для ефективного функціонування фінансового механізму пояснюється двома причинами: по-перше, вона є основою для вироблення обґрунтованих управлінських рішень з впровадження фінансових інструментів та важелів, їхнього коригування; по-друге, завдяки об'єктивним даним можливим є оцінювання ефективності роботи фінансового механізму та визначення необхідності у його коригуванні.

В основі ефективного функціонування будь-якого механізму закладене узгоджене та цілеспрямоване застосування усіх його складових відповідно до певних принципів. Найбільш поширеними принципами фінансового механізму є такі:

– наукової обґрунтованості, за яким застосування елементів фінансового механізму має враховувати реалії та закономірності розвитку

економіки і здійснюватись на підставі наукових розрахунків. Наукове обґрунтування вибору інструментарію фінансового механізму також передбачає оцінювання альтернативних варіантів їхнього застосування;

– цілеорієнтованості, згідно з яким застосування елементів фінансового механізму має підпорядковуватись досягненню стратегічної мети та завдань при реалізації мети і завдань фінансової політики;
– системності застосування, що передбачає урахування усіх наслідків від впровадження елементів фінансового механізму, комплексного їхнього використання для посилення ефективності впливу на перебіг фінансових відносин;
– збалансованості, що реалізує принцип справедливості інклюзивного розвитку та передбачає урахування інтересів усіх суб'єктів економіки при виборі і застосуванні методів, важелів та інструментів фінансового механізму. Вищою формою цього принципу є інклюзивність, що передбачає максимальне залучення зацікавлених сторін до вироблення рішень щодо застосування чи коригування елементів фінансового механізму;
– гнучкості, що полягає у постійному реагуванні на зміни в зовнішньому середовищі функціонування фінансового механізму, коригуванні його елементів для збереження та підсилення ефективності впливу на фінансові відносини;
– синергетичної ефективності, за яким застосування елементів фінансового механізму забезпечує досягнення комплексного ефекту в різних вимірах;
– інноваційності, що передбачає неперервну модернізацію фінансового механізму в контексті впровадження інноваційних підходів та інструментарію для впливу на фінансові відносини;
– мотивації, за яким застосування чи коригування елементів фінансового механізму має спонукати суб'єктів економіки до прийняття рішень, що в підсумку підвищуватимуть ефективність використання фінансових ресурсів;
– транспарентності, що передбачає максимальну відкритість при прийнятті рішень щодо застосування чи коригування елементів фінансового механізму в межах забезпечення суспільного добробуту, ефективність його функціонування.

Мінливість зовнішнього середовища, в якому функціонує фінансовий механізм, може спричиняти зміну його принципів. Більш важливим є те, щоб окреслені принципи фінансового механізму не залишались лише теоретичною конструкцією, а отримали повноцінне застосування

при реалізації фінансової політики. У сучасних умовах фінансовий механізм розглядають як основний регулятор соціально-економічного розвитку держави, через який поєднуються принципи саморегулювання економічних процесів з їхнім саморегулюванням. Важливим завданням публічного управління є формування такого фінансового механізму, який забезпечуватиме реалізацію стратегічних цілей розвитку країни, створення умов для довгострокового економічного зростання і поліпшення суспільного добробуту. Невідповідність фінансового механізму стратегічним пріоритетам розвитку країни зумовлює проведення незбалансованої фінансової політики, що негативно впливає на соціально-економічні процеси в суспільстві[1].

3.5. Фінансове право

Функціонування фінансового механізму в процесі реалізації фінансової політики забезпечується за допомогою норм фінансового права. Суперечливий характер фінансових відносин, в яких наявне суперництво публічних та приватних майнових інтересів, і виняткова важливість фінансової діяльності органів влади щодо задоволення публічних потреб зумовлюють необхідність належного правового регулювання фінансових відносин. Важливою умовою успішності фінансової діяльності держави як діяльності щодо формування, розподілу та використання публічних фінансових ресурсів є належне визначення прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів, які беруть у ній участь. Головне призначення фінансового права полягає у формуванні через фінансово-правові норми належного правового базису для здійснення фінансової діяльності та реалізації завдань фінансової політики.

У демократичному суспільстві фінансове право є засобом погодження (компромісу) у сфері публічних фінансів інтересів усіх суб'єктів фінансових правовідносин, зокрема держави в особі інститутів публічної влади й первинних виробників доданої вартості (суб'єктів господарювання та домогосподарств), і забезпечення балансу їхніх природних прав та законних інтересів. Цей компроміс виявляється у виробленні правових механізмів функціонування фінансових відносин, за допомогою яких досягається максимальне задоволення публічних потреб при збереженні у первинних виробників доданої вартості можливостей задовольняти власні приватні потреби належним чином.

Фінансове право як самостійна галузь публічного права – це сукупність правових норм, які врегульовують суспільні відносини, що виника-

[1] Фінанси : підруч. / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр уч. л-ри, 2018. С. 87.

ють у процесі формування, розподілу і використання грошових фондів органів державної влади та місцевого самоврядування, необхідних для реалізації покладених на них суспільством функцій. Предмет фінансового права поширюється на фінансові відносини, пов'язані зі здійсненням фіскальної та монетарної політики, діяльністю страхового і фондового ринків тощо. Врегульовуючи ці фінансові відносини, фінансове право закріплює права та обов'язки органів державної влади і місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання та громадян у процесі реалізації фінансової політики.

Предметом фінансового права є суспільні відносини, які виникають з приводу формування, розподілу і перерозподілу та використання грошових фондів у процесі фінансової діяльності держави (в особі органів державної влади і місцевого самоврядування). За основу відмежування фінансово-правових відносин від інших видів грошових відносин взято те, що одним з учасників таких відносин обов'язково виступає держава, яка через них виражає та реалізує покладені на неї суспільством функції.

Для суспільних відносин, які формують предмет фінансового права, характерні такі ключові особливості:

- організаційний характер, оскільки ці відносини пов'язані зі здійсненням державою фінансової діяльності з метою формування необхідних грошових фондів для виконання державою покладених на неї суспільством функцій;
- грошова форма функціонування, оскільки об'єктом таких відносин є гроші або грошові зобов'язання, пов'язані з формуванням та використанням грошових фондів держави для задоволення суспільних інтересів;
- владно підпорядкований характер, оскільки у таких відносинах можна чітко ідентифікувати управненого учасника (суб'єкта владних повноважень) і зобов'язаного учасника (суб'єкта, який підпорядковується). Навіть у разі виникнення фінансових відносин між двома суб'єктами владних повноважень, один із них у межах цих відносин відіграватиме роль керівного суб'єкта (який визначає правила), а інший учасник – керованого суб'єкта (який цих правил дотримується);
- документальний (формальний) характер, бо фінансові відносини за участі держави не можуть мати неформального вираження, а їхнє виникнення, видозміна або припинення отримує правову регламентацію через ухвалення відповідних нормативних актів.

Особливості фінансового права як галузі публічного права виражаються також через методи правового регулювання фінансових відносин. Так, метод фінансово-правового регулювання розуміють як юридичні

способи та прийоми впливу держави на поведінку учасників фінансових відносин. Сучасна фінансова наука виділяє два основних методи фінансового права – імперативний і диспозитивний.

Імперативний метод (інші назви: метод владних приписів, директивний, односторонньо-владний) полягає у тому, що держава у нормах фінансового законодавства детально регламентує фінансову поведінку суб'єктів фінансових відносин (підстави виникнення, зміни та припинення таких відносин, юридичний статус учасників, розподіл їхніх прав і обов'язків), які є обов'язковими для дотримання.

Реалізуючи цей метод фінансового права, держава вимагає від суб'єктів фінансових відносин безумовного виконання своїх приписів щодо дотримання фінансових правових норм, тобто можливості вибору варіантів фінансової поведінки (зокрема на підставі взаємної угоди учасників фінансових відносин) відсутні або стосуються несуттєвих аспектів. Як правило, недотримання вимог владних приписів, відхід від визначеного у законодавстві варіанта фінансової поведінки має наслідком застосування до порушників засобів державного примусу та покарання (фінансової, адміністративної й навіть кримінальної відповідальності). Процедури встановлення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм і порядок їхнього застосування також визначаються положеннями фінансового законодавства.

Імперативний метод визначають як найбільш типовий для фінансового права, що пояснюється особливостями фінансової діяльності держави. Його сутність найбільш переконливо виявляється у податкових відносинах при формуванні грошових фондів держави. Податки є обов'язковими односторонніми та безеквівалентними платежами на користь держави, тобто вони мають примусовий характер та не передбачають зустрічного руху вартості (у вигляді благ чи послуг) від держави до платника. Відповідно, з погляду інтересів конкретного платника податків податкові відносини є вкрай невигідними, оскільки вони ведуть до втрати ним частини економічних ресурсів. Враховуючи ці обставини, жоден інший метод правового регулювання, крім імперативного, у податкових відносинах буде недієвим.

Запровадження, внесення змін чи скасування податків – це прерогатива держави, що отримує вираження у вигляді прийняття відповідних правових норм (внесення змін до Податкового кодексу України, нормативно-правових актів, які деталізують окремі аспекти податкових відносин). Ухвалення відповідних норм породжує обов'язок платників щодо їхнього виконання. Дотримання вимог законодавства щодо розрахунку і сплати податків не залежить від волі платника, а в разі ухилення

від оподаткування держава задіює механізм примусу та покарання за невиконання податкових зобов'язань.

Імперативний метод фінансового права не обмежується лише податковими відносинами, він застосовується також в інших аспектах фінансової діяльності держави, зокрема при визначенні повноважень розпорядників коштів бюджету і розмежуванні компетенції між учасниками бюджетних відносин, наданні бюджетних трансфертів, використанні бюджетних ресурсів тощо.

Однак формування фінансових ресурсів держави відбувається не тільки за допомогою примусу, а й шляхом впливу на інтереси платника, внаслідок чого він передає кошти на користь держави добровільно (на безповоротній або поворотній основі). Прикладами цього є формування надходжень бюджету від надання адміністративних послуг, залучення коштів від здійснення державних запозичень. Договірний підхід може застосовуватись і при використанні коштів держави, коли розпорядники та одержувачі бюджетних ресурсів вибудовують відносини на підставі угоди. У цьому разі використовується диспозитивний метод правового регулювання фінансових відносин.

Диспозитивний метод (інші назви: метод узгодження, договірний, автономний) передбачає, що нормативно-правові акти здійснюють більш м'який вплив на поведінку суб'єктів фінансових відносин і не передбачають повного комплексу приписів, а частина прав та обов'язків учасників взаємовідносин визначається ними самостійно на основі угоди. Інакше кажучи, імперативні правові норми, обов'язкові для виконання, доповнюються нормами договірного характеру (навіть якщо учасником фінансових відносин є держава).

Найбільш переконливо застосування диспозитивного методу правового регулювання виявляється у відносинах щодо здійснення державних позик. Хоча держава у формі відповідних правових документів визначає умови позики, свої права й обов'язки як суб'єкта кредитних відносин, можливості реструктуризації та односторонньої зміни умов за раніше випущеними позиками й інші аспекти (що є прикладом застосування імперативних правових норм), але вагома частина питань у відносинах державної позики визначається інтересами і рішеннями сторін. Зокрема, позичальник самостійно вирішує питання щодо участі у таких відносинах, обсягів та строків надання власних коштів у позику державі. Таким чином, у разі застосування диспозитивного методу правового регулювання фінансових відносин фінансове законодавство передбачає певні можливості для самостійного ухвалення фінансових рішень.

Вибір методу правового регулювання фінансових відносин залежить від специфіки фінансової діяльності держави на конкретному етапі її розвитку. В зв'язку з проникненням ринкових підходів у функціонування публічного сектору економіки та підвищенням рівня самостійності суб'єктів фінансових відносин сфера застосування диспозитивного методу правового регулювання дедалі більше розширюється. Однак звичайно його застосування відбувається у поєднанні з імперативним методом правового регулювання фінансових відносин.

Функціонування фінансово-правових відносин невіддільне від їхніх носіїв – суб'єктів фінансового права. Суб'єктом фінансового права є особа, учасник фінансових відносин, поведінка якого регулюється нормами фінансового права за наявності у нього ознак правосуб'єктності. Правосуб'єктність у фінансовому праві виражається у двох аспектах: правоздатності – можливості бути носієм прав і обов'язків; дієздатності – можливості самостійно реалізовувати права та виконувати обов'язки.

До суб'єктів фінансового права належать: держава, адміністративно-територіальні одиниці; юридичні особи (підприємства, установи, організації всіх форм власності), тобто колективні суб'єкти; індивідуальні суб'єкти (громадяни). Державу як суб'єкта фінансового права представляють уповноважені органи державної законодавчої й виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які не тільки можуть, а й зобов'язані, згідно із законодавством, брати участь у фінансово-правових відносинах. Їх прийнято розмежовувати на органи загальної та спеціальної компетенції. До першої групи входять представницькі органи й органи виконавчої влади різного рівня, які здійснюють фінансову діяльність паралельно з іншими функціями в межах визначеної території (держави загалом або адміністративно-територіальної одиниці) – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, органи місцевого самоврядування. До другої групи суб'єктів належать органи спеціальної компетенції, для яких діяльність у сфері фінансів є головним профілем їхньої роботи (Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна податкова служба України, Національний банк України тощо).

Як самостійна галузь права, фінансове право об'єднує велику кількість фінансово-правових норм, згрупованих у відповідні правові інститути. Так, правовий інститут розуміють як групу взаємопов'язаних правових норм, які врегульовують певну сферу однорідних суспільних відносин у межах фінансової діяльності. Відповідно, структурна побудова фінансового права є відображенням структури суспільних відносин у сфері фінансової діяльності держави. Отже, система фінансового права – це

об'єктивно визначена його внутрішня побудова, об'єднання, взаємозв'язок і диференціація фінансово-правових норм у розрізі правових інститутів з урахуванням специфіки змісту регульованими ними суспільних відносин.

Подібно до інших самостійних галузей права, у фінансовому праві виокремлюють дві частини фінансового-правових норм – загальну та особливу. Це дає можливість детально систематизувати фінансово-правові норми, спрощує користування фінансовим законодавством і сприяє більш предметному вивченню загальних та спеціальних питань фінансового права.

Загальна частина фінансового права об'єднує фінансово-правові норми, які закріплюють загальні підходи до регулювання фінансової системи і стосуються всієї сукупності правових інститутів фінансової діяльності. Вони визначають:

– зміст, загальні принципи, правові форми та методи фінансової діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування;
– систему державних органів, які здійснюють фінансову діяльність, їхні повноваження та організаційно-правові засади діяльності (правовий статус, ієрархію, завдання та функції); правове становище інших суб'єктів фінансового права;
– правові засади здійснення фінансового контролю та відповідальність за порушення фінансового законодавства.

Особлива частина фінансового права об'єднує правові інститути, які регулюють фінансово-правові відносини, що характеризуються однорідністю і певною специфікою. Таким чином, в особливій частині отримують деталізацію правові норми загальної частини фінансового права. Провідне місце серед правових інститутів особливої частини фінансового права займає бюджетне право, яке врегульовує суспільні відносини щодо формування, розподілу та використання державного і місцевих бюджетів. Складна будова бюджетного права, яке об'єднує похідні правові інститути (субінститути) бюджетної системи, бюджетного процесу тощо, дає підстави визначати його як окрему підгалузь фінансового права[1]. До інших інститутів особливої частини фінансового права зараховують фінансово-правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері державних доходів та видатків (у тому числі інститут податкового права), кредитування, валютного регулювання, грошового обігу тощо.

Такий підхід до побудови загальної й особливої частин системи фінансового права визначається структурою фінансової системи як сукупності відокремлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин. При цьому загальна та особлива частини фінансового права перебувають у тісному зв'язку, будучи у своїй основі відображенням цілого і його компонент.

[1] Фінансове право : Підруч. / О. М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. О. П. Гетманець. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 37.

Джерела фінансового права – це система зовнішніх форм встановлення та вираження (об'єктивізації) фінансово-правових норм. Провідне місце у цій системі належить нормативно-правовим актам, які містять норми фінансового права і видані органами державної влади та місцевого самоврядування. Однак з огляду на сучасні тенденції у правотворенні джерелами фінансового права є також інші юридичні акти, такі як рішення судів (Конституційного суду України, Європейського суду з прав людини), міжнародні й міжвідомчі нормативно-правові договори[1], які також можуть містити фінансово-правові норми.

Джерела фінансового права розмежовують за багатьма ознаками: за юридичною силою (закони, підзаконні акти, судові рішення, правові договори); за рівнем охоплення фінансових відносин (комплексні та галузеві); за часовою ознакою (постійні й тимчасові); територіальною ознакою (загальнодержавні та місцевої дії) тощо. Якщо за ознаку класифікації джерел фінансового права взяти ознаку характеру інтересів, із задоволенням яких пов'язані фінансові відносини (публічні або приватні інтереси), то їх доцільно розмежовувати на джерела правових норм, які регламентують функціонування публічних або приватних фінансів. Провідним джерелом фінансового права у будь-якій країні виступає її основний закон – Конституція, вагома частина положень якої має безпосередню фінансово-правову спрямованість.

Хоча система джерел фінансового права в Україні загалом сформована, вона є динамічною за суттю, оскільки перебуває у стані постійної трансформації. Нормотворча діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування веде до безперервного вдосконалення фінансово-правових норм, які не тільки відображають існуючі фінансові відносини у суспільстві, а й врегульовують їх та активно на них впливають.

Зовнішній прояв фінансове право передусім отримує у фінансовому законодавстві – системі належно упорядкованих нормативно-правових актів, які регулюють фінансові відносини у суспільстві. Важливою умовою дієвості фінансового законодавства щодо регулювання суспільних відносин у сфері фінансів є взаємопов'язаність і взаємообумовленість положень нормативно-правових актів (коли фінансово-правові норми різних документів не суперечать одна одній), виваженість та узгодженість дій різних гілок влади при розробленні проектів нормативно-правових документів, науковий підхід до формулювання норм фінансового права. Не менш важливе значення має дотримання правових норм фінансового права на практиці при здійсненні фінансової діяльності, коли фінансово-правові норми не є лише деклараціями, а наповнені реальним змістом.

[1] Фінансове право України : навч. посіб. / М. В. Ковалів та ін. ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : СПОЛОМ, 2022. С. 30-31.

Отже, будучи інструментом правового оформлення і практичної реалізації фінансової політики, фінансове право через фінансову політику та фінансовий механізм здійснює активний вплив на соціально-економічний розвиток держави і суспільства загалом.

Рекомендована література

1. *Бурденюк Т., Свірський В. Теоретичні засади фінансового механізму. Екон. аналіз. 2012. Вип. 10, Ч. 2. С. 201–205.*
2. *Дідик Л. М. Фінансовий механізм управління діяльністю сучасного підприємства. Екон. вісн. НГУ. 2011. № 2. С. 92–100.*
3. *Зеленський А. В. Фінансове регулювання аграрного сектору економіки України : дис. … канд. екон. наук : 08.00.08 / ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана. Київ, 2016. 224 с.*
4. *Кравченко Л. А. Державне фінансове регулювання економіки в умовах ринкової трансформації : автореф. дис. … канд. екон. наук : 08.01.01 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 18 с.*
5. *Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : Навч. посіб. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : КНЕУ, 2002. 240 с.*
6. *Словник української мови : в 11-х т. / І. К. Білодід та ін. ; Т. 1 / ред. Г. Горецький, А. Бурячок, Г. Гнатюк, Н. Швидка. Київ : Наук. думка, 1973. 827 с.*
7. *Словник української мови : в 11-х т. / І. К. Білодід та ін. ; Т. 3 / ред. Г. Гнатюк, Т. Черноризька. Київ : Наук. думка, 1972. 741 с.*
8. *Теорія фінансів : Підручник / П. І. Юхименко та ін. ; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр уч. л-ри, 2010. 576 с.*
9. *Теребух А. А. Господарські рішення на машинобудівних підприємствах: прийняття, оцінювання та моделювання : моногр. Львів : Львів. держ. ін-т новітніх технологій та упр. ім. В'ячеслава Чорновола, 2010. 244 с.*
10. *Фінанси : підруч. / П. І. Юхименко та ін. ; за наук. ред. П. І. Юхименка, С. В. Бойко. Київ : Центр уч. л-ри, 2018. 416 с.*
11. *Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ : Знання, 2008. 687 с.*
12. *Фінансова грамотність : навч. посіб. / за ред. Т. С. Смовженко. 2-ге вид., виправл. і доповн. Київ, 2013. 311 с.*
13. *Фінансове право України : навч. посіб. / М. В. Ковалів та ін. ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : СПОЛОМ, 2022. 394 с.*
14. *Фінансове право : Підруч. / О. М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. О. П. Гетманець. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 392 с.*

РОЗДІЛ 4.
ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

4.1. Сутність, необхідність та види податків.
4.2. Податкова політика держави.
4.2.1. Мета податкової політики.
4.2.2. Критерії податкової політики
4.2.3. Форми і напрями податкової політики.
4.2.4. Цілі і методи податкової політики.
4.3. Податкова система України.
4.4. Основи організації податкової роботи та діяльності державної податкової служби.

4.1. Сутність, необхідність та види податків

Основою сучасних науково-практичних уявлень про податки є постулат, що фінансова наука – це вчення про сукупність методів розподілу та перерозподілу обмежених фінансових ресурсів між альтернативними застосуваннями, а також про господарські та соціальні ефекти, зумовлені розподільними і перерозподільними процесами. Відповідно домінуючий чинник пізнання сутності податків як феномена фінансової науки, тобто публічного процесу фінансового вибору, прийняття фіскальних рішень і відповідних їм дій, – іманентна скінченність акумульованих податкових надходжень, формування яких у процесі алокації валового внутрішнього продукту набуває дуже значущої суспільно-державної важливості. Відповідно дослідження та вивчення податків як фінансової категорії у широкому і вузькому розумінні має виходити насамперед з потреби як максимізації фіскального забезпечення фінансовими ресурсами виконання державою покладених на неї функцій, так і забезпечення ефективного розподільно-регулюючого впливу податків на діяльність суб'єктів господарювання та громадян.

Місце і роль податків у структурі інструментів державного регулювання детермінується станом економічної системи та формами державного устрою. Види і форми податків та способи їхньої сплати залежать

від рівня державного впливу на соціально-економічні процеси, а модифікація стратегії та тактики оподаткування відбувається зі зміною моделі державного регулювання економіки.

Глобальна мета державного регулювання конкретизується у спеціальних завданнях держави, таких як забезпечення життєдіяльності та соціального захисту населення, сприяння організації ринку і ринково-конкурентних відносин; вирішення економіко-організаційних питань, що висуваються окремими впливовими групами економічних суб'єктів; досягнення економічних, політичних, соціальних і фіскальних цілей, спрямованих на підтримку та збереження ринкового ладу в країні; міжнародна діяльність, оборона і безпека, корегування розподілу ресурсів з метою впливу на народногосподарську структуру та структуру національного продукту.

Податки – дуже складна й надзвичайно впливова на всі економічні явища та процеси фінансова категорія. Це обов'язковий елемент економічної системи будь-якої держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона вибирає, які політичні сили перебувають при владі. Відсутність податків паралізує фінансову систему держави загалом, робить її недієздатною і в підсумку – позбавленою будь-якого сенсу.

Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства вводились різноманітні податки – на землю, майно, доходи, цінні папери, спадщину та дарування, додану вартість, заробітну плату, акцизи, збори й відрахування на автомобілі, коней, собак, продуктивну худобу та птицю, бджіл, подушні податки і податки на неодружених чоловіків, податки на бороду, вікна, двері тощо.

На давніх ступенях державної організації початковою формою оподаткування можна вважати жертвоприношення, яке не було лише на добровільних засадах. Жертвоприношення було неписаним законом і, таким чином, ставало примусовою виплатою чи збором.

Найдавнішим джерелом державних доходів були домени, або державне майно, землі, ліси. Спочатку вони належали до власності монарха, доходи якого були одночасно й доходами держави. Це були приватно-правові, а не публічно-правові доходи.

Іншим джерелом державних доходів виступали регалії – доходні прерогативи казни, певні галузі виробництва, види діяльності, що приймались у виняткове користування казни і виключалися з суспільного обороту, із сфери діяльності населення. Регалії стали перехідним ступенем до податків.

З розвитком держави виникла «світська» десятина, яка утримувалась в користь впливових князів, поряд з десятиною церковною. Така

практика існувала в різних країнах протягом багатьох століть: від Давнього Єгипту до Середньовічної Європи. Так, у Давній Греції в VII–VI ст. до нашої ери представниками знаті були введені податки на доходи в розмірі однієї десятої чи однієї двадцятої частини доходів. Це дозволяло концентрувати і витрачати кошти на утримання найманих армій, побудову укріплень навколо міст-держав, храмів, водопроводів, доріг, влаштування святкувань, роздачу продуктів і грошей біднякам і на інші суспільні цілі.

Фінансова система Київської Русі почала формуватися з об'єднання Руської держави в кінці IX ст. Основним джерелом доходів княжої казни була дань. Це був спочатку нерегулярний, а потім більш систематичний прямий податок. Дань утримувалась двома способами: «повозом», коли вона привозилась в Київ, і «полюддям», коли князі чи княжі дружини самостійно їздили за данню.

Як свідчить історія, зростання податків у багатьох країнах значною мірою було зумовлено затратами на мілітаризацію економіки. Появлялись нові державні безпекові витрати, витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих районів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

На різних етапах історичного розвитку податки відповідали особливостям історичного періоду, зокрема: способу виробництва, формам оподаткування, видам джерел доходів, напрямкам витрат тощо.

Головними передумовами виникнення податків вважається перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави.

По мірі свого розвитку вчення про державу відкривало нові можливості для пізнання суті фінансового господарства держави, а заодно і для вияснення природи його першооснови – податків. Труднощі дослідження фінансового господарства держави полягають у тому, що дві науки – економічна і політична займалися проблемами державних доходів та видатків. Виділення фінансової науки в самостійний сегмент дозволило на початку XX ст., використовуючи ідеї неокласиків і вчення про правову державу, обґрунтувати необхідність справляння податків, сформулювати визначення податку, тобто вияснити природу податку, яка концептуально не змінюється і на початку XXI ст.

Реальний процес оподаткування здійснюється державою і залежить від ступеня розвитку її демократичних форм. Дослідження природи податку фінансова наука здійснює у сфері вчення про державу. Свого часу П. Прудон наголошував, що «…по суті питання про податки виступають питаннями про державу».

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок – це одночасно економічне, господарське і політичне явище. З одного боку, податок – один із елементів розподілу та перерозподілу. З іншого боку, запровадження, справляння та використання податків є однією із функцій держави. *Основне завдання пізнання природи податків – простежити еволюцію уявлень про природу податку під впливом розвитку вчення про державу. В розвитку поглядів на роль держави можна виділити два напрямки, які дозволяють краще зрозуміти соціально-економічний та суспільний зміст податків. Перший – тезис про невиробничий характер державних послуг, який не тільки відділяв фінансове господарство від державного, а й протиставляв їх. Податок в цій концепції не пов'язаний із задоволенням соціально-економічних потреб суспільства, оскільки обслуговує невиробничі видатки держави. Другий напрямок пов'язаний із наявністю поглядів на господарську діяльність держави як складову частину народногосподарської діяльності, як потребу економічного і соціального розвитку. В поглядах на податок відбувається поворот до розуміння податку в ринкових умовах як осмисленої необхідності. Для суб'єктів господарювання податок може бути поганий або дуже поганий, оскільки він, навіть і мінімальний, скорочує реальні доходи податкоплатників. Але його сплата є обов'язковою для задоволення суспільних благ і не залежить від бажання та волі конкретного платника.*

Податок – універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві риси і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу. Не випадково, що в умовах функціонування ринкової економіки податкова форма в системі фінансових відносин стає провідною. Аналіз податків як вихідної категорії, в якій проглядаються основні суттєві риси і властивості фінансів, дає правильний орієнтир для розгляду різних фінансових понять і категорій у чіткій відповідності до розвитку економічного процесу.

Чи не вперше науково обґрунтовану характеристику податків подали представники англійської класичної політекономії А. Сміт та Д. Рікардо. А. Сміта нерідко називають фундатором наукової теорії податків. Він один з перших вивів чотири найбільш загальних принципи оподаткування. Суть цих принципів полягає у наступному:

1) піддані держави мають брати участь у підтримці держави і оподатковуватись відповідно до своєї платіжної спроможності, тобто пропорційно до свого доходу;
2) податок, який вносить кожний платник, має бути чітко визначеним, а не довільним. Мають бути визначені також час, місце і розмір платежу;

3) податки мають стягуватись у найбільш вигідний час і найбільш вигідним способом для особи, яка його сплачує;
4) кожний податок має бути так побудований, щоб він брав із кишень населення якомога менше понад те, що він приносить скарбниці держави.

Теорія податків, вписана в концепцію добробуту та справедливості, найбільш повно розкривається в працях англійського економіста А. Пігу. На його думку, справляння податків проходить поза ринковими відносинами і не може використовувати в оподаткуванні поняття граничної корисності. Основний принцип щодо податків за А. Пігу – принцип найменшої сукупності жертви.

Подальшого розвитку теорія податків набула в поглядах представників кейнсіанської школи. Дж. Кейнс розробив принципово нову теорію податків, спрямовану на державне регулювання економіки в умовах ринкових відносин. Це регулювання здійснюється за допомогою різних економічних інструментів, в тому числі податків, які Дж. Кейнс розглядає як «вбудовані механізми гнучкості», що амортизують кризові явища і рівномірно розподіляють податковий тягар залежно від доходів.

Ідеї Дж. Кейнса започаткували нові методи теоретичного дослідження, що вписувались у концепцію «ефективного попиту». Це дозволило вмонтувати рух податків в рух макроекономічних показників.

До 70-х рр. XX ст. більшість ринкових теорій податків склали кейнсіанські положення. Проте у 1970-ті рр. розвиток виробничих відносин у країнах з ринковою економікою виявив суперечності кейнсіанських методів дослідження теорії податків та методів державного втручання. На зміну кейнсіанських та посткейнсіанських поглядів на суть і функції податків приходить неокласична теорія, одним із напрямів якої є неоконсерватизм. До представників цієї течії можна зарахувати американських економістів М. Уейденбаума, А. Вернса, Г. Стайна, У. Фелнера, Г. Уоліча, А. Лаффера; англійських – К. Джозефа, Дж. Хау, А. Селдона. Теорію податків вони розглядають з позицій скорочення «державного тягаря» – податки мають сплачувати ті особи, які одержують від держави суспільні товари та послуги.

Трансферти населенню з державного бюджету мають бути формою повернення податків. Податки, які сплачують підприємці, ведуть до зростання витрат виробництва, інфляції, зниження продуктивності праці. На думку неоконсерваторів, необхідно звільнити приватну активність та ініціативу від державного податкового тягаря.

Найбільшу популярність у фінансовій літературі неокласиків отримала податкова концепція А. Лаффера. Він обґрунтував і графічно дослі-

див залежність між прогресивністю оподаткування, доходами бюджету і обкладеною податками частиною національного виробництва.

Розвиток податкових теорій західної фінансової науки свідчить про взаємопроникнення та взаємодоповнення неокласичних та кейнсіанських ідей.

Великі витрати викликали необхідність збільшення податків – головного фінансового методу мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети. Податки перетворились у важливий інструмент перерозподілу національного доходу.

В умовах розвитку ринкової економіки податки стають об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. Формується завершена модель податкової системи кожної держави. Змінюються не тільки види податків і форми їхнього справляння, а й ставлення до них. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Податок – універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві риси і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу.

Економічна теорія характеризує податок як специфічний атрибут державності. Специфіка цього атрибута полягає в тому, що держава є визначальною діючою особою, а платник податку – виконавцем вимог держави. Хоча податки та механізм оподаткування будуються на певному фундаменті правових відносин, однак сторони не скріплюють ці відносини у формі певного договору, контракту. Стягнення податку є одностороннім процесом і має безвідплатний та обов'язковий характер для конкретного платника. Податкові відносини мають односторонню спрямованість – від платника до держави. Повернення переплат не можна розглядати як зворотний рух, оскільки воно пов'язане не з сутністю цих відносин, а з конкретним механізмом розрахунків з бюджетом.

Стягнення державою на користь суспільства певної частки вартості ВВП у вигляді обов'язкового внеску становить сутність податку. Економічний зміст податків відображається взаємовідносинами суб'єктів господарювання та громадян, з одного боку, та держави – з іншого, з приводу формування державних фондів фінансових ресурсів. Незалежно від об'єкта оподаткування загальним джерелом податкових надходжень є ВВП. Він формує первинні грошові доходи основних учасників суспіль-

ного виробництва і держави як організатора господарської діяльності у національному масштабі.

Однак процес вартісного розподілу валового продукту не обмежується утворенням первинних грошових доходів. Він продовжується в розподілі грошових доходів основних учасників суспільного виробництва на користь держави: від працівників – у формі податку на доходи фізичних осіб, а від суб'єктів господарювання – у формі податку на прибуток та інших податкових платежів і зборів. За своїм економічним змістом податки є основним інструментом державного розподілу і перерозподілу доходів та фінансових ресурсів.

Джерелом податків є нова вартість національного доходу. Податки мобілізують значну частину вартості додаткового продукту і частину вартості необхідного продукту, яка призначена на відтворення робочої сили. Державна частка національного доходу перетворюється у фонд грошових коштів держави, який використовується не тільки для досягнення загальнодержавної мети, а й для підтримки приватного сектора. Ця мобілізація національного доходу через податки здійснюється у сфері перерозподілу й обміну. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється не на основі об'єктивно діючих економічних законів, а за юридичними законами шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою. Суспільний зміст податків дає політичній владі можливість впливу на сферу економічних відносин суспільства.

У цьому і полягає зміст податку у широкому розумінні – сутність податку випливає із природи держави як органу примусу та влади і визначає його як однобічний однонаправлений платіж з майна чи доходу суб'єктів господарювання та громадян на основі того, що вони мають належність до цього суспільства без одержання ними конкретного еквівалента благ та вигод.

У вузькому розумінні ***податки*** *– це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.*

Основними характерними особливостями податку порівняно з іншими обов'язковими платежами до бюджету є те, що він:

– справляється на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

– має односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які здебільшого відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротний. Сплата податку не визначає зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;
– може бути сплачений лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;
– не має цільового призначення;
– є винятково атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Відповідно до сутності податків, ця категорія розглядається не тільки як економічна, а й як суспільно-соціальна. Процес справляння податків пов'язаний із соціальним статусом (рівнем добробуту) конкретних платників податків. Через сплату податків реальні доходи понижуються, але при отриманні від держави суспільних благ і трансфертних платежів реальний добробут покращується.

Отже, суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого прибутку конкретними платниками, яку через бюджет перерозподіляють між усіма членами суспільства. Використовуючи податки як інструмент врівноваження соціального добробуту, держава має враховувати суспільно-соціальний характер податків та податкових платежів. Цей характер виявляється при обміні податків на суспільні блага і трансфертні платежі.

Суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого добробуту конкретними платниками з переміщенням цієї частини через бюджет до всього населення держави. Еволюція фінансового знання про суспільний характер податків пов'язана з теоретичною концепцією державних благ, джерелом забезпечення яких є кошти органів державної влади. Такі блага, що мають характер суспільних, не виробляються приватною економікою, а забезпечуються тільки державою. Якщо держава – орган з виробництва незамінних суспільних благ, то ці блага реалізуються споживачами за цінами, рівень яких установлюється за суспільною згодою. Ціною суспільних благ є податки і оплата державних благ – єдине можливе використання податкових надходжень. У результаті між державою-виробником суспільних благ і суспільством досягається безеквівалентна мінова угода «блага = податки».

Таким чином, податки відображають складні економічні відносини і тому мають бути адекватними до цих відносин. У протилежному разі вони не зможуть повною мірою виконувати покладені на них функції.

У світовій фінансовій науці розрізняють два підходи до теоретико-організаційного обґрунтування проблеми суспільного вибору у сфері податків.

Перший підхід співзвучний із визнанням необхідної обов'язковості податків і податкових платежів. Податки як ціни суспільних благ у цій концепції одночасно виступають у двох аспектах – цільовому і примусовому. Цей напрямок фінансової думки базується на тезисі, запропонованому Дж. Саксом, а саме: послух і примус є необхідними елементами податкової теорії. В теоретичному трактуванні примусовий характер сплати обов'язкових платежів державі в обмін на суспільні блага у фінансовій літературі називають «податок за Пігу». Корегуючі податки за А. Пігу є доволі ефективним й відносно простим методом централізації валового внутрішнього продукту в руках держави. Побудова системи оподаткування базується на тому, що будь-якому податку, крім суто фіскальних рис, властиві зовнішні для фіску соціально-економічні ефекти. Відповідно держава, суб'єктивно проводячи оподаткування, може регулювати проходження економічних і соціальних процесів у потрібній траєкторії без врахування поглядів і побажань податкоплатників.

На відміну від розуміння податку як примусу, накладеного на законослухняних платників виконавців, другий напрямок фіскальної науки визнає податок як громадянський обов'язок.

Податок, що сплачується на основі свідомого індивідуального вибору і власної оцінки характеру державної діяльності виборцем-податкоплатником, одержав назву «податок Кларка», за іменем американського економіста Е. Кларка.

В трактуванні податку відбувається певний перехід від податку як принципового обов'язкового платежу державі до податку як осмисленої необхідності. Податок Кларка теоретизував проблему фіскального вибору як економічну теорію демократії, де існує згода громадян-виборців оплачувати податками зроблений ними вибір державотворення. Він науково пояснює залежність добробуту податкоплатників від власної поведінки.

Взаємозв'язок між суспільним вибором і оподаткуванням повною мірою реалізується лише в умовах свідомої й масової участі громадян-платників у діяльності державних інститутів. У концепції Е. Кларка демократія – це не лише свобода думки й законослухняної діяльності, а й обтяжливий фіскальний обов'язок свідомо оплачувати свободу.

Чисте самооподаткування за Е. Кларком можливе тільки в умовах абсолютно досконалого громадянського суспільства, що в реальній суспільній практиці блокується недосконалим й корисливим товарно-грошовим фетишизмом людини як біологічної істоти. Демократичному суспільству,

що зробило вибір в бік соціально орієнтованої ринкової економіки, потрібно знаходити рівновагу між примусом і самооподаткуванням, між тяготами і вигодами оподаткування.

Для вивчення природи податку важлива роль відводиться дослідженню конкретних функцій цієї категорії, без визначення яких неможливе розкриття суспільного призначення податків.

Функції податку *– це виявлення його сутності в дії, спосіб вираження його властивостей.*

Відповідно до сутності податку як категорійного поняття та враховуючи те, що податки виступають необхідним елементом централізації частини вартості національного продукту в бюджеті для державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості, можна визначити дві функції цієї категорії: фіскальну і розподільно-регулюючу.

Вказані функції мають об'єктивний характер і існують з моменту виникнення податків. Але конкретні вияви їхніх рис пов'язані з умовами суспільного розвитку.

Спочатку податки в усіх державах вводились з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування державних витрат. Пізніше держави більшою чи меншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, тому податки стали виконувати регулюючу функцію, тобто впливати на відновлення (стимулювати чи стримувати його темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти вирішенню різноманітних соціальних завдань (таких як захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійснення ефективної демографічної політики).

Зміст фіскальної функції полягає в тому, що з допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні умови для утворення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Податки виступають основним (найважливішим) джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Об'єктивне існування податків як основного джерела доходів передбачає:

а) надходження їх рівномірно в календарному розрізі (рівнонапруженість);

б) стабільність надходження;

в) податки мають рівномірно надходити по всіх територіальних рівнях.

Розподільно-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, а на мікрорівні – впливати на конкретну поведінку платника податків. Маніпулюючи пропорціями та режимами вилучення в суб'єктів господарювання або домогосподарств частки їхніх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

Однак специфічне суспільне призначення податків знаходить своє вираження не в існуванні кожної функції окремо, а лише в їхній єдності.

Соціально-економічний характер податку виявляється в одночасному існуванні податку як фіскального інструменту формування дохідної частини бюджету, а також як інструменту соціально-економічного регулювання вартісних пропорцій розподілу ВВП та національного продукту. В цьому і виявляється ***природа податку***.

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок – це одночасно економічне, господарське і політичне явище. Теоретично економічна природа податку полягає у визначенні призначення податку, об'єкта оподаткування і джерела сплати, а також того впливу, який здійснює податок у підсумку на суб'єктів оподаткування і на всю економіку як одне ціле. Відповідно основне завдання пізнання природи податків – простежити еволюцію уявлень про природу податку під впливом учення про державу.

Для пізнання природи податку необхідно чітко визначити основні елементи, які визначають внутрішній зміст цього категорійного поняття.

До ***основних елементів*** податку зараховують:

1) *суб'єкт податку* - це учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи);
2) *об'єкт оподаткування* - явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок;
3) *предмет оподаткування* – різновид предметів матеріального світу, з якими законодавство пов'язує виникнення податкового обов'язку;
4) *ставка податку* - це законодавчо встановлений розмір податку або збору, відповідно до об'єкта або одиниці оподаткування.

Іншими елементами податку, які конкретизують зміст основних елементів або мають самостійне значення, є:

1) *джерело сплати* - це той фонд, явище чи предмет, з якого сплачується податок;
2) *база оподаткування* – законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку. Податкова база – це кількісний вимір об'єкта оподаткування;
3) *одиниця оподаткування* - це частина об'єкта оподаткування, щодо якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка береться за основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі та має переважно розрахунковий характер;
4) *податкові пільги* - це законодавчо встановлені винятки із загальних правил оподаткування, які дають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків і правил, пов'язаних з оподаткуванням.
5) *порядок сплати податку* – це методи, строки та засоби сплати податку в державі, які залежать від принципів побудови податкової системи.

Поряд з порядком сплати податку, важливе місце займають такі елементи, як:

6) *податковий звіт* – документ, що подається до податкової інспекції із звітними даними про розрахунки з бюджетом;
7) *податковий період* – строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання;
8) *звітний період* – строк складання та надання органу Державної податкової служби України податкової звітності.

Таким чином, в елементах податку знаходять конкретне вираження вимоги, що є основою побудови податкової системи держави. Законодавчі акти про кожен податок і збір мають містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку чи збору.

Для з'ясування місця та ролі кожного податку в суспільному виробництві важливою є класифікація, яка здатна сприяти досконалому відображенню специфічних особливостей окремих груп податків. Податки можна класифікувати за певними ознаками (рис. 4.1).

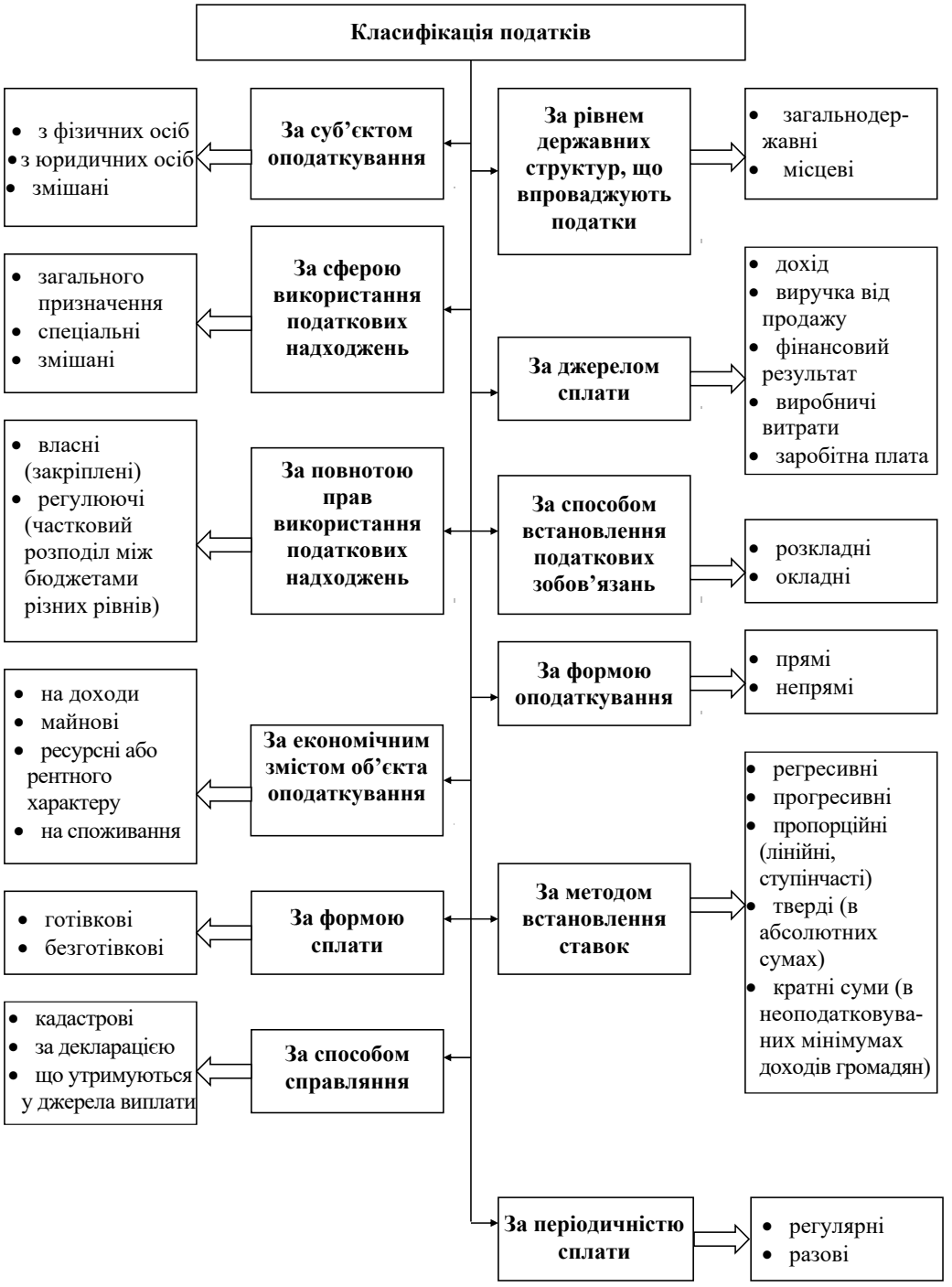

Рис. 4.1. Класифікація податків

Основні ознаки класифікації податків:

– ***за економічним змістом об'єкта оподаткування*** податки поділяють на:
  • податки на доходи та прибутки - обов'язкові платежі, які справляються з чистого доходу з фізичних і юридичних осіб у момент його отримання. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток чи валовий дохід підприємства;
  • податки на споживання - обов'язкові платежі, які справляються в процесі споживання товарів, робіт та послуг, причому їхня плата не залежить від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання. Вони справляються у вигляді непрямих податків;
  • майнові податки - обов'язкові платежі, які справляються за наявності конкретного виду майна, що перебуває в приватній, колективній та державній формах власності (податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок);
  • ресурсні платежі або платежі рентного характеру – обов'язкові збори, які справляються в процесі використання ресурсів, які знаходяться в державній формі власності;
– ***за формою оподаткування*** податки поділяють на:
  • прямі податки - обов'язкові платежі, які напряму сплачуються платником до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. При цьому сплата такого податку призводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок);
  • непрямі податки - обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару (ПДВ, акцизний податок, мито);
– ***за рівнем державних структур, що впроваджують податки***, податки поділяють на:
  • загальнодержавні податки - обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі та є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів;
  • місцеві податки та збори - обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять винятково до місцевих бюджетів;

– ***за способом встановлення податкових зобов'язань*** податки поділяють на:
  • розкладні (розкладкові) податки - обов'язкові платежі, які визначаються як розподілення загальної суми на певну кількість платників (подушні податки). Такі податки широко використовувались на ранній стадії розвитку оподаткування. Їхній розмір визначали відповідно до потреби здійснити конкретні витрати: викупити короля з полону, побудувати захисну стіну тощо. Суми витрат розподілялись між платниками – на кожного платника припадала конкретна сума податку. В теперішній час розкладні податки використовуються рідко, переважно в місцевому оподаткуванні;
  • окладні (квотарні, пайові, кількісні) податки - обов'язкові платежі, які справляються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування. На відміну від розкладних, вони виходять не із потреби покриття витрат, а з можливості платника заплатити податок. Ці податки безпосередньо чи непрямо враховують майновий стан платника податку;
– ***за повнотою прав використання податкових надходжень*** податки поділяють на:
  • закріплені - обов'язкові платежі, які на тривалий період повністю чи частково закріплені як дохідне джерело конкретного бюджету (бюджетів);
  • регулюючі - обов'язкові платежі, які можуть надходити до різних бюджетів.

Таким чином, еволюція податкових відносин знайшла своє відображення в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

4.2. Податкова політика держави

Ринкова економіка не означає, що держава та всі її інституції відсторонені від процесів впливу на соціально-економічні реалії в суспільстві. Будь-який ринковий механізм державотворення обов'язково передбачає безпосереднє управління і регулювання зі сторони держави. Саморегулюючих вбудованих механізмів недостатньо, щоб вся ринкова економіка працювала бездоганно.

Держава створює необхідні умови для функціонування ринкових механізмів і з їхньою допомогою регулює соціально-економічні процеси в суспільстві. Однією з найважливіших інституцій держави в реалізації її участі в ринкових процесах податкова політика. В умовах ринку саме податкова політика як складова державної фінансової політики забезпе-

чує мінімізацію амплітудних коливань ринкових відносин шляхом певної участі держави в управлінні ринковими процесами. Не випадково в умовах функціонування ринкової економіки податкова форма у системі фінансових відносин стає провідною.

Оподаткування – одна з головних функцій держави, а відносини, які складаються в процесі взаємодії держави, суспільства та кожної конкретної особи в зв'язку і з причини оподаткування, визначаються політикою у сфері оподаткування, або податковою політикою. За її допомогою держава визначає завдання, заходи і засоби реалізації державницьких інтересів у сфері оподаткування для більш ефективного виконання своїх функцій. Податкова політика – діяльність держави, виражена в комплексі заходів, здійснюваних уповноваженими на те органами державної влади й державного управління у сфері функціонування податків і зборів як фіскальних інструментів та регулюючих важелів. Будучи явищем багатогранним і складним, податкова політика розглядається як сукупність організаційних, економічних і правових заходів, що забезпечують на єдиних принципах науково обґрунтовану систематичну діяльність органів держави і місцевого самоврядування, спрямовану на оптимальне (тобто таке, що поєднує в собі приватні та суспільні інтереси), повне й адекватне регулювання процесу оподаткування. Податкова політика є складовою фінансової політики держави на середньо- та довгострокову перспективу і охоплює такі поняття, як концепція державної діяльності у сфері оподаткування, податковий механізм, а також управління податковою системою країни через податкове законодавство.

Податкова політика – це сукупність економічних, фінансових та правових дій держави з формування податкової системи країни з метою забезпечення її фінансових потреб, окремих соціальних груп суспільства, а також економіки загалом за перерозподілу фінансових ресурсів. Вона завдяки багатосторонності внутрішньої природи впливає на всі соціально-економічні сфери функціонування держави і разом із кредитно-грошовою політикою, ціноутворенням, соціально-тарифними і бюджетними програмами становить сутність участі держави в регулюванні ринком. Але податкова політика, на відміну від інших інструментів державного управління, має специфічні ознаки, які і визначають її соціально-економічний зміст.

Існуючі в науковій літературі визначення податкової політики за суттю дуже близькі та походять від визначення державної політики загалом. Державна політика (грец. *«politika»* – «державні та суспільні справи») може характеризуватися «…як сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, суть якої полягає у визначенні форм, завдань, які входять у компетенцію держави».

Поняття «політика» має відношення до всіх сфер діяльності держави. Визначаючи основні напрямки політики, держава здійснює функції, заради яких вона створена.

Оподаткування – одна з головних функцій держави, а «…відносини, які складаються в процесі взаємодії держави, суспільства та кожної конкретної особи в зв'язку і з причини оподаткування, визначаються політикою у сфері оподаткування, або податковою політикою, за допомогою якої держава визначає завдання, заходи і засоби їхньої реалізації у сфері оподаткування для ефективного мінімально витратного виконання своїх функцій».

Як явище складне та багатокомпонентне податкова політика розглядається як сукупність організаційних, економічних і правових заходів, що забезпечують на єдиних принципах науково обґрунтовану систематичну діяльність органів держави та місцевого самоврядування, спрямовану на оптимальне (тобто поєднуючи в собі приватні й публічні інтереси), повне і адекватне регулювання оподаткування (відносин, що виникли у зв'язку з встановленням податків і зборів).

Формуючи свою податкову політику, держава за допомогою збільшення або зменшення державних обсягів податкових надходжень, зміни форми оподаткування та податкових ставок, тарифів, податкових преференцій і пільг може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

Податкова політика як економічне поняття сприйнятлива лише для практичних цілей. Будь-який податок, окрім фіскальної та регулюючої дії, має також побічні, зовнішні для фіску соціальні наслідки. Податкову політику варто розглядати не лише як економічну дефініцію, а як суспільно-соціальну. Суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого добробуту платниками з її переміщенням через бюджет до населення держави. Еволюція фінансового знання про суспільний характер податкової політики взаємопов'язана із теоретичною концепцією державних благ. Державне благо слід розуміти як такі види благ, джерелом забезпечення яких є кошти органів державної влади. Такі блага, що мають характер суспільних, не виробляються приватною економікою, а забезпечуються тільки державою. Якщо ці блага реалізуються споживачами за цінами, рівень яких установлюється за суспільною згодою, ціною суспільних благ і є податки, а оплата державних благ – єдине можливе використання податкових надходжень. У результаті між державою-виробником суспільних благ і суспільством досягається еквівалентна мінова угода «блага = податки».

На перший погляд, соціальний характер податкової політики виявляється через механізм її реалізації. Однак у сутності податкової політики закладено соціальні ознаки причинно-наслідкових зв'язків. Розподільно-регулююча функція податку як фінансово-економічної категорії забезпечує регулювання вартісних пропорцій розподілу та перерозподілу частини валового внутрішнього продукту. З одного боку, через наявність власне податкової політики добробут конкретних платників погіршується (сплата податку завжди скорочує реальні доходи суб'єктів держави). Але, з іншого боку, наперед вже відомо, що податкові надходження – це джерело фінансування суспільних благ, величина яких суттєво покращує добробут громадян.

Податкова політика завжди викликає суперечливе ставлення до себе зі сторони громадян-виборців. У змісті податкової політики закладено ознаки перерозподільного характеру, а тому вона ніколи не може бути одночасно соціально справедливою щодо всіх верств населення. Не механізм реалізації податкової політики виявляє соціальні ознаки цієї дефініції, а сама природа податкової політики передбачає перерозподіл добробуту між усіма індивідами суспільства з одночасним переміщенням частини доходів від одних до інших. А тому можна констатувати той факт, що у внутрішній сутності дефініції податкової політики криються ознаки суспільно-соціального характеру.

Розвиток теорії оподаткування в контексті посилення соціальної спрямованості діяльності держави пояснюється ускладненням соціально-економічної структури суспільства, яке визначає виникнення нових закономірностей здійснення економічних процесів. З початку XX ст. у наукових школах утверджується думка, висловлена А. Вагнером, згідно з якою фіскальна мета податкової політики доповнюється соціальною. Це було викликано початком нової епохи, появою нових соціальних домінант. У зв'язку з цим новим ідеалом оподаткування стало прагнення до оптимального зрівняння добробуту індивідів суспільства через перерозподіл їхніх доходів.

Перерозподілом називається процес зміни існуючого в суспільстві розподілу корисності (в економічній теорії добробуту), доходів або багатства з метою досягнення більшої соціальної справедливості. Таким чином, перерозподіл частини валового внутрішнього продукту через оподаткування є єдиною сферою економічних відносин, де підставою для державного втручання може слугувати не аргумент підвищення ефективності, а аргумент соціальної справедливості. На противагу загальноприйнятій думці, домінування критерію справедливості над критерієм ефективності у сфері перерозподілу валового внутрішнього продукту не

завжди супроводжується конфліктом інтересів, коли поліпшення становища одних досягається за погіршення становища інших. Можливі ситуації, коли передача багатства або доходу від одного індивіда іншому за наявності податкової політики підвищує рівень задоволення або корисність обох. У цьому разі стверджують, що в перерозподілі має місце ефект поліпшення. Коли ж усі можливості підвищення корисності одного індивіда без погіршення корисності іншого вичерпані, то це свідчить про досягнення в перерозподілі ефекту оптимального стану.

Найбільш показовим прикладом «ефекту поліпшень» у перерозподілі є прогресивне оподаткування, коли одні індивіди передають частину свого добробуту іншим, не відчуваючи при цьому погіршення власного добробуту і тим самим збільшуючи корисність для себе і для інших. Очевидно, що такі однозначно позитивні підсумки перерозподілу не вимагають міжособистісних порівнянь добробуту, що є безперечною перевагою оптимальності перерозподілу. Разом з тим, як вважають сучасні дослідники, недоліком цього методу оцінювання перерозподільних програм є те, що випадки ефекту оптимальності зустрічаються у житті доволі рідко, що обмежує сферу їхнього застосування.

Разом з цим, не є одиничними ситуації, що передують перерозподілу, коли суспільство перебуває значно нижче від потенційно досяжної межі корисності (в економічній теорії добробуту таку межу називають лінією суспільної ефективності, або межею добробуту) та наявні можливості ефекту його поліпшення. Це властиве економікам, що не досягли рівня добробуту, характерного для розвинутих країн. Як зазначає Дж. Стігліц, «…в умовах, коли економіка не досягає кривої споживчих можливостей, можна досягти і збільшення рівності, і підвищення ефективності».

Проте, як свідчить світовий досвід, бажаність перерозподілу доходів через податкову політику з метою боротьби із бідністю, скорочення нерівності суспільного добробуту є необхідною, але не достатньою умовою державного втручання, оскільки витрати на правове регламентування та організацію процесу оподаткування можуть значно перевищити корисний ефект від їхнього здійснення. Вагомою підставою для втручання держави у перерозподільні процеси є наявність у портфелі тих соціально-економічних заходів держави, які, згідно з розрахунками, приведуть до позитивного ефекту при адміністративних витратах на податкову політику, що не покривають вигоди від оподаткування.

Прикладом «ефекту поліпшень» можна вважати відміну численних і дублюючих один одного податків, акцизних зборів, тарифів, адміністративних обмежень на виробництво і торгівлю, що не обґрунтовані економічною доцільністю та є несправедливими щодо населення за наявності

елементів подвійного оподаткування і кумулятивних ефектів. Ці заходи є організаційними і не вимагають значних витрат, проте дають можливість підвищити добробут населення без негативних перерозподільних ефектів.

Неоднозначно складається ситуація у тому разі, коли перерозподіл погіршує добробут одних груп індивідів при покращенні інших. Подібна ситуація є невизначеною і найчастіше виникає при виборі з безлічі ефектів оптимальних станів на межі добробуту. А для того, щоб оцінити, як змінився при цьому добробут індивідів, необхідно перейти до міжособових порівнянь корисності. Водночас для їхнього зіставлення необхідно вдатися до ціннісних суджень. Наприклад, яка з ситуацій у сфері податкової політики для суспільства є бажанішою: коли покращилося становище двох багатих, але погіршився добробут одного бідного або, навпаки, коли покращився добробут двох бідних, але один багатий став біднішим.

Прихильник більшої справедливості в оподаткуванні, базуючись на етичних мотивах і вказаній залежності між зменшенням ступеня нерівності та зростанням суспільного добробуту, доводитиме перевагу другого варіанта. Прихильник більшої ефективності економіки, ґрунтуючись також на ціннісних судженнях про негативні стимули до праці, інвестування, підприємництва, які створює перерозподіл, відстоюватиме перший варіант.

Економічна теорія не виробила єдиного критерію, щоб довести правдивість прихильника справедливості або прихильника ефективності. Як вважають учені у сфері невизначених ситуацій, всі рішення будуть взаємовиключними (рис. 4.2):

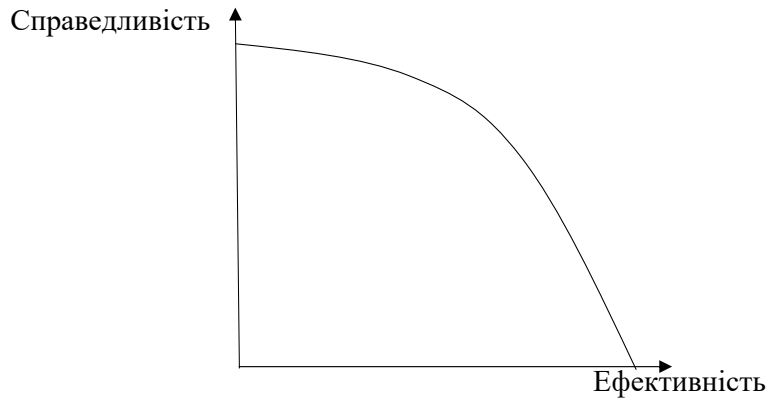

Рис. 4.2. Вибір між справедливістю і ефективністю

Проте ситуації невизначеності, коли держава цілеспрямовано, базуючись на тому чи іншому критерію справедливості, прийнятому у сус-

пільстві, робить вибір з ефектів оптимальних станів на межі споживчих можливостей, змінюючи при цьому перерозподіл сукупного добробуту між індивідами, очевидно не є такими поширеними в реальності, як це може зазначатися в теорії.

Існує безліч перешкод для досягнення межі добробуту при проведенні певної податкової політики як з боку ринку («провали ринку»), так і з держави («провали держави»). Держава, як правило, робить вибір не серед ефектів оптимальних станів, що знаходяться на досягнутій суспільством межі добробуту, а серед ефектів неефективних станів. І в цьому разі сфера можливих «ефектів поліпшень», що не викликають негативних перерозподільних ефектів, значно розширюється.

Слід зазначити, що довгострокові наслідки «ефектів поліпшень» можуть бути негативними з погляду перерозподілу добробуту. Очевидно, що позитивні і негативні ефекти перерозподілу можуть виникати не тільки в результаті проведення свідомої податкової політики, а й як несподівані побічні ефекти події. Відповідно формування будь-якої податкової політики, за наявності суспільно-соціальних ознак, вимагає врахування не тільки миттєвих вигод від її запровадження, а й довгострокових наслідків (рис. 4.3):

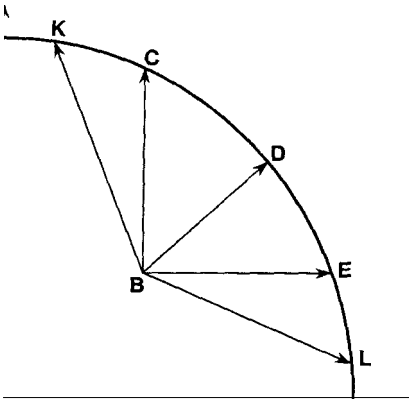

Рис. 4.3. Крива точок можливої корисності (межа добробуту)

Разом з тим, недостатня перерозподільна активність держави, різке послаблення прогресивності оподаткування можуть призвести до дуже високої нерівності у доходах, що спричинить масове зубожіння населення, зниження його купівельної спроможності, стимулів до економічного зростання з боку попиту, і все це відбудеться на тлі зростаючої соціальної напруженості в суспільстві. Як і у разі з надмірною податковою активністю, пасивність держави у сфері перерозподілу доходів не дозволить суспільству досягти межі добробуту, що задана соціально-економічною доктриною. Очевидні труднощі пошуку державою необхідної міри пере-

розподілу доходів стримують економістів від оптимістичних висновків про те, що можна побудувати таку оптимальну податкову систему, яка не лише в теорії, а й на практиці, сприяючи одночасному підвищенню ефективності та зростанню рівності в розподілі, дозволить досягти в економіці суспільного оптимуму. Вчені та практики, які іноді дотримуються діаметрально протилежних поглядів на перерозподільні суспільно-соціальні аспекти податкової політики, погоджуються в одному: в будь-якій економіці перерозподіл доходів у процесі оподаткування забезпечує виконання найважливішої соціально-економічної функції держави – забезпечення суспільного добробуту всіх без винятку громадян країни. А тому можна констатувати той факт, що соціально-економічна сутність податкової політики внутрішньо закладена в існуванні держави, яка забезпечує перерозподіл суспільного добробуту.

Специфічні ознаки виокремленого соціально-економічного поняття виявляються в тому, що податкова політика відноситься до непрямих методів державного регулювання, тобто ця політика опосередковано забезпечує умови економічної зацікавленості або незацікавленості діяльності суб'єктів держави і не будується на прямих адміністративно-командних, а точніше владно-розпорядчих, відносинах. Одночасно податкова політика як непрямий метод державного регулювання більш гнучко сприймається економікою, не викликаючи при цьому явного спротиву.

Враховуючи те, що податкова політика безпосередньо впливає на економічні та соціальні умови розвитку суспільства, держава використовує її з метою, яка визначається певною фінансово-економічною доктриною. А тому природа податкової політики як чогось окремого, чітко визначеного зі своїми причинно-наслідковими зв'язками, дозволяє виокремити цю дефініцію в відокремлене соціально-економічне поняття. Податкова політика, як і будь-яка інша політика держави, має свій внутрішній зміст і зовнішню форму, які характеризуються послідовними діями держави щодо визначення пропорцій розподілу та перерозподілу валового продукту, щодо визначення основних напрямків податкового механізму, а також щодо побудови конкретної податкової системи з чітко визначеною податковою структурою. Податкова політика – це сукупність економічних, фінансових і правових дій держави з формування її податкової системи з метою забезпечення фінансових потреб, окремих соціальних груп суспільства, а також регулювання розвитку її економіки за перерозподілу фінансових ресурсів.

В цьому і полягає соціально-економічна сутність податкової політики. Але соціально-економічна природа податкової політики, крім визначення сутності та дослідження причинно-наслідкових зв'язків суспільного по-

няття, передбачає і ознайомлення з такими важливими складовими цієї дефініції, як мета податкової політики, критерії податкової політики, форми і напрямки податкової політики, цілі та методи податкової політики.

4.2.1. Мета податкової політики

Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення державної маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Використовуючи ті чи інші податкові пільги, держава регулює пропорції в економічній структурі виробництва й обміну, пропорції у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування здійснює значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика має бути спрямована на вирішення визначених перед суспільством завдань, серед яких виділяють довго- і короткострокові. Перед керівництвом розвинутих країн окреслено такі довгострокові цілі: економічне зростання, максимальний рівень зайнятості та благополуччя населення. Короткостроковими цілями податкової політики можуть бути такі: поповнення державного бюджету, його збалансованість на певному рівні щодо внутрішнього валового продукту, стимулювання інвестиційної діяльності.

Напрямки проведення податкової політики концентруються на підґрунті виваженого, науково обґрунтованого підходу, пов'язаного з урахуванням особливостей сучасного, перехідного стану економічного розвитку. Без визначення довгострокової орієнтації податкової політики стає зрозумілою і безперспективність подальшої стратегії податкових реформувань з метою реалізації винятково фіскальної політики уряду України.

Першочерговим завданням при визначенні мети податкової політики є максимізація функції соціального добробуту шляхом створення таких умов фінансово-господарської діяльності, які б стали каталізатором довгострокового зростання національного виробництва з одночасним збереженням помірних темпів інфляції та поступовим покращенням стану платіжного балансу. За суттю, на противагу іншим, основою нашої концепції є стратегія органічного поєднання невіддільних одне від одного завдань: зростання добробуту громадян та стійкого інноваційного зростання економіки.

Податкова політика є однією із найважливіших основ макроекономічної політики будь-якої країни, оскільки вона має здатність впливати на сукупний попит. Рішення уряду підвищити процентні ставки приводить до скорочення витрат приватного сектору на інвестиції. Зниження рівня інвестиційних витрат веде до того, що податкова політика може скоротити норму накопичення. Таким чином, проходить ефект заміщення, який характерний у тому разі, коли виникає бюджетний дефіцит і уряд змушений збільшувати борги для покриття своїх видатків. Зростання державних видатків підвищує сукупний попит і приводить до того, що набирає силу тенденція до збільшення виробництва. Однак зростання виробництва підвищує процентну ставку на ринках активів і цим пом'якшує вплив податкової політики на виробництво. Найбільш ефективною податкова політика є при стабільному обмінному курсі та стійкому русі капіталів.

Отже, надзвичайно важливою умовою ефективності податкової політики є її стабільність і передбачуваність, що, з одного боку, викликає в усіх суб'єктів господарювання стабільний інтерес до перспективної фінансової політики, а з іншого – забезпечує високий рівень роботи податкової служби на основі розроблених нормативно-правових актів із питань оподаткування та освоєння механізмів справляння того чи іншого податку.

Податкова політика забезпечує гарантоване та стабільне надходження доходів бюджету, а також забезпечує державі можливість впливу на всі сторони соціально-економічного розвитку. Ось чому держава й маневрує податками залежно від ситуацій, які складаються в суспільстві, впливаючи на різні сторони діяльності платників податків. Водночас на податкову політику постійно здійснюється тиск з боку платників податків, які зацікавлені у зменшенні податкового навантаження, оскільки вони здебільшого розглядають податки як засіб зменшення своїх особистих доходів. Без збалансування інтересів держави і платників податків за допомогою налагодженої та виваженої податкової політики не можливе стабільне існування держави.

Податки є одним із головних інструментів у руках держави у здійсненні та реалізації економічної й соціальної політики. Вирішення зазначених завдань прямо залежить від обсягів надходжень податкових платежів. Вони є найбільш адекватним щодо свободи їхніх платників методом встановлення взаємовідносин держави з платниками податків. Держава, виражаючи інтереси суспільства в різних сферах життєдіяльності, виробляє та впроваджує відповідну політику: економічну, соціальну, екологічну, демографічну тощо. При цьому як засоби взаємодії об'єкта та суб'єкта державного регулювання соціально-економічних процесів використовуються фіскальні та регулюючі механізми.

Суть, структура та роль системи оподаткування визначаються саме податковою політикою, яка є винятковим правом держави, що самостійно проводить цю політику в країні, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги та фінансові санкції, а також обов'язки щодо сплати податків і відповідальність за порушення норм податкового законодавства, які є невід'ємною частиною системи оподаткування, держава висуває єдині вимоги до ефективного господарювання в країні.

Зміна стратегії та тактики податкової політики забезпечує значно ширше коло можливостей для функціонування інструментарію економічної політики держави, ніж будь-які інші засоби державного управління. Фактично зміни в оподаткуванні є загалом найприйнятнішим інструментом державних фінансів через те, що уряду простіше і швидше провадити такі дії, ніж змінювати видатки бюджетів чи маніпулювати інструментами монетарної політики. Будь-яке державне втручання у соціально-економічне життя обов'язково пов'язане зі змінами сукупного попиту, який є макроекономічним індикатором практичної реалізації стратегії й тактики податкової політики. Подібно до змін у державних видатках, зміни у тактиці податкової політики зміщують криву сукупного попиту, але непрямо. Підвищення податкового навантаження зменшить купівельну спроможність домогосподарств, а зниження рівня оподаткування дасть змогу підвищити купівельну здатність.

Загальна стратегія податкової політики охоплює пріоритетні цілі, пов'язані з функціонуванням системи оподаткування, та методи їхнього досягнення сьогодні. Це дає можливість забезпечити в майбутньому реалізацію інших заходів.

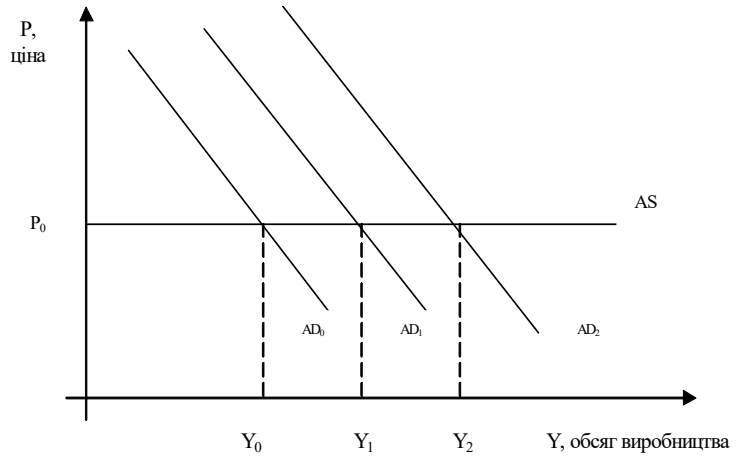

Рис. 4.4. Вплив податків та видатків на сукупний попит

Основними завданнями податкової політики як однієї з найважливіших частин політики економічного зростання є оптимізація податкового навантаження, посилення податкового контролю за витратами виробництва, мінімізація витрат на виконання податкового законодавства і адміністрування податків. Система оподаткування має бути гранично спрощена, що дозволить розширити базу оподаткування, скоротити витрати на документообіг і утримання податкової служби і, таким чином, збільшити обсяг надходжень до бюджету без підвищення (або навіть за зниження) ставок податків. Необхідно підвищити оподаткування непродуктивних видів діяльності: бізнесу розваг, деяких видів посередництва тощо.

При переході до ринкової економіки потрібно змінювати як систему оподаткування, так і методи нарахування та сплати податків, а відповідно, і порядок їхнього адміністрування. При цьому в питаннях формування і реалізації мети податкової політики не має бути копіювання досвіду окремих країн світу. Не можна накладати податкову систему будь-якої країни на нашу дійсність. Будь-які новації в податковому законодавстві потрібно застосовувати лише після проведення поглибленого вивчення існуючої проблеми та досвіду окремих елементів системи оподаткування країн з ринковою економікою, ґрунтовного аналізу доцільності зазначеної норми та можливості її використання в українському податковому законодавстві.

4.2.2. Критерії податкової політики

Податки в руках одних можуть бути знаряддям та інструментом стабілізації й економічного процвітання в державі, а в руках інших – засобом нестабільності та економічного саморуйнування. Ось чому, формуючи державні грошові фонди на основі податків і податкових платежів та встановлюючи нові види і форми оподаткування, державницьким структурам потрібно проводити таку податкову політику, яка має паретооптимально поєднувати інтереси держави, платників податків і громадян-виборців. За інтерпретацією В. Парето, оптимальною вважається будь-яка дія, яка приносить користь принаймні одній особі, не погіршуючи грошово-майнового стану чи добробуту будь-кого іншого. Інакше кажучи, будь-які зміни в оподаткуванні будуть суспільно корисними і виправданими, якщо вони нікому не завдають збитків і при цьому приносять декому користь. Досягнення оптимуму Парето в оподаткуванні потрібно розуміти як забезпечення фіскальних інтересів держави без погіршення економічної ефективності господарювання податкоплатників, а заодно і суспільного добробуту громадян-виборців, або покращення економічної ефективності діяльності податкоплат-

ників без погіршення фіскальних інтересів держави і послаблення соціального захисту громадян-виборців. Досягти цього можна за умови наукового поєднання таких критеріїв: фіскальної достатності (інтереси держави); економічної ефективності (інтереси податкоплатників); соціальної справедливості (інтереси громадян-виборців); стабільності та гнучкості. Критерій фіскальної достатності визначає, що, проводячи податкову політику, необхідно забезпечити таку величину податкових надходжень, яка є оптимально бажаною відповідно до проголошеної економічної доктрини. Досліджуючи значення цього критерію, простежується чітка пропорційна залежність між нормою оподаткування і величиною податкових надходжень: чим вища норма оподаткування, тим вищі розміри податкових надходжень. Але процес цей має проходити не хаотично та спонтанно, а відповідно до критеріїв економічної ефективності та соціальної справедливості. Залежність економічної ефективності діяльності суб'єктів господарювання від рівня оподаткування досліджується через аналіз величини чистого доходу (прибутку) суб'єкта господарювання. Суть критерію соціальної справедливості щодо встановлення рівня оподаткування характеризують два аспекти: скорочення реальних доходів конкретних платників у результаті сплати податків та податкових платежів і повернення частини номінальних доходів до конкретних платників, перерозподілених з допомогою податків через бюджет у вигляді суспільних благ (національна безпека, правопорядок, охорона здоров'я, освіта, благоустрій та інші трансфертні платежі). Розмір реальних доходів безпосередньо залежить від величини рівня оподаткування: чим вищий рівень оподаткування, тим нижчі реальні доходи конкретних податкоплатників. Між величиною рівня оподаткування та розміром повернення раніше сплачених податків (це повернення відносне – через отримання фінансованих з бюджету суспільних благ та трансфертних платежів) існує певна параболічна залежність. При цьому збільшення норми оподаткування в державі веде до абсолютного зростання розміру платежів з бюджету. Але темпи зростання фінансованих з бюджету суспільних благ відстають від темпів зростання рівня оподаткування. В реальному суспільно-економічному житті критерії фіскальної достатності, економічної ефективності та соціальної справедливості взаємопов'язані, взаємозалежні та не можуть існувати окремо один від одного. Важливе місце у проведенні оптимальної податкової політики в державі відводиться і критерію стабільності. Жоден закон, навіть найкращий, не запрацює в певну силу, якщо постійно приймати до нього поправки та зауваження. Стабільність податкової політики передбачає незмінність правового регламентування

справляння податків та зборів протягом певного податкового періоду. За допомогою цього критерію досягається два позитивних явища:

– суб'єкти господарювання за існування стабільного законодавства, що регламентує податкові взаємовідносини із державою, в змозі правильно вибрати напрямки та фінансової стратегії й отримати заплановані прибутки;
– покращується податкова робота як платників податків, так і органів державної податкової адміністрації.

Однак необхідно зауважити, що податкова політика має бути стабільною тільки протягом певного податкового періоду. Догматичність норм податкового регулювання суперечить реаліям економічного буття, тому неврахування певних соціально-економічних змін у розвитку суспільства може призвести до непередбачених наслідків. При проведенні податкової політики необхідно врахувати критерій гнучкості. Цей критерій передбачає, що за певних змін у соціально-економічному бутті суспільства необхідно змінювати прийоми, методи та форми державного регулювання економіки, зокрема у сфері податків. Критерій гнучкості діаметрально протилежний критерію стабільності. Критерій стабільності пов'язаний із податковою тактикою державного регулювання, що розробляється на певний період, тоді як критерій гнучкості – це податкова стратегія. Оптимальне врахування цих критеріїв забезпечує нормальні податкові взаємовідносини податкоплатників та держави,

4.2.3. Форми і напрямки податкової політики

Податкова політика – це не самоціль держави фіскально забезпечити себе фінансовими ресурсами. А тому, залежно від соціально-економічної доктрини держави, тобто від мети, яку вона визначає на певному етапі розвитку економіки, від стану її економіки, використовуються різнобічні форми здійснення податкової політики. У фінансовій науці виділяють такі три форми податкової політики (рис. 4.5).

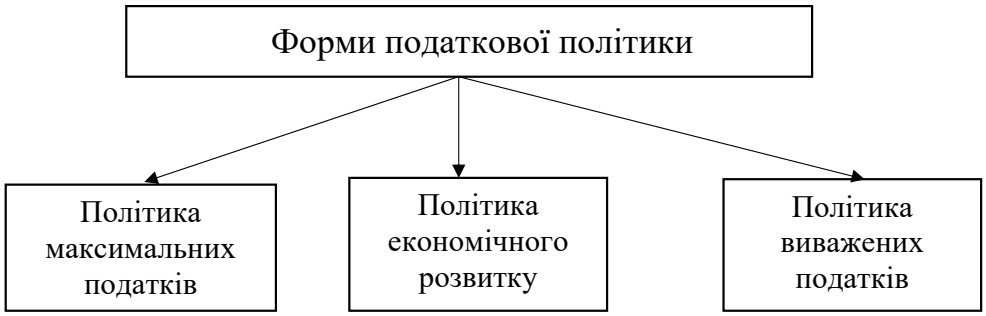

Рис. 4.5. Форми податкової політики

Політика максимальних податків. При проведенні такої політики держава застосовує достатньо високі податкові ставки, скорочує податкові пільги і запроваджує нові податки з метою максимального збільшення суми податкових надходжень. За умови, коли відсутні економічні, соціальні та політичні передумови для проведення політики максимальних податків (економічна криза, надзвичайний політичний стан, війна), відразу виявляються негативні наслідки:

- зменшення фінансових ресурсів у податкоплатників робить неможливим забезпечення економічного зростання і суттєво скорочує обсяги розширеного відтворення в суспільстві;
- небажання платити високі податки спотворює податкову етику платника податку і спричинює таке суспільно-соціальне зло, як ухилення від сплати податків;
- масово розвивається тіньова економіка, основою якої є викачування фінансових ресурсів із національного багатства суспільства і переведення їх на закордонні рахунки іноземних банків.

Політика економічного розвитку. Держава в максимально можливих розмірах податкового навантаження враховує не тільки фіскальні інтереси, а більше уваги приділяє економічним інтересам податкоплатників. Послаблюючи податкове навантаження на бізнес, держава стимулює нарощення фінансових ресурсів у податкоплатників і створює умови для розширення суспільного відтворення. Основна мета при проведенні такої політики – збільшення економічного зростання шляхом покращання інвестиційної активності за найбільш вигідного податкового клімату. Однак при проведенні такої політики випливають такі недоліки:

- скорочення податкових надходжень неминуче призводить до недофінансування певних соціальних програм, освіти, охорони здоров'я, науки;
- суттєво скорочується сфера суспільних благ, тобто тих благ, які опосередковано оплачуються коштом бюджетних видатків;
- обмежується вплив держави на процеси споживання, на зайнятість і скорочується соціальний захист малозабезпечених верств населення.

А тому така політика за своєю економічною значущістю й суспільно-соціальними негараздами виправдовує себе лише за умови, коли вона використовується як засіб державного регулювання в період стагнації економіки.

Політика виважених податків. Суть такої політики полягає у встановленні такого рівня оподаткування, який би максимально забезпечив фіскальні інтереси держави й одночасно не підтримав би економічних інтересів податкоплатників. Політика збалансування інтересів при про-

веденні податкових маніпуляцій вимагає високої фіскальної техніки і виваженої податкової етики податкоплатників з одночасним системним контролем зі сторони держави за всім процесом оподаткування.

Наявність різних форм здійснення податкової політики засвідчує багатогранність внутрішнього змісту соціально-економічного поняття податкової політики. Хоча за суттю податкова політика, будучи складовою економічної та фінансової політики, багато в чому накладається саме на них і залежить від дивергенції економічної та фінансової політики.

Фінансова теорія надала в розпорядження практики реалізації податкової політики два основні напрями функціонування податкової політики щодо формування макроекономічної та соціальної рівноваги, економічного зростання і зайнятості. Це автоматична і дискреційна податкова політика. Основні інструменти реалізації цих напрямків податкової політики однакові.

Автоматичні стабілізатори, які є фінансово-економічним підґрунтям недискреційної податкової політики, – це інструменти обмеженої дії, а тому потребують доповнення дискреційною, яка визначається сукупністю оперативних регулюючих заходів щодо основних інструментів податкової політики. Основа такої політики – свідоме планування податків та державних видатків для регулювання зміни реального обсягу національного виробництва і зайнятості, контролю за інфляцією та темпами економічного зростання. Для стимулювання виробництва і зайнятості в умовах стагнації економічна теорія пропонує збільшувати державні видатки. Дефіцит ВВП, який виникає за недостатнього сукупного попиту щодо пропозиції, стримує розвиток економіки. Державні закупівлі через бюджетний дефіцит здатні збільшувати сукупний кінцевий попит. Але ця діяльність з боку держави обмежена її фінансовими ресурсами.

За трансформаційної економіки, коли держава регулює зміни сукупного попиту та сукупної пропозиції, обсягів заощаджень, розміри та напрями інвестування, зовнішньоекономічну діяльність, значення дискреційної податкової політики зростає. Якщо в умовах розвинутої ринкової економіки фіскальне регулювання спрямовується на ефективне функціонування цієї економіки, то в перехідний період на порядок денний висуваються завдання соціально-економічного оновлення суспільства, структурних зрушень, формування конкурентоспроможної економіки. Ці напрями визначають основні орієнтири дискреційної податкової політики.

Податкова політика за трансформаційної економіки, залежно від фази економічного циклу, для забезпечення оптимального збалансування інтересів держави та платників податків має набувати стимулюючих

чи стримуючих рис. Концептуального основою податкового регулювання має бути гнучке поєднання неокейнсіанського і неокласичного підходів, але з чітким урахуванням фази економічного циклу і рівня розвитку економіки. У періоди довгострокового спаду економічної активності доцільно здійснювати стимулюючу податкову політику, що базується на кейнсіанській моделі антициклічного регулювання та використанні прогресивного прямого оподаткування як основної форми стабілізаційного регулювання. Стимулювати ділову активність на мікроекономічному рівні доцільно за допомогою корпоративного та персонального податків, податку на відсоткові доходи (шляхом коригування ставок та оптимізації пільгових механізмів оподаткування). Виконання фіскальних завдань на макрорівні можуть забезпечити пряме оподаткування майна, природних ресурсів і непрямі податки (ПДВ, акцизи, мито).

Дискреційна податкова політика в умовах з трансформаційної економіки має певні особливості. Неможливо віддати пріоритет якійсь одній цілі: низький рівень особистих доходів і життя значної частини населення, структурні зміни у виробництві та нестача інвестицій не дають змоги виділити одну з цілей. У такому разі обирається цільова функція, в якій всі цілі мають однаковий «ступінь пріоритетності». Визначення можливостей у досягненні цільової функції інструментами дискреційної податкової політики перехідного періоду доволі складна справа, оскільки період перебудови суспільних відносин робить ризикованим передбачення майбутнього. У цьому сенсі для вибору ефективних інструментів дискреційної податкової політики необхідно врахувати процеси самоорганізації економічної системи, щоб через вплив на них було можливо використати всі ресурси суспільства для його розвитку. Отже, через інструменти податкового впливу необхідно використати повною мірою економічну свободу суб'єктів господарювання для стимулювання самовизначення елементами економічної системи доцільності тих чи інших видів діяльності та необхідних для них ресурсів. Якщо такий (синергетичний) підхід буде реалізовано у податковій політиці, то досить необтяжливі для бюджету видатки будуть більш ефективними, ніж прямі інвестиції держави та істотна податкова лібералізація. Прикладом цього може бути підтримка малого та середнього бізнесу через державні програми розвитку.

Основними елементами автоматичної податкової політики, коли зміни відбуваються у системі оподаткування та податкового регулювання, є автоматичні стабілізатори, які дають змогу без додаткового втручання держави шляхом попередньо визначених і закладених у законодав-

чо-нормативні акти правил і норм реагувати на порушення рівноваги, сприяючи її відновленню.

Відповідні зміни у податковому регулюванні та норм оподаткування відбуваються автоматично. Практика свідчить, що податкові надходження можуть змінюватись і автоматично, тобто без спеціальних державних рішень. Це пояснюється тим, що більшість податків залежить від доходу, а тому їхні надходження змінюються під впливом змін у ВВП, навіть при стабільних податкових ставках і рівнях трансфертів.

Автоматична залежність податкових надходжень (чистих податків) від ВВП є важливим фактором стабілізації економіки. Стабілізаційна функція чистих податків пов'язана з тим, що вони відображають вилучення з економіки, тобто втрату її купівельної спроможності. Якщо вони збільшуються, то ВВП зменшується, і навпаки. Це означає, що з точки зору економічної стабільності бажано збільшувати величину таких вилучень у періоди, коли економіка прямує до інфляції, і навпаки, зменшувати їх, коли визначилася тенденція до згортання виробництва. Оскільки динаміка автоматичних податків відповідає цим вимогам, вони отримали назву «вмонтовані стабілізатори».

Незважаючи на те, що автоматичні чисті податки виконують стабілізаційну функцію без спеціальних державних рішень, їхня ефективність у підсумку теж залежить від держави. Але роль держави полягає в тому, що вона вмонтовує, тобто впроваджує в економіку певну систему податків і трансфертних платежів. При внесенні змін у цю систему стабілізаційна ефективність буде змінюватися. Отже, недискреційна (автоматична) податкова політика – це така політика, яка, встановлюючи певну систему податків, податкових платежів та трансфертів, забезпечує їм можливість виконувати стабілізаційну функцію в економіці автоматично.

4.2.4. Цілі і методи податкової політики

Цілі податкової політики, як і економічної та фінансової загалом, не є чимось догматичним. На певному ступені економічного розвитку вони формуються під впливом багатьох факторів, основними з яких є економічна і соціальна ситуація в країні, розклад соціально-економічних сил у суспільстві. Цілі податкової політики значною мірою визначаються також соціально-економічною побудовою суспільства, стратегічними завданнями розвитку економіки держави, участі держави в міжнародному поділі праці.

При формулюванні цілей податкової політики слід ґрунтуватися на об'єктивних функціях податків, тобто вираженні їхніх сутнісних влас-

тивостей, суспільного призначення податку як інструменту перерозподілу національного доходу. Відповідно до переліку основних податкових функцій визначимо цілі податкової політики (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Співвідношення функції податків і цілей податкової політики

№	Функції податків	Цілі податкової політики
1.	Фіскальна	Забезпечення держави фінансовими ресурсами
2.	Розподільно-регулююча	Регулювання економіки Згладжування нерівності в доходах населення і соціальний захист

Узагальнення співвідношення цілей податкової політики та функцій податків, як видно з табл. 4.1, дозволяє згрупувати їх у такі три підгрупи.

1. Фіскальна ціль. Забезпечення потреб усіх рівнів влади у фінансових ресурсах, достатніх для проведення економічної та соціальної політики, а також для виконання відповідними органами влади покладених на них функцій. Ця мета є практичним втіленням фіскальної функції податків і реалізується через відстоювання державною владою позицій з таких питань, як частка податків у валовому національному продукті та загальній сумі доходів бюджетної системи, заходи податкового контролю, відповідальність за податкові правопорушення.

Про важливість фінансової мети свідчить той факт, що на сьогодні частка податків у дохідній частині Зведеного бюджету України перевищує 70% від загальної суми доходів. Аналізуючи динаміку структури податкових надходжень за останні роки, простежуємо, що найбільшу питому вагу в загальній сумі податкових надходжень займають три податки – податок на додану вартість, податок з прибутку, податок на доходи фізичних осіб. При цьому визначається тенденція до усереднення їхнього значення в межах 20–25%.

2. Економічна ціль. Досягнення гнучкого економічного розвитку країни, регіонів, муніципальних утворень, окремих суб'єктів господарювання. Регулювання економіки – вияв розподільно-регулюючої функції податків через використання податкових режимів для накопичень та інвестицій, співвідношення прямих і непрямих податків, визначення крайніх меж податкових вилучень для окремих галузей і сфер діяльності.

3. Соціальна ціль. Згладжування нерівності в рівнях доходів населення, що виникає в процесі ринкових відносин. Ця мета податкової політики безпосередньо пов'язана з соціальною функцією податків і виявляється через прогресивне оподаткування, встановлення межі податкових вилучень для окремих прошарків і класів населення, співвідношення прямих і непрямих податків.

Зазначимо, що цілі податкової політики не є чимось застиглим і нерухомим. Вони формуються під дією багатьох чинників, найважливішими з яких є економічна і соціальна ситуації в країні та регіонах, розстановка соціально-політичних сил у суспільстві.

Якщо функції податків є виразом внутрішньої їхньої суті та не залежать від соціально-економічної ситуації в країні та її національних особливостей, то цілі податкової політики конкретні в певний період і формуються з урахуванням досягнутого рівня економічних відносин і соціально-економічної політики.

Цілі податкової політики визначають її аспекти, або напрями: фінансовий, економічний, соціальний. Окремих аспектом є організаційний, пов'язаний з організацією і діяльністю податкових служб.

Напрями податкової політики конкретизуються в її завданнях. Наприклад, забезпечення держави фінансовими ресурсами вимагає вирішення питання підвищення рівня надходження податків. Організаційний аспект вимагає вдосконалення організаційної структури державного податкового менеджменту та діяльності податкових органів.

Цілі, на досягнення яких спрямована податкова політика, впливають на вибір методів її здійснення, тобто способів практичної реалізації. Конкретні цілі, яких хоче досягти держава, здійснюючи податкову політику, визначають застосування необхідних методів реалізації податкової політики. Весь арсенал методів податкової політики, які виробили фіскальна наука і практика, можна об'єднати, згрупувати і подати у вигляді таких узагальнюючих методів:

1) пониження або підвищення податкового навантаження на платників;
2) заміна одних способів і форм оподаткування іншими, введення нових або скасування існуючих податків;
3) зменшення або збільшення сфери впливу тих чи інших податків або системи оподаткування загалом;
4) запровадження або скасування податкових преференцій;
5) маніпулювання прогресивними та пропорційним прийомами оподаткування і введення диференційної системи податкових ставок.

Будь-який метод здійснення податкової політики має базуватися на певних інструментах участі держави в регулюванні соціально-економічних процесів. Інструменти регулювання податкової політики – це ті важелі, за допомогою яких спрацьовують методи оподаткування і досягаються певні цілі податкової стратегії та тактики. До таких інструментів доцільно, на нашу думку, зарахувати: податкові ставки, податкові преференції та пільги, податкові стимули і санкції, формування податкової бази, встановлення об'єктів і суб'єктів оподаткування.

Дослідження соціально-економічної природи податкової політики дає змогу сформулювати прагматичний постулат, що податкова політика як сегмент державної економічної політики при практичній реалізації трансформується на конкретному етапі формування у побудову певної системи оподаткування, яка є практичною формою детермінації стратегії та тактики податкової політики.

Таким чином, ***податкова політика як складова фінансово-економічної політики базується на певній соціально-економічній доктрині та відображає діяльність держави у сфері запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих грошових фондів держави.*** Вона має специфічну сутність, мету, власні цілі (як стратегічні, так і тактичні), виокремлені форми і напрямки проведення та методи здійснення, наявність властивого тільки їй інструментарію тощо. Все це в єдності становить соціально-економічну природу податкової політики.

4.3. Податкова система України

Виявом на практиці податкової політики, яка проводиться в тій чи іншій державі та формується відповідними державними структурами, є податкова система країни. За економічним змістом податкова система – це сукупність встановлених у країні податків та обов'язкових платежів, що надходять у бюджети різних рівнів бюджетної системи. Незважаючи на різноманітність існуючих у світі податкових систем, існує значна кількість принципів, які визначають науковий підхід до характеристики внутрішньої сутності та суспільного призначення цього поняття.

Побудову і функціонування оптимальних податкових систем необхідно розглядати під кутом зору відповідності таким принципам:

1) принцип вигоди й адміністративної зручності наголошує на тому, щоб втрати добробуту в результаті сплати податків були співрозмірні для платників із тими вигодами, котрі вони отримують завдяки фінансованих з податкових надходжень потреб і суспільних благ. Суть адміністративної зручності полягає в тому, що податкова система має бути максимально зручною для платників і для державних структур з точки зору змісту податкової роботи і податкового законодавства, механізму збирання податків та контролю над податковими процесами. При цьому на організацію справляння податків необхідно витрачати якомога меншу суму податкових надходжень.

З принципу вигоди і адміністративної зручності випливає, що державна діяльність у формі забезпечуваних державною службою послуг і суспільних благ має певну ціну, котра набуває форми податку. Ці «подат-

кові» ціни одержали назву «ціни за Ліндалем» (за ім'ям шведського економіста Е. Ліндаля, який вперше теоретизував це положення). Подібно до будь-якого ринку, рівновага при обміні «податки = блага» виникає в тому разі, якщо податкові затрати на одиницю фінансованих державою суспільних благ і трансфертних платежів здійснюються з граничною вигодою для кожного споживача державних благ, платника податків;

2) принцип платоспроможності декларує, що тягар оподаткування має розподілятись згідно з платоспроможністю податкоплатника (розміру доходу, обсягу споживання, вартості майна тощо). З принципом платоспроможності пов'язані питання горизонтальної й вертикальної рівностей в оподаткуванні. Горизонтальна рівність передбачає, що податкоплатники з однаковою платоспроможністю і податковою базою доходів чи майна сплачують однакові суми податків протягом певного періоду. Теоретико-методологічну базу для принципу горизонтальної рівності створював утилітаризм. Маючи однакову функцію корисності, індивіди з однаковим доходом мають підлягати однаковому оподаткуванню. Припустимо, що один індивід сплачує вищий податок, ніж інший з таким самим рівнем доходу. За зменшення граничної корисності, гранична корисність його доходу була вищою, ніж в іншого. Збільшення податку для індивіда з низькою нормою податку викликало б меншу втрату його корисності, ніж було б підвищення корисності від зниження податку для індивіда з високою нормою податку. Знову цей аргумент міг би бути правильним лише тоді, якби це не впливало на дохід. Але вплив на дохід існує, тому аргумент більше неможливо вважати актуальним.

Вертикальна рівність досягається в тому разі, коли платники податків з різною платоспроможністю і різним майновим станом сплачують різні за величиною суми податків, що диференціюються відповідно до певних етичних принципів соціальної справедливості. Тоді як принцип горизонтальної рівності проголошує, що ставлення до відносно ідентичних індивідів має бути однаковим, принцип вертикальної рівності вказує, що деякі індивіди можуть, а отже, зобов'язані сплачувати більші податки, ніж інші.

При формальній рівнозначності принципів вигоди і платоспроможності можна простежити, що принцип вигоди має більш суб'єктивний характер. Справа в тому, що поняття вигоди і справедливості в оподаткування є відносним: те, що вважають правильним і справедливим для одного платника, виглядає протилежним для іншого. Взагалі не існує і не може існувати податкової системи, котра б задовольняла вимоги всіх громадян, податкоплатників і держави одночасно. Суб'єктивний фактор

– дуже важливий компонент теорії оподаткування. Навколо суб'єктивної мотивації явищ і процесів публічних фінансів розвинувся навіть окремий напрямок фінансового знання – фіскальна соціологія.

У зв'язку з тим, що принцип платоспроможності більш об'єктивний, він піддається кількісному виміру, особливо щодо вертикальної рівності в оподаткуванні. Для вимірювання й оцінювання даного положення використовується діаграма Лоренца і коефіцієнт Джині. Діаграма Лоренца дозволяє провести своєрідну паралель між податковими надходженнями до бюджету держави і сумарною величиною податкоплатників. Ідеально бажаним є той випадок, коли певна кількість платників, наприклад 20% від їхньої загальної величини, сплачують до бюджету відповідно двадцятивідсотковий розмір податкових надходжень (на рисунку це відображає пряма лінія). Дійсний стан розподілу доходів і податкових зобов'язань, що існує на певний момент у тій чи іншій державі, відображає крива лінія (рис. 4.6).

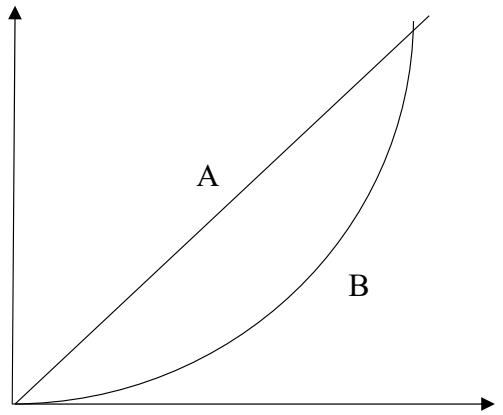

Рис. 4.6. Діаграма Лоренца

Коефіцієнт Джині вимірює ступінь нерівномірності розподілу доходів і податкових зобов'язань шляхом вирахування відношення між кривою Лоренца, яка виражає дійсний стан розподілу доходів та податкових зобов'язань, і ідеально рівномірним, бажаним розподілом:

$$\text{Коефіцієнт Джині} = \frac{\text{Площа A}}{(\text{Площа A} + \text{Площа B})}$$

Очевидно, що чим більше крива Лоренца відхиляється вниз, тобто чим більше вона вигнута, тим більша нерівномірність розподілу доходів і податкових зобов'язань, одним із факторів якого є оподаткування;

3) принцип визначальної бази визначає, що основою побудови певної податкової системи має бути економічна доктрина держави. Еконо-

мічна доктрина держави може базуватись на одному із напрямків економічної думки – класичному і неокласичному, кейнсіанському і посткейнсіанському, марксистському і немарксистському. Кожен напрям економічної теорії передбачає свою модель економічної, фінансової та податкової політики. Проте суть не стільки визначають положення теорії, скільки її наявність. Визначивши свою економічну доктрину на основі того чи іншого напрямку теорії, держава розробляє стратегію і тактику досягнення окресленої мети.

Відповідно до обраної соціально-економічної доктрини держави, в країні має формуватись середній рівень оподаткування, тобто та частина валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через бюджет з допомогою податків та податкових платежів шляхом побудови конкретної податкової системи. Виявом на практиці соціально-економічної доктрини держави є прогнозована величина видатків бюджетів. Якраз ця прогнозована (але в жодному разі не запланована) величина і виступає визначальною базою для встановлення норми оподаткування в державі. У бюджетному плануванні, зокрема при плануванні податкових надходжень, має простежуватися чітка послідовність:

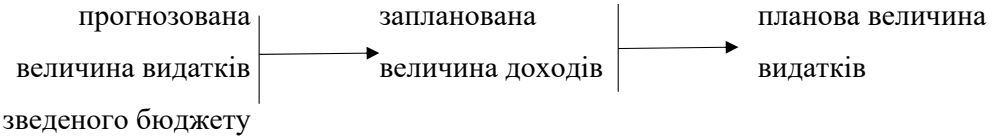

Коли проаналізувати норму оподаткування, наприклад, у Скандинавських країнах і в Сполучених Штатах Америки, то можна зробити висновок, що норма оподаткування в Скандинавських країнах майже у два рази перевищує цей показник у США. Проте суттєвого впливу на економічний прогрес і середньорічні величини приросту валового внутрішнього продукту (приріст ВВП у Швеції, як і в США, коливається від 3-х до 6-ти відсотків щорічно) норма оподаткування не здійснює. Політика соціального захисту у Скандинавських країнах спонукає до підвищення норми оподаткування. Але таке підвищення базується на граничній корисності обов'язкових платежів, і втрата соціального добробуту конкретного громадянина-податкоплатника при обміні «податки – блага» зводиться до мінімуму.

Разом з тим, не завжди підвищення норми оподаткування в країні приводить до збільшення величини податкових надходжень до казни держави. Широке розповсюдження при аналізі оптимальної норми оподаткування одержала теорія відомого американського економіста А. Лаффера. Крива Лаффера, що є наріжним каменем цієї теорії, базується на спостереженні, що коли висота податкових ставок досягає певного критич-

ного рівня, подальше підвищення норми оподаткування спричинює не збільшення, а, навпаки, зменшення податкових надходжень. Зв'язок між висотою оподаткування і податковими надходженнями залежить від податкової бази, тобто об'єкта оподаткування. А. Лаффер досліджував цей зв'язок з допомогою показника еластичності податкової бази, який вимірюється як відношення відсоткової зміни величини об'єкта оподаткування до відсоткової зміни норми оподаткування, тобто податкових ставок, які застосовуються до цього об'єкта (бази) податку:

$$Et = \frac{\Delta B/B}{\Delta T/T} = \frac{T\Delta B}{B\Delta T},$$

де E – еластичність податкової бази;

B – вартісний тягар податкової бази (об'єкта оподаткування);

T – норма оподаткування;

ΔB – приріст або відсоток збільшення податкової бази;

ΔT – приріст або відсоток збільшення норми оподаткування.

На величину податкових надходжень впливає і таке явище, як ухилення від сплати податків (рис. 4.7). Надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення доходів тіньової економіки і згортання легального бізнесу, а водночас зменшення податкової бази.

Відкриття А. Лаффера полягає в тому, що в міру зростання податків, тобто норми оподаткування, податкова база стає більш еластичною, що зумовлює, починаючи з певного рівня висоти оподаткування, зменшення надходжень до бюджету за скорочення податкової бази і ухилення від сплати податків.

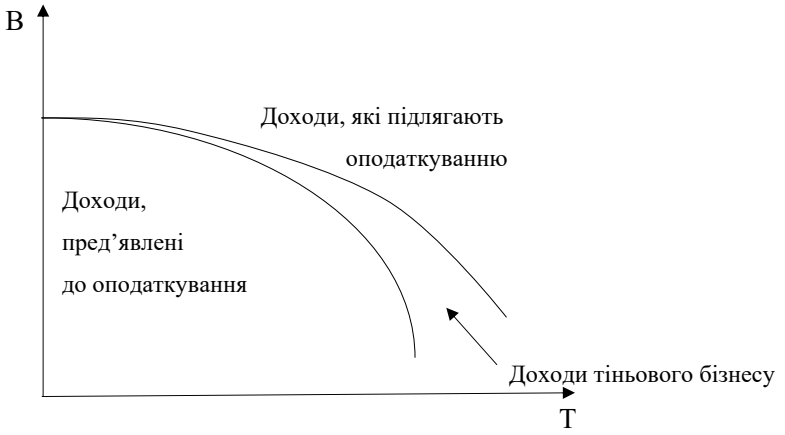

Рис. 4.7. Залежність ухилення від норми оподаткування

У соціально орієнтованій державі ринкового типу важлива увага приділяється ефективності використання податкових надходжень. На макро-

рівні суми сплачених податків і податкових платежів для всіх податкоплатників обов'язково мають відповідати сумі фінансованих державою суспільних благ і трансфертних платежів. Отже, сплата податків має відповідати граничній корисності частини вартості валового внутрішнього продукту, що централізовано вилучається у податкоплатників і перерозподіляється через бюджет держави. При цьому цей перерозподіл має проходити за умови найменшої суспільної пожертви для кожного платника податку, яка не підкріплена отриманою частиною суспільних благ.

Ціною суспільних благ у соціально-ринковій державі є податки. І ефективність податкових взаємовідносин держави та її суб'єктів доцільно досліджувати через коефіцієнт співвідношення сум податкових платежів і фінансованих державою сум суспільних благ і трансфертних платежів:

$$Кс = \frac{СБТП}{ПН},$$

де *Кс* – коефіцієнт співвідношення;

СБТП – суспільні блага і трансфертні платежі;

ПН – податкові надходження.

Соціально-ринкове господарство взагалі передбачає наявність високого показника централізації валового внутрішнього продукту у руках держави, а отже, і високий рівень оподаткування. Однак конкретного платника цікавить не настільки рівень оподаткування, як сумарна величина суспільного добробуту. У формалізованій теоретизації сумарна величина суспільного добробуту відображається через граничну корисність сплачених податків та податкових платежів.

Якщо коефіцієнт співвідношення СБ і ТП та сум сплачених податків і податкових платежів не нижчий, ніж 80%, то можна стверджувати, що високий рівень оподаткування виправдовує себе і гранична корисність вилучених державою обов'язкових зборів з фізичних і юридичних осіб не порушується. Наприклад, у Швеції рівень оподаткування досягає 57% ВВП, але коефіцієнт співвідношення Кс наближається до 86%. Відповідно суттєвого впливу на темпи економічного розвитку та соціальний добробут громадян високий рівень оподаткування не здійснює, оскільки податки сплачуються з максимальною граничною корисністю – 86% і з мінімальною суспільною пожертвою – 14%.

В Україні коефіцієнт *Кс* не перевищує 26%. Це свідчить про те, що ефективність використання податкових надходжень в Україні в 3,3 разу нижча, ніж у Швеції. І для того, щоб забезпечити такий рівень фінансованих державою суспільних благ в Україні, як у Швеції, необхідно за діючого коефіцієнта Кс більш як у три рази збільшити рівень оподатку-

вання. Однак це нереально зробити як з практичної, так і з теоретичної точки зору. На нашу думку, при реформуванні й реорганізації податкової системи України та її трансформації у соціально орієнтоване ринкове господарство доцільно більше уваги звертати не на рівень оподаткування в державі, а на ефективність використання податкових надходжень на умовах граничної корисності таких платежів для конкретних податкоплатників.

При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система - це сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система охоплює механізми нарахування і сплати податків, адміністрування та контролю за повнотою і своєчасністю їхнього надходження до бюджету, а також відповідальність за порушення податкового законодавства (рис.4.8):

Рис. 4.8. Структура податкової системи України

Отже, ***податкова система*** - це сукупність загальнодержавних і місцевих податків та зборів; механізмів і способів їхнього розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової діяльності, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету.

Суттєві умови оподаткування, що характеризують податкову систему держави загалом:

– порядок встановлення і введення в дію податків та зборів;
– види податків і зборів;

– права та обов'язки суб'єктів податкової діяльності;
– порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
– відповідальність учасників податкових відносин.

Зміст і структура податкової системи визначаються податковою політикою, що є винятковим правом держави, яка проводить її самостійно, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через основні складові податкової системи держава визначає єдині вимоги до ефективного господарювання в державі.

Важливою характеристикою податкової системи є принципи її побудови (рис. 4.9), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

Рис. 4.9. Основні принципи побудови податкової системи

Податкова система - продукт податкового законодавства. Вона створюється в результаті прийняття низки законодавчих актів, які затверджують відповідні принципові положення, види податків і зборів, порядок нарахування й утримання кожного з них, обов'язки для всіх суб'єктів оподаткування.

Податкове законодавство нашої держави ґрунтується на принципах, визначених Податковим кодексом України:

– *загальність оподаткування* - кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом України, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є;
– *рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких виявів податкової дискримінації* - забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної належності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;
– *невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;*
– *презумпція правомірності рішень платника податку* в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на

підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

- *фіскальна достатність* - встановлення податків і зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;
- *соціальна справедливість* - установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;
- *економічність оподаткування* - установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їхнє адміністрування;
- *нейтральність оподаткування* – установлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;
- *стабільність* - зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніш як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їхні ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;
- *рівномірність та зручність сплати* - установлення строків сплати податків та зборів відповідно до необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їхньої сплати платниками;
- *єдиний підхід до встановлення податків та зборів* - визначення на законодавчому рівні всіх обов'язкових елементів податку.

Основною складовою податкової системи ***є система оподаткування*** – сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів та способів їхнього розрахунку і сплати до бюджету.

Система оподаткування України має доволі складну структуру, яка охоплює різні види загальнодержавних і місцевих податків та зборів. Різновидність їхнього встановлення пов'язана з необхідністю врахування розбіжностей у платоспроможності платників податків, різноманітності форм доходів, а також впливу на процеси споживання і нагромадження.

Загальнодержавні податки та збори встановлює Верховна Рада України і вони є обов'язковими до сплати на всій території країни. Податковим кодексом України передбачено справляння 7 загальнодержавних податків і зборів (рис. 4.10).

Рис. 4.10. Перелік загальнодержавних податків та зборів в Україні

Серед загальнодержавних податків особливе місце в податковій системі займають ті, якими обкладаються процеси споживання, та податки на доходи і прибутки.

Оподаткування процесів споживання здійснюється через використання акцизів і мита. Акциз – це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві формами: універсальну та специфічну.

В Україні універсальний акциз справляється у формі *податку на додану вартість (ПДВ)*, специфіка нарахування і сплати якого полягає в

тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає оплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін. Податок на додану вартість є непрямим податком, а тому він сплачується коштом покупця, а не прибутку підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

Для цілей оподаткування платником податку на додану вартість є:

1) будь-яка особа, що провадить господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник податку;
2) будь-яка особа, що зареєстрована або підлягає реєстрації як платник податку;
3) будь-яка особа, що ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон України відповідно до Митного кодексу України;
4) особа, що веде облік результатів діяльності за договором про спільну діяльність без утворення юридичної особи;
5) особа - управитель майна, яка веде окремий податковий облік з податку на додану вартість щодо господарських операцій, пов'язаних з використанням майна, що отримане в управління за договорами управління майном;
6) особа, яка проводить операції з постачання конфіскованого майна, знахідок, скарбів, майна, визнаного безгосподарним, майна, за яким не звернувся власник до кінця строку зберігання, та майна, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходить у власність держави;
7) особа, уповноважена вносити податок з об'єктів оподаткування, що виникають у результаті поставки послуг підприємствами залізничного транспорту з їхньої основної діяльності, що перебувають у підпорядкуванні платника податку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
8) особа-інвестор (оператор), яка веде окремий податковий облік, пов'язаний з виконанням угоди про розподіл продукції;
9) особа-нерезидент, яка не має постійного представництва та постачає на митній території України фізичним особам, у тому числі фізичним особам – підприємцям, не зареєстрованим платниками по-

датку на додану вартість, електронні послуги, у тому числі шляхом надання доступу до електронних послуг через електронний інтерфейс, надання технічних, організаційних, інформаційних та інших можливостей, які здійснюються з використанням інформаційних технологій і систем, для встановлення контактів та укладення угод між продавцями і покупцями та/або постачає такі електронні послуги за посередницькими договорами від власного імені, але за дорученням надавача електронних послуг.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з:

а) постачання товарів і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України;

б) ввезення товарів на митну територію України;

в) вивезення товарів за межі митної території України;

г) постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом.

База оподаткування операцій з постачання товарів/послуг визначається відповідно до їхньої договірної вартості з урахуванням загальнодержавних податків та зборів (крім акцизного податку, який нараховується з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів; реалізації виробниками та/або імпортерами, у тому числі в роздрібній торгівлі, тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, для цілей оподаткування акцизним податком з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів; збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що справляється з вартості послуг стільникового рухомого зв'язку; податку на додану вартість; акцизного податку на спирт етиловий, що використовується виробниками – суб'єктами господарювання для виробництва лікарських засобів, у тому числі компонентів крові та вироблених з них препаратів (крім лікарських засобів у вигляді бальзамів та еліксирів)).

При цьому база оподаткування операцій з постачання товарів/послуг не може бути нижчою від ціни придбання таких товарів/послуг, база оподаткування операцій з постачання самостійно виготовлених товарів/послуг не може бути нижчою від звичайних цін, а база оподаткування операцій з постачання необоротних активів не може бути нижчою від балансової (залишкової) вартості за даними бухгалтерського обліку, що склалася за станом на початок звітного (податкового) періоду, протягом якого здійснюються такі операції (у разі відсутності обліку необоротних активів – відповідно до звичайної ціни), за винятком: товарів

(послуг), ціни на які підлягають державному регулюванню; газу, який постачається для потреб населення; електричної енергії, ціна на яку склалася на ринку електричної енергії.

Базою оподаткування для товарів, що ввозяться на митну територію України, є договірна (контрактна) вартість, але не нижча, ніж митна вартість цих товарів, визначена відповідно до розділу III Митного кодексу України, з урахуванням мита та акцизного податку, що підлягають сплаті та враховуються в ціні товарів.

Формою специфічних акцизів в Україні є акцизний податок. Сучасне трактування акцизного податку визначає його як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені законодавством як підакцизні, який включається до ціни таких товарів (продукції).

До підакцизних товарів належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво (крім квасу «живого» бродіння);
- тютюнові вироби, тютюн та промислові замінники тютюну;
- тютюнова сировина, тютюнові відходи;
- рідини, що використовуються в електронних сигаретах;
- пальне, у тому числі товари (продукція), що використовуються як пальне для заправлення транспортних засобів, обладнання або пристроїв з двигунами внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення, з двигунами внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням, з двигунами внутрішнього згоряння з кривошипно-шатунним механізмом (крім газу природного у газоподібному стані за кодом 2711 21 00 00 згідно з УКТ ЗЕД);
- автомобілі легкові, кузови до них, причепи та напівпричепи, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів;
- електрична енергія.

Найхарактернішими платниками акцизного податку є особи, які виробляють в Україні або ввозять на її територію підакцизні товари.

Об'єктами оподаткування акцизним податком є операції з:

1) реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції);
2) реалізації та/або передачі в межах одного підприємства підакцизних товарів (продукції) з метою власного споживання, промислової переробки, своїм працівникам, а також здійснення внесків підакцизними товарами (продукцією) до статутного капіталу;
3) ввезення підакцизних товарів (продукції) на митну територію України;
4) реалізації конфіскованих підакцизних товарів (продукції), підакцизних товарів (продукції), визнаних безгосподарними, підакциз-

них товарів (продукції), за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, та підакцизних товарів (продукції), що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави;

5) реалізації або передачі у володіння, користування чи розпорядження підакцизних товарів (продукції), що були ввезені на митну територію України із звільненням від оподаткування до закінчення строку, визначеного законодавством;
6) обсяги та вартість втрачених підакцизних товарів (продукції);
7) реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів (окрім тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах);
8) переобладнання ввезеного на митну територію України транспортного засобу у підакцизний легковий автомобіль;
9) реалізації з акцизного складу/акцизного складу пересувного будь-яких обсягів пального або спирту етилового;
10) використання товарів (продукції) як пального для заправлення транспортних засобів, обладнання або пристроїв з двигунами внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення, з двигунами внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням, з двигунами внутрішнього згоряння з кривошипно-шатунним механізмом;
11) реалізації виробниками та/або імпортерами, у тому числі в роздрібній торгівлі тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, для цілей оподаткування акцизним податком з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів.

Переміщення товарів через митний кордон України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито – непрямий податок, що справляється при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний, включається в ціни товарів, сплачується коштом покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів. Відносини, пов'язані з установленням та справлянням мита, регулюються митним законодавством України.

Згідно з Митним кодексом України платниками мита є фізичні та юридичні особи, що переміщують товари та предмети через митний кордон України. Об'єктом оподаткування є операції з ввезення, вивезення та транзиту товарів і предметів через митний кордон України.

Базою оподаткування є митна вартість – ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості зараховується ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не внесені до рахунка-фактури:

- на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону;
- комісійні та брокерські;
- плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, що належить до таких товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Основні податки на доходи і прибутки в Україні:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб.

Платниками *податку на прибуток підприємств* серед резидентів є:

- суб'єкти господарювання – юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність як на території України, так і за її межами;
- управитель фонду операцій з нерухомістю, який здійснює діяльність відповідно до Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» щодо операцій і результатів діяльності із довірчого управління, що реалізується таким управителем через фонд;
- фізичні особи – підприємці, у тому числі такі, що обрали спрощену систему оподаткування, та фізичні особи, які провадять незалежну професійну діяльність щодо виплачених нерезиденту доходів (прибутків) із джерелом їхнього походження з України;
- юридичні особи, що утворені відповідно до законодавства інших країн (іноземні компанії) та мають місце ефективного управління на території України.

Серед нерезидентів платниками податку на прибуток підприємств є юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ й організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України, нерезиденти, які здійснюють господарську діяльність на території України через постійне представництво та/або отримують доходи із джерелом походження з України, та інші нерезиденти, на яких покладено обов'язок сплачувати податок у порядку, встановленому Податковим кодексом України.

Об'єктом оподаткування є:

- прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до Національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або Міжнародних стандартів фінансової звітності, на різниці, які виникають відповідно до положень Податкового кодексу України;
- дохід за договорами страхування;
- дохід (прибуток) нерезидента з джерелом походження з України;
- дохід суб'єктів, які здійснюють випуск та проведення лотерей;
- дохід організаторів азартних ігор, отриманий від діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор;
- скоригований прибуток контрольованої іноземної компанії;
- операції резидентів «Дія.Сіті» – платників податку на особливих умовах.

Платниками *податку на доходи фізичних осіб* є:

- фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їхнього походження в Україні, так й іноземні доходи;
- фізична особа – резидент, яка володіє та/або користується (орендує (суборендує), на умовах емфітевзису, постійно користується) земельними ділянками, зарахованими до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання;
- фізична особа - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їхнього походження в Україні;
- податковий агент.

Не є платником податку нерезидент, який отримує доходи з джерела їхнього походження в Україні та має дипломатичні привілеї й імунітет, встановлені чинним міжнародним договором України, щодо доходів, які він отримує безпосередньо від провадження дипломатичної чи прирівняної до неї таким міжнародним договором діяльності.

Об'єктом оподаткування *податком на доходи фізичних осіб* резидента є:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід;
- доходи з джерела їхнього походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їхнього нарахування (виплати, надання);
- іноземні доходи - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єктом оподаткування нерезидента є:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні;

– доходи з джерела їхнього походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їхнього нарахування (виплати, надання).

Базою оподаткування податком на доходи фізичних осіб є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподатковуваного доходу на суми податкової знижки такого звітного року.

Інші загальнодержавні податки і збори зараховують до складу платежів за ресурси і послуги.

Платниками *екологічного податку* є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи й організації, постійні представництва нерезидентів, враховуючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції щодо таких нерезидентів або їхніх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виняткової (морської) економічної зони здійснюються:

1) викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;

2) скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;

3) розміщення відходів (окрім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання);

4) утворення радіоактивних відходів (враховуючи накопичені);

5) тимчасове зберігання радіоактивних відходів їхніми виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

Об'єктом та базою оподаткування є:

1) обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

2) обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти;

3) обсяги та види (класи) розміщених відходів, окрім обсягів і видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання;

4) обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк;

5) обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).

База оподаткування податком за викиди двоокису вуглецю за результатами податкового (звітного) року зменшується на обсяг таких викидів у розмірі 500 тонн за рік.

Ставки екологічного податку встановлені Податковим кодексом України відносно виду забруднюючої речовини (грн за тонну) та об'єкта забруднення.

Рентна плата в Україні складається з:

- рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин;
- рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;
- рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України;
- рентної плати за спеціальне використання води;
- рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів;
- рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України.

Платниками *рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин* є суб'єкти господарювання, в тому числі громадяни України, іноземці та особи без громадянства, зареєстровані відповідно до закону як підприємці, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами (далі – спеціальний дозвіл) у межах конкретних ділянок надр із метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин, у тому числі під час геологічного вивчення (або геологічного вивчення з подальшою дослідно-промисловою розробкою) в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктах (ділянках) надр.

Об'єкт оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин щодо кожної наданої у користування ділянки надр, що визначена у відповідному спеціальному дозволі, – це обсяг товарної продукції гірничого підприємства, тобто видобутої корисної копалини (мінеральної сировини), що є результатом господарської діяльності з видобування корисних копалин у податковому (звітному) періоді, види якої встановлені кондиціями на мінеральну сировину об'єкта (ділянки) надр.

Базою оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин є вартість обсягів видобутих у податковому (звітному) періоді корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислюється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки (склад готової продукції гірничого підприємства).

Платниками *рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин*, є юридичні та фізичні особи – суб'єкти господарювання, які використовують у межах території України ділянки надр для:

- зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів;
- витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції;
- вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин;
- зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів;
- провадження інших видів господарської діяльності.

Об'єктом оподаткування рентною платою за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, є обсяг підземного простору (ділянки) надр.

Платниками *рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України* є загальні користувачі радіочастотного ресурсу України, визначені законодавством про радіочастотний ресурс, яким надано право користуватися радіочастотним ресурсом України в межах виділеної частини смуг радіочастот загального користування на підставі:

- ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України;
- ліцензії на мовлення та дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою;
- дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою, отриманого на підставі договору з власником ліцензії на мовлення;
- дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою.

Об'єктом оподаткування рентною платою за користування радіочастотним ресурсом України є ширина смуги радіочастот, що визначається як частина смуги радіочастот загального користування у відповідному регіоні та зазначена в ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України або в дозволі на експлуатацію радіоелектронного засобу і випромінювального пристрою для технологічних користувачів та користувачів, які користуються радіочастотним ресурсом для розповсюдження телерадіопрограм.

Платниками *рентної плати за спеціальне використання води* є:

- первинні водокористувачі – суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їхні філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи – під-

приємці, які використовують та/або передають вторинним водокористувачам воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів;
– суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їхні філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи – підприємці, які використовують воду для потреб гідроенергетики, водного транспорту і рибництва.

Не є платниками рентної плати за спеціальне використання води водокористувачі, які використовують воду винятково для задоволення питних і санітарно-гігієнічних потреб населення (сукупності людей, які перебувають на означеній території в той чи інший період, незалежно від характеру та тривалості проживання, в межах їхнього житлового фонду й присадибних ділянок), у тому числі для задоволення винятково власних питних і санітарно-гігієнічних потреб юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та платників єдиного податку.

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води є фактичний обсяг води, що використовують водокористувачі. Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів є:
– для потреб гідроенергетики – фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії;
– для потреб водного транспорту – час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, що експлуатується (залежно від тоннажності), та пасажирським флотом, що експлуатується (залежно від кількості місць).

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води для потреб рибництва є фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних об'єктів під час розведення риби та інших водних живих ресурсів (у тому числі для поповнення, що пов'язане із втратами води на фільтрацію та випаровування).

Платниками рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів є лісокористувачі – юридичні особи, їхні філії, відділення, інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи з джерел їхнього походження з України або виконують агентські (представницькі) функції щодо таких нерезидентів або їхніх засновників, фізичні особи (крім фізичних осіб, які мають право безоплатно без видачі спеціального дозволу використовувати лісові ресурси відповідно до лісового законодавства), а також фізичні особи – підприємці, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів на підставі спеціального дозволу (лісо-

рубного квитка або лісового квитка) або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами.

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання лісових ресурсів є:

1) деревина, заготовлена в порядку рубок головного користування;
2) деревина, заготовлена під час проведення заходів:
   – щодо поліпшення якісного складу лісів, їхнього оздоровлення, посилення захисних властивостей (у деревостанах віком понад 40 років – рубки догляду за лісом, вибіркові санітарні рубки, вибіркові лісовідновні рубки, рубки, пов'язані з реконструкцією, ландшафтні рубки і рубки переформування; незалежно від віку деревостанів – суцільні санітарні та суцільні лісовідновні рубки);
   – з розчищення лісових ділянок, вкритих лісовою рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо;
3) другорядні лісові матеріали (заготівля живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків та інших другорядних лісових матеріалів, передбачених нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);
4) побічні лісові користування (заготівля сіна, випасання худоби, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету та інших побічних лісових користувань, передбачених нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);
5) використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

Платниками рентної плати *за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України* є суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів та надають (організовують) послуги з транспортування (переміщення) вантажу трубопроводами України.

Об'єктом оподаткування рентною платою:

– для нафти та нафтопродуктів є їхні фактичні обсяги, що транспортуються територією України у податковому (звітному) періоді;
– для аміаку є сума добутків відстаней відповідних маршрутів його транспортування (переміщення), узгоджених між платником рентної плати та замовником на відповідний податковий (звітний) період, на обсяги аміаку, транспортованого (переміщеного) кожним маршрутом транспортування.

Місцеві податки та збори – це обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їхній бюджети.

До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їхніх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Сільські, селищні, міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів, яке здійснюється ними у порядку, визначеному Податковим кодексом України. При прийнятті рішення про встановлення місцевих податків та зборів обов'язково визначаються об'єкт оподаткування, платник податків і зборів, розмір ставки, податковий період та інші обов'язкові елементи, визначені Податковим кодексом України з дотриманням критеріїв, встановлених у ньому для відповідного місцевого податку чи збору. При цьому не дозволяється сільським, селищним, міським радам встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків та зборів для окремих юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців і фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків та зборів.

Згідно з чинним законодавством в Україні справляються такі місцеві податки та збори (рис. 4.12).

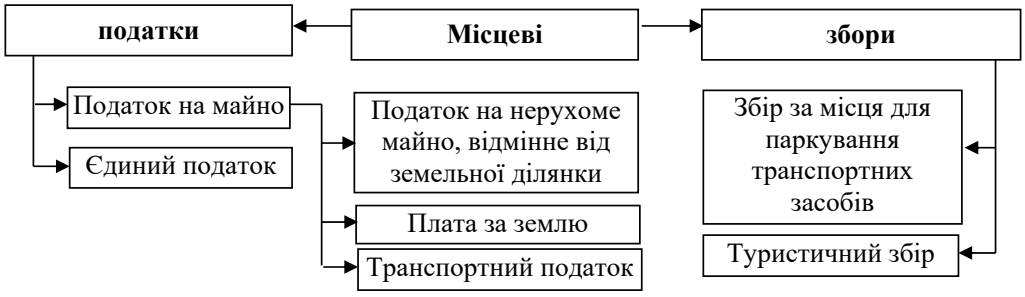

Рис. 4.12. Місцеві податки і збори, що справляються в Україні

Після податкової реформи, проведеної в Україні в 2015 р., до місцевих податків належить податок на майно, що охоплює податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плату за землю та транспортний податок.

Платники *податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки,* – це фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості. Об'єктом оподаткування є об'єкт житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі

його частка. Базою оподаткування є загальна площа об'єкта житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі його часток.

База оподаткування об'єкта/об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їхніх часток, що перебувають у власності фізичної особи – платника податку, зменшується:

а) для квартири/квартир незалежно від їхньої кількості – на 60 кв. метрів;

б) для житлового будинку/будинків незалежно від їхньої кількості – на 120 кв. метрів;

в) для різних типів об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їхніх часток (у разі одночасного перебування у власності платника податку квартири/квартир та житлового будинку/будинків, у тому числі їхніх часток), – на 180 кв. метрів.

Ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних і юридичних осіб, встановлюються за рішенням сільської, селищної, міської ради залежно від місця розташування (зональності) та типів таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 1,5 відсотка від розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 квадратний метр бази оподаткування.

Плата за землю в Україні справляється у вигляді земельного податку та орендної плати.

Платниками земельного податку є:

– власники земельних ділянок, земельних часток (паїв);
– землекористувачі, яким відповідно до закону надані у користування земельні ділянки державної та комунальної власності на правах постійного користування.

Об'єктами оподаткування платою за землю є:

1) об'єкти оподаткування земельним податком:
– земельні ділянки, які перебувають у власності;
– земельні частки (паї), які перебувають у власності;
– земельні ділянки державної та комунальної власності, які перебувають у володінні на праві постійного користування;

2) об'єкти оподаткування орендною платою – земельні ділянки державної та комунальної власності, надані в користування на умовах оренди.

Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації, а також площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.

Платники *транспортного податку* – це фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які мають зареєстровані в Україні згідно з чинним законодавством власні легкові автомобілі, що є об'єктами оподаткування.

Об'єктом оподаткування є легкові автомобілі, з року випуску яких минуло не більше п'яти років (включно) та середньоринкова вартість яких становить понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

Така вартість визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику економічного, соціального розвитку і торгівлі, за методикою, затвердженою Кабінетом Міністрів України, за станом на 1 січня податкового (звітного) року відповідно до марки, моделі, року випуску, об'єму циліндрів двигуна, типу пального.

Базою оподаткування визначається легковий автомобіль, що є об'єктом оподаткування. Ставка податку встановлюється з розрахунку на календарний рік у розмірі 25 000 грн за кожен легковий автомобіль, що є об'єктом оподаткування.

Поряд із функціонуванням загальної системи, в Україні діє спрощена системи оподаткування обліку і звітності. Однією з основних відмінностей спрощеної системи оподаткування від загальної є те, що вона передбачає заміну сплати частини встановлених законодавством податків і зборів сплатою *єдиного податку* із зменшенням загальної їхньої кількості.

Платники єдиного податку звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів:

1) податку на прибуток підприємств;
2) податку на доходи фізичних осіб у частині доходів (об'єкта оподаткування), що отримані в результаті господарської діяльності платника єдиного податку першої-третьої груп (фізичної особи);
3) податку на додану вартість з операцій із постачання товарів, робіт і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, крім податку на додану вартість, що сплачується фізичними особами та юридичними особами, які обрали ставку єдиного податку, що становить 3%, а також що сплачується платниками єдиного податку четвертої групи;
4) податку на майно в частині земельного податку за земельні ділянки, що використовуються платниками єдиного податку першої-третьої груп для провадження господарської діяльності (крім діяльності з надання земельних ділянок та/або нерухомого майна, що знаходиться на таких земельних ділянках, в оренду (найм), позичку, на іншому праві користування) та платниками єдиного податку четвертої групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва;
5) рентної плати за спеціальне використання води платниками єдиного податку четвертої групи.

Спрощена система оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва, яка передбачає сплату єдиного податку, є сьогодні найпоширенішою з альтернативних систем оподаткування.

Порядок обліку і складання звітності підприємств й інших суб'єктів малого бізнесу, які оподатковуються за спрощеною системою, регламентується розділом 14 «Спеціальні податкові режими» Податкового кодексу України. Відповідно до глави 1 «Спрощена система оподаткування, обліку та звітності» зазначеного розділу суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, поділяються на такі групи платників єдиного податку:

1) перша група – фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють винятково роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню й обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;
2) друга група – фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:
   – не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб;
   – обсяг доходу не перевищує 834 розміри мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

До цієї групи не можуть належати фізичні особи – підприємці, які надають посередницькі послуги з купівлі, продажу, оренди та оцінювання нерухомого майна (група 70.31 КВЕД ДК 009:2005), послуги з надання доступу до мережі Інтернет, а також здійснюють діяльність з виробництва, постачання, продажу (реалізації) ювелірних і побутових виробів з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння. Такі фізичні особи – підприємці належать лише до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для такої групи;

3) третя група:
– фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб або кількість тих осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, не обмежена, та юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, в яких протягом календарного

року обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

– електронні резиденти (е-резиденти), які зареєструвалися як фізичні особи – підприємці, здійснюють господарську діяльність з надання послуг, виробництва та/або продажу товарів лише на користь нерезидентів України, за умови, що протягом календарного року вони відповідають сукупності таких критеріїв:
– не використовують працю найманих осіб – громадян або резидентів України;
– не отримують доходи з джерелом походження з України, крім пасивних доходів;
– обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

4) четверта група – сільськогосподарські товаровиробники:
   а) юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, в яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%;
   б) фізичні особи – підприємці, які провадять діяльність лише в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», за умови виконання сукупності таких вимог:
      – здійснюють винятково вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої продукції та її продаж;
      – провадять господарську діяльність (окрім постачання) за місцем податкової адреси;
      – не використовують працю найманих осіб;
      – членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України;
      – площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства становить не менше 0,5 га, але не більше 20 га сукупно.

Об'єктом оподаткування для платників єдиного податку четвертої групи є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому у користування, в тому числі на умовах оренди.

Базою оподаткування податком для платників єдиного податку четвертої групи для сільськогосподарських товаровиробників є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей,

пасовищ і багаторічних насаджень) з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року.

Базою оподаткування податком для платників єдиного податку четвертої групи для земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ) є нормативна грошова оцінка ріллі в Автономній Республіці Крим або в області з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року.

Підставою для нарахування єдиного податку платникам четвертої групи є дані державного земельного кадастру та/або дані з державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, щомісяця, але не пізніше 10 числа наступного місяця, а також за запитом відповідного контролюючого органу за місцезнаходженням земельної ділянки подають інформацію, необхідну для обчислення і справляння податку у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Ставки єдиного податку для платників першої-другої груп встановлюються у відсотках (фіксовані ставки) щодо розміру прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року, та третьої групи – у відсотках щодо доходу (відсоткові ставки).

Фіксовані ставки єдиного податку встановлюються сільськими, селищними та міськими радами для фізичних осіб – підприємців, які здійснюють господарську діяльність, залежно від виду господарської діяльності, з розрахунку на календарний місяць:

1) для першої групи платників єдиного податку – у межах до 10% від розміру прожиткового мінімуму;
2) для другої групи платників єдиного податку – у межах до 20% від розміру мінімальної заробітної плати.

Платниками *збору за місця для паркування транспортного засобу* є юридичні особи, їхні філії (відділення, представництва), фізичні особи - підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради організовують і провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування є земельна ділянка, яка згідно з рішенням сільської, селищної, міської ради спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їхні частини), які побудовані за кошти місцевого

бюджету, за винятком площі земельної ділянки, що відведена для безоплатного паркування транспортних засобів, передбачених ст. 30 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні».

Базою оподаткування збору за місця для паркування транспортного засобу є площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їхніх частин), які побудовані за кошти місцевого бюджету.

Платниками *туристичного збору є* громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, де діє рішення сільської, селищної, міської ради про встановлення туристичного збору, та тимчасово розміщуються у місцях проживання (ночівлі).

Разом з тим, до платників збору не зараховують осіб, які:

а) постійно проживають, у тому числі на умовах договорів найму, у селі, селищі або місті, радами яких встановлено такий збір;
б) особи, які прибули у відрядження;
в) інваліди, діти-інваліди та особи, що супроводжують інвалідів I групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжуючого);
г) ветерани війни;
ґ) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
д) особи, які прибули за путівками та курсівками в санаторії та пансіонати;
е) діти віком до 18 років;
є) дитячі лікувально-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі та санаторно-курортні заклади;
ж) члени сім'ї фізичної особи першого та/або другого ступеня споріднення, які тимчасово розміщуються такою фізичною особою у місцях проживання (ночівлі), що належать їй на праві власності або на праві користування за договором найму;
з) взяті на облік як внутрішньо переміщені особи.

Місцеві податки та збори у повному обсязі сплачуються до місцевих бюджетів.

4.4. Основи організації податкової роботи та діяльності державної податкової служби

Податкова робота – це діяльність держави, її органів, а також платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і зборів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їхнього надходження до бюджету.

Суб'єктами податкової роботи в Україні є:

– *Верховна Рада України* – ухвалює закони у сфері оподаткування, встановлює на території України загальнодержавні податки і збори, визначає перелік місцевих податків та зборів;
– *органи виконавчої влади* (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Державне казначейство України, Міністерство економіки України) – забезпечують дію механізмів справляння податків і податкових платежів;
– *органи податкової служби* – розробляють нормативно-правову базу дії законів про оподаткування, ведуть облік платників і податкових надходжень, проводять роз'яснення податкового законодавства, здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, притягують до відповідальності його порушників;
– *платники податків* – нараховують і сплачують податки та збори, подають податкову звітність, несуть відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податкова робота містить такі основні елементи:

– встановлення правової бази (законодавчої бази та інструктивно-методичного забезпечення);
– нарахування, облік та сплата податків і зборів;
– адміністрування податків і зборів;
– контроль за своєчасністю та повнотою надходження податків і зборів до бюджету;
– визначення способів утримання та справляння податків;
– встановлення форм і способів розрахунків із бюджетом.

Основою податкової роботи є правове регламентування порядку встановлення та справляння податків і зборів. Функцію прийняття законодавчих актів у податковій сфері здійснюють вищі органи державної влади. Підготовкою законопроектів з питань оподаткування в Україні займаються Кабінет Міністрів України та Державна податкова служба України, ухвалює закони Верховна Рада України.

Податкове законодавство України складається з Конституції України; Податкового кодексу України; Митного кодексу України; інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням митом операцій із переміщення товарів через митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу України та законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим,

органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими Податковим кодексом України.

Правове забезпечення організації податкової роботи в Україні відображено на рис. 4.13.

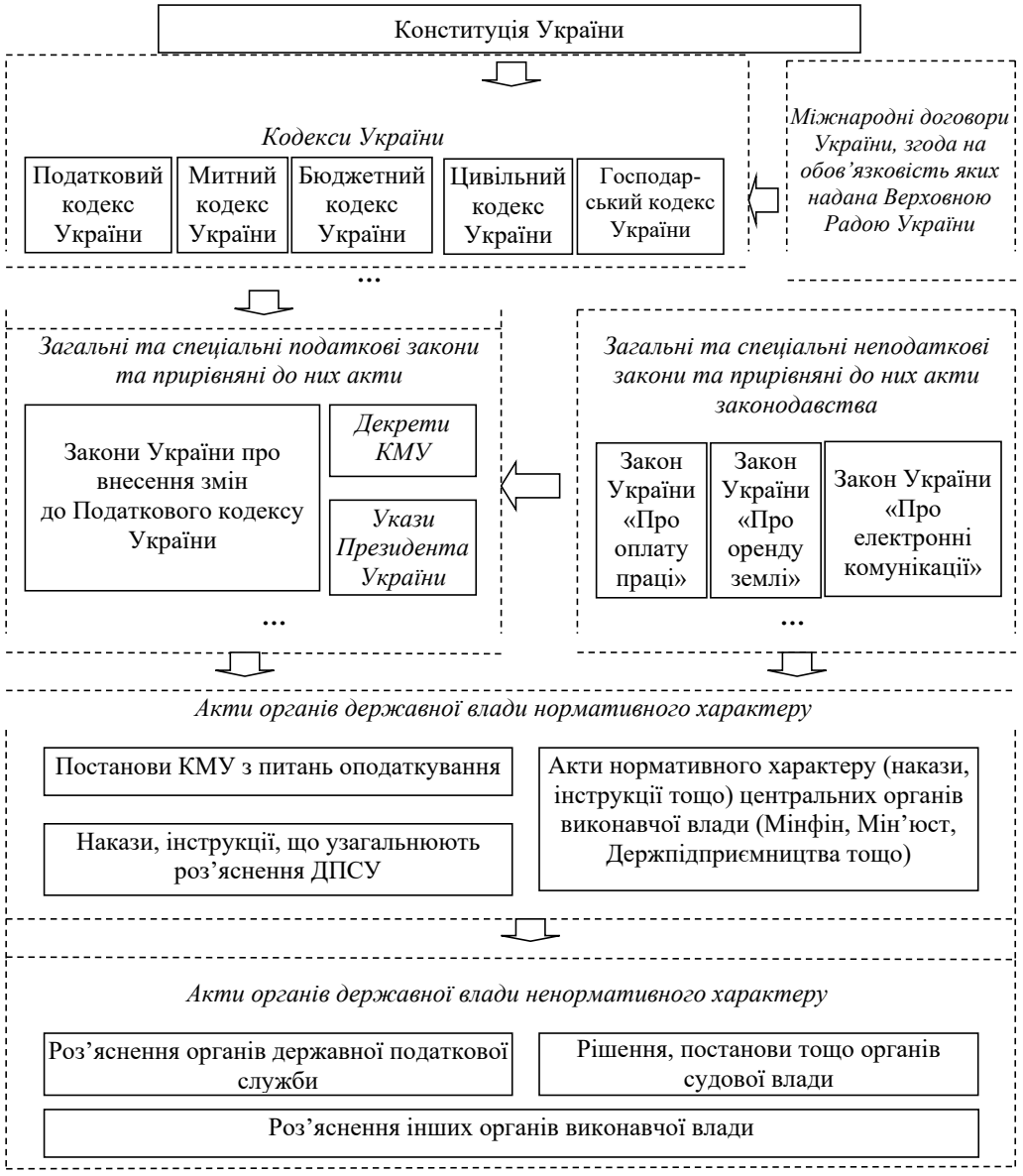

Рис. 4.13. Законодавче й інформаційне забезпечення податкової роботи

З 1 січня 2011 р. основним податковим законодавчим актом є Податковий кодекс України, який регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний пере-

лік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їхнього адміністрування, платників податків і зборів, їхні права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їхніх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Функцію здійснення адміністрування податків та зборів і контролю за дотриманням вимог податкового законодавства покладено на контролюючі органи, якими є:

- органи державної податкової служби - щодо податків, які справляються до бюджетів та державних цільових фондів (крім тих, контроль за якими покладено на митні органи), а також щодо законодавства, контроль за дотриманням якого покладається на органи державної податкової служби;
- митні органи - щодо мита, акцизного податку, податку на додану вартість, інших податків, які відповідно до податкового законодавства справляються у разі ввезення (пересилання) товарів і предметів на митну територію України або територію спеціальної митної зони або вивезення (пересилання) товарів і предметів з митної території України або території спеціальної митної зони.

При цьому порядок контролю митними органами за сплатою платниками податків ПДВ та акцизного податку встановлюється за спільним рішенням центрального органу державної податкової служби та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи.

Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, у тому числі на запит правоохоронних органів.

Основним законодавчим актом, що регулює діяльність Державної податкової служби України (ДПС), є Положення про Державну податкову службу України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 227 від 6 березня 2019 р. Компетенція контролюючих органів, повноваження і обов'язки їхніх посадових осіб під час здійснення податкового контролю регламентована Податковим кодексом України.

Податкові органи уповноважені приймати і перевіряти правильність заповнення податкової звітності (декларації та розрахунків); безоплатно надавати платникам податків консультації з питань практичного застосування норм податкового законодавства (в усній або письмовій формі); визначати самостійно суми податкових і грошових зобов'язань платників податків у встановлених законодавством випадках; здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу в межах наданих повноважень та притягувати до відповідальності порушників податкового законодавства.

Важливою складовою адміністрування податків і зборів є податковий контроль - система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування й іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів;
- перевірок і звірок, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин;
- моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків.

Облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства. Взяттю на облік або реєстрації у податкових органах підлягають всі платники податків. При цьому взяття на облік в органах ДПС України юридичних осіб, їхніх відокремлених підрозділів і самозайнятих осіб здійснюється незалежно від наявності обов'язку щодо сплати того або іншого податку та збору.

З метою проведення податкового контролю платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб, місцем проживання особи (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їхніх підрозділів, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку).

Податковий орган може прийняти рішення про зміну основного та неосновного місця обліку великого платника податків, у тому числі визначити, що облік такого платника податків здійснює територіальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, який здійснює супроводження великих платників податків, та його структурні підрозділи в разі створення.

Інформація, яка збирається, використовується та формується податковими органами у зв'язку з обліком платників податків, вноситься

до інформаційних баз даних і використовується з урахуванням обмежень, передбачених для податкової інформації з обмеженим доступом.

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності державної податкової служби - комплекс заходів із збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання органами державної податкової служби покладених на них функцій і завдань.

Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності податкових органів використовується інформація, яка надходить:

- від платників податків та податкових агентів;
- від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Національного банку України і Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку;
- від банків, інших фінансових установ, небанківських надавачів платіжних послуг, емітентів електронних грошей;
- від осіб, які є фінансовими агентами;
- від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів;
- за наслідками податкового контролю;
- для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності також використовується інша інформація, оприлюднена відповідно до законодавства та/або добровільно чи за запитом надана контролюючому органу в установленому законом порядку, а також інформація, наведена у скарзі покупця (споживача) щодо порушення платником податків встановленого порядку проведення розрахункових операцій із застосуванням реєстраторів розрахункових операцій та/або програмних реєстраторів розрахункових операцій;
- від центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки.

Зібрана податкова інформація та результати її опрацювання використовуються для виконання покладених на органи державної податкової служби функцій і завдань.

Податкові органи мають право проводити такі види перевірок щодо дотримання законодавства: камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки.

Камеральною вважається перевірка, яка проводиться у приміщенні контролюючого органу винятково на підставі даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків, та даних системи електронного адміністрування податку на додану вартість (даних центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, в якому відкриваються рахунки

платників у системі електронного адміністрування податку на додану вартість, даних Єдиного реєстру податкових накладних і даних митних декларацій), а також даних Єдиного реєстру акцизних накладних та даних системи електронного адміністрування реалізації пального і спирту етилового, даних системи обліку даних реєстраторів розрахункових операцій.

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об'єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється контролюючим органом щодо дотримання норм законодавства з питань регулювання обігу готівки, порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, свідоцтв, у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, дотримання працедавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

Результати перевірок (крім камеральних) оформлюються у формі акта (у разі встановлення порушень) або довідки (якщо порушення відсутні), які підписуються посадовими особами органу державної податкової служби та платниками податків.

Контроль за правильністю і своєчасністю надходження податкових платежів і боротьба з порушниками податкового законодавства є основною стратегічною функцією Державної податкової служби України. Тактику боротьби з порушниками податкового законодавства вибудовують відповідно до природи фіскальних порушень. Це заходи етично-виховного, профілактичного, контрольного і карно-репресивного характеру. Вистежуючи податкових зловмисників, які ухиляються від сплати податків, представники податкової служби змушені реагувати на мотиви їхньої поведінки та зміст їхніх дій. Узагальнюючи окреслену проблему, необхідно зазначити, що такий аспект охоплює два основні напрями роботи податкової служби: контрольний та соціально-психологічний. Головне у цій діяльності – організаційний потенціал, компетентність і професіоналізм представників контролюючих органів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Податки, загальнодержавні податки і збори, майнові податки, місцеві податки і збори, прямі податки, непрямі податки, податки на споживання, податкова політика, податкова система, система оподаткування, платники податків, об'єкт оподаткування, база оподаткування, податкова робота, податкова звітність, податковий контроль.

Контрольні запитання і завдання

1. *Назвіть головні передумови виникнення податків.*
2. *Охарактеризуйте соціально-економічний зміст податків та виокремте характерні особливості, які вирізняють їх серед інших видів податкових платежів.*
3. *У чому виявляється суспільно-соціальна природа податку?*
4. *У чому відмінності між корегуючими податками за А. Пігу і податками за Е. Кларком?*
5. *У чому виявляється зміст функцій податку та їхня природа?*
6. *Назвіть основні елементи податку.*
7. *Дайте характеристику ознак класифікації податків та назвіть їхні види.*
8. *Охарактеризуйте зміст прямих і непрямих податків, визначте їхні переваги і недоліки.*
9. *Сформулюйте зміст податкової політики та її мету.*
10. *Дайте визначення форм і напрямків податкової політики.*
11. *Охарактеризуйте цілі та методи податкової політики.*
12. *Проаналізуйте критерії формування податкової політики.*
13. *Дайте визначення податкової системи і назвіть її основні складові.*
14. *Назвіть наукові принципи побудови податкової системи.*
15. *Як використати діаграму Лоренца і коефіцієнт Джині при розгляді принципу платоспроможності оптимальної податкової системи?*
16. *Охарактеризуйте структуру системи оподаткування України.*
17. *Розкрийте зміст податкової роботи та її основні елементи.*
18. *Назвіть суб'єктів податкової роботи в Україні та їхні основні функції.*
19. *Опишіть правове регламентування податкової роботи в Україні.*
20. *Визначте основні функції ДПС України та напрямки адміністрування податків і зборів.*
21. *Охарактеризуйте складові податкового контролю.*

Рекомендована література

1. *Біляк Ю. В., Тітенко З. М. Податкова система : навч. посіб. Київ : НУБіП України, 2021. 633 с.*
2. *Варналій З. С., Романюк М. В. Податкова система : [підруч.]. Київ : Знання України, 2019. 567 с.*
3. *Іванов Ю. Б., Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. Податкова система : підруч. Київ : Атіка, 2006. 920 с.*
4. *Крисоватий А. І. Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні : моногр. Тернопіль : Карт-бланш, 2005. 371 с.*
5. *Крисоватий А. І., Валігура В. А. Новації та напрями вдосконалення податкового законодавства України в умовах воєнного стану. Фінанси України. 2022. № 6. С. 33–53.*

6. Митний кодекс України № 4495-VI від 13.03.2012. р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17.
7. Перевірки, що здійснюються податковими органами Державної фіскальної служби України: види, порядок проведення, строки, оскарження : практ. посіб. / упоряд. Ю. І. Руснак. Київ : ЦУЛ, 2019. 248 с.
8. Податкова система : навч. посіб. / І. В. Лютий, Л. М. Демиденко, М. В. Романюк [та ін.] ; за ред. І. О. Лютого. Київ : ЦУЛ, 2018. 456 с.
9. Податкова система : навч. посіб. / І. С. Волохова, О. Ю. Дубовик, М. О. Слатвінська [та ін.] ; ред. І. С. Волохова, О. Ю. Дубовик. Харків : Діса плюс, 2019. 402 с.
10. Податковий кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1012.
11. Становлення та розвиток податкової системи України : моногр. / М. Г. Волощук [та ін.]. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2021. 169 с.
12. Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрушенко В. Л. Держава-податки-бізнес. Київ : Либідь, 1992. 328 с.
13. Сучасні виклики забезпечення митної безпеки в Україні : моногр. / за ред. д. е. н., проф. А .І. Крисоватого. Тернопіль : Універс. думка, 2020. 414 с.
14. Трансформаційні процеси у податковій системі України : моногр. / [І. С. Волохова та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук І. С. Волохової. Одеса : Атлант, 2018. 382 с.
15. Формування фіскального простору України в умовах глобалізаційних дисбалансів : моногр. / за ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 588 с.
16. Krysovatyy A., Tymchenko O., Fedosov V., Silchenko M. Taxation, economic growth and welfare in a low-income country. Economic Annals-XXI. 2020. №181(1-2). P. 44–56.
17. Modern Ukrainian financial science: theoretical paradigm & practical concept of public finance / V. Fedosov, A. Krysovatyy, V. Oparin, P. Yukhymenko. ЦУЛ, 2020. 448 с.
18. Modern Ukrainian Financial Science: Theoretical paradigm end practical concept of publicfinance : Monoghaph. / V. Fedosov, A. Krysovatyy, V. Oparin, P Yukhymenko. Draft2DigitalPublishing House, Oklahoma Citi, 2018. 432 p.

РОЗДІЛ 5.
БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА. БЮДЖЕТНИЙ ПРОЦЕС

5.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету.

5.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм.

5.3. Бюджетний устрій та бюджетна система.

5.4. Економічна сутність і склад доходів бюджетів.

5.5. Економічна сутність і склад видатків бюджетів.

5.6. Бюджетний дефіцит: економічна сутність, причини виникнення та соціально-економічні наслідки.

5.7. Бюджетний процес та застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі.

5.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Забезпечення стабільної позитивної динаміки економічного та соціального розвитку країни тісно пов'язане з ефективним використанням суспільством відповідних економічних інструментів управління, серед яких ключовою компонентою є бюджет. За його допомогою держава має змогу регулювати розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, забезпечуючи оптимальне поєднання економічних інтересів усіх членів суспільства, створюючи при цьому міцний фундамент для якісного виконання своїх функцій.

Бюджет як основний інструмент забезпечення життєдіяльності держави потребує дослідження його економічної сутності та ролі у суспільстві, що дасть можливості сформулювати найбільш адаптований до сучасних економічних відносин метод управління ним.

Бюджет сучасного розвиненого суспільства спирається на досить фундаментально і доволі глибоко розроблену теорію. Серед її творців – найвидатніші представники економічної науки – У. Петті, П. Буагільбер,

А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Стюарт Мілль, А. Вагнер, С. Вітте, Дж. М. Кейнс, Р. Масгрейв, Г. Шмольдерс, П. Самуельсон, Дж. Б'юкенен та ін.

Бюджет – це невід'ємний атрибут держави, центральна ланка публічних фінансів та фінансової системи, складне і багатоаспектне явище, яке можна розглядати з різних позицій:

- за сутністю економічної категорії;
- за матеріальним змістом;
- за формою прояву;
- за правовим характером та сутністю правової категорії;
- за роллю у фінансовій системі;
- за можливістю впливу на соціально-економічний розвиток.

Як *об'єктивна економічна категорія,* **бюджет** – *це сукупність грошових відносин між державою, юридичними і фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу ВВП, а в окремих випадках і національного багатства з метою формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання функцій органів державної влади і місцевого самоврядування.*

В основі бюджету як економічної категорії лежать бюджетні відносини, тобто грошові відносини, які виникають у процесі руху бюджетних ресурсів –частини фінансових ресурсів держави, сконцентрованих у державному та місцевих бюджетах.

Бюджетні ресурси – *матеріалізовані у вхідних і вихідних грошових потоках фінансові ресурси органів державної влади та місцевого самоврядування, мобілізовані з метою бюджетного забезпечення реалізації їхніх функцій до державного й місцевих бюджетів із внутрішніх і зовнішніх джерел у результаті впливу бюджетного механізму на розподільні процеси.*

Бюджетним відносинам властиві такі ознаки:

- розподільний характер. За допомогою цих відносин здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, який вона потребує для повноцінного виконання своїх функцій;
- вартісне вираження відносин, тобто носієм бюджетних відносин є гроші;
- формування і використання централізованого грошового фонду держави, як кінцева мета бюджетних відносин.

Бюджетні відносини є дуже складними, багатогранними та масштабними. Види розподільних (бюджетних) відносин наведено на рис. 5.1.

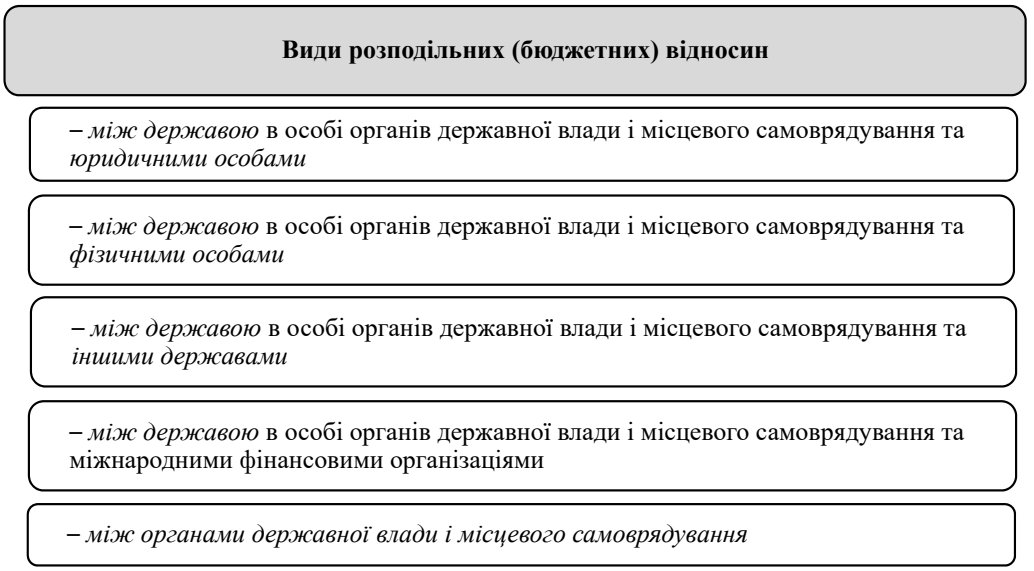

Рис. 5.1. Види бюджетних відносин

Сукупність перерахованих бюджетних відносин характеризує бюджет як економічну категорію і знаходить матеріальне відображення в основному централізованому грошовому фонді держави.

Бюджет держави формується за рахунок внутрішніх (ВВП, частина національного багатства) та зовнішніх джерел.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого боку, держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну, оборонну), що конституційно закріплені за нею. Без необхідного обсягу бюджетних ресурсів ці функції виконати неможливо. Тому держава організовує перерозподільні процеси з метою централізації частини ВВП у відповідному бюджеті, що є, по суті, платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

За матеріальним змістом **бюджет** *є основним централізованим грошовим фондом держави.* Поряд з такими централізованими фондами, як Пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету відводиться основна роль.

Бюджет як основний централізований грошовий фонд держави характеризується такими ознаками:

1. *Правове регулювання процесів формування і використання бюджетних ресурсів.* Формування та використання бюджетних коштів здійснюється на підставі правових актів.
2. *Виняткове право держави на розпорядження грошовим фондом.* Тільки органи державної влади і місцевого самоврядування мають право розпоряджатися бюджетом.
3. *Односторонній рух бюджетних ресурсів у процесі формування доходів бюджету та здійснення видатків.*
4. *Цільове призначення бюджетних ресурсів.* Використання бюджетних ресурсів за цільовим спрямуванням є основною умовою їх отримання з бюджету і діяльності розпорядників бюджетних коштів.
5. *Динамічність.* Грошовий фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не нагромаджують, а в міру надходження використовують для здійснення видатків.
6. *Мобільність та масштабність.* За масштабами і мобільністю грошовий фонд держави не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджено близько 30% ВВП держави.

За формою прояву **бюджет** *є планом формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють відповідно органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.* В бюджеті як основному фінансовому плані відображені результати розподільних процесів, зокрема джерела формування та напрями використання бюджетних ресурсів. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджується (у процесі бюджетного планування його показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету та спеціальний фонд бюджету.

Економічна сутність бюджету як економічної категорії детально розкривається в його функціях, які характеризують суспільне призначення цієї категорії.

Серед усього різноманіття наукових підходів до виокремлення функцій бюджету як об'єктивної економічної категорії в окремих працях ототожнюються функції бюджету з призначенням бюджету, функціями інших економічних категорій, наслідками впливу бюджету на соціально-економічні процеси у результаті його використання як інструменту державного регулювання.

Функції бюджету показують, яким чином реалізується суспільне призначення бюджету, виявляються в межах тих економічних відносин, які є змістом категорії «бюджет».

Зміст **розподільної функції бюджету** полягає у розподілі і перерозподілі ВВП загалом, та фінансових ресурсів зокрема між різними суб'єктами бюджетних відносин. Саме завдяки розподільній функції держава має можливість централізувати частину ВВП у своїх руках і використати їх на задоволення загальнодержавних потреб.

Розподільна функція обумовлена самою сутністю бюджету як об'єктивної економічної категорії. Ця категорія характерна для другої стадії суспільного відтворення, з'являється і функціонує у процесі розподілу, саме через розподіл впливає на всі інші стадії відтворення: виробництво, обмін та споживання.

Первинний розподіл пов'язаний з отриманням кожним учасником сфери матеріального виробництва і сфери послуг певної частини виробленого та реалізованого ВВП, тобто формуються *первинні доходи суб'єктів,* зайнятих у створенні ВВП. Так, суб'єктам господарювання у результаті первинного розподілу належить прибуток, державі – податки на споживання (ПДВ, акцизний податок, мито), прибуток державного сектору економіки (централізується у бюджеті і надходить від державних послуг, ресурсів, угідь), робітникам та службовцям – заробітна плата, підприємцям без створення юридичної особи – дохід.

Розподілений таким чином ВВП підлягає перерозподілу, причому кількість етапів цього перерозподілу є нескінченною. *Перерозподіл полягає у створенні і використанні централізованих фондів.* Так, на першому етапі перерозподілу внаслідок його здійснення суб'єкти господарювання, робітники та службовці, підприємці сплачують до бюджету прямі податки і збори (зокрема, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, єдиний податок та ін.).

За рахунок нагромаджених у бюджеті доходів держава у процесі фінансування бюджетних програм (*вторинний розподіл* – другий етап

перерозподілу) виділяє розпорядникам і одержувачам бюджетних коштів фінансові ресурси. Відповідно, на цьому етапі формуються:

– первинні доходи – заробітна плата фізичних осіб, зайнятих у бюджетній сфері, які підлягають подальшому перерозподілу, та інші доходи фізичних осіб у вигляді виплат з бюджету;
– доходи юридичних осіб (розпорядників і одержувачів бюджетних коштів) у результаті виділення їм бюджетних асигнувань.

Процес сплати податків та зборів і здійснення видатків є безперервним та всеохопним, оскільки всі підприємства, організації, населення є учасниками бюджетних відносин.

Матеріальне вираження розподільної функції бюджету реалізується за допомогою податків, зборів, неподаткових надходжень, трансфертів, бюджетних резервів, видатків, бюджетного фінансування, бюджетного кредитування, бюджетного субсидіювання тощо.

Контрольна функція бюджету характеризується специфікою, пов'язаною з особливостями розподільної функції. Вона дає змогу оцінювати якість перерозподільних процесів, своєчасність і повноту надходжень фінансових ресурсів у державну казну та їхнього розподілу, ефективність їхнього використання.

Матеріальним вираженням контрольної функції бюджету є бюджетний контроль.

Саме контрольна функція характеризує внутрішню властивість бюджету, яка надалі матеріалізується у бюджетному контролі і стає функцією контролюючих органів.

Отже, бюджет як об'єктивна економічна категорія виконує дві функції: розподільну та контрольну, які конкретизують суспільне призначення цієї категорії, є способом виявлення її сутності. Реалізація розподільної функції супроводжується алокаційним і регулюючим, а контрольної – превентивним ефектом (рис. 5.2).

За наявності загального та спеціального фондів, які мають різне призначення, бюджет як основний грошовий фонд затверджується Верховною Радою України (державний бюджет) або місцевими радами (місцеві бюджети) на відповідний бюджетний рік.

Загальний фонд концентрує у собі надходження і витрати бюджетних ресурсів, які переважно не мають чіткого зв'язку між собою у тому значенні, що окреме джерело ресурсів не прив'язане до конкретного напрямку витрачання коштів.

Спеціальний фонд бюджету – складова бюджету, яка охоплює надходження до бюджету, призначені для спрямування на конкретні заходи, та витрати з бюджету на реалізацію цих заходів.

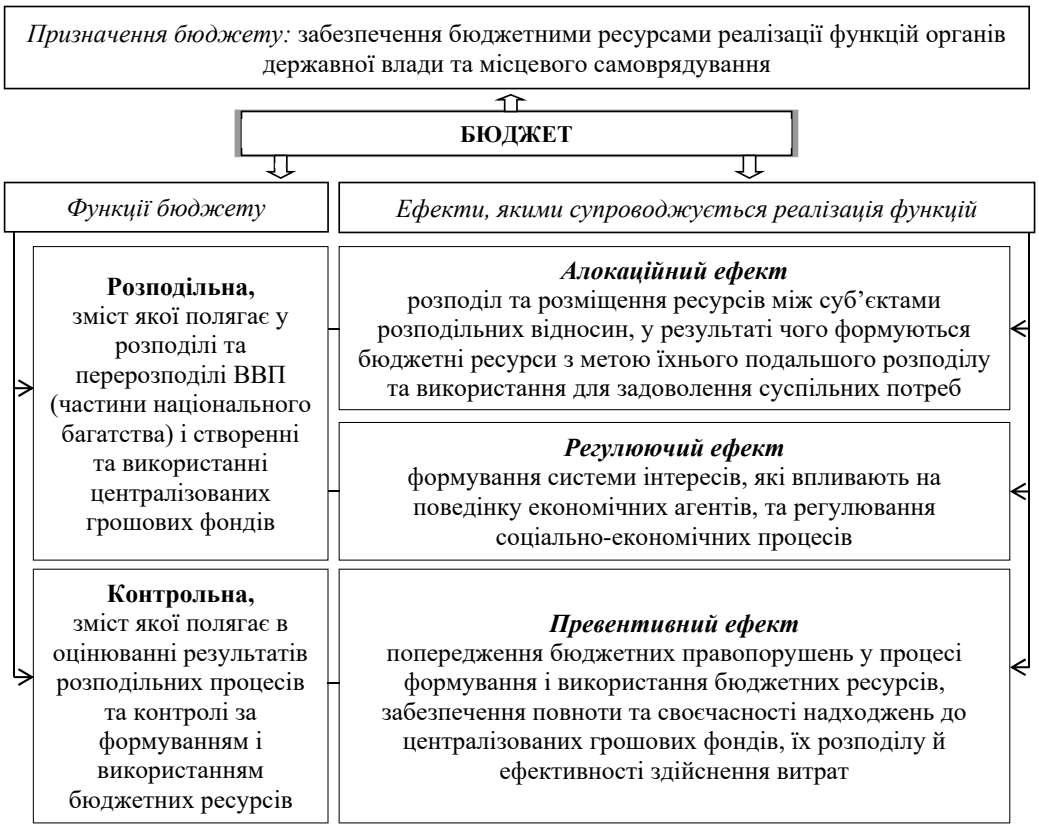

Рис. 5.2. Призначення, іманентні функції бюджету та ефекти, якими супроводжується їхня реалізація

Бюджет як фінансовий план відповідно до Бюджетного кодексу України складається із загального та спеціального фондів (рис. 5.3 і табл. 5.1).

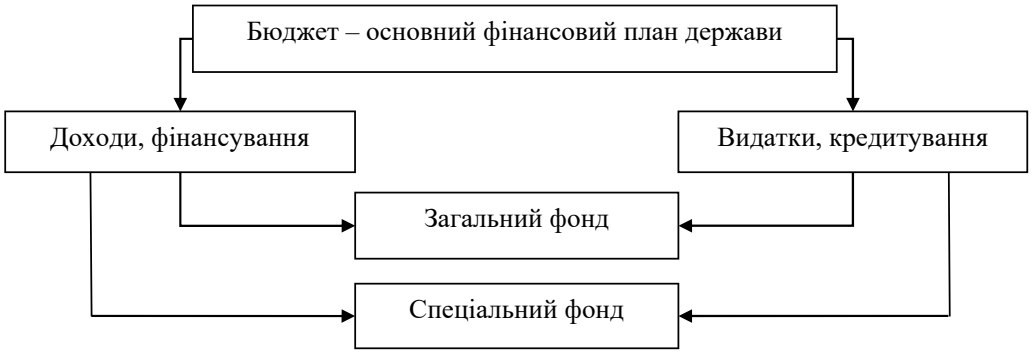

Рис. 5.3. Складові основного фінансового плану держави

Таблиця 5.1

Складові бюджету

Загальний фонд	Спеціальний фонд
– всі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду бюджету; – всі видатки бюджету, що здійснюються за рахунок надходжень загального фонду бюджету; – кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету без визначення цільового спрямування та надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок надходжень загального фонду бюджету); – фінансування загального фонду бюджету.	– доходи бюджету (включаючи власні надходження бюджетних установ), які мають цільове спрямування; – видатки бюджету, що здійснюються за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету (в тому числі власних надходжень бюджетних установ); – кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету з визначенням цільового спрямування і надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету); – фінансування спеціального фонду бюджету.

5.2. Бюджетна політика і бюджетний механізм

Бюджетна політика – це складова фінансової політики держави. В узагальненому вигляді вона є діяльністю держави з використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Бюджетна політика – *це діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення та застосування цих засобів на практиці.*

Основа бюджетної політики – це розроблення способів використання бюджету як управлінського інструменту відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства. Практична реалізація бюджетної політики полягає у сукупності заходів довгострокового (стратегічного) і короткострокового (тактичного) характеру, які здійснює держава через бюджетну систему.

Бюджетні відносини є основою бюджетної політики та визначають її зміст. Ці відносини об'єктивні, не залежать від свідомості; бюджетна політика є формою свідомої діяльності людей. Таким чином, бюджетна політика не може змінювати зміст бюджетних відносин.

Бюджетна політика тісно пов'язана з економікою. Так, політика може впливати на економіку як позитивно, так і негативно. У зв'язку з цим держава, формуючи бюджетну політику, зобов'язана дотримуватись таких основних умов:

– урахування вимог всіх об'єктивних економічних законів та закономірностей розвитку суспільства;

– вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового та бюджетного розвитку;
– вивчення і врахування досвіду інших країн;
– врахування конкретного етапу розвитку суспільства й особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки;
– дотримання комплексного підходу до розроблення і реалізації заходів бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати та ін.

На практиці *бюджетна політика потребує правового оформлення.* Держава визначає методи, обсяги і форми формування бюджетного фонду та відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави та органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині у державі правила формування та використання коштів грошового фонду держави. Від якості й повноти правового регулювання залежить успішність проведення бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування та використання бюджетних коштів.

Завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації й використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети – забезпечення належного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

На бюджетну політику впливають внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх чинників зараховують залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експертних можливостей самих держав, її інтеграції зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважають стан розвитку економіки, стан розвитку соціальної сфери, організацію грошового обігу, стабільність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Залежно від періоду та характеру завдань, що вирішуються, бюджетну політику поділяють на бюджету стратегію і бюджетну тактику.

Бюджетна стратегія – це тривалий курс бюджетної політики, розрахований на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Такий курс охоплює прогнозування світових тенденцій розвитку бюджетного механізму, формування

концепції створення та використання бюджетних ресурсів, окреслення принципів організації бюджетних відносин. Таким чином, **бюджетна стратегія** – *це цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань і пріоритетів тривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на довгострокову перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією.* Бюджетна стратегія має бути складовою економічної стратегії і корелювати з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незважаючи на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому разі стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності їхнього виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегічним.

Розроблення бюджетної стратегії – це складний творчий процес. Він має містити такі складові: можливість бюджетної системи (визначення реалістичності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи (визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків та резервів); визначення наявних загроз здійсненню бюджетної стратегії й об'єктивних її обмежень.

Якщо бюджетна стратегія пов'язана з вирішенням перспективних завдань, то бюджетна тактика охоплює переважно поточні питання і спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасної зміни способів організації бюджетних взаємовідносин, переорієнтації бюджетного механізму та перерозподілу фінансових ресурсів.

Бюджетна тактика – *це форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних відносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії.* Головною функціональною характеристикою і критеріальною ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних й ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний характер. У такому разі тактика гальмує бюджетну стратегію або обмежує її, спричинює неузгодженість у діях окремих інститутів державної влади та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у бюджетному законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів держав-

ної виконавчої влади і місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткострокових). Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст бюджетної політики та механізм її реалізації. Тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

Загалом бюджетна стратегія в діалектичній єдності з бюджетною тактикою становить бюджетну політику держави.

Бюджетну політику класифікують за видами:

- політика у сфері надходжень бюджетних ресурсів;
- політика у сфері витрат бюджетних ресурсів.

Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку України належить бюджетному механізму, який органи державної влади та місцевого самоврядування використовують для безпосереднього впливу на розподільні відносини, пов'язані з формуванням і використанням бюджетних ресурсів.

Бюджетний механізм – *це сукупність згрупованих у підсистеми фінансових методів, форм, інструментів та важелів, у результаті впливу яких на розподільні відносини, пов'язані з формуванням і використанням бюджетних ресурсів, відбуваються кількісні та якісні зміни соціально-економічних явищ і процесів як рушійної сили соціально-економічного розвитку та забезпечується реалізація засад бюджетної політики, спрямованої на вирішення проблем, які при цьому виникають.*

Формування бюджетного механізму здійснюється державою під час визначення засад її бюджетної політики на відповідний бюджетний період (відбувається під час складання і схвалення Бюджетної декларації) відповідно до статті 33 Бюджетного кодексу України та статті 152 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» і передбачає вибір такого інструментарію бюджетного механізму (використовуваного у вітчизняній та зарубіжній практиці у різні періоди), практичне застосування якого забезпечило би його найбільш повну відповідність вимогам бюджетної політики того чи іншого періоду, що є запорукою повноти реалізації її мети і завдань.

Регулюючі можливості бюджетного механізму залежать від узгодженості дії та адекватності обраних фінансових методів, форм, інструментів і важелів основним напрямам бюджетної політики відповідного типу, яка реалізується на конкретному етапі господарювання, врахування моделі фінансових відносин у суспільстві та фази економічного циклу.

Основні напрями бюджетної політики мають відповідати пріоритетам соціально-економічного розвитку держави, визначених у стратегічних прогнозних і програмних документах.

Реалізація бюджетної політики здійснюється за допомогою бюджетного механізму в процесі його функціонування з метою забезпечення сталого розвитку. З огляду на це означений механізм як складова фінансового механізму держави:

– обумовлюється існуванням бюджетних відносин, з одного боку, та необхідністю їхнього регулювання – з іншого;
– є засобом безпосереднього впливу органів державної влади і місцевого самоврядування на: розподільні процеси, пов'язані з формуванням та використанням бюджетних ресурсів, і соціальні й економічні явища та процеси.

Структура бюджетного механізму характеризується складністю компонентів і зв'язків між ними, тому забезпечення архітектоніки означеного механізму є обов'язковою умовою його дієвості й покращення результативності впливу на розподільні процеси.

З огляду на трактування бюджетного механізму як певної сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих складових і напрями руху бюджетних ресурсів в означеному механізмі виділяють дві основні підсистеми: механізм формування бюджетних ресурсів; механізм використання бюджетних ресурсів.

Кожна з означених складових охоплює фінансові методи, форми, інструменти та важелі (рис. 5.4).

Гармонійне поєднання методів, форм, інструментів і важелів механізмів формування та використання бюджетних ресурсів забезпечує цілісну архітектоніку бюджетного механізму.

За допомогою фінансових методів, форм, інструментів та важелів механізму формування бюджетних ресурсів відбувається регулювання системи розподільних і перерозподільних процесів та формування централізованого фонду фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для виконання державою своїх функцій.

У результаті практичного застосування елементів механізму використання бюджетних ресурсів забезпечується регулювання перерозподілу ВВП, розподілу і використання централізованого фонду фінансових ресурсів, тобто витрачаються попередньо акумульовані у бюджеті держави кошти відповідно до напрямів спрямування, передбачених у затверджених бюджетах.

За напрямами дії бюджетного механізму, які тісно взаємопов'язані та взаємопідпорядковані, виділяють:

– внутрішню дію – щодо бюджету держави (бюджетних ресурсів) як об'єкта його впливу;
– зовнішню дію – щодо соціально-економічного розвитку держави.

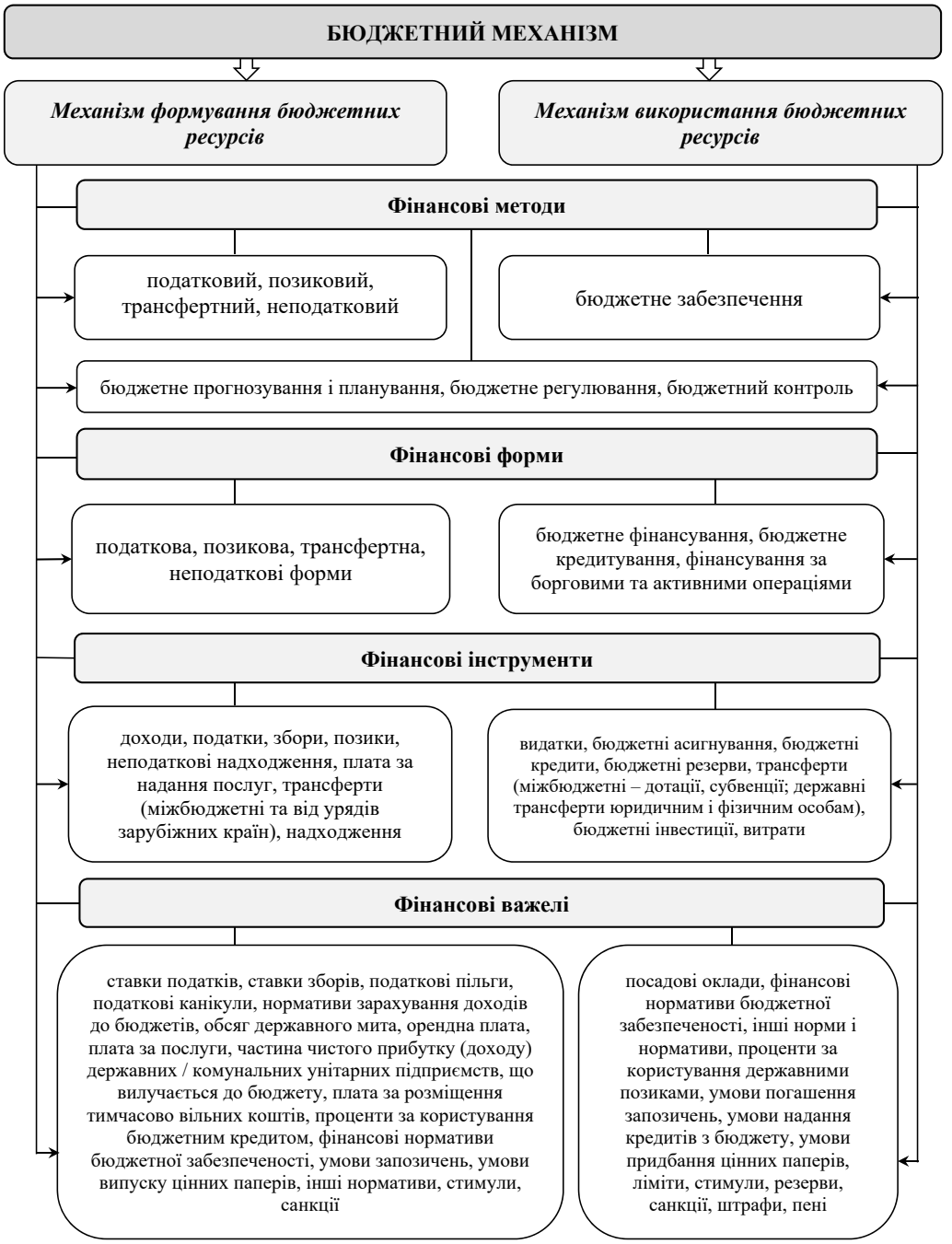

Рис. 5.4. Складові бюджетного механізму держави

З позиції внутрішньої дії бюджетний механізм має забезпечити належне формування і використання бюджетних ресурсів. Цей напрям

стосується дієвості та ефективності механізмів адміністрування податків і обов'язкових платежів, а також налагодженості процесів забезпечення повного й своєчасного здійснення видатків бюджету держави.

З позиції зовнішньої дії бюджетний механізм має впливати на економічні та соціальні явища і процеси у контексті забезпечення сталого розвитку з урахуванням його стратегії.

Ключові аспекти функціонування та роль бюджетного механізму в регулюванні соціально-економічних процесів залежать від сукупності елементів кожної зі складових підсистем і взаємозв'язку між ними, які застосовує держава у процесі формування та використання бюджетних ресурсів.

За допомогою методів бюджетного механізму держава забезпечує регулювання бюджетних відносин на усіх стадіях бюджетного процесу.

У фінансовій літературі метод визначається як спосіб, прийом або система прийомів для досягнення будь-якої мети, для виконання певної операції.

До механізму формування бюджетних ресурсів належать податковий, позиковий, трансфертний і неподатковий методи, а до механізму використання бюджетних ресурсів – бюджетне забезпечення. Бюджетне прогнозування та планування, бюджетне регулювання, бюджетний контроль є спільними методами для обох підсистем бюджетного механізму.

На відміну від методів, форми бюджетного механізму пов'язані з рухом бюджетних ресурсів – їхнім акумулюванням і використанням.

Для формування бюджетних ресурсів застосовуються податкова, неподаткова, позикова й трансфертна форми бюджетного механізму, а для їхнього використання – бюджетне фінансування, бюджетне кредитування, фінансування за борговими та активними операціями.

Інструменти бюджетного механізму відображають конкретну форму руху грошових потоків і є засобами вирішення якихось завдань чи досягнення певного впливу. Дієвість фінансових інструментів – це визначальний фактор дієвості бюджетного механізму.

У складі механізму формування бюджетних ресурсів виділяють такі інструменти: доходи, податки, збори, позики, неподаткові надходження, плата за надання послуг, трансферти (міжбюджетні та від урядів зарубіжних країн), надходження тощо.

До інструментів механізму використання бюджетних ресурсів належать: видатки, бюджетні кредити, бюджетні резерви, трансферти (міжбюджетні – дотації, субвенції; державні трансферти юридичним і фізичним особам), бюджетні інвестиції, витрати тощо.

Використання фінансових інструментів пов'язане з відповідними важелями, що визначають характер їхньої дії та відображають не рух

коштів, а характеризують параметри, умови і форми цього руху. За допомогою важелів встановлюється характер дії окремих інструментів.

Фінансові важелі є важливою та найбільш мобільною складовою бюджетного механізму. Важіль – це засіб, який може сприяти розвитку чого-небудь або пожвавити, підсилити діяльність чого-небудь при використанні певного методу.

Дія інструментів *механізму формування бюджетних ресурсів* посилюється або послаблюється такими *важелями*, як: ставки податків, ставки зборів, податкові пільги, податкові канікули, нормативи зарахування доходів до бюджетів різних рівнів, обсяг державного мита, орендна плата, плата за послуги бюджетних установ, частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, плата за розміщення тимчасово вільних коштів, проценти за користування бюджетним кредитом, фінансові нормативи бюджетної забезпеченості, умови здійснення запозичень, умови випуску цінних паперів, інші нормативи, стимули, санкції тощо.

До *важелів механізму використання бюджетних ресурсів* належать: посадові оклади, фінансові нормативи бюджетної забезпеченості, інші норми і нормативи, проценти за користування державними позиками, умови погашення запозичень, умови надання кредитів з бюджету, умови придбання цінних паперів, ліміти, резерви, стимули, санкції, штрафи, пені тощо.

Охарактеризуємо взаємозв'язок між методами, формами, інструментами та важелями бюджетного механізму.

Бюджетне прогнозування як метод бюджетного механізму – це науково-аналітичний процес оцінювання можливих варіантів формування і використання бюджетних ресурсів у перспективі. Результати аналізу є основою для вибору цілей – орієнтирів при розробленні проекту державного й місцевих бюджетів.

Бюджетне планування – це діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших учасників бюджетного процесу щодо конкретизації частки централізації ВВП, обсягів, джерел формування і напрямів використання бюджетних ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку держави.

Бюджетне регулювання – діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розмежування доходів і видатків між окремими ланками бюджетної системи, а також подальшого перерозподілу коштів між бюджетами з метою забезпечення бюджетними ресурсами власних державних та делегованих державою повноважень до органів місцевого самоврядування.

Бюджетний контроль – це сукупність заходів уповноважених контролюючих органів, спрямованих на забезпечення дотримання учасниками бюджетного процесу вимог бюджетного законодавства, які мають імперативний (виявлення порушень бюджетного законодавства, притягнення винних посадових осіб до відповідальності й відшкодування завданих збитків) і превентивний (попередження порушень бюджетної дисципліни, нераціонального та неефективного використання бюджетних ресурсів) характер.

За допомогою *трансфертного методу* бюджетного механізму, який передбачає формування бюджетних ресурсів у трансфертній формі, мобілізуються доходи бюджетів у вигляді трансфертів від урядів зарубіжних країн: кошти, отримані від секретаріату ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ або іншої міжнародної організації за участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, гранти (дарунки), надходження в межах програм допомоги ЄС (надходження в межах програм секторальної бюджетної підтримки ЄС, інша допомога) та міжбюджетні трансферти – кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

З огляду на те, що практично з усіх бюджетів одночасно надаються та до усіх бюджетів надходять дотації й субвенції, особливість міжбюджетних трансфертів як елементу бюджетного механізму полягає у тому, що вони є інструментом як механізму використання бюджетних ресурсів, так і механізму їхнього формування.

Надання міжбюджетних трансфертів відбувається у результаті перерозподілу ВВП під час використання централізованого фонду фінансових ресурсів. Тому вони відображаються у видатковій частині бюджету, з якого надаються, та слугують інструментом механізму використання бюджетних ресурсів (які сформовані за допомогою податкового, позикового і неподаткового методів). Водночас міжбюджетні трансферти є доходами бюджету, який їх отримує, а отже, вони належать до інструментів механізму формування бюджетних ресурсів. Власне кажучи, тому трансфертний метод акумулювання міжбюджетних трансфертів поряд із такими основними методами, як податковий та позиковий, до певної міри відіграє важливу, хоча і другорядну роль.

Дія трансфертів як інструменту бюджетного механізму посилюється або послаблюється такими фінансовими важелями, як: фінансові нормативи бюджетної забезпеченості (використовується для розрахунку освітньої субвенції), нормативне значення індексу податкоспроможності, при якому надається місцевому бюджету базова дотація або перераховується до державного бюджету реверсна дотація, коефіцієнт вирівнювання, умови використання субвенцій тощо.

Поряд із трансфертним методом виокремлюють податковий, неподатковий і позиковий методи формування бюджетних ресурсів, яким відповідають визначені фінансові форми (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Фінансові методи та форми механізму формування бюджетних ресурсів

Вид надходжень державного та місцевих бюджетів	**Метод формування бюджетних ресурсів**	**Форма формування бюджетних ресурсів**
Податки	податковий	податкова
Трансферти (міжбюджетні та від урядів зарубіжних країн)	трансфертний	трансфертна
Доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності, власні надходження бюджетних установ, інші неподаткові доходи бюджету	неподатковий	неподаткова
Доходи від продажу основного капіталу, від реалізації державних запасів і товарів, від продажу землі і нематеріальних активів		
Надходження до цільових фондів у складі бюджетів		
Надходження за рахунок повернення кредитів до бюджету		
Кошти від приватизації державного майна		
Надходження бюджету за рахунок зміни (зменшення) обсягів готівкових коштів		
Кошти від продажу цінних паперів та повернення бюджетних коштів з депозитів для управління ліквідністю		
Запозичення – позики банківських установ, міжнародних фінансових організацій, органів управління іноземних держав й ін.	позиковий	позикова

Практичне застосування *податкового методу* передбачає формування бюджетних ресурсів у податковій формі та використання фінансових інструментів бюджетного механізму – податків, зборів, які характеризуються безповоротністю, примусовістю справляння, надійністю, регулярністю і стабільністю надходження. Дія податків та зборів залежить від таких фінансових важелів, як: ставки податків, ставки зборів, нормативи зарахування податків до бюджетів різних рівнів, податкові пільги, податкові канікули, пеня, інші санкції за порушення податкового законодавства тощо.

За допомогою *неподаткового методу* бюджетного механізму мобілізуються бюджетні ресурси в неподатковій формі у вигляді доходів від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів і платежів, доходів від некомерційної господарської діяльності, власних надходжень бюджетних установ, інших неподаткових доходів бюджету; доходів від продажу основного капіталу, від реалізації державних запа-

сів та товарів, від продажу землі і нематеріальних активів; надходжень за рахунок повернення кредитів до бюджету; коштів від приватизації державного майна тощо.

При цьому використовуються такий інструмент, як неподаткові надходження, та важелі: обсяг державного мита, орендна плата, плата за послуги бюджетних установ, частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету, плата за розміщення тимчасово вільних коштів, процент за користування бюджетним кредитом тощо.

Практичне застосування *позикового методу* і позикової форми формування бюджетних ресурсів передбачає використання не менш важливих інструментів бюджетного механізму – позик, які характеризуються добровільністю залучення, поверненістю коштів, платністю, строковістю, тимчасовістю користування та невисокою передбачуваністю дії. Важелями впливу в системі державних запозичень є процентні ставки, умови випуску і погашення цінних паперів тощо.

Методи та форми механізму використання бюджетних ресурсів наведено у табл. 5.3.

Таблиця 5.3

Фінансові методи та форми механізму використання бюджетних ресурсів

Вид витрат державного та місцевих бюджетів	**Метод використання бюджетних ресурсів**	**Форма використання бюджетних ресурсів**
Видатки на державне управління, органи місцевого самоврядування; оборону; громадський порядок, безпеку, судову владу; економічну діяльність; охорону навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорону здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіту; соціальний захист	бюджетне забезпечення	бюджетне фінансування
Видатки для надання міжбюджетних трансфертів		
Витрати, зумовлені наданням кредитів з бюджету		бюджетне кредитування
Витрати бюджету, зумовлені погашенням запозичень		фінансування за борговими операціями (погашення боргових зобов'язань)
Витрати бюджету, зумовлені придбанням цінних паперів і розміщенням бюджетних коштів на депозитах для управління ліквідністю		фінансування за активними операціями
Витрати бюджету, зумовлені змінами (збільшенням) обсягів готівкових коштів		

Бюджетне забезпечення – це метод бюджетного механізму, за допомогою якого відбувається рух грошових потоків у формах бюджетного фінансування, бюджетного кредитування, фінансування за борговими та активними операціями, пов'язаний зі здійсненням витрат бюджету відповідного рівня з метою задоволення потреби органів державної влади і місцевого самоврядування у бюджетних ресурсах для належного виконання покладених на них функцій.

Практичне застосування бюджетного забезпечення як методу бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави поряд із його іншими складовими відображається не тільки в обсягах бюджетних ресурсів, спрямованих на забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування для реалізації їхніх функцій, тобто у витратах бюджету держави, а й в їхній структурі.

Бюджетне фінансування – це сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і використанням бюджетних ресурсів шляхом безповоротного та безоплатного їхнього надання розпорядникам бюджетних коштів (здійснення видатків) на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом і його розписом.

Процес бюджетного фінансування (встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам бюджетних коштів, виділення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів, взяття ними бюджетних зобов'язань та здійснення платежів) проводиться у встановленому Бюджетним кодексом України порядку.

Форми бюджетного фінансування: кошторисне фінансування, трансфертне фінансування.

Основними фінансовими інструментами бюджетного механізму, які при цьому застосовуються, є видатки бюджету (бюджетні асигнування), бюджетні резерви, трансферти (міжбюджетні – дотації, субвенції; державні трансферти юридичним і фізичним особам), бюджетні інвестиції тощо. До важелів, які діють у межах означених інструментів, належать: обсяг видатків, умови їхнього здійснення, умови надання трансфертів, посадові оклади, інші норми та нормативи, ліміти на витрачання бюджетних коштів, бюджетні резерви, санкції, штрафи, пені й ін.

На відміну від бюджетного фінансування, яке характеризується одностороннім рухом коштів, *бюджетне кредитування* – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає надання розпорядникам бюджетних коштів на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом та розписом бюджету, бюджетних ресурсів з бюджету відповідного рівня на поворотній, строковій і платній основах. Основним фінансовим ін-

струментом бюджетного механізму, який при цьому використовується, є бюджетні кредити, а важелем – умови надання кредитів з бюджету.

Фінансування за борговими операціями (погашення боргових зобов'язань) – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає повернення позичальником в особі органів державної влади та місцевого самоврядування за рахунок бюджетних ресурсів кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та / або випуску боргових цінних паперів.

Фінансування за активними операціями – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає здійснення витрат бюджету в результаті розміщення бюджетних ресурсів на депозитах, придбання цінних паперів, повернення бюджетних коштів на єдиний казначейський рахунок тощо.

Основним інструментом бюджетного механізму, який застосовується у процесі фінансування за борговими й активними операціями, є витрати бюджету, а важелями – умови погашення запозичень, придбання цінних паперів тощо.

Формування і функціонування бюджетного механізму неможливі без правового, інформаційного та організаційного забезпечення.

Правове забезпечення слід розуміти як сукупність прийнятих органами державної влади і місцевого самоврядування правових актів, які регламентують бюджетні відносини з приводу формування та використання бюджетних ресурсів. Сукупність правових актів, які: регулюють відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, звітування про їхнє виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства, питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства; визначають правові засади утворення та погашення державного і місцевого боргу, називається бюджетним законодавством.

Діапазон застосування фінансових методів, форм, інструментів та важелів бюджетного механізму обмежений бюджетним законодавством.

Інформаційне забезпечення – це сукупність форм документів, в яких відображається інформація (показники, методика їхнього розрахунку і т. ін.) щодо стану соціально-економічного розвитку держави, її діяльності, формування та використання бюджетних ресурсів тощо.

Організаційне забезпечення бюджетного механізму – це система органів державної влади і місцевого самоврядування, до повноважень яких належать розробка та прийняття рішень щодо управління бюджетними потоками і бюджетними ресурсами.

5.3. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетна система як складова фінансової системи України відіграє важливу роль у функціонуванні національної економіки та забезпеченні бюджетної безпеки. Обсяг бюджетних ресурсів, джерела їхнього формування і напрями використання, обсяг бюджетного дефіциту є важливими індикаторами стану фінансової системи держави, рівня самостійності та можливості органами державної влади і місцевого самоврядування належно виконувати визначені Конституцією України функції.

Правові засади функціонування бюджетної системи України, принципи її побудови, складові бюджету, види доходів та видатків державного і місцевих бюджетів, основи бюджетного процесу та міжбюджетних відносин визначаються насамперед Бюджетним кодексом України.

Бюджетна система – *це сукупність державного бюджету і місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устроїв та врегульована нормами права. Інакше кажучи, бюджетна система є сукупністю усіх бюджетів, які функціонують у країні з урахуванням бюджетного устрою.*

Бюджетний устрій – *це організація, принципи побудови і склад бюджетної системи, взаємозв'язки між окремими ланками, розподіл доходів та видатків між державним і місцевими бюджетами, правові основи функціонування бюджетів.*

Бюджетний устрій України визначається державним та адміністративно-територіальним устроями України (рис. 5.5).

Відповідно до Конституції за формою державного устрою Україна є унітарною державою. Це означає, що Україна – єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Особливість державного устрою України в тому, що до її складу як невід'ємна складова входить адміністративна автономія – Автономна Республіка Крим.

Країни з унітарною формою державного устрою мають дворівневу бюджетну систему (центральний та місцеві бюджети), а з федеральною формою державного устрою – трирівневу (центральний, місцеві бюджети і бюджети членів федерації).

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах:

- єдності та цілісності державної території;
- поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій.

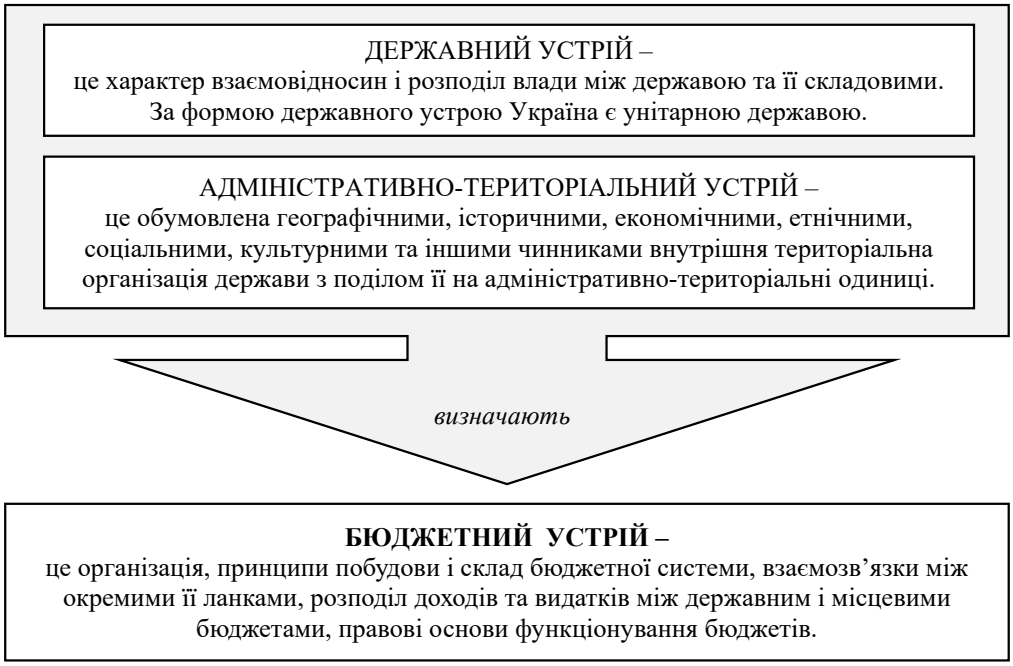

Рис. 5.5. Бюджетний устрій України

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Доцільно зазначити, що адміністративно-територіальний устрій відіграє важливу роль у державі:

- з урахуванням його особливостей побудована система державних органів влади та місцевого самоврядування;
- він сприяє ефективному управлінню економікою і соціально-культурним будівництвом на певній території та забезпеченню збалансованості соціально-економічного розвитку областей;
- дає змогу враховувати побажання населення у вирішенні питань територіального поділу і здійснення управління на місцях.

Структуру бюджетної системи України відображено на рис. 5.6.

Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До бюджетів місцевого самоврядування належать бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах (у разі утворення районних рад у місті).

Сукупність усіх бюджетів, які належать до складу бюджетної системи України, є Зведеним бюджетом України. У Зведеному бюджеті Укра-

їни містяться показники бюджетів, які використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

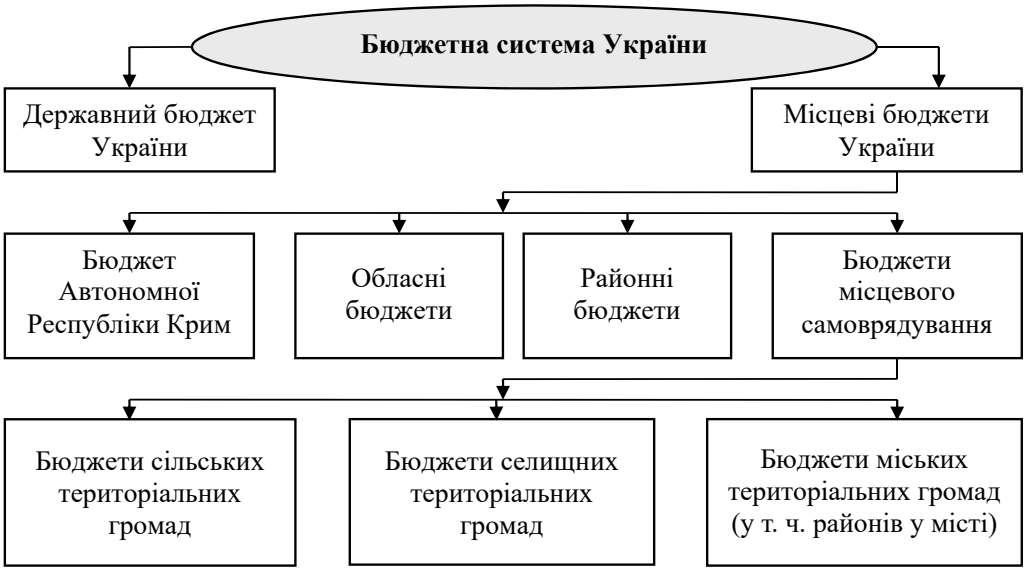

Рис. 5.6. Склад бюджетної системи України.

Зведений бюджет України містить показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей, міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на території Автономної Республіки Крим.

Зведений бюджет області містить показники обласного бюджету, районних бюджетів і бюджетів місцевого самоврядування на території цієї області.

Зведений бюджет міської територіальної громади, у складі якої утворені райони у місті, містить показники міського бюджету та бюджетів районів у місті (у разі утворення районних у місті рад).

Бюджетна система України ґрунтується на принципах, визначених у статті 7 Бюджетного кодексу України (рис. 5.7).

Принцип *єдності* означає, що єдність бюджетної системи України забезпечується єдиними правовою базою, грошовою системою, регулюванням бюджетних відносин і бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів усіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бюджетного процесу, його стадій та бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи,

забезпечує її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається в Конституції України щодо встановлення державного бюджету та бюджетної системи України винятково законами України.

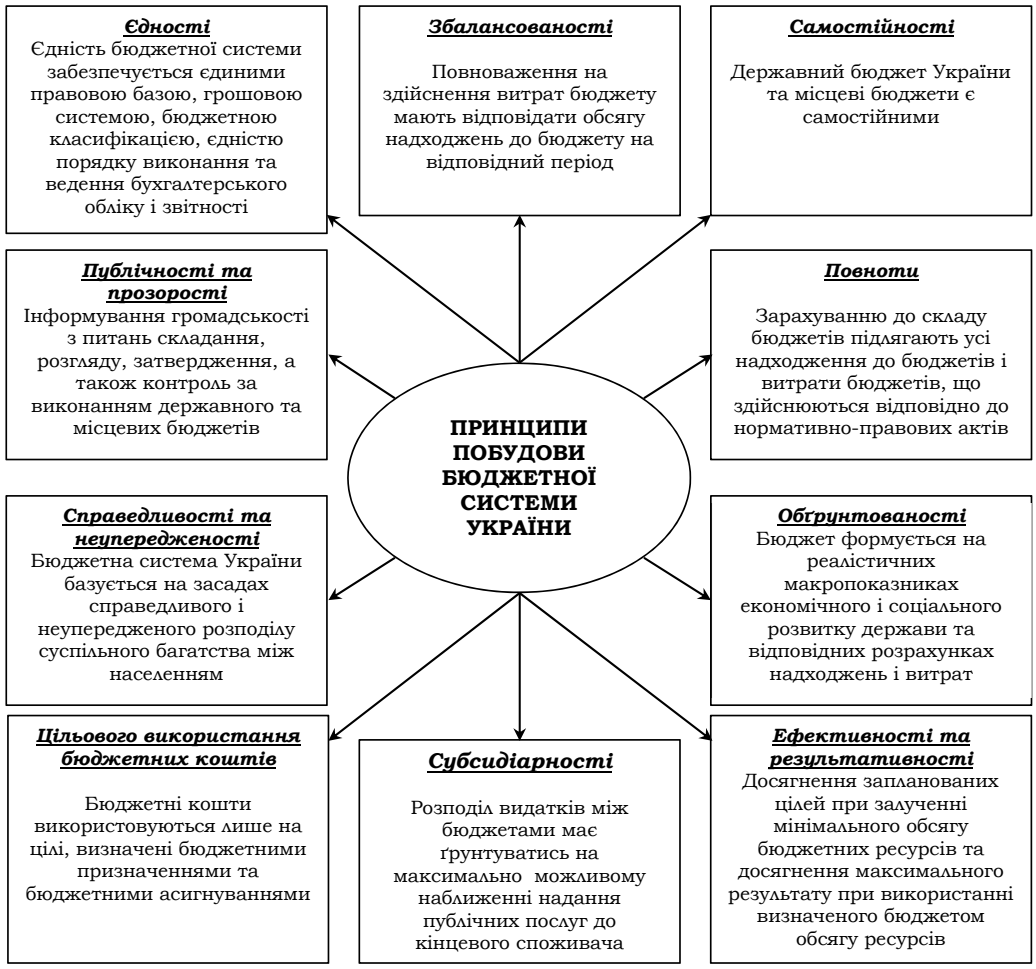

Рис. 5.7. Принципи побудови бюджетної системи України

Принцип *збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Дотримання означеного принципу передбачає забезпечення відповідності між обсягами витрат ресурсів відповідного бюджету, необхідних для забезпечення виконання функцій, які покладаються на органи державної влади і місцевого самоврядування, та надходжень бюджетних ресурсів із різних джерел за відповідний бюджетний період.

Принцип *самостійності* – Державний бюджет України і місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе

відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади АР Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади й органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади АР Крим й органів місцевого самоврядування на визначення напрямків використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради АР Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети.

Принцип *повноти* передбачає, що усі надходження і витрати бюджетних ресурсів, які здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, мають у повному обсязі відображатися у складових державного чи місцевого бюджету (загальний і спеціальний фонди). Цей принцип передбачає облік та зарахування до бюджету всіх без винятку надходжень і витрат, які мають акумулюватись на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Принцип повноти застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу.

Принцип *обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках з урахуванням діючих методик надходжень і витрат бюджету. Формування бюджетних показників проводиться на підставі Бюджетної декларації, а також затверджених стратегічних напрямків розвитку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

Принцип *ефективності та результативності* означає, що під час складання і виконання бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей та завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання публічних послуг при залученні мінімального обсягу бюджетних ресурсів і досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу ресурсів. Водночас принцип передбачає досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу проконтролювати досягнутий кінцевий результат від витрачання бюджетних коштів, підвищувати ефективність їхнього використання і найбільш повно задовольняти суспільні потреби за рахунок централізованих грошових фондів.

Принцип *субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання публічних послуг до їхнього безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найбільш ефективного надання публічних послуг безпосередньо споживачам. Бюджетна децентралізація дає змогу покращити виконання видаткових повноважень на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях зумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи і наданням міжбюджетних трансфертів.

Принцип *цільового використання бюджетних коштів* передбачає, що бюджетні кошти використовуються виключно на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями. За нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова і адміністративна відповідальність для розпорядників коштів.

Принцип *справедливості та неупередженості* означає, що бюджетна система України базується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами. За рахунок бюджетних ресурсів гарантується і забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, суспільних освітніх та медичних послуг незалежно від місця їхнього проживання як на стадії формування доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів та збалансуванні бюджетів.

Принцип *публічності та прозорості* передбачає інформування громадськості з питань бюджетної політики, складання, розгляду, затвердження і виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

5.4. Економічна сутність і склад доходів бюджетів

Доходи бюджету відіграють провідну роль у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру доходів впливають, з одного боку, обсяги і характер функцій держави, а з іншого – фінансові можливості держави, обмежені обсягами ВВП та оптимальним рівнем його централізації.

У Бюджетному кодексі України **доходи бюджету** визначено *як податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи*

трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ).

Одночасно у ньому трактуються **надходження бюджету** як *доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу / предʼявлення цінних паперів* (рис. 5.8).

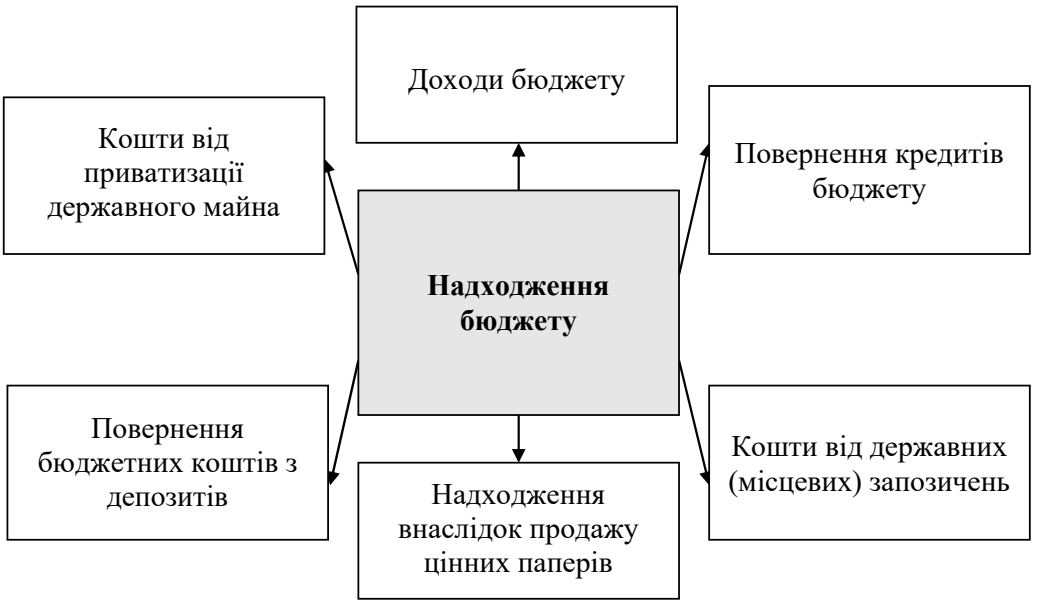

Рис. 5.8. Види надходжень бюджетних ресурсів відповідно до Бюджетного кодексу України

За економічною сутністю **доходи бюджетів** *можна вважати об'єктивним економічним явищем, яке пов'язане із сукупністю економічних відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого грошового фонду держави.* Доходи бюджету, з одного боку, є результатом розподільних процесів, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу з урахуванням функцій держави.

Доходи державного і місцевих бюджетів можна класифікувати за ознаками, відображеними на рис. 5.9.

З урахуванням груп доходів бюджету відповідно до бюджетної класифікації, визначеної Бюджетним кодексом України, виділяють податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, офіційні трансферти.

Рис. 5.9. Класифікація доходів державного та місцевих бюджетів

Кожну групу поділяють на окремі підгрупи та види.

1) ***Податкові надходження*** – передбачені Податковим кодексом України загальнодержавні та місцеві податки і збори. Вони охоплюють такі підгрупи:

Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості: податок на доходи фізичних осіб, військовий збір, податок на прибуток підприємств.

Податки на власність: податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів.

Рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів: рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів, рентна плата за спеціальне використання води, рентна плата за користування надрами загальнодержавного значення, рентна плата за користування надрами місцевого значення, рентна плата за користування радіочастотним ресурсом України, плата за використання інших природних ресурсів, рентна плата за транспортування.

Внутрішні податки на товари та послуги: акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції), акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів, податки на окремі категорії послуг, податок на додану вартість з вироблених в Україні товарів (робіт, послуг) з урахуванням бюджетного відшкодування, податок на додану вартість з ввезених на митну територію України товарів.

Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції: ввізне мито, вивізне мито, особливі види мита та сезонне мито, інші надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Збори на паливно-енергетичні ресурси.

Місцеві податки і збори: податок на майно, збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір, єдиний податок.

Інші податки та збори: екологічний податок, збір за забруднення навколишнього природного середовища.

2) ***Неподаткові надходження.***

Доходи від власності та підприємницької діяльності: частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, та дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна або комунальна власність; кошти, що перераховуються Національним банком України відповідно до Закону України «Про Національний банк України»; плата за розміщення

тимчасово вільних коштів державного бюджету; плата за розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів; інші надходження; кошти від використання (реалізації) частини виробленої продукції, що залишається у власності держави відповідно до угод про розподіл продукції, та / або кошти у вигляді грошового еквівалента такої державної частини продукції; надходження коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва.

Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності: плата за надання адміністративних послуг, плата за ліцензії у сфері діяльності з організації та проведення азартних ігор і за ліцензії на випуск та проведення лотерей, судовий збір та надходження від звернення застави у дохід держави, кошти, отримані за вчинення консульських дій, виконавчий збір, надходження від орендної плати за користування цілісним майновим комплексом та іншим державним майном, державне мито, єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України, орендна плата за водні об›єкти (їхні частини), що надаються в користування на умовах оренди Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, районними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, місцевими радами, портовий (адміністративний) збір, інші адміністративні збори та платежі, плата за виконання митних формальностей митними органами поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них.

Інші неподаткові надходження: кошти від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду (крім майна, конфіскованого за вчинення корупційного та пов›язаного з корупцією правопорушення), кошти від реалізації майна і надходження національної та іноземної валюти, конфіскованих за рішенням суду за вчинення корупційного та пов›язаного з корупцією правопорушення (крім надходжень до цільового фонду для забезпечення оборони і безпеки держави), надходження сум кредиторської та депонентської заборгованості підприємств, організацій та установ, щодо яких минув строк позовної давності, кошти від реалізації надлишкової космічної техніки військового та подвійного призначення, кошти від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів та інших державних органів, інші надходження, кошти, отримані як добровільні внески (благодійні пожертви) від фізичних та юридичних осіб приватного права та / або публічного права, для фінансового забезпечення заходів з відсічі збройної агресії проти України

та ліквідації її наслідків, національної безпеки та оборони, відновлення, підтримки і розвитку України, надання гуманітарної допомоги, доходи від операцій з кредитування та надання гарантій, збір на соціально-економічну компенсацію ризику населення, яке проживає на території зони спостереження, збори на обов›язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, платежі в умовах концесії, надходження коштів пайової участі у розвитку інфраструктури населеного пункту.

Власні надходження бюджетних установ: надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством; інші джерела власних надходжень.

3) ***Доходи від операцій з капіталом:*** надходження від продажу основного капіталу, надходження від реалізації державних запасів товарів, кошти від продажу землі і нематеріальних активів, податки на фінансові операції й операції з капіталом.
4) ***Офіційні трансферти:*** від органів державного управління (кошти, що надходять з інших бюджетів, дотації, субвенції); від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ.

Формування доходів бюджету відбувається в умовах функціонування розподільчих процесів та розширеного відтворення. Держава, враховуючи об'єктивні умови, внутрішні та зовнішні джерела, розробляє і використовує відповідний механізм формування бюджетних ресурсів, який охоплює різноманітні форми, методи, інструменти та важелі наповнення дохідної бази бюджету.

Особливості застосування фінансового інструментарію цього механізму залежать від обсягів національного багатства і ВВП країни, умов і методів господарювання, змісту та обсягу функцій держави, завдань, які вирішує суспільство на кожному конкретно взятому етапі свого розвитку, стану економіки, рівня добробуту громадян країни та інших чинників.

Форми і методи механізму формування бюджетних ресурсів мають враховувати умови та специфіку дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства, особливості впливу різних чинників, форм і методів організації та здійснення державного регулювання макроекономічних процесів, наявність економічних інтересів різних суспільних груп.

Структуру методів і джерел формування доходів бюджету та взаємозв'язок між ними відображено на рис. 5.10.

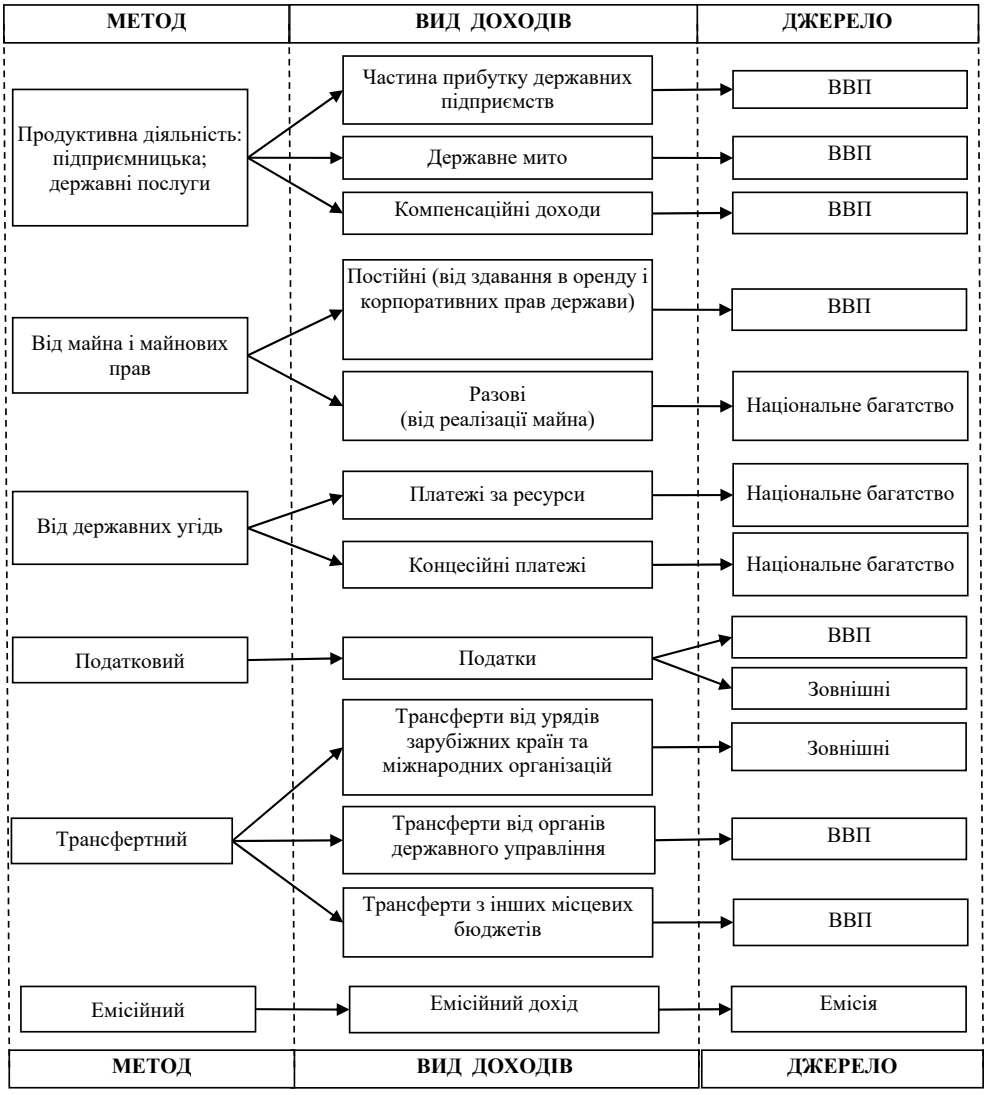

Рис. 5.10. Методи та джерела формування доходів бюджету

З метою збалансування бюджетів та забезпечення принципу самостійності кожної ланки бюджетної системи усі доходи розмежовуються між відповідними видами бюджетів.

Основним видом доходів державного бюджету є податки, суть яких передусім полягає у примусовому відчуженні державою частини новоутвореної вартості.

Відповідно до чинного законодавства, доходи державного бюджету містять дві важливі складові: доходи загального фонду і доходи спеціального фонду бюджету. До доходів Державного бюджету України,

відповідно до Бюджетного кодексу України, належать: податкові надходження; неподаткові надходження; доходи від операцій з капіталом; трансферти.

До доходів загального фонду Державного бюджету України відповідно до статті 29 Бюджетного кодексу України належать:

- 25% податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на відповідній території України (крім території міст Києва та Севастополя) та у розмірі 60% – на території міста Києва;
- податок на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів у вигляді процентів на поточний або депозитний (вкладний) банківський рахунок, процентів на вклад (депозит) члена кредитної спілки у кредитній спілці;
- військовий збір;
- збір з одноразового (спеціального) добровільного декларування;
- 90% податку на прибуток підприємств (крім податку на прибуток підприємств державної власності, що зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі, та податку на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності);
- 37% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування;
- 45% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);
- 70% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату, яка зараховується до загального фонду державного бюджету у повному обсязі);
- 95% рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та / або виключної (морської) економічної зони України, яка зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі);
- податок на додану вартість;
- акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції) (крім акцизного податку з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), що сплачується платниками, які зареєстровані в Автономній Республіці Крим, – до доходів бюджету Автономної Республіки Крим);
- акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції);
- ввізне мито;

– вивізне мито;
– особливі види мита та сезонне мито;
– рентна плата за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України;
– рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України;
– 45% екологічного податку (крім екологічного податку, що справляється за викиди в атмосферне повітря двоокису вуглецю стаціонарними джерелами забруднення, який зараховується до загального фонду державного бюджету у повному обсязі; екологічного податку, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та / або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їхніми виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк, який зараховується до спеціального фонду державного бюджету у повному обсязі);
– єдиний податок, платником якого є електронний резидент (е-резидент);
– частина чистого прибутку (доходу) державних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до державного бюджету відповідно до закону, та дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна власність;
– кошти, що перераховуються Національним банком України відповідно до Закону України «Про Національний банк України»;
– плата за розміщення тимчасово вільних коштів державного бюджету (крім коштів, отриманих вищими та професійно-технічними навчальними закладами від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право);
– кошти, отримані закордонними дипломатичними установами України як плата за розміщення належних їм бюджетних коштів на поточних рахунках іноземних банків;
– платежі, пов'язані з перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, відповідно до укладеної 28 травня 1997 р. Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;
– платежі, пов'язані з виконанням Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про участь Російської Федерації в розвитку соціально-економічної сфери міста Севастополя та інших населених пунктів, в яких дислокуються військові формування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;

– кошти від санкцій (штрафи, пеня тощо), що застосовуються відповідно до закону (крім штрафів, які зараховуються до доходів загального фонду бюджетів районних бюджетів, бюджетів територіальних громад);
– плата за надання адміністративних послуг (крім плати за надання інших адміністративних послуг, що справляється за місцем надання послуг, яка зараховується до доходів загального фонду районних бюджетів, бюджетів територіальних громад);
– адміністративний збір за державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень;
– 85% плати за надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також 85% плати за одержання інформації з інших державних реєстрів, держателем яких є центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;
– плата за скорочення термінів надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, а також плата за надання інших платних послуг, пов'язаних з державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державною реєстрацією юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців;
– плата за ліцензії на певні види господарської діяльності (крім плати, яка зараховується до доходів загального фонду районних бюджетів, бюджетів територіальних громад);
– адміністративний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (крім адміністративного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, що здійснюється виконавчими органами міських рад міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами рад територіальних громад, який зараховується до місцевих бюджетів за місцем надання послуг, та адміністративного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, що здійснюється виконавчими органами сільських, селищних, міс-

ких (міст районного значення) рад, який зараховується до місцевих бюджетів за місцем надання послуг;
– плата за сертифікацію оператора системи передачі електричної енергії, оператора газотранспортної системи;
– збори за підготовку до державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються прав автора на твір;
– плата за видачу дозволів на право ввезення на територію України, вивезення з території України або транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
– збір за видачу спеціальних дозволів на користування надрами та кошти від продажу таких дозволів;
– плата за видачу, переоформлення, продовження строку дії дозволів на користування ресурсами нумерації;
– плата за державну реєстрацію джерел іонізуючого випромінювання (реєстраційний збір);
– плата за оформлення посвідчення закордонного українця;
– кошти, отримані за вчинення консульських дій на території України, а також кошти, отримані за вчинення консульських дій за межами України;
– 50% виконавчого збору, стягнутого органами державної виконавчої служби;
– надходження від орендної плати за користування цілісним майновим комплексом та іншим державним майном (крім орендної плати, яка зараховується до власних надходжень бюджетних установ);
– єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;
– портовий (адміністративний) збір;
– плата за виконання митних формальностей органами доходів і зборів поза місцем розташування цих органів або поза робочим часом, установленим для них;
– кошти від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду, скарбів, які є пам'ятками історії та культури, майна, одержаного державою в порядку спадкування чи дарування;
– кошти від реалізації надлишкової космічної техніки військового та подвійного призначення;
– кошти від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів та інших державних органів;
– відрахування від суми коштів, витрачених на рекламу тютюнових виробів та / або алкогольних напоїв у межах України;

- 20% надходжень до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях;
- плата за подання скарги щодо процедур закупівлі до органу оскарження;
- кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівель як забезпечення їхньої тендерної пропозиції (пропозиції конкурсних торгів), які не підлягають поверненню цим учасникам в частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;
- кошти, отримані від учасника-переможця процедури закупівлі під час укладення договору про закупівлю як забезпечення виконання цього договору, які не підлягають поверненню учаснику-переможцю, в частині здійснення закупівель за рахунок коштів державного бюджету;
- кошти від реалізації продуктів утилізації твердого ракетного палива;
- плата за надання державних гарантій та кредитів (позик), залучених державою, і плата за користування кредитами (позиками), залученими державою;
- плата за користування кредитом з державного бюджету;
- відсотки за користування пільговим довгостроковим державним кредитом, наданим молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) та придбання житла;
- збори на обов'язкове державне пенсійне страхування, що, відповідно до закону, сплачуються при поданні ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів на клеймування державним пробірним клеймом до казенних підприємств пробірного контролю та під час набуття права власності на легкові автомобілі, з операцій придбавання (купівлі-продажу) нерухомого майна, з користування та надання послуг мобільного зв'язку;
- 90% концесійних платежів щодо об'єктів державної власності (крім концесійних платежів, що сплачуються у разі будівництва та експлуатації автомобільних доріг загального користування на умовах концесії, та частини концесійного платежу, що за рішенням концесієдавця сплачується на користь балансоутримувача відповідно до умов концесійного договору);
- одноразова фіксована плата, визначена концесійним договором, та кошти, що надійшли у результаті реалізації забезпечення конкурсної пропозиції відповідно до умов концесійного конкурсу (якщо вони не повертаються учаснику), щодо об'єктів державної власності;
- кошти від реалізації дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, отримані державною установою, уповноваженою на здійснення операцій з дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням;

– 80% коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок державного бюджету, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50% коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;
– 90% коштів від використання (реалізації) частини виробленої продукції, що залишається у власності держави відповідно до угод про розподіл продукції, та / або коштів у вигляді грошового еквівалента такої державної частини продукції (крім коштів від державної частини продукції, виробленої на ділянці надр у межах континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони України, що зараховуються до загального фонду державного бюджету в повному обсязі);
– 10% коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності до розмежування земель державної та комунальної власності; кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності після розмежування земель державної та комунальної власності, 10% коштів від викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності;
– кошти, отримані від секретаріату ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ або іншої міжнародної організації за участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;
– надходження в межах програм бюджетної підтримки Європейського Союзу;
– гранти на бюджетну підтримку від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій;
– кошти, що передаються до державного бюджету з місцевих бюджетів;
– інші доходи, які у встановленому порядку зараховуються до загального фонду державного бюджету.

До доходів спеціального фонду Державного бюджету України належать:

– акцизний податок з вироблених в Україні пального і транспортних засобів;
– акцизний податок з ввезених на митну територію України пального і транспортних засобів;
– ввізне мито на нафтопродукти і транспортні засоби та шини до них;
– ввізне мито, яке сплачується при поміщенні суден у митний режим тимчасового ввезення з умовним частковим звільненням від оподаткування митними платежами;

– судовий збір та надходження від звернення застави у дохід держави;
– плата за ліцензії на провадження діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор і за ліцензії на випуск та проведення лотерей (крім частини розміру плати за видачу ліцензії на провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей, яку встановлює Кабінет Міністрів України, яка сплачується ліцензіатами до бюджетів місцевого самоврядування за місцем розташування відповідного пункту розповсюдження державної лотереї та 50% плати за ліцензії на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор у гральних закладах казино і за ліцензії на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор у залах гральних автоматів, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням відповідного закладу);
– плата за проїзд автомобільними дорогами транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, вагові або габаритні параметри яких перевищують нормативні;
– 80% надходжень до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях;
– плата за проїзд платними автомобільними дорогами загального користування державного значення, крім випадків будівництва (нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту) та подальшої експлуатації відповідної автомобільної дороги загального користування на умовах концесії, якщо це передбачено умовами концесійного договору;
– 50% надходжень від адміністративно-господарських штрафів за порушення законодавства про автомобільний транспорт;
– 50% надходжень від адміністративних штрафів за правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (крім адміністративних штрафів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі);
– концесійні платежі, що сплачуються у разі будівництва та експлуатації автомобільних доріг загального користування на умовах концесії;
– 10% концесійних платежів щодо об'єктів державної власності (крім концесійних платежів, що сплачуються у разі будівництва та експлуатації автомобільних доріг загального користування на умовах концесії, та частини концесійного платежу, що за рішенням концесієдавця сплачується на користь балансоутримувача відповідно до умов концесійного договору);

– реєстраційний внесок щодо об'єктів державної власності, що сплачується відповідно до Закону України «Про концесію»;
– плата за використання автомобільних доріг загального користування транспортними засобами з повною масою 12 т і більше;
– адміністративні штрафи за правопорушення вантажовідправником вимог оформлення та внесення відомостей до товарно-транспортної накладної або інших визначених законодавством документів на вантаж, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення;
– 30% грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності;
– 15% плати за надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також 15% плати за одержання інформації з інших державних реєстрів, держателем яких є центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань;
– екологічний податок, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та / або за тимчасове зберігання радіоактивних відходів їхніми виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк;
– кошти, отримані відповідно до статті 8 Закону України «Про впорядкування питань, пов'язаних із забезпеченням ядерної безпеки» (включаючи надходження заборгованості минулих років за цими коштами), та дохід від розміщення цих коштів у цінні папери відповідно до статті 9 цього ж Закону України;
– збір на соціально-економічну компенсацію ризику населення, яке проживає на території зони спостереження;
– власні надходження бюджетних установ (у тому числі наукових установ Національної академії наук України і галузевих академій наук), що утримуються за рахунок державного бюджету, у тому числі орендна плата за користування військовим майном, майном Національної академії наук України і галузевих академій наук, 50% орендної плати за користування іншим майном, що належить бюджетним установам, які утримуються за рахунок державного бюджету;
– надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву;

– надходження від реалізації розброньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву;
– кошти від реалізації розвідувальними органами України надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна;
– надходження в межах програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ (крім тих, що зараховуються до доходів загального фонду державного бюджету);
– 50% виконавчого збору, стягнутого органами державної виконавчої служби;
– надходження до Фонду соціального захисту інвалідів;
– 10% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);
– 26% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування;
– 40% надходжень від адміністративних штрафів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі;
– надходження від реалізації майнових прав на використання фільмів, вихідних матеріалів фільмів та фільмокопій, створених за кошти Державного бюджету України; від реалізації суб'єктами кінематографії, які отримали від держави субсидії на створення (виробництво) фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів, майнових прав на використання таких фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів, вихідних матеріалів фільмів, телевізійних фільмів, телевізійних серіалів та фільмокопій, а також від реалізації майнових прав на використання фільмів та фільмових матеріалів, які, відповідно до планів виробництва Держкіно УРСР, Міністерства культури УРСР та їхніх правонаступників у 1953–1991 рр. створені (вироблені) за рахунок державних (бюджетних) коштів на державних кіностудіях та належать державі;
– платіж, що сплачується суб'єктом кінематографії за розгляд заяв щодо отримання державних субсидій на виробництво (створення) фільму (ігрового, анімаційного тощо), телевізійного фільму, телевізійного серіалу, для повернення частини кваліфікованих витрат, здійснених суб'єктом кінематографії при виробництві (створенні) фільму;
– 50% прибутків, отриманих від прокату та / або передачі прав на використання фільму (але не більше, ніж 50% отриманої суми державної підтримки), що сплачуються до державного бюджету протягом усього строку дії авторського права на фільм суб'єктом кінематографії,

який отримав державну субсидію на створення фільму у формах, передбачених пунктами 2 і 3 частини першої статті 7 Закону України «Про державну підтримку кінематографії в Україні», і на користь якого передано (відчужено) майнові права інтелектуальної власності, або особою, якій передано (відчужено) суб'єктом кінематографії, який створив фільм за такої державної підтримки, майнові права інтелектуальної власності на такий фільм у повному обсязі або частково і яка набула майнових прав на такий фільм;

– 45% рентної плати за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення);
– інші доходи, визначені законом про Державний бюджет України.

Якщо законом встановлено новий вид доходу державного бюджету, його зарахування до загального чи спеціального фонду визначається законом про Державний бюджет України на період до внесення відповідних змін до Бюджетного кодексу України.

Місцевий бюджет відповідно містить надходження і витрати на виконання повноважень органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Ці надходження і витрати становлять єдиний баланс відповідного бюджету.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансів місцевого самоврядування. За своїм змістом доходи бюджетів локального рівня формуються у процесі суспільного відтворення і мобілізуються органами місцевої влади як доходи відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Доходи місцевих бюджетів зараховуються до спеціального та загального фондів.

У Бюджетному кодексі України розмежовано склад доходів різних місцевих бюджетів.

Відповідно до статті 64 Бюджетного кодексу України, *до доходів загального фонду бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад* належать:

– 60% податку на доходи фізичних осіб (крім податку на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів), що сплачується (перераховується) на відповідній території (крім території міст Києва та Севастополя);
– 40% податку на доходи фізичних осіб (крім податку на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів), що сплачується (перераховується) на території міста Києва та зараховується до бюджету міста Києва; 100% податку на доходи фізичних осіб (крім податку на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів), що спла-

чується (перераховується) на території міста Севастополя та зараховується до бюджету міста Севастополя;
- 37% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- 45% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя користувачами води за місцем її забору;
- 25% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу, газового конденсату та бурштину), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- 3% рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та / або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;
- 5% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату), що зараховується за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;
- 30% рентної плати за користування надрами для видобування бурштину, що зараховується до місцевих бюджетів за місцезнаходженням (місцем видобутку) бурштину;
- плата за використання інших природних ресурсів, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
- державне мито, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем вчинення дій та видачі документів;
- акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів;
- 13,44% акцизного податку з виробленого в Україні та з ввезеного на митну територію України пального.

Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, зараховується до бюджетів місцевого самоврядування автоматично відповідно до часток, що визначаються щомісячно як співвідношення вартості реалізованих суб'єктами

господарювання роздрібної торгівлі тютюнових виробів, тютюну, промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, на відповідній території за звітний місяць до загальної вартості реалізованих суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі тютюнових виробів, тютюну, промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, за звітний місяць загалом по Україні.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, визначає частки для зарахування цього акцизного податку до бюджетів місцевого самоврядування з урахуванням даних реєстраторів розрахункових операцій та програмних реєстраторів розрахункових операцій, оприлюднює такі частки на своєму офіційному сайті та надає їх Казначейству України не пізніше 15 числа місяця, наступного за звітним. Казначейство України здійснює розподіл цього акцизного податку між відповідними бюджетами місцевого самоврядування не пізніше останнього робочого дня місяця, наступного за звітним;

- 10% податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки, який зараховується до бюджету міста Києва;
- податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності. Податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності, засновником яких є сільські, селищні, міські ради, зараховується до відповідних бюджетів;
- місцеві податки та збори, що сплачуються (перераховуються) згідно з Податковим кодексом України (крім єдиного податку, платником якого є електронний резидент (е-резидент);
- плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних місцевих рад, яка зараховується до відповідних бюджетів місцевого самоврядування;
- плата за ліцензії та сертифікати, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, коньячного і плодового та зернового дистиляту, спирту етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового, дистиляту виноградного спиртового, спирту-сирцю плодового, біоетанолу, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та рідин, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на право оптової торгівлі спиртом етиловим, спиртом етиловим ректифікованим виноградним, спиртом етиловим ректифікованим плодовим, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;

– плата за державну реєстрацію (крім адміністративного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;
– плата за ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами та рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
– плата за ліцензії на право роздрібної торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами та рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
– плата за ліцензії на виробництво пального, на право оптової торгівлі пальним, на право роздрібної торгівлі пальним, на право зберігання пального, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
– надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності, засновником яких є районні, міські ради, об'єднані територіальні громади;
– рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення; рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; рентна плата за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення; рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування). Такі платежі зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням (місцем розташування) відповідних природних ресурсів, а щодо водних об'єктів – за місцем податкової реєстрації платника рентної плати;
– плата за розміщення тимчасово вільних коштів відповідних бюджетів місцевого самоврядування (крім коштів, отриманих закладами професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право);
– орендна плата за водні об'єкти (їхні частини), що надаються в користування на умовах оренди Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, місцевими радами, яка зараховується до відповідних бюджетів місцевого самоврядування;

– кошти від реалізації безхазяйного майна (у тому числі такого, від якого відмовився власник або отримувач), знахідок, спадкового майна (у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття), майна, одержаного територіальною громадою в порядку спадкування чи дарування, а також валютних цінностей і грошових коштів, власники яких невідомі;
– частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету, в порядку, визначеному відповідними місцевими радами;
– плата за надання інших адміністративних послуг, що справляється за місцем надання послуг;
– адміністративний збір за державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень, що здійснюється виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, який зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем надання послуг;
– адміністративний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що здійснюється виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, який зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем надання послуг;
– плата за скорочення термінів надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а також плата за надання інших платних послуг, пов'язаних з такою державною реєстрацією, що здійснюється виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, який зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем надання послуг;
– штрафні санкції за порушення законодавства про патентування;
– адміністративні штрафи та штрафні санкції за порушення законодавства у сфері виробництва та обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального, що зараховуються за місцем вчинення порушення;
– 10% надходжень від адміністративних штрафів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, що зараховуються за місцем

фіксації правопорушення за допомогою відповідних технічних засобів-приладів контролю;
- адміністративні штрафи та інші штрафні санкції, що накладаються місцевими органами виконавчої влади та виконавчими органами місцевих рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;
- адміністративні штрафи, що накладаються органами електротранспорту (тролейбус, трамвай), уповноваженими законом розглядати справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням правил користування електротранспортом;
- штрафні санкції внаслідок невиконання укладених розпорядником бюджетних коштів договорів з суб'єктами господарювання на придбання товарів, робіт і послуг за рахунок коштів відповідних бюджетів місцевого самоврядування;
- кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівлі/спрощеної закупівлі як забезпечення їхньої тендерної пропозиції / пропозиції учасника спрощеної закупівлі, які не підлягають поверненню таким учасникам, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів відповідних бюджетів місцевого самоврядування;
- кошти, отримані від переможця процедури закупівлі / спрощеної закупівлі під час укладення договору про закупівлю як забезпечення виконання такого договору, які не підлягають поверненню учаснику, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів відповідних бюджетів місцевого самоврядування;
- 80% коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок бюджетів місцевого самоврядування, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50% коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;
- частина розміру плати за видачу ліцензії на провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей, яку встановлює Кабінет Міністрів України, яка сплачується ліцензіатами до бюджетів місцевого самоврядування за місцем розташування відповідного пункту розповсюдження державної лотереї;
- 50% плати за ліцензії на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор у гральних закладах казино і за ліцензії на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор у залах гральних автоматів, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням відповідного закладу;
- інші доходи, що підлягають зарахуванню до бюджетів місцевого самоврядування відповідно до законодавства.

До доходів загального фонду бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, згідно зі статтею 66 Бюджетного кодексу України, належать:

– 15% податку на доходи фізичних осіб (крім податку на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів), що сплачується (перераховується) на відповідній території;
– 10% податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки;
– податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності. Податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності, засновником яких є Верховна Рада Автономної Республіки Крим та обласні ради, зараховується відповідно до бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів;
– 45% рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення), що зараховуються до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів користувачами води за місцем її забору;
– 25% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату);
– 2% рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та / або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;
– плата за використання інших природних ресурсів, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів;
– акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), що сплачується платниками, які зареєстровані в Автономній Республіці Крим, – до доходів бюджету Автономної Республіки Крим;
– орендна плата за водні об'єкти (їх частини), що надаються в користування на умовах оренди Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, яка зараховується відповідно до бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів;
– частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету, у порядку, визначеному Верховною Радою Автономної Республіки Крим та обласними радами;
– плата за розміщення тимчасово вільних коштів бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів (крім коштів, отриманих ви-

щими та професійно-технічними навчальними закладами від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право);

- плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, яка зараховується відповідно до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів;
- плата за ліцензії та сертифікати, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, коньячного і плодового та зернового дистиляту, спирту етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового, дистиляту виноградного спиртового, спирту-сирцю плодового, біоетанолу, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та рідин, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на право оптової торгівлі спиртом етиловим, коньячним та плодовим, спиртом етиловим ректифікованим виноградним, спиртом етиловим ректифікованим плодовим, спиртом-сирцем виноградним, спиртом-сирцем плодовим, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за державну реєстрацію (крім адміністративного збору за проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань), що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів;
- плата за ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами та рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на право роздрібної торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами та рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;
- плата за ліцензії на виробництво пального, на право оптової торгівлі пальним, на право роздрібної торгівлі пальним, на право зберігання пального, що зараховується до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;

– адміністративні штрафи, що накладаються місцевими органами виконавчої влади або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;
– штрафні санкції внаслідок невиконання укладених розпорядником бюджетних коштів договорів із суб'єктами господарювання на придбання товарів, робіт і послуг за рахунок коштів бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів;
– надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності, засновником яких є Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради;
– кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівлі / спрощеної закупівлі як забезпечення їх тендерної пропозиції / пропозиції учасника спрощеної закупівлі, які не підлягають поверненню таким учасникам, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів;
– кошти, отримані від переможця процедури закупівлі/спрощеної закупівлі під час укладення договору про закупівлю як забезпечення виконання такого договору, які не підлягають поверненню учаснику, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів;
– 80% коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50% коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;
– інші доходи, що підлягають зарахуванню до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів відповідно до законодавства.
– До доходів загального фонду районних бюджетів (стаття 64-1 Бюджетного кодексу України) належать:
– податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності, засновником яких є районні ради;
– плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями;
– надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності, засновником яких є районні ради;
– орендна плата за водні об'єкти (їх частини), що надаються в користування на умовах оренди районними державними адміністраціями, районними радами;

- кошти, отримані від надання учасниками процедури закупівлі / спрощеної закупівлі як забезпечення їхньої тендерної пропозиції / пропозиції учасника спрощеної закупівлі, які не підлягають поверненню таким учасникам, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів районних бюджетів;
- кошти, отримані від переможця процедури закупівлі / спрощеної закупівлі під час укладення договору про закупівлю як забезпечення виконання такого договору, які не підлягають поверненню учаснику, у частині здійснення закупівель за рахунок коштів районних бюджетів;
- 80% коштів, отриманих підприємствами, установами та організаціями, що утримуються за рахунок районних бюджетів, за здані у вигляді брухту і відходів золото, платину, метали платинової групи, дорогоцінне каміння, і 50% коштів, отриманих цими підприємствами, установами та організаціями за здане у вигляді брухту і відходів срібло;
- адміністративний збір за державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень, що здійснюється районними державними адміністраціями, який зараховується до районних бюджетів за місцем надання послуг;
- адміністративний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що здійснюється районними державними адміністраціями, який зараховується до районних бюджетів за місцем надання послуг;
- плата за скорочення термінів надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб- підприємців та громадських формувань, а також плата за надання інших платних послуг, пов'язаних з такою державною реєстрацією, що здійснюється районними державними адміністраціями, яка зараховується до районних бюджетів за місцем надання послуг;
- частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету, у порядку, визначеному районними радами;
- штрафні санкції внаслідок невиконання укладених розпорядником бюджетних коштів договорів з суб'єктами господарювання на придбання товарів, робіт і послуг за рахунок коштів районних бюджетів;
- плата за надання інших адміністративних послуг, що справляється за місцем надання послуг;
- плата за розміщення тимчасово вільних коштів районних бюджетів;
- інші доходи, що підлягають зарахуванню до районних бюджетів відповідно до законодавства.

До загального фонду місцевих бюджетів належать трансферти, крім субвенцій, які зараховуються до надходжень бюджету розвитку місцевого бюджету.

Надходження спеціального фонду місцевих бюджетів (статті 69^{-1}, 71 Бюджетного кодексу України) охоплюють:

– надходження бюджету розвитку місцевих бюджетів:
  • дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки) господарських товариств, у статутних капіталах яких є майно Автономної Республіки Крим, комунальна власність;
  • плата за надання місцевих гарантій;
  • кошти пайової участі у розвитку інфраструктури населеного пункту, отримані відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»;
  • 10% коштів від використання (реалізації) частини виробленої продукції, що залишається у власності держави відповідно до угод про розподіл продукції, та / або коштів у вигляді грошового еквівалента такої державної частини продукції (крім коштів від державної частини продукції, виробленої на ділянці надр у межах континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони України), що розподіляються між місцевими бюджетами адміністративно-територіальних одиниць, на території яких знаходиться відповідна ділянка надр, у такому співвідношенні: 5% – до бюджету Автономної Республіки Крим або обласного бюджету; 5% – до відповідного бюджету місцевого самоврядування. Якщо ділянка надр розташована на території декількох адміністративно-територіальних одиниць, кошти між відповідними місцевими бюджетами розподіляються в межах встановленого співвідношення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;
  • концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності (крім частини концесійного платежу, що за рішенням концесієдавця сплачується на користь балансоутримувача відповідно до умов концесійного договору);
  • одноразова фіксована плата, визначена концесійним договором, та кошти, що надійшли у результаті реалізації забезпечення конкурсної пропозиції відповідно до умов концесійного конкурсу (якщо вони не повертаються учаснику), щодо об'єктів комунальної власності;
– кошти від відчуження майна, що належить Автономній Республіці Крим, та майна, що перебуває в комунальній власності, включаючи кошти від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них;
– 90% коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності

до розмежування земель державної і комунальної власності, при цьому від продажу земельних ділянок, які знаходяться на території Автономної Республіки Крим: 35% – до бюджету Автономної Республіки Крим, 55% – до сільських, селищних, міських бюджетів Автономної Республіки Крим; 90% коштів від викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності;
- капітальні трансферти (субвенції) з інших бюджетів;
- кошти від повернення кредитів, наданих з відповідного бюджету, та відсотки, сплачені за користування ними;
- місцеві запозичення, здійснені у порядку, визначеному Бюджетним кодексом України та іншими законами України;
- кошти, які передаються з іншої частини місцевого бюджету за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради (щодо коштів резервного фонду місцевого бюджету в частині витрат бюджету розвитку – за рішенням Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації, виконавчого органу відповідної місцевої ради);
- кошти від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, що зараховуються у розмірі: 100% – до бюджетів міст Києва та Севастополя, 25% – до бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, 75% – до бюджетів місцевого самоврядування (крім бюджетів міст Києва і Севастополя);
- реєстраційний внесок щодо об'єктів комунальної власності, що сплачується відповідно до Закону України «Про концесію»;
- 70% грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності, в тому числі: до бюджетів місцевого самоврядування (крім бюджетів міст Києва та Севастополя) – 50%, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим – 20%, бюджетів міст Києва та Севастополя – 70%;
- 55% екологічного податку, у тому числі: до бюджетів місцевого самоврядування (крім бюджетів міст Києва та Севастополя) – 25%, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим – 30%, бюджетів міст Києва та Севастополя – 55%;
- власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок відповідного місцевого бюджету;
- цільові та добровільні внески підприємств, установ, організацій і громадян до республіканського Автономної Республіки Крим та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища;
- надходження до цільових фондів, утворених Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами;

– субвенції, що надаються з інших бюджетів за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду таких бюджетів;
– повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів індивідуальним сільським забудовникам;
– повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) та придбання житла, а також пеня і відсотки за користування ними;
– надходження в межах програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ;
– інші надходження, визначені законом про Державний бюджет України.

Місцеві бюджети можуть отримувати з державного бюджету такі види трансфертів (кошти, які безоплатно і безповоротно передаються до місцевих бюджетів з державного бюджету або з інших місцевих бюджетів), перелік яких наведено на рис. 5.11.

Види трансфертів, які місцеві бюджети можуть отримувати з державного бюджету:

– базова дотація;

– додаткова дотація на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів внаслідок надання пільг, встановлених державою;

– додаткова дотація на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я;

– субвенція на виконання інвестиційних проектів;

– освітня субвенція;

– субвенція на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами;

– субвенція на фінансування заходів соціально-економічної компенсації ризику населення, яке проживає на території зони спостереження;

– субвенція на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах;

– інші додаткові дотації та інші субвенції

Рис. 5.11. Види трансфертів, які місцеві бюджети можуть отримувати з державного бюджету

5.5. Економічна сутність і склад видатків бюджетів

Якісне виконання державою своїх функцій може бути забезпечене за рахунок відповідних обсягів та оптимальної структури видатків бюджетів. Тому проблеми використання бюджетних видатків у стимулюванні соціально-економічних процесів, раціонального розподілу видатків між окремими ланками бюджетної системи були завжди предметом особливої уваги з боку суспільства. Адже саме за рахунок видатків бюджетів держава забезпечує розвиток пріоритетних галузей економіки, соціально-культурної сфери, підтримує належний рівень соціального захисту населення, обороноздатності країни та діяльність органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування.

Загальноприйнятим в економічній теорії та практиці є визнання провідної ролі видатків бюджетів у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру видатків бюджетів впливають обсяги і характер функцій держави, адже в умовах товарно-грошових відносин будь-яка держава повноцінно зможе виконувати свої функції, маючи для цього необхідну суму бюджетних ресурсів.

В економічній літературі не припиняються наукові дискусії щодо функцій держави, які є похідними від потреб і прав людей, та ключових факторів її соціально-економічного розвитку. Зарубіжні та вітчизняні економісти, праці яких присвячені дослідженню впливу держави на суспільні процеси, з метою оцінювання її ролі виокремлюють соціальну, економічну, управлінську та оборонну функції держави. Для реалізації означених функцій держава здійснює операційну, інвестиційну та фінансову діяльність.

Особливостями функцій органів державної влади та місцевого самоврядування є те, що:

- вони є взаємопов'язаними;
- результативність їхньої реалізації, яка великою мірою залежить від відповідного до потреби обсягу фінансових ресурсів, впливає на соціально-економічний розвиток держави;
- їхня реалізація регламентується правовими актами;
- основним джерелом їхнього фінансового забезпечення є бюджетні ресурси, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП (як України, так і зарубіжних країн), реалізації національного багатства. Для реалізації:
  - *соціальної функції* держави з бюджетів різних рівнів здійснюються витрати на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, духо-

вний і фізичний розвиток, житлово-комунальне господарство, охорону навколишнього природного середовища;
- *оборонної* – витрати на оборону;
- *економічної* – витрати на економічну діяльність;
- *управлінської* – витрати на загальнодержавні функції, громадський порядок, безпеку та судову владу, витрати бюджету, зумовлені погашенням запозичень, розміщенням бюджетних ресурсів на депозитах, придбанням цінних паперів та т. ін.

Тому важливим завданням фінансової науки і практики є формування концептуальних підходів до трактування сутності видатків бюджетів, їхнього змісту й форм.

Згідно з Бюджетним кодексом України, **видатки бюджету** – *це кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом.*

До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їхнього бюджетного відшкодування; компенсація частини суми штрафних (фінансових) санкцій, що перераховується покупцям (споживачам) за рахунок штрафних (фінансових) санкцій, застосованих органами, що контролюють справляння надходжень бюджету, за наслідками проведеної перевірки за зверненням або скаргою покупця (споживача) про порушення платником податків установленого порядку проведення розрахункових операцій.

За економічною сутністю **видатки бюджету** – *це об'єктивні економічні відносини, які пов'язані з розподілом і використанням централізованого фонду грошових ресурсів держави, що є завершальним етапом перерозподільчих процесів за допомогою бюджетних відносин.*

Витрати бюджету – *видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів* (рис. 5.12).

Видатки бюджету, зумовлені суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни.

У процесі використання коштів бюджетного фонду держава вступає у відносини з:
- підприємствами, організаціями та установами з приводу їхнього фінансування;
- фізичними особами, громадянами країни з приводу виплат, пов'язаних із соціальними гарантіями;

– юридичними і фізичними особами, іноземними державами, міждержавними об'єднаннями з приводу повернення державних позик і сплати відсотків;
– органами місцевого самоврядування з приводу бюджетного регулювання;
– іншими суб'єктами відповідно до чинного законодавства.

Рис. 5.12. Види витрат бюджетних ресурсів відповідно до Бюджетного кодексу України

Сукупність цих грошових відносин становить зміст видатків бюджетів як об'єктивного економічного поняття.

Функціональне призначення видатків бюджетів як їхньої невід'ємної компоненти доцільно розглядати в їхній єдності з призначенням державного і місцевих бюджетів. З огляду на це вважаємо, що функціональне призначення видатків бюджетів полягає у таких їхніх ролях:
– забезпечуюча – у результаті розподілу і перерозподілу грошових фондів органів державної влади та місцевого самоврядування здійснюється фінансування їхніх повноважень;
– регулююча – у результаті здійснення видатків державного і місцевих бюджетів відбувається регулювання соціально-економічного розвитку держави, регіонів і територіальних громад за допомогою цього фінансового інструменту;
– стимулююча – обсяг і пріоритети видатків бюджетів мають здатність стимулювати інвестиційну активність держави, регіонів і територіальних громад, діяльність суб'єктів управління публічними фінансами.

До основних *принципів здійснення видатків бюджетів* належать:

1) актуальність, обґрунтованість і плановість – видатки бюджетів мають передбачатися на фінансування актуальних бюджетних програм, мета яких відповідає цілям державної політики у відповідних сферах, перелік яких обґрунтовано і визначено у Бюджетній декларації (прогнозі місцевого бюджету) і законі про Державний бюджет України (рішенні про місцевий бюджет);
2) публічність і цільове використання бюджетних ресурсів – встановлення бюджетних асигнувань конкретним розпорядникам бюджетних коштів певного бюджету для взяття бюджетних зобов'язань і здійснення платежів має відбуватися виключно на цілі, визначені бюджетними призначеннями відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку держави, регіонів, територій, а інформація про ці операції має бути доступною, відкритою, своєчасною і деталізованою;
3) ефективне витрачання бюджетних ресурсів й об'єктивне оцінювання ефективності – під час використання бюджетних ресурсів необхідно: враховувати результати від витрачання бюджетних ресурсів (отримані на основі об'єктивного оцінювання бюджетних програм) у процесі встановлення бюджетних асигнувань конкретним розпорядникам бюджетних коштів для взяття бюджетних зобов'язань і здійснення платежів; забезпечити відповідність цілей, визначених бюджетними призначеннями, пріоритетам соціально-економічного розвитку держави, регіонів, територій.

Поряд із визначенням принципів здійснення видатків бюджетів важливе значення мають ідентифікація і характеристика їхніх форм.

Поточні та капітальні (бюджетні інвестиції) видатки бюджетів здійснюються у формі кошторисного фінансування, а надання з бюджету трансфертів (дотацій, субвенцій) – у формі трансфертного фінансування.

Кошторисне фінансування – це виділення державою бюджетних ресурсів відповідно до затверджених бюджетів та бюджетних розписів суб'єктам господарювання (розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів) на цілі, передбачені їхніми основними фінансовими планами – кошторисами. У складі кошторисного фінансування можна виокремити бюджетне інвестування як процес фінансування інвестиційної діяльності органів місцевого самоврядування.

Трансфертне фінансування здійснюється шляхом передачі безповоротно і безоплатно міжбюджетних трансфертів з одного бюджету до іншого (дотацій, субвенцій).

Принципи, форми здійснення та функціональне призначення видатків бюджетів візуалізовано за допомогою рис. 5.13.

Рис. 5.13. Принципи, форми здійснення та функціональне призначення видатків бюджетів

Видатки бюджетів характеризуються певними спільними і відмінними рисами, що дає можливість здійснювати їхню наукову класифікацію (табл. 5.4).

Так, *за роллю і місцем видатків у виробництві ВВП* їх можна поділити на дві групи: видатки, пов'язані з розвитком виробничої сфери, і видатки, за допомогою яких забезпечуються функціонування і розвиток сфери суспільних послуг. Обидва напрями для держави мають важливе значення і є об'єктивно необхідними.

Будучи організатором відносин у виробничій сфері та власником виробничих засобів, держава зобов'язана вкладати кошти у розвиток тих підприємств та галузей, які визначають її могутність. Адже такі затрати швидко окупляться, сприяють значному збільшенню ВВП, що є матеріальною основою бюджету. Поряд з цим значну частину бюджетних коштів держава змушена вкладати у розвиток сфери суспільних послуг, що слугують основною умовою її функціонування. Освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, оборона, управління є тими підвалинами, які забезпечують існування та розвиток держави, якісне виконання нею своїх функцій.

Залежно *від ролі у відтворювальних процесах* видатки бюджетів поділяють на поточні і капітальні. Поточними вважаються видатки, які спрямовані на забезпечення простого відтворення і які стосуються по-

точної діяльності перехідної мережі підприємств, організацій та установ. Капітальні видатки – це видатки розвитку, які пов'язані з розширеним відтворенням і які стосуються фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. Використовуючи такий поділ видатків, Бюджетним кодексом України передбачена можливість формування поточного бюджету і бюджету розвитку.

Таблиця 5.4

Класифікація видатків бюджету держави

Класифікаційна ознака	Види видатків
За роллю і місцем видатків у виробництві ВВП	Видатки, спрямовані на розвиток виробничої сфери, та видатки, за допомогою яких забезпечується розвиток сфери суспільних послуг
За роллю у відтворювальних процесах	Поточні та капітальні видатки
За рівнями бюджетної системи	Видатки державного бюджету, видатки обласних бюджетів, видатки бюджету АР Крим, видатки районних бюджетів, видатки бюджетів територіальних громад міст, сіл, селищ
За функціональним призначенням	Видатки на управління (державне управління, правоохоронна діяльність та забезпечення безпеки), видатки на оборону, видатки соціального призначення (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення, культура і мистецтво, засоби масової інформації, фізична культура і спорт, житлово-комунальне господарство, охорона навколишнього природного середовища), видатки на економічну діяльність (будівництво, сільське і лісове господарство, рибне господарство та мисливство, транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації та інформатика, інші послуги, пов'язані з економічною діяльністю)
За складовими бюджету	Видатки загального фонду, видатки спеціального фонду
За бюджетними програмами	Видатки на фінансування різних бюджетних програм
За ознакою головного розпорядника бюджетних коштів	Видатки на фінансування функцій різних головних розпорядників бюджетних коштів
За характером проведення і списання	Касові і фактичні видатки
За характером повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування	Видатки, які визначаються функціями держави і не можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню; видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню; видатки на реалізацію прав та обов'язків місцевого самоврядування, які мають місцевий характер

За рівнями бюджетної системи розрізняють видатки Державного бюджету України та видатки місцевих бюджетів. Обсяги та спрямування видатків першої групи визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, а другої – рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

За функціональним призначенням видатки бюджетів, відповідно до функцій держави, поділяються на десять груп, зокрема: загальнодержавні функції; оборону; громадський порядок, безпеку та судову владу; економічну діяльність; охорону навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорону здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіту; соціальний захист та соціальне забезпечення. Співвідношення видатків між цими групами визначається спрямованістю бюджетної політики. У зв'язку з необхідністю соціального захисту громадян з низьким рівнем доходів у сучасних умовах найбільша частка видатків спрямовується на соціальний захист та соціальне забезпечення.

Процес розробки та виконання бюджетних програм та забезпечення бюджетних повноважень вимагає у класифікації застосовувати таку ознаку, як *відомче призначення (за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів).* Класифікація видатків за відомчим призначенням здійснюється відповідно до відомчої класифікації, де кількість груп залежить від кількості головних розпорядників бюджетних коштів.

Програмне призначення передбачає поділ видатків *за* відповідними *бюджетними програмами.* Перелік програм та обсягів різних видатків на їхнє виконання щорічно визначаються законом про Державний бюджет України, рішеннями місцевих рад про відповідні бюджети.

За характером проведення і списання видатки бюджетів поділяють на касові і фактичні. Касовими вважаються грошові видатки бюджету і бюджетних установ, тобто оплата з реєстраційних чи інших рахунків розпорядників бюджетних коштів іншим суб'єктам, виплата грошових коштів з каси на видатки, передбачені бюджетом. Фактичні видатки – це дійсні витрати установ. Як правило, касові і фактичні видатки не збігаються.

Видатки на здійснення повноважень, які виконуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, поділяються на три групи. Види цих видатків подано у табл. 5.5.

Суттєвого значення в процесі розподілу видатків між окремими видами бюджетів набуває обґрунтованість їхнього розмежування на основі принципу субсидіарності, тобто з урахуванням критеріїв повноти надання гарантованих послуг та наближення їх до безпосереднього споживача.

Видатки Державного бюджету України передбачають бюджетні призначення, встановлені законом про Державний бюджет України на конкретні цілі, пов'язані з реалізацією програм та заходів.

Таблиця 5.5

Види та джерела здійснення видатків бюджетів

Види видатків бюджетів	Джерела здійснення видатків
1. Видатки на забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, а також інші передбачені БКУ видатки, які не можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим та місцевому самоврядуванню	Кошти Державного бюджету України
2. Видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим та місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їхнього виконання на основі принципу субсидіарності	Кошти місцевих бюджетів, у тому числі трансферти з державного бюджету
3. Видатки на реалізацію прав та обов'язків Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України	

До видатків, які здійснюються з Державного бюджету України (стаття 87 Бюджетного кодексу України), належать видатки на:

1) *державне управління*: законодавчу і виконавчу владу, Президента України;
2) *судову владу*;
3) *міжнародну діяльність*;
4) *наукову і науково-технічну діяльність*;
5) *національну оборону* (крім заходів та робіт з мобілізаційної підготовки місцевого значення);
6) *правоохоронну діяльність, забезпечення безпеки держави та цивільний захист населення і територій* (крім заходів у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в межах повноважень органів місцевого самоврядування);
7) *забезпечення функціонування установ та закладів Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів, органів цивільного захисту, які перебувають у державній власності;*
8) *освіту*:
   а) загальну середню освіту: спеціалізовані мистецькі школи (школи-інтернати), школи-інтернати (ліцеї-інтернати) спортивного профілю, військові (військово-морські) ліцеї, ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою, наукові ліцеї, наукові ліцеї-інтернати державної власності згідно з переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України; школи соціальної реабілітації державної власності;

б) професійну (професійно-технічну) освіту (на оплату послуг з підготовки кадрів на умовах державного замовлення у закладах професійної (професійно-технічної) освіти);

в) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах державного замовлення у закладах вищої освіти державної та приватної власності, вартість освітніх послуг яких встановлюється з урахуванням законодавства про індикативну собівартість) та фахову передвищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців на умовах державного замовлення структурними підрозділами та відокремленими структурними підрозділами закладів вищої освіти державної власності, що не мають статусу юридичної особи);

г) післядипломну освіту (на оплату послуг з підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах державного замовлення);

ґ) заклади позашкільної освіти та заходи з позашкільної роботи з дітьми згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

9) *охорону здоров'я*:

а) програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

б) державні програми громадського здоров'я та заходи боротьби з епідеміями;

в) державні програми розвитку та підтримки закладів охорони здоров'я, що перебувають у державній власності, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

г) програму державних гарантій медичного обслуговування населення;

д) державні програми та заходи у сфері охорони здоров'я, що здійснюються державними установами, державними науковими установами охорони здоров'я, які належать відповідно до сфери управління Національної академії наук України, Національної академії медичних наук України, Державного управління справами, державними закладами охорони здоров'я, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціальної політики, у разі, якщо такі заклади не уклали з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері дер-

жавних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, договір про медичне обслуговування населення за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

10) *соціальний захист та соціальне забезпечення:*

а) виплату пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їхніх сімей, пенсій військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, іншим особам, визначеним законом; сплату до Пенсійного фонду України страхових внесків за окремі категорії осіб, передбачені законом; виплату доплат, надбавок, підвищень до пенсій, додаткових пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, встановлених законом, державної соціальної допомоги на догляд особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю, а також на покриття різниці між розміром пенсії, обчисленим відповідно до статті 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та розміром пенсії, обчисленим відповідно до статті 27 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

б) державні програми соціальної допомоги (грошова допомога особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, та особам, яким надано тимчасовий захист; компенсації на медикаменти; програма протезування; програми і заходи із соціального захисту осіб з інвалідністю, у тому числі програми і заходи Фонду соціального захисту інвалідів; відшкодування збитків, заподіяних громадянам; заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, та розміщенням іноземців і осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України; щорічна разова грошова допомога ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань; довічні державні стипендії; кошти, що передаються до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування; програми соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, інші види цільової грошової допомоги, встановлені законом);

в) державну підтримку громадських об'єднань осіб з інвалідністю і ветеранів на виконання загальнодержавних програм (проектів, заходів) згідно з порядком, визначеним Кабінетом Міністрів України;

г) державні програми і заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

ґ) державну підтримку молодіжних та дитячих громадських організацій на виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

е) забезпечення функціонування реабілітаційних закладів для осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

є) інші програми в галузі соціального захисту та соціального забезпечення, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

ж) компенсацію дефіциту коштів Пенсійного фонду України для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (перевищення видатків над доходами, у тому числі з урахуванням резерву коштів Пенсійного фонду України);

з) державну підтримку громадських об'єднань на виконання заходів щодо національно-патріотичного виховання;

и) житлові субсидії населенню та пільги на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та рідкого пічного побутового палива, скрапленого газу окремим категоріям громадян, що надаються: ветеранам війни; особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; постраждалим учасникам Революції Гідності; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; жертвам нацистських переслідувань; ветеранам військової служби; ветеранам органів внутрішніх справ; ветеранам Національної поліції; ветеранам податкової міліції; ветеранам державної пожежної охорони; ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби; ветеранам служби цивільного захисту; ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; вдовам (вдівцям) померлих (загиблих) ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів

Національної поліції, ветеранів податкової міліції, ветеранів державної пожежної охорони, ветеранів Державної кримінально-виконавчої служби, ветеранів служби цивільного захисту та ветеранів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; звільненим зі служби за віком, через хворобу або за вислугою років військовослужбовцям Служби безпеки України; особам, звільненим із служби цивільного захисту за віком, через хворобу або за вислугою років, та які стали особами з інвалідністю під час виконання службових обов'язків; звільненим з військової служби особам, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби; батькам та членам сімей військовослужбовців, військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби; батькам та членам сімей осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які загинули (померли) або зникли безвісти під час виконання службових обов'язків; реабілітованим громадянам, які стали особами з інвалідністю внаслідок репресій або є пенсіонерами; депортованим особам, які повернулися в Україну на постійне проживання; громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; дружинам (чоловікам) та опікунам (на час опікунства) дітей померлих громадян, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; пенсіонерам з числа спеціалістів із захисту рослин; громадянам відповідно до статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, статті 29 Закону України «Про культуру», статті 30 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», статті 28 Закону України «Про музеї та музейну справу», статті 57 Закону України «Про освіту»; дітям війни; багатодітним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, враховуючи тих, над якими встановлено опіку чи піклування; доставку громадянам повідомлень про призначення (непризначення), відмову у призначенні житлової субсидії;

і) допомогу сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, особам з інвалідністю з дитинства, дітям з інвалідністю, тимчасову державну допомогу дітям, допомогу по догляду за особами з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інва-

лідністю, державну соціальну допомогу на догляд (крім державної соціальної допомоги на догляд особам, зазначеним у статті 7 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»), щомісячну компенсаційну виплату непрацюючій працездатній особі, яка доглядає за особою з інвалідністю I групи, а також за особою, яка досягла 80-річного віку, тимчасову державну соціальну допомогу непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату, виплату державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», оплату послуг із здійснення патронату над дитиною та виплату соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримку малих групових будинків;

11) *культуру і мистецтво*:
   а) державні культурно-освітні програми (національні музеї, національні та державні бібліотеки, заповідники, національні та державні культурно-просвітницькі центри, міжнародні культурні зв'язки, державні культурно-освітні заходи, державна підтримка національних театрів, художніх колективів та їхніх дирекцій, концертних, національних та державних циркових організацій державної форми власності, культурно-мистецькі заходи національних творчих спілок) згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;
   б) державну підтримку кінематографії;
   в) державну архівну справу та страховий фонд документації;
12) *програми підтримки національних і державних телерадіокомпаній, суспільного телебачення і радіомовлення, преси, книговидання, державних інформаційних агентств;*
13) *фізичну культуру і спорт:*
   а) державні програми з розвитку фізичної культури і спорту (забезпечення діяльності національних збірних команд, проведення спортивних заходів державного і міжнародного рівня, підготовка і участь національних збірних команд у міжнародних змаганнях з олімпійських та неолімпійських видів спорту, у тому числі в Олімпійських іграх, Європейських іграх, Юнацьких Олімпійських іграх, Всесвітніх іграх з неолімпійських видів спорту, забезпечен-

ня діяльності закладів фізичної культури і спорту всеукраїнського рівня, фінансова підтримка баз олімпійської підготовки та всеукраїнських громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування згідно з переліками, затвердженими Кабінетом Міністрів України);

б) державні програми з розвитку фізичної культури, спорту, фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю (центри державного значення з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю, проведення навчально-тренувальних зборів, всеукраїнських змагань з видів спорту для осіб з інвалідністю, заходів з фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю, утримання національних збірних команд з видів спорту для осіб з інвалідністю, забезпечення їх підготовки та участі в міжнародних змаганнях (включаючи Паралімпійські та Дефлімпійські ігри), фінансова підтримка паралімпійського руху та баз паралімпійської і дефлімпійської підготовки згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

14) *державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;*
15) *програми реставрації пам'яток архітектури, спорудження (створення) пам'ятників і монументів державного значення;*
16) *державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;*
17) *державні інвестиційні проекти;*
18) *державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, запобігання виникненню та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха;*
19) *створення та поповнення державних запасів і резервів;*
20) *обслуговування державного боргу;*
21) *проведення виборів у випадках, передбачених законом, та всеукраїнських референдумів;*
22) *виплати за державними деривативами;*
23) *державне фінансове забезпечення політичних партій у формах, визначених законом;*
24) *інші програми, які мають виключно державне значення.*

Видатки місцевих бюджетів здійснюються відповідно до розмежування видатків між бюджетами, визначеного Бюджетним кодексом України, для виконання повноважень органів місцевого самоврядування.

У Бюджетному кодексі України наведено:

- *перелік видатків, які можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів* – це видатки на реалізацію прав та обов'язків місцевого самоврядування, які мають місцевий характер;
- *переліки видатків, які можуть здійснюватися виключно з бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад чи здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів*, – це видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню.

До видатків, що здійснюються з бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад (стаття 89 Бюджетного кодексу України), належать видатки на:

1) *освіту*:

а) дошкільну освіту;

б) загальну середню освіту:

– ліцеї (засновником яких є міська, селищна, сільська рада), початкові школи, гімназії;

– міжшкільні ресурсні центри;

– заклади спеціалізованої освіти: мистецькі, спортивні, військові (військово-морські, військово-спортивні), наукові ліцеї, ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою (крім закладів, які фінансуються з державного і обласних бюджетів);

– дитячі будинки, навчально-реабілітаційні центри (якщо не менше 70% кількості учнів дитячих будинків, навчально-реабілітаційних центрів припадає на територію відповідної територіальної громади), інклюзивно-ресурсні центри;

в) фахову передвищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців на умовах регіонального замовлення у закладах фахової передвищої освіти комунальної власності, засновником яких є міська, сільська або селищна рада);

г) інші державні освітні програми;

ґ) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах регіонального замовлення у закладах вищої освіти комунальної власності, засновником яких є міська, сільська або селищна рада);

д) післядипломну освіту (на оплату послуг з підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах регіонального замовлення);

е) позашкільну освіту;

є) професійну (професійно-технічну) освіту з бюджетів міських територіальних громад з адміністративним центром у місті облас-

ного значення - обласному центрі (на оплату послуг з підготовки кадрів на умовах регіонального замовлення у закладах професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладах освіти державної та / або комунальної власності, які розташовані на території зазначених територіальних громад);

2) *охорону здоров'я*:
   а) оплату комунальних послуг та енергоносіїв комунальних закладів охорони здоров'я, які належать відповідним територіальним громадам, для забезпечення надання медичних послуг за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;
   б) місцеві програми розвитку та підтримки комунальних закладів охорони здоров'я, які належать відповідним територіальним громадам, місцеві програми надання населенню медичних послуг понад обсяг, передбачений програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;
   в) місцеві програми громадського здоров'я;
3) *соціальний захист та соціальне забезпечення*:
   а) державні програми соціального забезпечення: притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (якщо не менше 70% кількості дітей, які перебувають у цих закладах, припадає на територію відповідної територіальної громади), малі групові будинки; територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг); центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю; центри професійної реабілітації осіб з інвалідністю, дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї; компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги;
   б) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;
   в) сільські, селищні та міські програми і заходи щодо реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у тому числі утримання та програми центрів соціальних служб;
4) *державні культурно-освітні та театрально-видовищні програми* (сільські, селищні та міські палаци і будинки культури, клуби, центри дозвілля, інші клубні заклади, бібліотеки, театри, музеї, виставки, центри культурних послуг, мистецькі школи, студії, інші заклади культури, включаючи заклади та установи комунальної власності,

яким надано статус академічних, національних), зоопарки комунальної власності;

5) *фізичну культуру і спорт*: утримання та навчально-тренувальна робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів (крім шкіл республіканського Автономної Республіки Крим і обласного значення), заходи з фізичної культури і спорту та фінансова підтримка місцевих осередків всеукраїнських громадських об'єднань фізкультурно-спортивної спрямованості і спортивних споруд місцевого значення.

До видатків, що здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів (стаття 90 Бюджетного кодексу України), належать видатки на:

1) *державне управління*: представницьку і виконавчу владу Автономної Республіки Крим;
2) *освіту*:
   а) загальну середню освіту:
      – спеціальні школи, санаторні школи, ліцеї (засновником яких є обласна рада);
      – дитячі будинки, навчально-реабілітаційні центри (крім дитячих будинків, навчально-реабілітаційних центрів, які фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування);
      – заклади загальної середньої освіти державної власності (крім закладів спеціалізованої освіти, які фінансуються з державного бюджету);
      – заклади спеціалізованої освіти: мистецькі, спортивні, військові (військово-морські, військово-спортивні), наукові ліцеї, ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою (якщо не менше 70% кількості учнів, які здобувають освіту у відповідному закладі освіти, є жителями населених пунктів, розташованих на території Автономної Республіки Крим чи області (крім відповідної територіальної громади, де розташований такий заклад);
   б) професійну (професійно-технічну) освіту (на оплату послуг з підготовки кадрів на умовах регіонального замовлення у закладах професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладах освіти державної та/або комунальної власності (крім закладів, які фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування);
   в) фахову передвищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців на умовах державного та/або регіонального замовлення у закладах фахової передвищої освіти державної та/або комунальної власності (крім закладів, які фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування);

г) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах регіонального замовлення у закладах вищої освіти комунальної власності (крім закладів, які фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування);

ґ) післядипломну освіту (на оплату послуг з підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах регіонального замовлення);

д) позашкільну освіту (заходи і заклади національного, державного, республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення з позашкільної роботи з дітьми);

е) інші державні освітні програми;

3) *охорону здоров'я*:

а) оплату комунальних послуг та енергоносіїв комунальних закладів охорони здоров'я, які є об'єктами права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні обласних рад, для забезпечення надання медичних послуг за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

б) регіональні програми розвитку та підтримки комунальних закладів охорони здоров'я, які є об'єктами права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні обласних рад, і регіональні програми надання населенню медичних послуг понад обсяг, передбачений програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

в) регіональні програми громадського здоров'я;

г) інші заклади та заходи у системі охорони здоров'я (будинки дитини, заклади служби крові, медико-соціальні експертні комісії, бюро судмедекспертизи, бази спецмедпостачання);

4) *соціальний захист та соціальне забезпечення:*

а) державні програми соціального захисту та соціального забезпечення: виплати компенсації реабілітованим; дитячі будинки-інтернати; навчання та трудове влаштування осіб з інвалідністю; будинки-інтернати для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю; будинки-інтернати для дітей з інвалідністю; центри з нарахування та здійснення соціальних виплат; притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (крім відповідних притулків, центрів і гуртожитків, які фінансуються з бюджетів місцевого самоврядування); пільгове медичне обслуговування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; компенсаційні виплати особам з ін-

валідністю на бензин (пальне), ремонт, техобслуговування автотранспорту та транспортне обслуговування, а також на встановлення телефонів особам з інвалідністю I і II груп; відшкодування витрат на поховання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни; центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, центри професійної реабілітації осіб з інвалідністю;

б) республіканські Автономної Республіки Крим та обласні програми і заходи з реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у тому числі утримання та програми республіканського Автономної Республіки Крим і обласних центрів соціальних служб;

в) інші державні соціальні програми;

5) *культуру і мистецтво:*

а) державні культурно-освітні програми (національні, державні, республіканські Автономної Республіки Крим та обласні заповідники, бібліотеки, музеї та виставки, включаючи заклади та установи комунальної власності, яким надано статус національних);

б) державні театрально-видовищні програми (філармонії, художні, музичні колективи і ансамблі, театри, концертні і циркові організації, палаци, будинки культури, інші заклади національного, державного, республіканського Автономної Республіки Крим і обласного значення, інші заклади та заходи в галузі мистецтва, включаючи заклади та установи комунальної власності, яким надано статус національних);

в) інші державні культурно-мистецькі програми;

6) *фізичну культуру і спорт*:

а) програми з розвитку фізичної культури і спорту (утримання та навчально-тренувальна робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів олімпійської підготовки, центрів фізичного здоров'я населення республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, штатних спортивних команд резервного спорту, заходи з фізичної культури і спорту республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, включаючи підготовку збірних команд регіону до участі у спортивних змаганнях державного рівня, фінансова підтримка республіканського Автономної Республіки Крим та обласних осередків всеукраїнських громадських об'єднань фізкультурно-спортивної спрямованості і спортивних споруд республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення);

б) програми з розвитку фізичної культури, спорту, фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю (центри республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення з розвитку фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю, дитячо-юнацькі спортивні школи для осіб з інвалідністю усіх типів; проведення заходів з фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю, навчально-тренувальних зборів і змагань республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю, підготовка збірних команд регіону до участі у спортивних змаганнях державного рівня);

7) *програми природоохоронних заходів місцевого значення, проекти реструктуризації та ліквідації об'єктів підприємств гірничої хімії, підземного видобутку залізної руди, консервації ртутного виробництва, утримання водовідливних комплексів.*

До *видатків місцевих бюджетів, що можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів* (стаття 91 Бюджетного кодексу України), належать видатки на:

1) *місцеву пожежну охорону*;
2) *муніципальні формування з охорони громадського порядку*;
3) *органи місцевого самоврядування*;
4) *соціальний захист та соціальне забезпечення*:
   а) програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у тому числі на підтримку діяльності молодіжних центрів;
   б) місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення;
   в) програми соціального захисту малозабезпеченої категорії учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти;
   г) центри обліку та заклади соціального захисту для бездомних осіб, центри соціальної адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань;
   ґ) компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремих категорій громадян;
   д) компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги;
   е) надання фінансової підтримки громадським об'єднанням ветеранів на виконання програм (проектів, заходів) відповідного адміністративно-територіального рівня;

5) *місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів*;
6) *культурно-мистецькі програми місцевого значення*;
7) *програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації*;
8) *місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту*, включаючи заходи із залучення населення до фізичної активності та занять спортом;
9) *типове проектування, реставрацію та охорону пам'яток архітектури*;
10) *транспорт, дорожнє господарство*:
    а) регулювання цін (тарифів) на перевезення пасажирів у пасажирському транспорті за рішенням місцевого органу виконавчої влади та органу місцевого самоврядування відповідно до наданих повноважень;
    б) експлуатацію дорожньої системи місцевого значення (у тому числі роботи, що проводяться спеціалізованими монтажно-експлуатаційними підрозділами);
    в) будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах, а також капітальний та поточний ремонт вулиць і доріг населених пунктів та інших доріг, які є складовими автомобільних доріг державного значення (як співфінансування на договірних засадах);
11) *заходи з організації рятування на водах*;
12) *обслуговування місцевого боргу*;
13) *програми природоохоронних заходів місцевого значення, заходи програм у сфері житлово-комунального господарства з будівництва та реконструкції водопровідних та каналізаційних очисних споруд, доочищення питної води, модернізації систем теплопостачання, заміни природного газу альтернативними видами палива, модернізації та ремонту ліфтового господарства, реконструкції та ремонту житлових будинків, оснащення житлового фонду будинковими засобами обліку енергоносіїв та споживання води, капітального ремонту, реконструкції, будівництва мереж зовнішнього освітлення вулиць, капітального ремонту гуртожитків, що передаються у власність територіальних громад, впровадження енергозберігаючих технологій;*
14) *управління комунальним майном;*
15) *регулювання земельних відносин;*
16) *заходи у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру* в межах повноважень, встановлених законом;

17) *заходи та роботи з територіальної оборони та мобілізаційної підготовки місцевого значення*;
18) *проведення місцевих виборів у випадках*, передбачених законом, та республіканських Автономної Республіки Крим і місцевих референдумів;
19) *членські внески до асоціацій органів місцевого самоврядування та їхніх добровільних об'єднань;*
20) *підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад та посадових осіб місцевого самоврядування*;
21) *реалізацію програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ*;
22) *програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян*;
23) *пільги з послуг зв'язку, інші передбачені законодавством пільги*, що надаються: ветеранам війни; особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; постраждалим учасникам Революції Гідності; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; ветеранам праці; жертвам нацистських переслідувань; ветеранам військової служби; ветеранам органів внутрішніх справ; ветеранам Національної поліції; ветеранам податкової міліції; ветеранам державної пожежної охорони; ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби; ветеранам служби цивільного захисту; ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; вдовам (вдівцям) померлих (загиблих) ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції, ветеранів податкової міліції, ветеранів державної пожежної охорони, ветеранів Державної кримінально-виконавчої служби, ветеранів служби цивільного захисту та ветеранів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; особам, звільненим з військової служби, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби; особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю та особам, які супроводжують осіб з інвалідністю I групи або дітей з інвалідністю (не більше одного супроводжуючого); реабілітованим громадянам, які стали особами з інвалідністю внаслідок репресій або є пенсіонерами; громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; дружинам (чоловікам) та опікунам

(на час опікунства) дітей померлих громадян, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; багатодітним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, враховуючи тих, над якими встановлено опіку чи піклування;

24) *місцеві програми підтримки здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти* на умовах регіонального замовлення у відповідних закладах освіти;

25) *місцеві програми підтримки автомобільних підприємств санітарного транспорту*;

26) *інші програми, пов'язані з виконанням власних повноважень*, затверджені Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою згідно із законом.

Бюджет розвитку місцевих бюджетів є складовою частиною спеціального фонду місцевих бюджетів.

До витрат бюджету розвитку (стаття 71 Бюджетного кодексу України), який є складовою частиною спеціального фонду місцевих бюджетів, належать:

1) *погашення місцевого боргу*, в тому числі за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах;

2) *капітальні видатки*, включаючи капітальні трансферти іншим бюджетам.

Капітальні видатки бюджету розвитку спрямовуються на: соціально-економічний розвиток регіонів; виконання інвестиційних проектів; будівництво, капітальний ремонт та реконструкцію об'єктів соціально-культурної сфери і житлово-комунального господарства; будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів; будівництво і придбання житла окремим категоріям громадян відповідно до законодавства; збереження та розвиток історико-культурних місць України та заповідників; будівництво та розвиток мережі метрополітенів; придбання вагонів для комунального електротранспорту; розвиток дорожнього господарства; придбання шкільних автобусів та автомобілів швидкої медичної допомоги; оновлення матеріально-технічної бази комунальних закладів охорони здоров'я, комп'ютеризацію та інформатизацію закладів загальної середньої освіти і комунальних закладів охорони здоров'я; природоохоронні заходи; інші заходи, пов'язані з розширеним відтворенням;

3) *внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування до статутного капіталу суб'єкта господарювання*;
4) *проведення експертної грошової оцінки земельної ділянки*, що підлягає продажу, відповідно до статті 128 Земельного кодексу України, за рахунок авансу, внесеного покупцем земельної ділянки;
5) *підготовка земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них державної (до розмежування земель державної та комунальної власності) чи комунальної власності для продажу на земельних торгах та проведення таких торгів*;
6) *платежі, пов'язані з виконанням гарантійних зобов'язань* Автономної Республіки Крим, обласної ради чи міської територіальної громади;
7) *видатки на підготовку проектів державно-приватного партнерства, виконання довгострокових зобов'язань у межах державно-приватного партнерства щодо об'єктів комунальної власності;*
8) *розроблення містобудівної документації на місцевому та регіональному рівнях.*

5.6. Бюджетний дефіцит: економічна сутність, причини виникнення та соціально-економічні наслідки

Бюджет держави як основний централізований грошовий фонд, у якому відображаються інтереси фізичних і юридичних осіб та держави, з фіскально-касової сторони характеризується різними параметрами, ключовими з яких є доходи і видатки. Їхні обсяги визначають обсяг бюджету як грошового фонду, а співвідношення – стан бюджету як фінансового плану, сформованого на балансовій основі. Конкретний обсяг бюджету, види доходів та напрями використання бюджетних коштів визначаються щорічними законами про державний бюджет, який, по суті, є основним фінансовим планом держави, обов'язковим до виконання усіма учасниками бюджетного процесу.

Як план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування упродовж бюджетного періоду, *бюджет має відповідати принципу збалансованості, відповідно до якого повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період.* Отже, надходження бюджету мають дорівнювати його витратам.

У процесі збалансування бюджету шляхом зіставлення дохідної і видаткової частин можуть виникати різні стани бюджету, які визначаються такими показниками (рис. 5.14), як:

- *рівновага доходів і видатків бюджету;*
- **бюджетний дефіцит** – *перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету);*
- **бюджетний профіцит** – *перевищення доходів бюджету над його видатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету).*

Рис. 5.14. Порядок розрахунку профіциту і дефіциту бюджету

Показник рівноваги доходів та видатків свідчить про збалансованість бюджету, тобто про достатність дохідних джерел для фінансування потреб держави у плановому періоді. Рівновага дохідної і видаткової частин бюджету є його природним станом, за якого усі планові видатки забезпечені відповідними джерелами фінансування. Стан рівноваги бюджету може вважатися оптимальним, а його досягнення – найважливішим завданням бюджетного планування.

Дефіцит і профіцит бюджету пов'язані з невідповідністю вхідних і вихідних фінансових потоків. Принциповим у такому разі є розуміння бюджету як плану щорічних доходів і видатків держави, який розробляється урядом на наступний бюджетний період і затверджений законом. Складаючи бюджет, уряд використовує чинну законодавчу та нормативну базу, опираючись на соціально-економічну доктрину держави, прогнозуються витрати на наступний бюджетний період. Під ці прогнозні витрати вишукуються планові доходи. Ті відповідно виступають основою для здійснення планових витрат.

Профіцит бюджету – це рідкісне явище, а тому він вважається специфічним, адже інститут держави не діє на принципах комерційного

розрахунку і не має на меті отримання додаткової фінансової вигоди. Більш допустимим є збалансований бюджет, коли видаткові і дохідні статті рівні.

Профіцит бюджету затверджується з метою:

– погашення державного боргу, утвореного в попередні періоди;
– забезпечення встановленого розміру оборотного залишку бюджетних коштів;
– придбання цінних паперів.

Отже, затвердження бюджету з перевищенням дохідної частини над видатковою в Україні має регламентований характер, що обмежує вплив профіциту на економічні процеси.

У будь-якому разі бюджетний профіцит можна вважати доволі відносним показником, адже ситуацію, за якої відсутні напрями витрачання коштів уявити дуже важко. Якщо ж кошти на погашення основної суми боргу перевести зі складу витрат бюджету у склад бюджетних видатків, то профіциту у бюджеті не спостерігатиметься.

Бюджетний дефіцит є складним явищем, яке впливає на увесь спектр економічних відносин у державі. Показник бюджетного дефіциту свідчить про перевищення величини бюджетних видатків над доходами, за рахунок яких вони здійснюються. Наявність дефіциту означає, що бюджет планового року містить такі статті видатків держави, які не мають грошового забезпечення за рахунок постійних доходів. Таке явище здебільшого є негативним, однак це не свідчить про незбалансованість бюджету загалом, оскільки у процесі його складання і затвердження визначаються необхідні джерела фінансування дефіциту. Таким чином, дефіцит бюджету має власні джерела фінансування.

Затвердження бюджету з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування бюджету.

Бюджетним кодексом України **фінансування бюджету** визначено як *надходження та витрати бюджету, пов'язані із зміною обсягу боргу, обсягів депозитів і цінних паперів, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), зміна залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.*

До джерел фінансування бюджету належать:

1) кошти від державних (місцевих) внутрішніх та зовнішніх запозичень;
2) кошти від приватизації державного майна (включаючи інші надходження, безпосередньо пов'язані з процесом приватизації) – щодо державного бюджету;

3) повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу / пред'явлення цінних паперів;
4) вільний залишок бюджетних коштів;
5) тимчасово вільні кошти єдиного казначейського рахунка.

Джерелом фінансування бюджету не можуть бути емісійні кошти Національного банку України.

Джерелами формування спеціального фонду Державного бюджету України в частині фінансування є:

1) кредити (позики), що залучаються державою від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних проектів;
2) інші надходження, визначені законом про Державний бюджет України.

У разі зменшення обсягу джерел фінансування державного бюджету певного типу порівняно з обсягом, визначеним законом про Державний бюджет України, допускається за рішенням Кабінету Міністрів України, погодженим із Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету, збільшення обсягу джерел фінансування державного бюджету іншого типу з дотриманням граничного обсягу річного дефіциту державного бюджету.

Бюджетним кодексом України визначено умови затвердження місцевого бюджету з дефіцитом або профіцитом (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Умови затвердження місцевого бюджету з дефіцитом / профіцитом

Місцевий бюджет може затверджуватися з дефіцитом у разі:	
загальний фонд	*спеціальний фонд*
• використання вільного залишку бюджетних коштів	• залучення до бюджету розвитку коштів від місцевих запозичень, коштів із загального фонду такого місцевого бюджету, надходження внаслідок продажу / пред'явлення цінних паперів; • використання залишків коштів спеціального фонду місцевого бюджету, крім власних надходжень бюджетних установ
Місцевий бюджет може затверджуватися з профіцитом у разі:	
загальний фонд	*спеціальний фонд*
• спрямування до бюджету розвитку коштів із загального фонду такого місцевого бюджету; • виконання зобов'язань за непогашеними позиками; • для забезпечення встановленого розміру оборотного залишку бюджетних коштів	• погашення місцевого боргу; • придбання цінних паперів

Фінансова теорія передбачає *три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету*, кожен з яких має характерні риси та економічні наслідки:

– збалансування на щорічній основі;
– збалансування на циклічній основі;
– збалансування на основі функціонування фінансів.

Збалансування бюджету на щорічній основі означає, що витрати держави мають вирівнюватися з доходами у межах кожного року. Такий підхід є найбільш доцільним і обґрунтованим.

Однак глибше дослідження такої концепції свідчить про її недоліки, оскільки виникають суперечності зі стабілізаційною функцією бюджетної політики. Якщо економіка країни увійшла у фазу падіння та ВВП скорочується, то автоматично зменшуються надходження податків, а державний бюджет набуває дефіцитних ознак. В умовах збалансування бюджету на щорічній основі держава змушена збільшити податки, або обмежити власні видатки, або поєднати ці заходи. Оскільки перераховані заходи мають стримуючий характер, кожний з них зменшує ділову активність і сукупний попит, що погіршує коливання економічного циклу та збільшує обсяг дефіциту бюджету. Отже, ця концепція за певних умов є економічно неефективною і не може забезпечити соціально-економічну стабільність у тривалому періоді.

Концепція збалансування бюджету на циклічній основі частково усуває проблеми, що виникають у процесі збалансування на щорічній основі і характеризуються протилежними підходами. Відповідно до цієї концепції, уряд балансує бюджет не щорічно, а в межах економічного циклу, реалізуючи при цьому засади антициклічної політики. Зокрема, під час падіння виробництва з метою стимулювання ділової активності і підприємництва держава зменшує податки і збільшує державні закупівлі (видатки), цілеспрямовано збільшуючи дефіцит. Протягом інфляційного піднесення держава підвищує податки і скорочує державні витрати, що дає можливість вилучити з обігу частину грошової маси і створити бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, що з'явилися в період спаду. Однак, крім позитивних, ця концепція має негативні якості, оскільки за глибиною і тривалістю зростання та падіння цикли нееквівалентні між собою. Отже, у межах економічного циклу не досягається гармонія між надлишком і дефіцитом, унаслідок чого бюджет загалом залишається незбалансованим.

Третя концепція збалансування бюджетів на основі функціонування фінансів передбачає підпорядкування збалансування як на щорічній, так і на циклічній основі питанням стабілізації та оздоровлення еконо-

міки. Отже, макроекономічна стабілізація є кінцевою метою бюджетної політики, а державний бюджет – інструментом її досягнення. Ця концепція допускає можливість існування дефіцитного бюджету, якщо такий дефіцит стає необхідною умовою стабілізації економіки.

Бюджетний дефіцит має різні прояви і характеризується розмаїттям причин (рис. 5.15) та наслідків.

Рис. 5.15. Причини виникнення бюджетного дефіциту[1]

Взагалі основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є випередження темпів зростання бюджетних видатків порівняно зі зрос-

[1] Побудовано на основі: Бюджетна система: підручник / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. К. : Центр учбов. літератури; Тернопіль : Екон. думка, 2012. 871 [1] с.

танням доходів бюджету. Конкретні причини можна об'єднати у такі групи: об'єктивні (або вимушені), суб'єктивні (невимушені або свідомі).

У результаті виникнення об'єктивних причин, пов'язаних з вимушеними діями держави, виникає необхідність збільшувати видатки бюджету за відсутності необхідного обсягу доходів, зокрема це зумовлено:

- надзвичайними обставинами (війни, епідемії, стихійні лиха тощо);
- необхідністю здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови, що у майбутньому може забезпечити приріст валового внутрішнього продукту, зміцнити економічну могутність держави та підвищити матеріальний і культурний рівні життя населення. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві;
- необхідністю підвищення рівня доходів громадян у зв'язку з відставанням їхнього обсягу від прожиткового мінімуму та ін.

До суб'єктивних причин, пов'язаних з невимушеними, свідомими діями держави, у результаті яких виникає бюджетний дефіцит, належать:

- кризові явища в економіці, її розвал, що супроводжується скороченням обсягів валового внутрішнього продукту, різким зниженням ефективності виробництва й інфляційними процесами;
- неефективність внутрішніх та зовнішніх фінансово-кредитних зв'язків;
- наявність значного тіньового сектору в економіці та низька податкова дисципліна;
- значне зростання і нераціональна структура бюджетних видатків;
- надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту;
- надмірні витрати на утримання апарату управління;
- надмірні витрати на оборону та мілітаризацію економіки у мирний час;
- нездатність влади тримати під контролем фінансову ситуацію у державі;
- недосконаліть, неузгодженість і часті зміни фінансового законодавства;
- ігнорування та свідоме ухилення від виконання чинного законодавства суб'єктами фінансових відносин;
- корупція в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування, судової влади та правоохоронних органах.

Якщо об'єктивні причини є вимушеними, не залежать від бажання чи небажання держави і не свідчать про низький рівень державного фінансового менеджменту, то суб'єктивні причини безпосередньо пов'язані

з неефективним державним фінансовим менеджментом і за бажанням державної влади можуть бути усунені повністю.

Отже, бюджетний дефіцит загалом як особливе фінансове явище не обов'язково є негативним і надзвичайним. Сьогодні у світі практично немає жодної держави, яка би не стикалася з бюджетним дефіцитом. Звичайно, за умов ідеального становища в економіці дефіцит відсутній і держава може оптимально зіставляти обсяг своїх доходів відповідно до фінансових можливостей без будь-якої шкоди для суспільства. Однак насправді це буває дуже рідко, оскільки економічні кризи є поширеним явищем.

Бюджетний дефіцит можна класифікувати за різними ознаками (табл. 5.7):

Світова фінансова наука неоднозначно підходить до оцінки наслідків впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві. Тому, розглядаючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, необхідно враховувати різні чинники та способи впливу дефіциту на розвиток економіки, соціальної сфери та рівень соціального захисту населення з урахуванням конкретних ситуацій. Зважаючи на такі підходи, *наслідки можуть бути позитивними, негативними або взагалі наслідків може не бути.*

Так, спроба позитивної оцінки впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічний розвиток суспільства була започаткована у роки Великої французької революції, ідеологи якої називали дефіцит «багатством нації». Підставою для цього вважалося твердження, що дефіцити активізують суспільство, впливаючи на напрями наукової думки, стимулюючи законодавчу діяльність, змушуючи економити державні кошти, попереджувати і викривати зловживання.

Взагалі бюджетний дефіцит в умовах демократичного суспільства за певних умов може бути додатковим стимулом соціально-економічного розвитку, якщо цей дефіцит спонукатиме до пошуку ефективних шляхів раціонального використання бюджетних коштів, посилення бюджетної дисципліни, збільшення доходів бюджету у майбутньому.

Тезу про позитивний вплив бюджетного дефіциту на економіку підтримував Дж. Кейнс. Розвиваючи теорію Дж. Кейнса, новокейнсіанці стверджували про необхідність збалансованого бюджету в часі, тобто про потребу у заміні бюджетного дефіциту під час війн і криз активним бюджетом під час економічних піднесень. Отже, дефіцит бюджету вважався антикризовим чинником. Після Другої світової війни кейнсіанські теорії застосовувалися практично всіма промислово розвинутими країнами, у результаті чого бюджетний дефіцит перетворився на вагомий інструмент фінансової політики, використовувався під час вирішення різнопланових завдань і зайняв важливе місце в теорії економічного зростання та у теорії циклічного регулювання економіки.

Таблиця 5.7

Класифікація бюджетного дефіциту[1]

Класифікаційна ознака	Види бюджетного дефіциту
Залежно від виду бюджету	• дефіцит державного бюджету; • дефіцит місцевого бюджету
За фондами, які формуються у складі бюджету	• дефіцит загального фонду бюджету; • дефіцит спеціального фонду бюджету
За напрямами фінансування	• активний (виникає у зв'яку із свідомим збільшенням видатків бюджету для стимулювання сукупного попиту, поточного споживання, зростання сукупних інвестицій) і за причиною виникнення є свідомим; • пасивний (виникає як наслідок економічного спаду, зниження виробництва та зайнятості і призводить до зменшення бюджетних доходів) і за причиною виникнення є пасивним
За причинами виникнення	• свідомий (свідомо формується у бюджеті для активного впливу на економічну кон'юнктуру); • вимушений (пов'язаний з необхідністю збільшення видатків бюджету внаслідок непередбачуваних обставин (надзвичайні ситуації, економічна криза тощо), дефіциту фінансових ресурсів уникнути неможливо)
За терміном виникнення	• запланований (очікуваний: планується заздалегідь і затверджується Законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет); • фактичний чи звітний (неочікуваний: виявляється у процесі виконання бюджету, розраховується на підставі звітів про виконання Державного бюджету України чи місцевого бюджету)
За терміном дії	• тимчасовий чи касовий (виникає нерегулярно, в окремі короткострокові періоди, пов'язаний з касовими розривами у бюджеті); • постійний чи стійкий (виникає постійно, у довгостроковому періоді)
За формою вияву	• відкритий (офіційно відображений у щорічному законі чи рішенні про бюджет, звітності про виконання бюджету та в бюджетній статистиці; його розмір може бути як плановим, так і фактичним); • прихований (офіційно не відображається, але виникає через несвоєчасне фінансування запланованих у бюджеті призначень унаслідок недоотримання запланованих доходів). Квазіфіскальний дефіцит (різновид прихованого дефіциту) виникає у разі фінансування економічно необґрунтованих програм, що є для держави вимушеними і збитковими
Залежно від зв'язку з державним боргом	• первинний (дефіцит, при розрахунку якого з видатків бюджету вирахувано витрати на сплату процентів за боргом); • операційний (дефіцит бюджету з вирахуванням інфляційної частини відсоткових платежів з обслуговування державного (місцевого) боргу)
Залежно від зв'язку з економічним циклом	• циклічний (дефіцит виникає під час циклічного економічного спаду і скорочення внаслідок цього бюджетних доходів і є результатом дії механізмів, які дають можливість знизити амплітуду циклічних коливань рівнів зайнятості і випуску, не застосовуючи частих змін економічної політики. Фактично уряд на цій фазі циклу починає підтримувати сукупний попит, збільшуючи бюджетні видатки); • структурний (різниця між фактичними бюджетними видатками і сумою доходів, яка була б отримана бюджетом в умовах повної зайнятості за існуючої системи оподаткування)

[1] Побудовано на основі: Бюджетна система : підруч. / за ред. В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко, З. М. Лободіної. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 624 с. ; Бюджетна система : підруч. / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр учб. літ. ; Тернопіль : Екон. думка, 2012. 871 [1] с.

На основі кейнсіанської теорії виникли і розвинулися різноманітні теоретичні концепції, зокрема дефіцитного фінансування. Окремі теоретики і практики вважали бюджетну збалансованість анахронізмом, а боязнь бюджетних дефіцитів і зростання державного боргу – шкідливим забобоном. Таким чином, дефіцит державного бюджету перетворився на один із реальних способів регулювання економіки. Як свідчить світова практика, неконтрольоване зростання бюджетного дефіциту стало причиною економічних криз.

Однак переважна більшість теоретиків і практиків світу схиляється до думки, що бюджетний дефіцит має негативний вплив на соціально-економічні процеси у суспільстві. Він є свідченням марнотратства уряду, чинником макрофінансової нестабільності та підвищення ризику економічної діяльності держави. Зростання бюджетного дефіциту спричиняє посилення інфляційних процесів у суспільстві, кризу державних фінансів, грошової системи, зростання диференціації в доходах. Дефіцит бюджету стає причиною зниження ефективності податкової системи, послаблення стимулів до праці й підриву впевненості членів суспільства у майбутньому.

У більшості країн світу, в тому числі в Україні, бюджетні дефіцити набули хронічного характеру, що спричинило поглиблення фінансової нестабільності. Вони дають поштовх інфляційним процесам і відволікають значні обсяги фінансових ресурсів з приватного сектору. Неконтрольованість і зняття питання про бюджетне обмеження дефіциту є причиною погіршення фінансової дисципліни у країні та поглиблення фінансової безвідповідальності урядів.

В умовах глобалізації економічного розвитку й інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків бюджетні дефіцити слугують чинником підвищення ризику економічної діяльності та несуть потенційний ризик монетизації й дефолту. Національні уряди вже не можуть належним чином визначати ефективність своїх економічних заходів, оскільки у зв'язку з відкритістю національних економік суспільне відтворення відбувається одночасно як всередині країни, так і за її межами. Якщо додатково збільшувати за рахунок бюджетного дефіциту платоспроможний попит населення, то в умовах відкритої економіки це призведе не до пожвавлення національного виробництва, а до зростання внутрішніх цін та імпорту товарів, а бюджетне субсидіювання вітчизняних підприємств однаково сприятиме як внутрішньому інвестуванню, так і вивезенню капіталу за кордон.

Наявність хронічних бюджетних дефіцитів у світовій практиці свідчить про існування певного причинно-наслідкового механізму. Причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів така. Передусім бюджетний дефіцит впливає на скорочення обсягу заощаджень у загаль-

нонаціональному масштабі, яке зумовлює зростання відсоткової ставки та меншу доступність кредитних ресурсів для приватного сектору. В результаті підвищується обмінний курс національної валюти, що спричиняє зменшення обсягів інвестицій і експорту та збільшення імпорту. Такий стан зумовлює дефіцит зовнішньоторгового балансу, внаслідок чого виникає дефіцит платіжного балансу. Ці негативні наслідки мають поточний характер і виявляються протягом бюджетного року.

Однак зменшення обсягів інших видів діяльності, зумовлене дефіцитами, може мати більш віддалені негативні побічні ефекти. Наприклад, спад інвестиційної діяльності спричиняє скорочення акціонерного капіталу, виробничих потужностей та обсягів виробництва. Таке скорочення є причиною зниження рівня продуктивності праці й реальної зарплати, що негативно впливає на відсотки, ренту і прибутки за рахунок національного капіталу, які відходять до нерезидентів. Відповідно, продовжує нарощуватися державна заборгованість, внаслідок чого знижується довір'я інвесторів, скорочуються іноземні інвестиції, а нерезиденти вивозять свій капітал за кордон. У результаті формується надмірний державний борг, який створює ризик дефолту.

Дефолт провокує згубні для економіки країни та престижу держави наслідки, зумовлені згортанням інвестицій, збуванням акцій і облігацій нерезидентами, що спричиняє падіння вартості цінних паперів та зростання відсоткових ставок. Відбувається подальше зниження обсягів виробництва і рівня заробітної плати, зумовлене скороченням інвестицій, внаслідок чого зменшуються споживчі витрати домогосподарств. Далі знижується обмінний курс у зв'язку з падінням попиту на національну валюту, запускаються інфляційні процеси. У разі кредитування уряду центральним банком посилюється інфляція, внаслідок чого настає загальна фінансова криза, відбуваються масові банкрутства у реальному та фінансовому секторах економіки.

Таким чином, розглядаючи причинно-наслідкову діалектику бюджетних дефіцитів, можемо простежити, що вони загалом спричиняють десятки негативних соціально-економічних і фінансових ефектів, кінцевими та найгіршими з яких є фінансова й економічна кризи.

Взагалі, оцінюючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту, можемо зробити висновок, що дефіцитне фінансування економіки та інших сфер державної діяльності може бути вигідним, раціональним і виправданим за умови, коли темпи приросту ВВП будуть випереджувати приріст обсягів бюджетів, бюджетних дефіцитів та видатків на обслуговування державного боргу. Позитивними наслідками слід вважати також отриманий ефект від зміцнення економіки за рахунок дефіцитного фінансування, створення реального фундаменту й ефективної фінансової системи, вигідних майбутнім поколінням. За інших умов соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту будуть негативні.

5.7. Бюджетний процес та застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі

Бюджетний процес – *це законодавчо регламентована діяльність суб'єктів, наділених бюджетними повноваженнями, зі складання, розгляду і прийняття рішення щодо Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету), складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їхнє виконання та здійснення контролю за дотриманням бюджетного законодавства.*

За економічним змістом виділяють п'ять основних стадій бюджетного процесу, які мають особливості й відрізняються за специфікою (рис. 5.16).

Рис. 5.16. Стадії бюджетного процесу в Україні

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюються контроль за дотриманням бюджетного законодавства, аудит та оцінка ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства.

Учасниками бюджетного процесу є фізичні та юридичні особи, наділені бюджетними повноваженнями (правами та обов'язками з управління бюджетними коштами).

Основних учасників бюджетного процесу подано на рис. 5.17.

Рис. 5.17. Склад учасників бюджетного процесу

Управління бюджетними коштами – *це сукупність дій учасника бюджетного процесу відповідно до його повноважень, пов'язаних із формуванням та використанням бюджетних коштів та здійсненням контролю за дотриманням бюджетного законодавства, які спрямовані на досягнення цілей, завдань і конкретних результатів своєї діяльності*

та забезпечення ефективного, результативного і цільового використання бюджетних коштів.

Бюджетні кошти (кошти бюджету) або бюджетні ресурси – це належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету.

Важлива роль серед учасників бюджетного процесу відводиться розпорядникам бюджетних коштів. За обсягом наданих повноважень розпорядники бюджетних коштів поділяються на головних розпорядників бюджетних коштів та розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня.

Головні розпорядники бюджетних коштів – це бюджетні установи в особі їхніх керівників, які, відповідно до Бюджетного кодексу України, отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

Розпорядник бюджетних коштів – це бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення витрат бюджету.

У бюджетному процесі програмно-цільовий метод застосовується на рівні державного бюджету та на рівні місцевих бюджетів.

Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі – *це метод управління бюджетними коштами для досягнення конкретних результатів за рахунок коштів бюджету із застосуванням оцінки ефективності використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу.*

Особливими складовими програмно-цільового методу у бюджетному процесі є бюджетні програми, відповідальні виконавці бюджетних програм, паспорти бюджетних програм, результативні показники бюджетних програм (рис. 5.17).

Бюджетні програми формуються головними розпорядниками бюджетних коштів під час складання Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) та проекту бюджету на плановий бюджетний період з урахуванням планів діяльності на середньостроковий період, прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку.

Відповідальний виконавець бюджетних програм визначається головним розпорядником бюджетних коштів за погодженням з Міністерством фінансів України (місцевим фінансовим органом) та у процесі виконання бюджетних програм забезпечує цільове та ефективне використання бюджетних коштів протягом усього строку реалізації відповідних бюджетних програм у межах визначених бюджетних призначень.

Відповідальним виконавцем бюджетних програм може бути головний розпорядник бюджетних коштів за бюджетними програмами, виконання яких забезпечується його апаратом, та / або розпорядник бюджетних коштів нижчого рівня, який забезпечує виконання бюджетних програм у системі головного розпорядника.

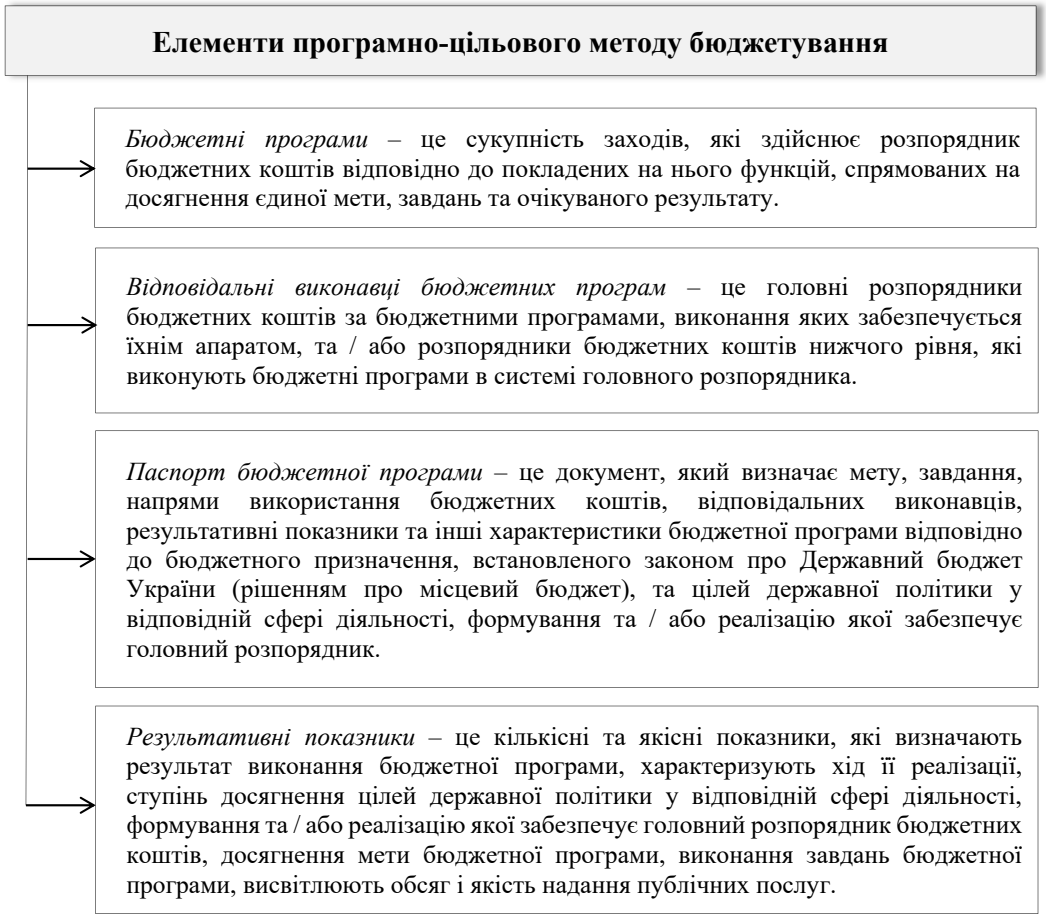

Рис. 5.18. Складові програмно-цільового методу у бюджетному процесі

Результативні показники бюджетної програми використовуються для оцінки ефективності бюджетної програми за напрямами використання бюджетних коштів та містять кількісні й якісні показники, які визначають результат виконання бюджетної програми, характеризують хід її реалізації, ступінь досягнення цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та / або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник бюджетних коштів, досягнення мети бюджетної програми та виконання завдань бюджетної програми, висвітлюють обсяг і якість надання публічних послуг.

Перелік результативних показників щодо кожної бюджетної програми розробляється головними розпорядниками бюджетних коштів згідно з нормативно-правовим актом Міністерства фінансів України.

Результативні показники бюджетної програми мають підтверджуватися офіційною державною статистичною, фінансовою та іншою звіт-

ністю і даними бухгалтерського, статистичного та внутрішньогосподарського (управлінського) обліку.

На всіх стадіях бюджетного процесу його учасники в межах своїх повноважень здійснюють оцінку ефективності бюджетних програм, що передбачає заходи з моніторингу, аналізу і контролю за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів. Оцінка ефективності бюджетних програм здійснюється на підставі даних моніторингу, аналізу результативних показників бюджетних програм, а також іншої інформації, що міститься у бюджетних запитах, кошторисах та паспортах бюджетних програм, звітах про виконання кошторисів і звітах про виконання паспортів бюджетних програм. Організаційно-методологічні засади здійснення оцінки ефективності бюджетних програм головними розпорядниками бюджетних коштів визначаються Міністерством фінансів України.

Результати оцінки ефективності бюджетних програм (включаючи висновки органів виконавчої влади, уповноважених на проведення контролю за дотриманням бюджетного законодавства, та висновки Рахункової палати) є підставою для прийняття рішень про внесення в установленому порядку змін до бюджетних призначень поточного бюджетного періоду, відповідних пропозицій до проекту бюджету на плановий бюджетний період та Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету), включаючи зупинення реалізації відповідних бюджетних програм.

За бюджетними програмами, здійснення заходів за якими потребує нормативно-правового визначення механізму використання бюджетних коштів, головні розпорядники коштів державного бюджету розробляють проекти порядків використання коштів державного бюджету (в тому числі за бюджетними програмами, вперше визначеними законом про Державний бюджет України) та забезпечують їхнє затвердження Кабінетом Міністрів України або головним розпорядником коштів державного бюджету за погодженням з Міністерством фінансів України протягом 30 днів з дня набрання чинності законом про Державний бюджет України.

Якщо реалізація бюджетної програми продовжується у наступних бюджетних періодах, то дія порядку використання бюджетних коштів за такою бюджетною програмою (з урахуванням змін до цього порядку, внесених у разі необхідності) продовжується до завершення її реалізації.

Головний розпорядник бюджетних коштів розробляє та протягом 45 днів з дня набрання чинності законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет) затверджує за погодженням з Міністерством фінансів України (місцевим фінансовим органом) паспорт бюджетної програми. Правила складання паспортів бюджетних програм

та звітів про їхнє виконання встановлюються Міністерством фінансів України.

Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі передбачає застосування середньострокового бюджетного планування, в межах якого здійснюється складання Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету).

Для забезпечення підвищення ефективності та результативності використання коштів державного бюджету за рішенням Кабінету Міністрів України проводяться огляди витрат державного бюджету. Такі огляди передбачають здійснення аналізу ефективності реалізації державної політики у відповідній сфері діяльності за рахунок коштів державного бюджету в межах визначених бюджетних програм, а також оцінки ефективності, результативності та економічної доцільності відповідних витрат державного бюджету.

Організаційно-методологічні засади проведення оглядів витрат державного бюджету визначаються Міністерством фінансів України. За результатами таких оглядів Кабінет Міністрів України приймає рішення, що є підставою для внесення відповідних пропозицій до проекту державного бюджету на плановий бюджетний період та до Бюджетної декларації.

Процедура, за якою відбувається бюджетний процес, визначається бюджетним регламентом. Бюджетний регламент проходження бюджетного процесу розробляють для впорядкування процедур щодо складання бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету), проекту, розгляду, затвердження, виконання державного чи місцевого бюджету (включаючи внесення змін до бюджету), звітування про його виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу.

Бюджетний регламент *слід розуміти як документ, який регулює порядок і терміни здійснення процедур на кожній стадії бюджетного процесу з урахуванням положень бюджетного законодавства.*

Бюджетний регламент затверджується для:

- визначення основних організаційних засад проходження бюджетного процесу під час складання бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету), складання, розгляду, затвердження, виконання відповідного бюджету та звітування про його виконання;
- забезпечення координації та узгодженості дій між усіма учасниками бюджетного процесу;
- забезпечення прозорості та публічності бюджетного процесу;
- уникнення порушень бюджетного законодавства.

Бюджетний регламент затверджується Верховною Радою України щодо державного бюджету, місцевою радою – щодо місцевого бюджету та є основою для організації бюджетного процесу.

Бюджетний процес на державному рівні

1. Перша стадія бюджетного процесу на державному рівні починається зі складання **Бюджетної декларації** – *документа середньострокового бюджетного планування, який визначає засади бюджетної політики і показники державного бюджету на середньостроковий період та є основою для складання проекту Державного бюджету України і прогнозів місцевих бюджетів.*

Кабінет Міністрів України розробляє Бюджетну декларацію, а Міністерство фінансів України відповідає за її складання та визначає основні організаційно-методичні засади бюджетного планування, що використовуються для розроблення Бюджетної декларації.

Розглянемо організацію складання і схвалення Бюджетної декларації.

Підготовка Бюджетної декларації – це довготривалий процес, до якого залучаються різні органи державної влади.

Міністерство фінансів України щороку спільно з іншими головними розпорядниками коштів державного бюджету складає Бюджетну декларацію. На підставі основних прогнозних макропоказників економічного та соціального розвитку України на середньостроковий період і аналізу виконання бюджету в попередніх та поточному бюджетних періодах це міністерство прогнозує обсяги доходів державного бюджету і визначає обсяги фінансування державного бюджету, повернення кредитів до державного бюджету й орієнтовні граничні показники видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету на середньостроковий період.

Міністерство фінансів України розробляє та у визначені ним терміни доводить до головних розпорядників коштів державного бюджету інструкції з підготовки бюджетних пропозицій та орієнтовні граничні показники видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету на середньостроковий період. Головні розпорядники коштів державного бюджету на основі цього складають бюджетні пропозиції, вносячи інформацію щодо цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та / або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник коштів державного бюджету, та показників їхнього досягнення.

Бюджетна пропозиція – *це документ, підготовлений головним розпорядником бюджетних коштів, що містить пропозиції до Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для досягнення цілей дер-*

жавної (регіональної) політики у відповідній сфері діяльності, формування та / або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник бюджетних коштів, та показників їхнього досягнення, на підставі відповідних орієнтовних граничних показників видатків бюджету та надання кредитів з бюджету на середньостроковий період.

Міністерство фінансів України здійснює аналіз поданих головними розпорядниками коштів державного бюджету бюджетних пропозицій на відповідність доведеним орієнтовним граничним показникам видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету і вимогам доведених інструкцій. На основі такого аналізу Міністр фінансів України приймає рішення про внесення бюджетних пропозицій головних розпорядників коштів державного бюджету до Бюджетної декларації.

Міністерство фінансів України до 15 травня року, що передує плановому, подає Бюджетну декларацію на розгляд Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України щороку не пізніше 1 червня року, що передує плановому, схвалює Бюджетну декларацію, яка набуває статусу офіційного документа та оформлюється постановою Кабінету Міністрів України, та подає її до Верховної Ради України разом із фінансово-економічним обґрунтуванням у триденний строк з дня її схвалення.

Верховна Рада України розглядає питання щодо Бюджетної декларації не пізніше 15 липня року, що передує плановому. За результатами розгляду цього питання Верховна Рада України може ухвалити проект постанови щодо Бюджетної декларації, яким взяти до відома Бюджетну декларацію та / або схвалити рекомендації Верховної Ради України щодо бюджетної політики. Якщо Верховною Радою України в установлені строки не розглянуто питання щодо Бюджетної декларації або не ухвалено рішення щодо нього, то таке питання надалі не потребує розгляду.

2. Складання проекту Державного бюджету України (друга стадія бюджетного процесу) здійснюється відповідно до положень Бюджетного кодексу України, Бюджетної декларації та рекомендацій Верховної Ради щодо бюджетної політики.

Від якості роботи на цьому етапі значною мірою залежать наслідки виконання бюджету. Адже необ'єктивні прогнози доходів бюджету можуть призвести до недовиконання планових показників дохідної частини, а недоліки планування видатків – стати причиною подальшого внесення змін до бюджету, або спричиняти недофінансування окремих сфер.

Розробкою проекту закону про Державний бюджет України займається Кабінет Міністрів України. При цьому основна діяльність у цій сфері покладається на Міністерство фінансів України, яке відповідає за складання проекту закону про Державний бюджет України і визначає

основні організаційно-методичні засади бюджетного планування, які використовуються для підготовки бюджетних запитів та розроблення проекту Державного бюджету України.

Для підготовки проекту Державного бюджету України Міністерство фінансів України розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції з підготовки бюджетних запитів.

Бюджетний запит – *це документ, підготовлений головним розпорядником бюджетних коштів, що містить пропозиції до проекту бюджету на плановий бюджетний період з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для виконання покладених на нього функцій на середньостроковий період, на підставі відповідних граничних показників видатків бюджету та надання кредитів з бюджету.*

Головні розпорядники бюджетних коштів забезпечують складання бюджетних запитів для подання Міністерству фінансів України у встановлені терміни за визначеним порядком.

Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання і розгляду проекту Державного бюджету України проводить аналіз бюджетного запиту. На основі результатів аналізу Міністр фінансів України приймає рішення про внесення бюджетного запиту до проекту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України.

На основі аналізу бюджетних запитів та з урахуванням положень та показників на плановий бюджетний період, визначених Бюджетною декларацією, схваленою у році, що передує плановому, Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України.

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік має бути розроблений з дотриманням вимог Бюджетного кодексу України та має ґрунтуватися на Бюджетній декларації з урахуванням рекомендацій Верховної Ради щодо бюджетної політики (якщо такі рекомендації схвалені).

Міністерство фінансів України подає Кабінету Міністрів України для розгляду проект закону про Державний бюджет України, після чого Кабінет Міністрів України розглядає і схвалює проект закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України та Президенту України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

3. Розгляд проекту Державного бюджету України та ухвалення закону (третя стадія бюджетного процесу) відбувається у Верховній Раді України з урахуванням положень Бюджетного кодексу України за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом Верховної Ради України (рис. 5.19).

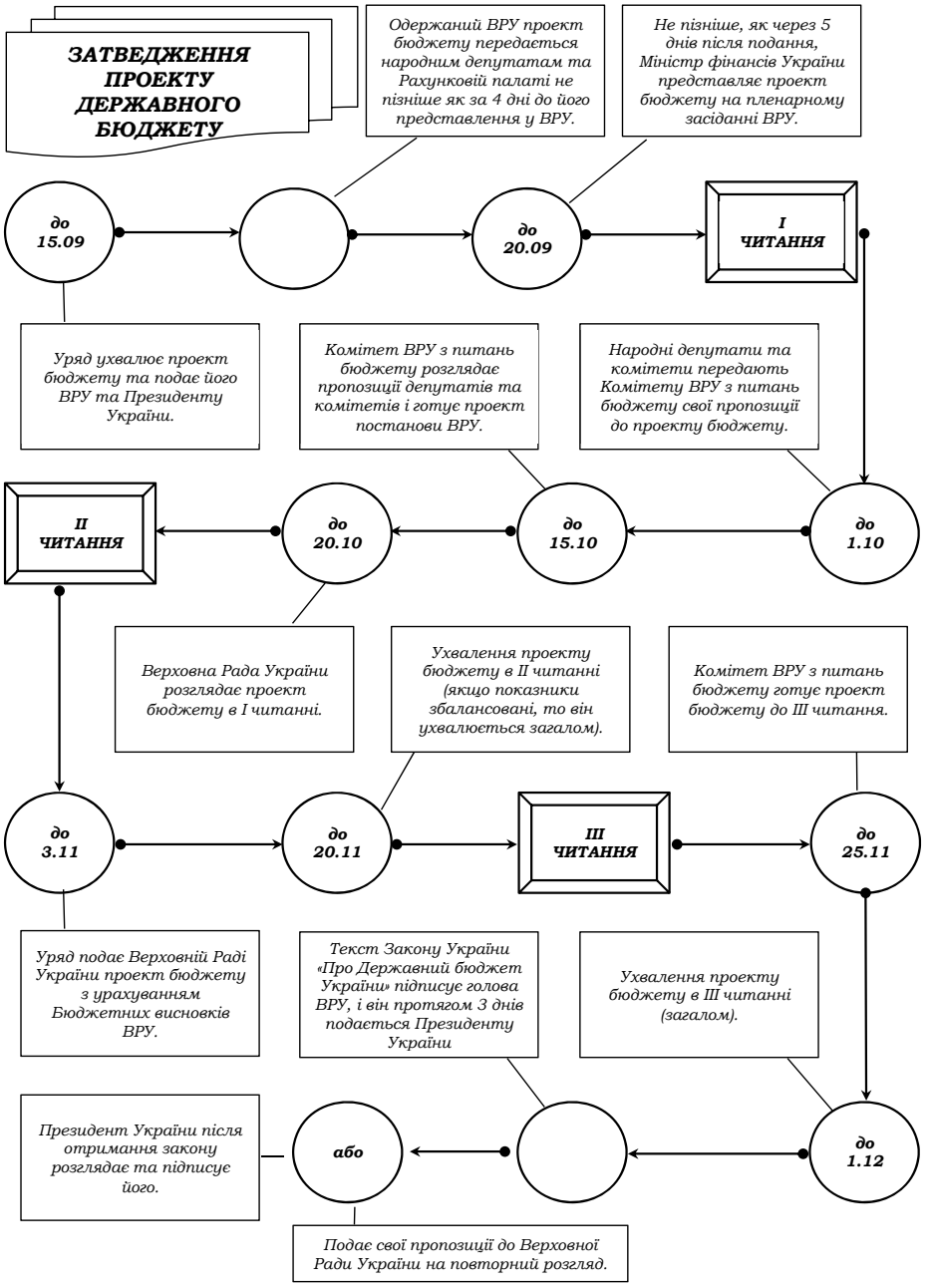

Рис. 5.19. Порядок затвердження проекту державного бюджету

Поданий Кабінетом Міністрів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік надається народним депутатам для ознайомлення, а тоді на пленарному засіданні Верховній Раді України його представляє Міністр фінансів України.

Якщо за результатами обговорення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік Верховна Рада України ухвалює рішення про схвалення і прийняття його до розгляду, то проект закону про Державний бюджет України на наступний рік розглядається за процедурою трьох читань.

Спершу народні депутати і комітети формують свої пропозиції до цього проекту закону і направляють їх до Комітету ВРУ з питань бюджету. Комітет ВРУ з питань бюджету розглядає ці пропозиції, а також висновки Рахункової палати України і готує свої висновки та пропозиції до нього.

Верховна Рада України розглядає проект закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні не пізніше 20 жовтня року, що передує плановому, обговорює висновки та пропозиції Комітету ВРУ з питань бюджету. Після завершення розгляду законопроекту в першому читанні ставиться на голосування проект постанови Верховної Ради України щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлених Комітетом ВРУ з питань бюджету. Схвалені Верховною Радою висновки та пропозиції Комітету ВРУ з питань бюджету набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України змінює проект закону про Державний бюджет України на наступний рік відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради України. Тоді доопрацьований проект закону разом з порівняльною таблицею щодо їхнього урахування з вмотивованими поясненнями стосовно неврахованих положень Бюджетних висновків Верховної Ради України надається народним депутатам, а Комітет ВРУ з питань бюджету готує висновок щодо врахування у цьому законопроекті Бюджетних висновків Верховної Ради України.

Розгляд у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік передбачає доповідь Міністра фінансів України щодо доопрацьованого з урахуванням Бюджетних висновків Верховної Ради України цього законопроекту та ознайомлення з висновком голови Комітету ВРУ з питань бюджету щодо врахування Бюджетних висновків Верховної Ради України у підготовленому до другого читання законопроекті.

Після обговорення інформації народними депутатами Верховна Рада проводить голосування щодо ухвалення у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік з урахуванням висновку Комітету ВРУ з питань бюджету щодо врахування у цьому законопроекті Бюджетних висновків Верховної Ради України.

У другому читанні проект закону про Державний бюджет України на наступний рік депутати повинні розглянути до 20 листопада року, що

передує плановому, і затвердити такі показники: граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) державного бюджету, граничний обсяг державного боргу та граничний обсяг надання державних гарантій; загальна сума доходів, видатків та кредитування державного бюджету; розмір мінімальної заробітної плати на відповідний бюджетний період, розмір прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення та рівень забезпечення прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період; бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів та інші положення, необхідні для формування місцевих бюджетів.

У разі, якщо під час голосування статей показники проекту бюджету залишаються збалансованими, ставиться на голосування пропозиція щодо ухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні та загалом.

Якщо Верховною Радою не ухвалено рішення про ухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні, то проводиться розгляд і голосування статей, на розгляді і голосуванні яких наполягають народні депутати.

Якщо ж під час голосування статей показники проекту бюджету стали розбалансованими, то Верховна Рада відкладає голосування щодо ухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні для забезпечення збалансованості показників проекту бюджету Комітетом ВРУ з питань бюджету або може ухвалити рішення про направлення цього законопроекту до Кабінету Міністрів України для підготовки на повторне друге читання.

Якщо під час ухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні в тексті цього законопроекту виникають суперечності й помилки, які виключають можливість застосування його норм після остаточного прийняття та набрання чинності, то розгляд відповідних статей законопроекту переноситься на третє читання.

Відповідно до рішення Верховної Ради про ухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні (якщо не ухвалено законопроект загалом) комітет ВРУ з питань бюджету не пізніше 25 листопада року, що передує плановому, готує його до третього читання.

Комітет ВРУ з питань бюджету готує висновки і пропозиції щодо розбіжностей у визначенні доходів, видатків, а також дефіциту Держав-

ного бюджету України, які виникли в результаті внесення змін до проекту закону в другому читанні, і готує порівняльну таблицю.

Третє читання проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік починається з доповіді голови Комітету ВРУ з питань бюджету та співдоповіді Міністра фінансів України про пропозиції щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік. Тоді проводиться голосування пропозицій Комітету ВРУ з питань бюджету щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік та ухвалення проекту закону загалом.

У разі неухвалення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік загалом цей законопроект за рішенням Верховної Ради направляється на повторне третє читання з визначенням строків його наступного розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради.

Закон про Державний бюджет України ухвалюється Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Протягом трьох днів з дня ухвалення Верховною Радою України закону про Державний бюджет України Кабінет Міністрів України подає Президенту України обґрунтування і розрахунки щодо бюджетних показників такого закону, змінених порівняно з проектом закону про Державний бюджет України, поданим Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України на розгляд у першому читанні.

Якщо Президент України повернув до Верховної Ради України для повторного розгляду закон про Державний бюджет України із вмотивованими пропозиціями, які передбачають зміни бюджетних показників, Кабінет Міністрів України у тижневий строк подає Верховній Раді України зміни до показників, зазначених у текстових статтях такого закону, та оновлені додатки до нього відповідно до пропозицій Президента України.

Законом про Державний бюджет України визначаються:

- загальні суми доходів, видатків та кредитування державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);
- граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) державного бюджету у відповідному бюджетному періоді, державного і гарантованого державою боргу на кінець відповідного бюджетного періоду, граничний обсяг і напрями надання державних гарантій, а також повноваження щодо цих гарантій;
- доходи державного бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до закону);
- фінансування державного бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до закону);

- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів державного бюджету за бюджетною класифікацією з обов›язковим виділенням видатків споживання (з них видатків на оплату праці, оплату комунальних послуг і енергоносіїв) та видатків розвитку (у додатках до закону);
- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів (у додатках до закону);
- розмір оборотного залишку коштів державного бюджету;
- розмір мінімальної заробітної плати на відповідний бюджетний період;
- розмір прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення та рівень забезпечення прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період;
- перелік кредитів (позик), що залучаються державою від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних проектів, із зазначенням кредиторів, загальних обсягів кредитів (позик) та обсягів їхнього залучення у відповідному бюджетному періоді в розрізі бюджетних програм (у додатку до закону);
- додаткові положення, що регламентують процес виконання бюджету.

4. Після затвердження закону про Державний бюджет України на наступний рік розпочинається четверта стадія бюджетного процесу – виконання бюджету, тривалість якої – щороку з 1 січня і до 31 грудня.

Виконання бюджету слід розуміти як забезпечення своєчасного та в повному обсязі надходження запланованих доходів загалом і за кожним джерелом, а також своєчасного, повного і неперервного фінансування передбачених бюджетом заходів.

Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджується Міністром фінансів України, відповідно до бюджетних призначень у місячний строк з дня ухвалення закону про Державний бюджет України. До затвердження розпису Державного бюджету України Міністром фінансів України затверджується тимчасовий розпис Державного бюджету України на відповідний період.

Розпис бюджету – *це документ, в якому встановлюється розподіл доходів, фінансування бюджету, повернення кредитів до бюджету і надання кредитів з бюджету та бюджетних асигнувань головним роз-*

порядникам бюджетних коштів за певними періодами року відповідно до бюджетної класифікації.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України.

Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України і координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету. Це міністерство також відповідає за прогнозування та аналіз доходів бюджету. Всі доходи державного бюджету зараховуються на єдиний казначейський рахунок і не можуть акумулюватися на рахунках органів, що контролюють справляння надходжень бюджету.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, забезпечують своєчасне та в повному обсязі надходження до державного бюджету податків і зборів та інших доходів відповідно до законодавства.

Державна казначейська служба України забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунка, відкритого у Національному банку України.

Казначейське обслуговування бюджетних коштів передбачає:

1) розрахунково-касове обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів, а також інших клієнтів відповідно до законодавства;
2) контроль за здійсненням бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень бюджету, реєстрації взятих бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів та здійсненні платежів за цими зобов'язаннями;
3) ведення бухгалтерського обліку і складання звітності про виконання бюджетів з дотриманням національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку в державному секторі та інших нормативно-правових актів Міністерства фінансів України;
4) здійснення інших операцій з бюджетними коштами.

Стадії виконання державного бюджету за видатками та кредитуванням наведено на рис. 5.20.

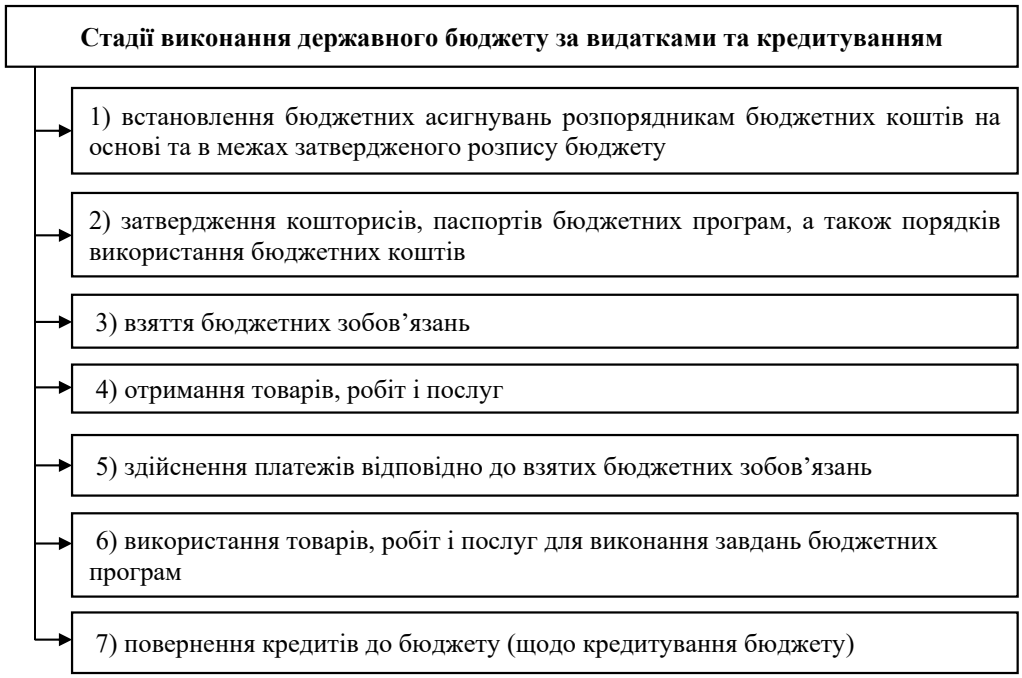

Рис. 5.20. Стадії виконання державного бюджету за видатками та кредитуванням

Відповідно до затвердженого розпису бюджету, розпорядники бюджетних коштів одержують бюджетні асигнування, що є підставою для затвердження кошторисів. Казначейство України здійснює контроль за відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів розпису бюджету.

Розпорядники бюджетних коштів беруть бюджетні зобов'язання та здійснюють платежі тільки в межах бюджетних асигнувань, встановлених кошторисами, враховуючи необхідність виконання бюджетних зобов'язань минулих років.

Розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, за якими розпорядником бюджетних коштів взято зобов'язання без відповідних бюджетних асигнувань або з перевищенням повноважень, встановлених Бюджетним кодексом України та законом про Державний бюджет України, є недійсним. За такими операціями витрати бюджету не здійснюються, не виникають бюджетні зобов'язання та не утворюється бюджетна заборгованість. Це є порушенням бюджетного законодавства.

Казначейство України здійснює реєстрацію та облік бюджетних зобов'язань розпорядників бюджетних коштів і відображає їх у звітності про виконання бюджету. При реєстрації та обліку бюджетних зобов'язань здійснюється перевірка відповідності напрямів витрачання бюджетних коштів бюджетному асигнуванню, паспорту бюджетної програми.

Розпорядник бюджетних коштів після отримання товарів, робіт і послуг відповідно до умов взятого бюджетного зобов'язання приймає рішення про їхню оплату та надає доручення на здійснення платежу органу Казначейства України.

Казначейство України здійснює платежі за дорученнями розпорядників бюджетних коштів у разі:

- наявності відповідного бюджетного зобов'язання для платежу у бухгалтерському обліку виконання бюджету;
- наявності затвердженого в установленому порядку паспорта бюджетної програми;
- наявності у розпорядників бюджетних коштів відповідних бюджетних асигнувань.

5. Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього – це п'ята стадія та завершальний етап бюджетного процесу. Тому звітність зараховують до вищого етапу узагальнення інформації про виконання бюджетів. За характером показників звітність представляє собою сукупність упорядкованих взаємозв'язаних даних, що характеризують умови, кількісні та якісні результати виконання бюджетів.

Усі надходження і витрати бюджету записуються в тому бюджетному періоді, в якому вони здійснені.

Звітність про виконання Державного бюджету України (кошторисів бюджетних установ) охоплює фінансову та бюджетну звітність.

Фінансова звітність складається згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку в державному секторі та іншими нормативно-правовими актами Міністерства фінансів України.

Бюджетна звітність відображає стан виконання бюджету, містить інформацію в розрізі бюджетної класифікації.

Форми фінансової і бюджетної звітності та порядок їхнього заповнення встановлюються Міністерством фінансів України.

Щодо бюджетної звітності, то склад, періодичність та терміни подання, порядок заповнення місячної, квартальної і річної звітності визначені Інструкцією про складання органами Державної казначейської служби України звітності про виконання державного бюджету, затвердженою наказом Державної казначейської служби України № 52 від 13 лютого 2012 р. (зі змінами і доповненнями).

Місячна, квартальна та річна бюджетна звітність про виконання державного бюджету містить форми:

– звіт про виконання державного бюджету;
– звіт про бюджетну заборгованість;
– сальдовий баланс рахунків, який складається і подається для забезпечення звірки показників бюджетної звітності.

При складанні та поданні квартальної та річної бюджетної звітності органи Казначейства подають разом з формами звітності Пояснювальну записку.

Зведення, складання та подання звітності про виконання Державного бюджету України здійснюються Державною казначейською службою України, що забезпечує достовірність інформації про виконання Державного бюджету України.

Головний бухгалтер бюджетної установи забезпечує складання та подання фінансової і бюджетної звітності відповідно до встановлених вимог.

Звітність про виконання Державного бюджету України є оперативною, місячною, квартальною та річною.

Місячний звіт про виконання Державного бюджету України подається Казначейством України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України *не пізніше 15 числа місяця, наступного за звітним.*

Зведені показники звітів про виконання бюджетів, інформація про виконання захищених видатків Державного бюджету України, інформація про використання коштів з резервного фонду державного бюджету, інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку, звіти про надходження і використання коштів державного дорожнього фонду, Державного фонду поводження з радіоактивними відходами, державного фонду розвитку водного господарства, державного фонду внутрішніх водних шляхів (такі звіти мають містити планові та фактичні показники відповідних надходжень і витрат державного бюджету в розрізі бюджетної класифікації та залишки коштів на початок і кінець звітного періоду), інформація про здійснені операції з управління державним боргом, інформація про надані державні гарантії та звіт про бюджетну заборгованість подаються Казначейством України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України не пізніше 25 числа місяця, наступного за звітним.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, подають Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України не пізніше

15 числа місяця, наступного за звітним, такі місячні звіти (у галузевому і територіальному розрізі та у розрізі джерел доходів і форм власності) окремо щодо зведеного бюджету України, державного бюджету та місцевих бюджетів:

1) про фактичні надходження податків і зборів та інших доходів бюджету;
2) про податковий борг;
3) про суми надміру сплачених грошових зобов'язань платників податків та суми платежів, які сплачені та будуть нараховані в наступних звітних періодах;
4) про бюджетне відшкодування податку на додану вартість, включаючи інформацію про заборгованість бюджету з відшкодування податку на додану вартість.

Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України подається Казначейством України Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України не пізніше 35 днів після закінчення звітного кварталу.

Квартальний звіт про виконання Державного бюджету України містить:

1) баланс;
2) звіт про фінансові результати;
3) звіт про виконання Державного бюджету України (включаючи звіти про виконання показників за формою додатків до закону про Державний бюджет України);
4) звіт про стан державного боргу і гарантованого державою боргу;
5) зведені показники звітів про виконання бюджетів;
6) звіт про прострочену заборгованість суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії;
7) звіт про платежі з виконання державою гарантійних зобов'язань;
8) інформацію про здійснені операції з управління державним боргом;
9) інформацію про надані державні гарантії;
10) інформацію про стан місцевих боргів та гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, обласними радами та територіальними громадами боргів і про надані місцеві гарантії;
11) пояснення щодо стану виконання показників Державного бюджету України та місцевих бюджетів за звітний період.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, подають Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті та Міністерству фінансів України такі квартальні звіти (у галузевому і територіальному розрізі та у розрізі джерел доходів і форм власності) окремо щодо зведеного бюджету України, державного бюджету та місцевих бюджетів:

1) про суми списаного податкового боргу – не пізніше 35 днів після закінчення кварталу;
2) про розстрочені і відстрочені суми податкового боргу і грошових зобов'язань платників податків – не пізніше 35 днів після закінчення кварталу;
3) про суми наданих податкових пільг, включаючи втрати доходів бюджету від їхнього надання, – не пізніше 50 днів після закінчення кварталу і не пізніше 70 днів після закінчення року.

Міністерство фінансів України у двотижневий строк після отримання квартального звіту про виконання Державного бюджету України у поточному бюджетному періоді подає Комітету Верховної Ради України з питань бюджету інформацію про виконання текстових статей закону про Державний бюджет України.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України подається Кабінетом Міністрів України Верховній Раді України, Президенту України та Рахунковій палаті не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним.

Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України містить:

1) баланс;
2) звіт про виконання Державного бюджету України (включаючи звіти про виконання показників за формою додатків до закону про Державний бюджет України);
3) звіт про фінансові результати;
4) звіт про рух грошових коштів;
5) звіт про власний капітал;
6) інформацію про виконання захищених видатків Державного бюджету України;
7) звіт про бюджетну заборгованість;
8) звіт про використання коштів з резервного фонду державного бюджету;
9) звіт про надходження і використання коштів державного фонду регіонального розвитку;
10) звіт про надходження і використання коштів державного дорожнього фонду;
11) звіт про надходження і використання коштів Державного фонду поводження з радіоактивними відходами;
12) звіт про надходження і використання коштів державного фонду розвитку водного господарства;
13) звіт про надходження і використання коштів державного фонду внутрішніх водних шляхів;

14) звіт про стан державного боргу і гарантованого державою боргу;
15) звіт про прострочену заборгованість суб'єктів господарювання перед державою за кредитами (позиками), залученими під державні гарантії;
16) звіт про платежі з виконання державою гарантійних зобов'язань;
17) зведені показники звітів про виконання бюджетів;
18) інформацію про виконання місцевих бюджетів, включаючи інформацію про стан місцевих боргів та гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, обласними радами та територіальними громадами боргів і про надані місцеві гарантії;
19) інформацію про здійснені операції з управління державним боргом;
20) інформацію про надані державні гарантії;
21) інформацію про досягнення головними розпорядниками коштів державного бюджету запланованої мети, завдань та результативних показників бюджетних програм, а також цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та / або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник коштів державного бюджету, з показниками їхнього досягнення за результатами звітного бюджетного періоду;
22) інформацію про виконання державних інвестиційних проектів із зазначенням загальної вартості кожного проекту, включаючи інформацію про стан реалізації проекту із зазначенням ступеня його готовності та обсягу витрат державного бюджету, необхідних для завершення проекту, за бюджетними програмами, а також обсяги таких витрат за звітний бюджетний період за бюджетними програмами. Підготовка таких матеріалів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного і соціального розвитку;
23) інформацію про виконання інвестиційних проектів, що реалізуються із залученням державою кредитів (позик) від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій, із зазначенням загальної вартості кожного проекту, включаючи інформацію про стан реалізації проекту із зазначенням ступеня його готовності, обсягів відповідних кредитів (позик) і витрат державного бюджету, необхідних для завершення проекту, за бюджетними програмами, а також обсяги таких кредитів (позик) і витрат за звітний бюджетний період за бюджетними програмами;
24) інформацію про виконання договорів, укладених у межах державно-приватного партнерства, які передбачають довгострокові зобов'язання державного партнера у межах здійснення державно-приватного партнерства щодо об'єктів державної власності або якими передбачено надання державної підтримки зі здійснення дер-

жавно-приватного партнерства, із зазначенням інформації про стан виконання договорів, форму та обсяг наданої державної підтримки за рахунок державного бюджету за звітний бюджетний період. Підготовка таких матеріалів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державно-приватного партнерства;

25) інформацію про виконання текстових статей закону про Державний бюджет України;

26) пояснювальну записку до звіту про виконання закону про Державний бюджет України, що містить пояснення відхилень звітних показників від планових показників за основними видами доходів, фінансування, видатків та кредитування державного бюджету, інформацію щодо стану державного боргу і гарантованого державою боргу;

27) іншу інформацію, визнану Кабінетом Міністрів України необхідною для пояснення звіту.

Розгляд річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України

Рахункова палата протягом двох тижнів з дня офіційного подання Кабінетом Міністрів України річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України готує та подає до Верховної Ради України висновки про виконання закону про Державний бюджет України з оцінкою ефективності управління коштами державного бюджету, а також пропозиції щодо усунення порушень, виявлених у звітному бюджетному періоді, та вдосконалення бюджетного процесу загалом.

Розгляд у Верховній Раді України річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України здійснюється за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом Верховної Ради України. Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України у Верховній Раді представляє Міністр фінансів України. Зі співдоповідями про виконання закону про Державний бюджет України виступають голова Комітету ВРУ з питань бюджету і Голова Рахункової палати. На такому пленарному засіданні за процедурним рішенням Верховної Ради можуть бути заслухані головні розпорядники коштів державного бюджету щодо результатів виконання бюджетних програм за звітний період. За результатами розгляду Верховна Рада ухвалює рішення щодо річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України.

Бюджетний процес на місцевому рівні

1. Бюджетний процес на місцевому рівні розпочинається зі складання та схвалення прогнозу місцевого бюджету. **Прогноз місцевого бюджету** – *це документ середньострокового бюджетного планування,*

який визначає показники місцевого бюджету на середньостроковий період і є основою для складання проекту місцевого бюджету.

Процес прогнозування на місцевому рівні розпочинається з того, що Міністерство фінансів України доводить Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад особливості складання розрахунків до прогнозів місцевих бюджетів. Організаційно-методологічні засади складання бюджетних пропозицій та прогнозу місцевого бюджету (включаючи форму бюджетної пропозиції та типову форму прогнозу місцевого бюджету) також визначаються Міністерством фінансів України.

Тоді Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад з урахуванням доведених їм Міністерством фінансів України особливостей складання розрахунків до прогнозів місцевих бюджетів розпочинають роботу з розроблення прогнозів місцевих бюджетів.

Прогноз місцевого бюджету безпосередньо складає місцевий фінансовий орган щороку спільно з іншими головними розпорядниками бюджетних коштів відповідно до цілей та пріоритетів, визначених у прогнозних та програмних документах економічного і соціального розвитку України і відповідної території, та з урахуванням Бюджетної декларації.

Показники прогнозу місцевого бюджету розраховують з урахуванням положень та показників, визначених на відповідні бюджетні періоди Бюджетною декларацією та прогнозом місцевого бюджету, схваленим у попередньому бюджетному періоді.

Місцевий фінансовий орган на підставі основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України, економічного і соціального розвитку відповідної території на середньостроковий період та аналізу виконання місцевого бюджету у попередніх і поточному бюджетних періодах прогнозує обсяги доходів місцевого бюджету, визначає обсяги фінансування місцевого бюджету, повернення кредитів до місцевого бюджету та орієнтовні граничні показники видатків місцевого бюджету та надання кредитів з місцевого бюджету на середньостроковий період.

Для того, щоб скласти прогноз місцевого бюджету, місцевий фінансовий орган розробляє та у визначені ним терміни доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції з підготовки бюджетних пропозицій та орієнтовні граничні показники видатків місцевого бюджету і надання кредитів з місцевого бюджету на середньостроковий період.

Головні розпорядники бюджетних коштів подають бюджетні пропозиції місцевому фінансовому органу, які він аналізує на відповідність

доведеним орієнтовним граничним показникам видатків місцевого бюджету та надання кредитів з місцевого бюджету і вимогам доведених інструкцій. На основі такого аналізу керівник місцевого фінансового органу приймає рішення про внесення бюджетних пропозицій головних розпорядників бюджетних коштів до прогнозу місцевого бюджету.

Місцеві фінансові органи до 15 серпня року, що передує плановому, подають до Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних місцевих рад прогнози відповідних місцевих бюджетів. Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад не пізніше 1 вересня року, що передує плановому, розглядають та схвалюють прогнози відповідних місцевих бюджетів і у п'ятиденний строк подають їх разом із фінансово-економічним обґрунтуванням до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідних місцевих рад для розгляду у порядку, визначеному відповідними радами.

Прогноз місцевого бюджету містить положення, наведені на рис. 5.21.

2. На основі прогнозів місцевих бюджетів складаються проекти місцевих бюджетів. Проект місцевого бюджету на плановий бюджетний період ґрунтується на показниках, визначених у прогнозі місцевого бюджету, схваленому у році, що передує плановому.

Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад з урахуванням доведених їм Міністерством фінансів України особливостей складання розрахунків до проектів місцевих бюджетів розпочинають роботу з розроблення проектів місцевих бюджетів.

Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад зобов'язані надавати необхідну інформацію:

- центральним органам виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у відповідній сфері, – для проведення розрахунків обсягів міжбюджетних трансфертів та інших показників;
- Комітету Верховної Ради України з питань бюджету – для розгляду цих розрахунків.

Проект місцевого бюджету безпосередньо складає місцевий фінансовий орган. Для цього згідно з типовою формою бюджетних запитів, визначеною Міністерством фінансів України, та з урахуванням особливостей складання проектів місцевих бюджетів місцеві фінансові органи розробляють і доводять до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції з підготовки бюджетних запитів.

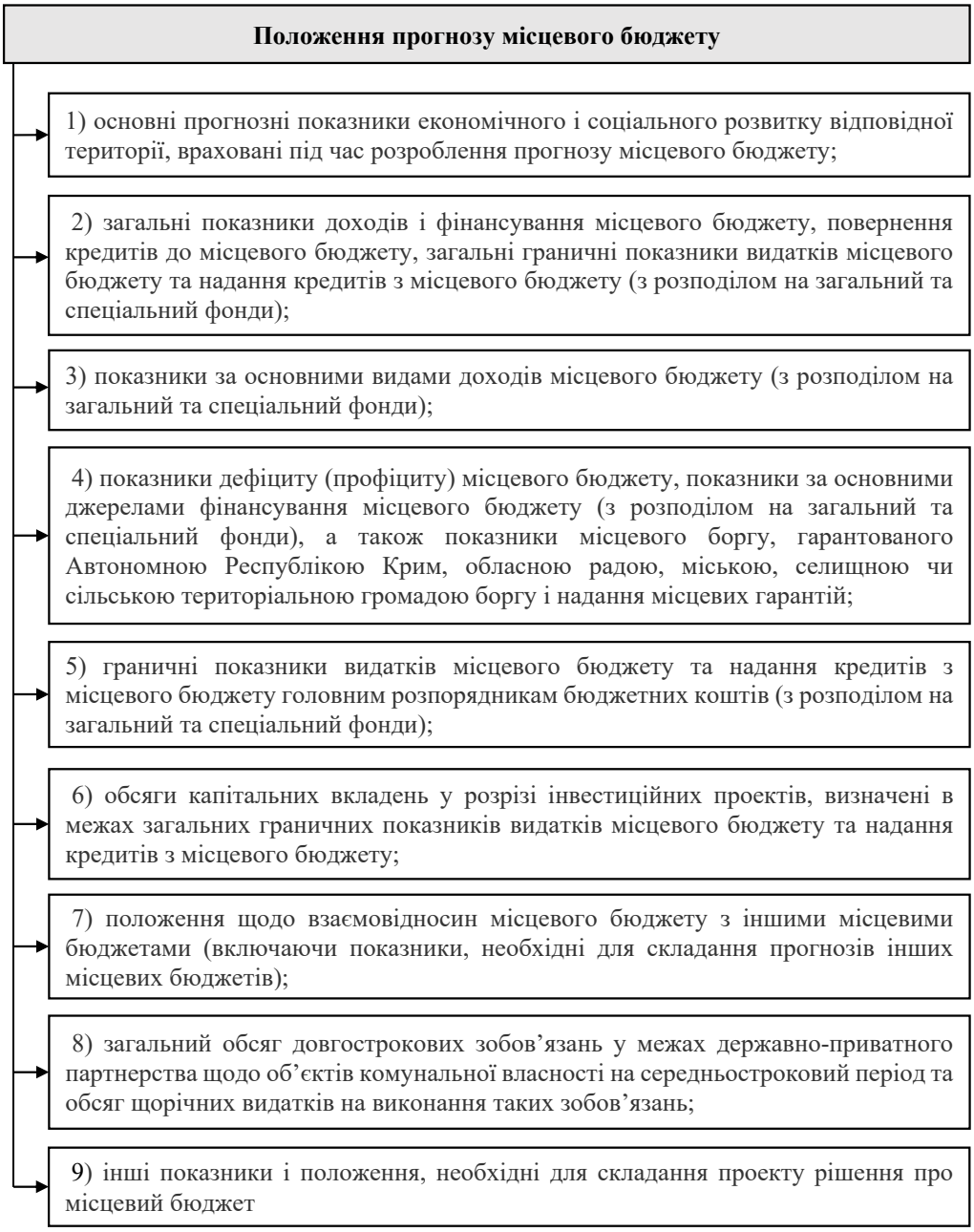

Рис. 5.21. Положення прогнозу місцевого бюджету

Головні розпорядники бюджетних коштів організують розроблення бюджетних запитів для подання місцевим фінансовим органам у терміни та порядку, встановлені цими органами. Головні розпорядники бюджетних коштів забезпечують своєчасність, достовірність та зміст

поданих місцевим фінансовим органам бюджетних запитів, які мають містити всю інформацію, необхідну для аналізу показників проекту місцевого бюджету, згідно з вимогами місцевих фінансових органів.

Місцеві фінансові органи на будь-якому етапі складання і розгляду проектів місцевих бюджетів здійснюють аналіз бюджетного запиту, поданого головним розпорядником бюджетних коштів, з точки зору його відповідності меті, пріоритетності, а також дієвості та ефективності використання бюджетних коштів. На основі результатів аналізу керівник місцевого фінансового органу приймає рішення про включення бюджетного запиту до пропозиції проекту місцевого бюджету перед поданням його на розгляд відповідно Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад.

У тижневий строк з дня схвалення Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України Міністерство фінансів України забезпечує доведення Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад розрахунків прогнозних обсягів міжбюджетних трансфертів, методики їхнього визначення, організаційно-методологічних вимог та інших показників щодо складання проектів місцевих бюджетів, а також пропозицій щодо форми проекту рішення про місцевий бюджет (типової форми рішення).

У тижневий строк з дня ухвалення проекту закону про Державний бюджет України у другому читанні Міністерство фінансів України забезпечує доведення Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад визначених таким законом показників міжбюджетних відносин (включаючи обсяги міжбюджетних трансфертів для відповідних бюджетів) і текстових статей, а також організаційно-методологічних вимог щодо складання проектів місцевих бюджетів. У триденний строк з дня отримання таких документів Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні державні адміністрації доводять виконавчим органам сільських, селищних, міських рад відповідні обсяги субвенцій на здійснення державних програм соціального захисту, додаткової дотації на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я.

Зазначена інформація є підставою для складання Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами відповідних місцевих рад проектів місцевих бюджетів і підготовки проектів рішень про відповідні місцеві бюджети.

Проект рішення про місцевий бюджет перед його розглядом на сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради схвалюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією чи виконавчим органом відповідної місцевої ради. Разом з ним подаються:

1) пояснювальна записка до проекту рішення, яка має містити:
   а) інформацію про соціально-економічний стан відповідної адміністративно-територіальної одиниці і прогноз її розвитку на наступний бюджетний період, взяті за основу проекту місцевого бюджету;
   б) оцінку доходів місцевого бюджету з урахуванням втрат доходів місцевого бюджету внаслідок наданих Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою податкових пільг;
   в) пояснення до основних положень проекту рішення про місцевий бюджет, включаючи аналіз пропонованих обсягів видатків і кредитування за бюджетною класифікацією. Пояснення містять бюджетні показники за попередній, поточний, наступний бюджетні періоди в розрізі класифікації видатків та кредитування бюджету;
   г) обґрунтування особливостей міжбюджетних взаємовідносин та надання субвенцій на виконання інвестиційних проектів;
   ґ) інформацію щодо погашення місцевого боргу, обсягів та умов місцевих запозичень;
3) проект показників зведеного бюджету району, міста з районним поділом, міста, що об'єднує бюджети села, селища, міста районного значення;
4) показники витрат місцевого бюджету, необхідних на наступні бюджетні періоди для завершення інвестиційних проектів, що враховані в бюджеті, за умови, якщо реалізація таких проектів триває більше одного бюджетного періоду;
5) перелік інвестиційних проектів на середньостроковий період;
6) переліки та обсяги довгострокових зобов'язань за енергосервісом за бюджетними програмами до повного завершення розрахунків з виконавцями енергосервісу;
7) переліки та обсяги довгострокових зобов'язань у межах державно-приватного партнерства щодо об'єктів комунальної власності за бюджетними програмами до повного завершення розрахунків за договорами, укладеними у межах державно-приватного партнерства;

8) інформація про хід виконання відповідного бюджету у поточному бюджетному періоді;
9) пояснення головних розпорядників бюджетних коштів до проекту відповідного бюджету (подаються комісії з питань бюджету Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради);
10) інші матеріали, обсяг і форму яких визначає Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцева державна адміністрація або виконавчий орган відповідної місцевої ради.

3. Місцеві бюджети вважаються затвердженими, коли Верховною Радою Автономної Республіки Крим чи відповідною місцевою радою ухвалюються рішення про місцевий бюджет. **Рішення про місцевий бюджет** – *це нормативно-правовий акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи відповідної місцевої ради, виданий в установленому порядку, який затверджує місцевий бюджет та визначає повноваження відповідно Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації або виконавчого органу місцевого самоврядування здійснювати виконання місцевого бюджету протягом бюджетного періоду.*

Рішенням про місцевий бюджет визначаються такі показники:
1) загальні суми доходів, видатків та кредитування місцевого бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);
2) граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) місцевого бюджету в наступному бюджетному періоді, місцевого боргу і гарантованого Автономною Республікою Крим, обласною радою, міською, селищною чи сільською територіальною громадою боргу на кінець наступного бюджетного періоду; граничний обсяг надання місцевих гарантій, а також повноваження щодо надання таких гарантій;
3) доходи місцевого бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до рішення);
4) фінансування місцевого бюджету за бюджетною класифікацією (у додатку до рішення);
5) бюджетні призначення головним розпорядникам коштів місцевого бюджету за бюджетною класифікацією з обов'язковим виділенням видатків споживання (з них видатків на оплату праці, оплату комунальних послуг і енергоносіїв) та видатків розвитку (у додатках до рішення);
6) бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів (у додатках до рішення);
7) розмір оборотного залишку коштів місцевого бюджету;
8) додаткові положення, що регламентують процес виконання місцевого бюджету.

У рішенні про місцевий бюджет видатки та кредитування за головними розпорядниками коштів місцевого бюджету мають бути деталізовані за програмною класифікацією видатків та кредитування місцевого бюджету, за групами функціональної класифікації видатків та кредитування бюджету та окремими категоріями економічної класифікації видатків бюджету і класифікації кредитування бюджету.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідні місцеві ради при затвердженні місцевих бюджетів мають врахувати обсяги міжбюджетних трансфертів та інші положення (необхідні для формування місцевих бюджетів), затверджені Верховною Радою України при ухваленні проекту закону про Державний бюджет України у другому читанні.

Місцеві бюджети затверджуються рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради до 25 грудня (включно) року, що передує плановому.

Якщо до 1 грудня року, що передує плановому, Верховною Радою України не ухвалено закон про Державний бюджет України, то Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна місцева рада при затвердженні відповідних місцевих бюджетів враховують обсяги міжбюджетних трансфертів, визначені у проекті закону про Державний бюджет України на плановий бюджетний період, поданому Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України.

У двотижневий строк з дня офіційного опублікування закону про Державний бюджет України Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна місцева рада приводять обсяги міжбюджетних трансфертів у відповідність із законом про Державний бюджет України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні, селищні, сільські ради при затвердженні відповідних бюджетів враховують у першочерговому порядку потребу в коштах: на оплату праці працівників бюджетних установ відповідно до встановлених законодавством України умов оплати праці та розміру мінімальної заробітної плати; на проведення розрахунків за електричну та теплову енергію, водопостачання, водовідведення, природний газ та послуги зв'язку, які споживаються бюджетними установами. Ліміти споживання енергоносіїв у натуральних показниках для кожної бюджетної установи встановлюються на основі обсягів відповідних бюджетних асигнувань.

4. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад забезпечують виконання відповідних місцевих бюджетів. Місцеві фінансові органи здійснюють загальну організацію та управління виконанням відповід-

ного місцевого бюджету і координують діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

Казначейське обслуговування місцевих бюджетів здійснюється органами Казначейства України. Казначейство України веде облік усіх надходжень, що належать місцевим бюджетам, та за поданням (висновком) органів, що контролюють справляння надходжень бюджету, погодженим з відповідними місцевими фінансовими органами, здійснює повернення (перерахування) коштів, помилково або надміру зарахованих до бюджету.

Перерахування між видами доходів і бюджетів коштів, помилково та / або надміру зарахованих до місцевих бюджетів через єдиний рахунок, здійснюється Казначейством України за висновком податкових органів, поданим на дату формування реєстру платежів з єдиного рахунка в розрізі окремого платника у складі зведеного реєстру платежів з єдиного рахунка згідно з Податковим кодексом України.

За рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради при виконанні місцевих бюджетів обслуговування бюджетних коштів у частині бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ може здійснюватися установами банків державного сектору.

Місцевий бюджет виконується за розписом, який затверджується керівником місцевого фінансового органу. До затвердження розпису місцевого бюджету керівником місцевого фінансового органу затверджується тимчасовий розпис місцевого бюджету на відповідний період. Керівник місцевого фінансового органу протягом бюджетного періоду забезпечує відповідність розпису місцевого бюджету встановленим бюджетним призначенням.

Місцевий фінансовий орган за участю органів, що контролюють справляння надходжень бюджету, у процесі виконання місцевого бюджету за доходами здійснює прогнозування та аналіз доходів відповідного бюджету.

Податки і збори та інші доходи місцевого бюджету визнаються зарахованими до місцевого бюджету з дня зарахування відповідно на єдиний казначейський рахунок та рахунки, відкриті в установах банків державного сектору, і не можуть акумулюватися на рахунках органів, що контролюють справляння надходжень бюджету.

У разі зміни місцезнаходження суб'єкта господарювання та його реєстрації як платника податків за новим місцезнаходженням сплата визначених податковим законодавством загальнодержавних податків і зборів, які розподіляються між державним та місцевими бюджетами, та

місцевих податків і зборів здійснюється за місцем попередньої реєстрації платника податків до закінчення поточного бюджетного періоду.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, забезпечують своєчасне та в повному обсязі надходження до місцевих бюджетів податків і зборів та інших доходів місцевих бюджетів відповідно до законодавства, а також здійснюють обмін відповідною інформацією з органами місцевого самоврядування в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Виконання місцевих бюджетів за видатками та кредитуванням здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України за тими ж стадіями і у тому порядку, що і Державний бюджет України.

Органи Казначейства України здійснюють операції щодо виконання платіжних доручень розпорядників бюджетних коштів, оформлених відповідно до вимог законодавства, на підставі підтвердних документів відповідно до взятих бюджетних зобов'язань та наявних бюджетних асигнувань за видатками місцевих бюджетів (протягом п'яти операційних днів з дати надання доручення на здійснення платежу за умови виконання доходів зведеного бюджету України).

Рішення про внесення змін до рішення про місцевий бюджет ухвалюється Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою на підставі офіційного висновку місцевого фінансового органу про перевиконання чи недовиконання дохідної частини загального фонду, про обсяг залишку коштів загального та спеціального фондів (крім власних надходжень бюджетних установ) відповідного бюджету; в разі необхідності перерозподілу бюджетних призначень між головними розпорядниками бюджетних коштів (за наявності відповідного обґрунтування) та в інших випадках.

Після набрання чинності законом про Державний бюджет України органам державної влади та їхнім посадовим особам забороняється приймати рішення, що призводять до виникнення додаткових витрат місцевих бюджетів, без визначення джерел коштів, виділених державою для забезпечення цих витрат.

5. Складання фінансової та бюджетної звітності про виконання місцевих бюджетів є завершальною стадією бюджетного процесу. Звітність про виконання місцевих бюджетів визначається відповідно до вимог, встановлених щодо звітності про виконання Державного бюджету України.

Мета складання звітності – це надання повної, правдивої та неупередженої інформації про стан виконання бюджетів користувачам для прийняття управлінських рішень.

Склад, періодичність та терміни подання, порядок заповнення місячної, квартальної і річної звітності визначені інструкціями Державної казначейської служби України, зокрема Інструкцією про складання органами Державної казначейської служби України звітності про виконання місцевих бюджетів, затвердженою наказом Державної казначейської служби України № 36 від 06 лютого 2018 р. (зі змінами і доповненнями).

Бюджетна звітність складається на підставі даних бухгалтерського обліку органів Казначейства, окремих даних звітів розпорядників коштів місцевих бюджетів та інформації фінансових органів.

Органи Державної казначейської служби України складають та подають відповідним місцевим фінансовим органам звітність про виконання місцевих бюджетів за встановленими формами.

Бюджетна звітність про виконання місцевих бюджетів є місячною, квартальною та річною.

Місячна бюджетна звітність складається та подається за такими формами:

1) звіт про виконання місцевих бюджетів;
2) звіт про виконання бюджету розвитку місцевих бюджетів;
3) звіт про бюджетну заборгованість;
4) інформація про виконання захищених видатків місцевих бюджетів;
5) звіт про використання коштів з резервного фонду;
6) звіт про надання та використання місцевими бюджетами дотацій та субвенцій, отриманих з державного бюджету.

Органи Державної казначейської служби України складають зведену місячну бюджетну звітність про виконання місцевих бюджетів у такому самому обсязі.

Квартальна бюджетна звітність складається та подається за такими формами:

1) звіт про виконання місцевих бюджетів;
2) звіт про виконання бюджету розвитку місцевих бюджетів;
3) звіт про надання та використання місцевими бюджетами дотацій та субвенцій, отриманих з державного бюджету;
4) інформація про стан місцевих боргів;
5) інформація про стан гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, обласними радами та територіальними громадами боргів;
6) інформація про надані місцеві гарантії.

Органи Державної казначейської служби України складають зведену квартальну бюджетну звітність про виконання місцевих бюджетів у такому самому обсязі.

Річна бюджетна звітність складається та подається за формами:

1) звіт про виконання місцевих бюджетів;
2) звіт про виконання бюджету розвитку місцевих бюджетів;
3) звіт про бюджетну заборгованість;
4) інформація про виконання захищених видатків місцевих бюджетів;
5) звіт про використання коштів з резервного фонду;
6) звіт про надання та використання місцевими бюджетами дотацій та субвенцій, отриманих з державного бюджету;
7) інформація про стан місцевих боргів;
8) інформація про стан гарантованих відповідно Автономною Республікою Крим, обласними радами та територіальними громадами боргів;
9) інформація про надані місцеві гарантії.

Органи Державної казначейської служби України складають зведену річну бюджетну звітність про виконання місцевих бюджетів у такому самому обсязі.

Казначейство України складає та подає відповідним місцевим фінансовим органам звітність про виконання місцевих бюджетів за встановленими формами. Зведені показники звітності про виконання бюджетів одночасно подаються органами Казначейства України відповідно органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань фінансів, фінансовим органам місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів відповідних місцевих рад.

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, подають місцевим фінансовим органам відповідні звіти.

Квартальний та річний звіти про виконання місцевого бюджету подаються до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією, виконавчим органом відповідної місцевої ради у двомісячний строк після завершення відповідного бюджетного періоду.

Перевірка річного звіту здійснюється Рахунковою палатою Верховної Ради Автономної Республіки Крим (щодо використання органами виконавчої влади коштів бюджету Автономної Республіки Крим), комісією з питань бюджету Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради, після чого Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідні місцеві ради затверджують річний звіт про виконання бюджету або приймають інше рішення з цього приводу.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Бюджет держави, бюджетна політика, бюджетна стратегія, бюджетна тактика, бюджетний механізм, бюджетний устрій, бюджетна система, доходи бюджету, видатки бюджету, бюджетний регламент, бюджетний процес, бюджетне планування, виконання бюджету, бюджетна звітність, бюджетна класифікація, бюджетний запит, бюджетний розпис, програмно-цільовий метод, бюджетна програма, бюджетна пропозиція, бюджетний дефіцит, бюджетний профіцит, баланс бюджету, фінансування бюджету.

Контрольні запитання і завдання

1. *Які ознаки властиві бюджетним відносинам?*
2. *Сукупність яких грошових відносин характеризує бюджет держави як об'єктивну економічну категорію?*
3. *У чому полягає сутність бюджету як економічної категорії?*
4. *Які функції виконує бюджет держави як економічна категорія? У чому їхні особливості?*
5. *У чому виявляються особливості бюджету держави за змістом, формою, організаційною побудовою та правовим характером?*
6. *Яке основне призначення бюджету держави?*
7. *Як ви розумієте під бюджетну політику?*
8. *Як розуміють бюджетну стратегію та бюджетну тактику?*
9. *У чому полягає сутність бюджетного механізму?*
10. *Охарактеризуйте складові бюджетного механізму.*
11. *Як ви розумієте бюджетний устрій країни?*
12. *Дайте визначення бюджетної системи і поясніть його.*
13. *Які ланки входять до бюджетної системи і який між ними взаємозв'язок?*
14. *На яких принципах ґрунтується бюджетна система України?*
15. *Як ви розумієте доходи бюджетів?*
16. *Назвіть методи формування доходів бюджету та охарактеризуйте їх.*
17. *Як класифікуються доходи бюджету?*
18. *Які особливості формування доходів місцевих бюджетів?*
19. *Яке визначення видатків бюджету наведено у Бюджетному кодексі України?*
20. *Які відмінності між видатками бюджету і витратами?*
21. *Сукупність яких грошових відносин становить зміст видатків?*
22. *За якими ознаками класифікуються видатки бюджету?*
23. *Як ви розумієте бюджетний регламент?*
24. *У чому полягає зміст бюджетного процесу?*
25. *Охарактеризуйте стадії бюджетного процесу.*
26. *Хто є учасниками бюджетного процесу?*

27. *Що таке програмно-цільовий метод?*
28. *Охарактеризуйте елементи програмно-цільового бюджетування.*
29. *За якими показниками оцінюється стан бюджету?*
30. *Що таке бюджетна програма?*
31. *Як ви розумієте бюджетний профіцит?*
32. *Про що свідчить показник бюджетного дефіциту?*
33. *Які класичні концептуальні підходи до збалансування державного бюджету вам відомі? Назвіть їхні переваги та недоліки.*
34. *За якими класифікаційними ознаками групуються види бюджетного дефіциту?*
35. *Які вам відомі причини виникнення бюджетного дефіциту?*
36. *Якими можуть бути соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту?*
37. *Назвіть наслідки бюджетного дефіциту в Україні.*
38. *У чому полягає причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів?*
39. *Як ви розумієте фінансування бюджету? Назвіть його основні риси.*
40. *Як класифікуються джерела фінансування бюджетного дефіциту за Бюджетним кодексом України?*

Рекомендована література

1. *Бюджетна система : підручник / за ред. В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко, З. М. Лободіної. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 624 с.*
2. *Бюджетна система України : навч. посіб. в схемах і табл. / С. В. Качула, Г. Є. Павлова, Л. В. Лисяк, О. В. Добровольська, Л. І. Катан. Дніпро: Монолит, 2021. 332 с.*
3. *Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.*
4. *Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України : монограф. Тернопіль : ТНЕУ, 2008. 496 с.*
5. *Дем'янишин В. Сучасні вектори реформування управління державними фінансами в умовах модернізації фінансового механізму та фінансової системи України. Світ фінансів. 2021. № 2 (67). С. 51–65.*
6. *Дем'янишин В., Лободіна З., Горин В., Дем'янишин В. Методологічні підходи до дослідження державних фінансових ресурсів та фінансової безпеки суб'єктів господарювання в умовах реформування управління публічними фінансами. Світ фінансів. 2023. № 1 (74). С. 31–47.*
7. *Казначейська система : підруч. / за наук. ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого, д. е. н., проф. О. П. Кириленко, Т. Я. Слюз. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 364 с.*
8. *Кириленко О., Жадан О. Підвищення прозорості та обгрунтованості використання бюджетних коштів. Світ фінансів. 2021. № 3 (68). С. 23–37.*

9. Кізима Т., Лободіна З., Горин В., Кізима А. Поведінкові фінанси як методологічний концепт дослідження сфери публічних фінансів в Україні. Світ фінансів. 2022. № 4 (73). С. 8–21.
10. Крисоватий А. Воєнні реалії фіскального простору публічних фінансів України. Світ фінансів. 2023. № 1 (74). С. 8–30.
11. Крисоватий А. І. Новий прагматизм фіскалізації публічних фінансів. Світ фінансів. 2021. № 1. С. 10–23.
12. Крисоватий А. І. Парадигма податкових та позикових фінансів. Вісн. Екон. науки України. 2008. № 1 (13). С. 132–140.
13. Кучер Г. В. Державні фінансові ресурси : монограф. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 608 с.
14. Лободіна З. Бюджетний механізм: концептуальні засади та перспективи модернізації : монограф. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 412 с.
15. Лободіна З., Дем'янишин В., Кізима Т., Савчук С. Сучасні тенденції розвитку та наслідки трансформації бюджетної системи України в контексті реформування управління публічними фінансами. Вісник економіки. 2021. Вип. 4. С. 38–56.
16. Лободіна З., Дем'янишин В., Кізима Т., Березька К., Кізима А. Функціонування бюджетів участі: сучасний стан, тенденції модернізації та моделювання в умовах реформування публічних фінансів. Вісн. економіки. 2022. № 4. С. 8–27.
17. Луніна І. О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : монограф. / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2020. 440 с.
18. Луніна І. О., Бондарук Т. Г. Публічні фінанси та міжбюджетні відносини : навч. посібн. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. аг-во», 2019. 304 с.
19. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.
20. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
21. Про бюджетну класифікацію : наказ Мін-ва фінансів України від 14.01.2011 № 11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11.
22. Про затвердження документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету : наказ Мін-ва фінансів України від 28.01.2002 № 57. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0086-02#n17.
23. Про затвердження Інструкції з підготовки бюджетних запитів : наказ Мін-ва фінансів України від 21.12.2022 № 450. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0322-23#Text.
24. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження та застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі :

наказ Мін-ва фінансів України від 02.01.2019 №1. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001201-19.

25. *Про затвердження Методичних рекомендацій щодо механізмів участі громадськості у бюджетному процесі на місцевому рівні : наказ Мін-ва фінансів України від 3.03.2020 № 94. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0094201-20#Text.*
26. *Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування бюджетних програм головними розпорядниками коштів державного бюджету : наказ Мін-ва фінансів України від 25.08.2023. №465. URL :*
27. *Радіонов Ю. Д. Формування видатків бюджету : монограф. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 616 с.*
28. *Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року : розпор. Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1467-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text.*
29. *Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки : розпор. Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1805-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text.*
30. *Хомутенко А. В. Сучасна парадигма управління державними фінансами України : монограф. Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2019. 384 с.*
31. *Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю., Якимів А. І. Бюджетна система : практикум : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2019. 400 с.*
32. *Fedosov V., Krysovatyy A., Oparin V., Yukhymenko P. Modern Ukrainian financial science : theoretical paradigm & practical concept of public finance. Oklahoma : DraftDigital Publishing, 2019. 447 p.*
33. *Gruber J. Public Finance and Public Policy : textbook. 6th edition, Worth Publishers, 2019. 896 p.*
34. *Kizyma T. O., Lobodina Z. M., Khamyha Yu. Ya. Fraud with financial resources of the state: types and effect on the shadow economy. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2019. Vol. 2 (29). P. 355–363.*
35. *Lee Jr. R. D., Johnson R. W., Joyce P. G. Public Budgeting Systems : textbook. 10th edition. Jones & Bartlett Learning, 2020. 575 p.*
36. *Lobodina Z. M., Lopushniak H. S., Kizyma T. O., Lyvdar M. V. Inclusive budgeting: theoretical aspects, prerequisites and necessity for its implementation in Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2020. Vol. 2 (33). P. 463–472.*
37. *Lobodina Z., Kizyma T., Demianyshyn V., Berezka K., Savchuk S. Participatory budgeting in the context of behavioural finances. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2022. Т. 5 (46). С. 109–125.*
38. *Romenska K., Chentsov V., Rozhko O., Uspalenko V. Budget planning with the development of the budget process in Ukraine. Problems and Perspectives*

in Management. 2020. Vol. 18 (2). P. 246–260 . URL : https://www.businessperspectives.org/images/pdf/applications/publishing/templates/article/assets/13617/PPM_2020_02_Romenska.pdf.

39. *Rozhko O., Tkachenko N., Kovalenko Yu. Scientific and methodical approach to budget strategizing using the program-target method. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2020. Vol. 2, № 33. P. 335–344. URL : https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/2996.*
40. *Tresch R. W. Public Finance: A Normative Theory : textbook. 4th edition. Academic Press, 2022. 568 p.*

РОЗДІЛ 6.
МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

6.1. Інститут місцевого самоврядування та його роль у становленні місцевих фінансів.
6.2. Вчення про місцеві фінанси та його розвиток.
6.3. Сучасні наукові підходи щодо сутності місцевих фінансів.
6.4. Функції місцевих фінансів та основні принципи їхньої організації.
6.5. Склад місцевих фінансових інститутів та їхня характеристика.
6.6. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави.
6.7. Визначення основних засад функціонування місцевих фінансів у нормативно-правових актах України.

6.1. Інститут місцевого самоврядування та його роль у становленні місцевих фінансів

Ідейно-теоретичні підвалини сучасного поняття «місцеві фінанси» сягають давніх часів. Виникнення специфічної сфери фінансових відносин – місцевих фінансів – пов'язано з розвитком інституту місцевого самоврядування, однією з початкових форм якого було «магдебурзьке право», що виникло у XIII ст. у німецькому м. Магдебург. Магдебурзьке право мало універсальний характер, воно регламентувало самоуправління міст, діяльність міської влади, суду, питання земельної власності в межах міст, торгівлі, ремесел, оподаткування та ін. Упродовж XIV–XVI ст. Магдебурзьке право сприйняли інші німецькі міста, а також деякі міста Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, Галіції та Білорусі. На території Русі найпершими Магдебурзьке право у повному обсязі отримали м. Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Київ (1497 р.). Проіснувало Магдебурзьке право до XVIII–XIX століть, поступово втрачаючи своє значення.

У XVI ст. у Литовській державі, до складу якої певний час входила частина українських земель, був виданий кодекс громадянських законів за назвою «Статут великого князівства Литовського», який витримав три редакції (1529, 1566 та 1588 р.); після всіх змін зберіг характер збірника місцевих законів; вміщував норми, що регламентували державне,

земельне, кримінальне, процесуальне та спадкове право. Однак теоретичні витоки Литовського статуту знаходимо у першому кодексі законів давньоруського феодального права – збірнику «Руська правда», складеному за правління Ярослава Мудрого (біля 978–1054 рр.).

Становлення місцевого самоврядування у XVIII–XIX ст. відбувалося разом з розвитком буржуазної держави, який проходив в умовах жорсткої боротьби абсолютизму з народною демократією. Централізована державна влада виявилася неспроможною ефективно виконувати свої завдання, особливо соціального спрямування. Частину з них доцільно було передати у компетенцію самостійної та незалежної місцевої влади в межах, визначених державою.

Поняття «самоврядування», «самоуправління» почали використовуватися в Європі з другої половини XVIII ст. саме щодо місцевого самоврядування. На той час інститут місцевого самоврядування сформувався у багатьох країнах і передбачав управління господарськими та іншими справами будь-якої адміністративної одиниці не органами центральної влади, а жителями та створеними ними органами місцевої влади.

Найважливіші ідейні витоки теорій місцевого самоврядування та місцевих фінансів систематизовано на рис. 6.1.

Розвиток науки про місцеві фінанси проходив у взаємозв'язку з теоретичними дослідженнями суті та природи інституту місцевого самоврядування. Водночас на формування теорій і концепцій місцевого самоврядування, як свідчить світовий досвід, значний вплив мають особливості історичного розвитку кожної країни, специфічні процеси становлення держави, вдосконалення організаційних форм функціонування місцевого самоврядування. Крім того, вирішальними чинниками формування теоретичних уявлень є визначні події у сфері демократизації суспільства, такі як революції, визвольні рухи, конституційне закріплення прав і свобод громадян тощо.

7 грудня 1990 р. в Україні вперше серед республік колишнього СРСР був прийнятий Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», покликаний створити правову основу для впровадження і розвитку системи місцевого самоврядування. Власне саме цей документ ознаменував відродження інституту місцевого самоврядування в Україні, вихолощеного і спотвореного за радянських часів.

Утворення незалежної Української держави здійснило новий поштовх до розвитку інституту місцевого самоврядування. Починаючи з 1992 р., було прийнято низку законодавчих документів і Конституцію України (1996 р.), які сприяли становленню місцевого самоврядування, визначили розподіл влади в країні, взаємодію органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади.

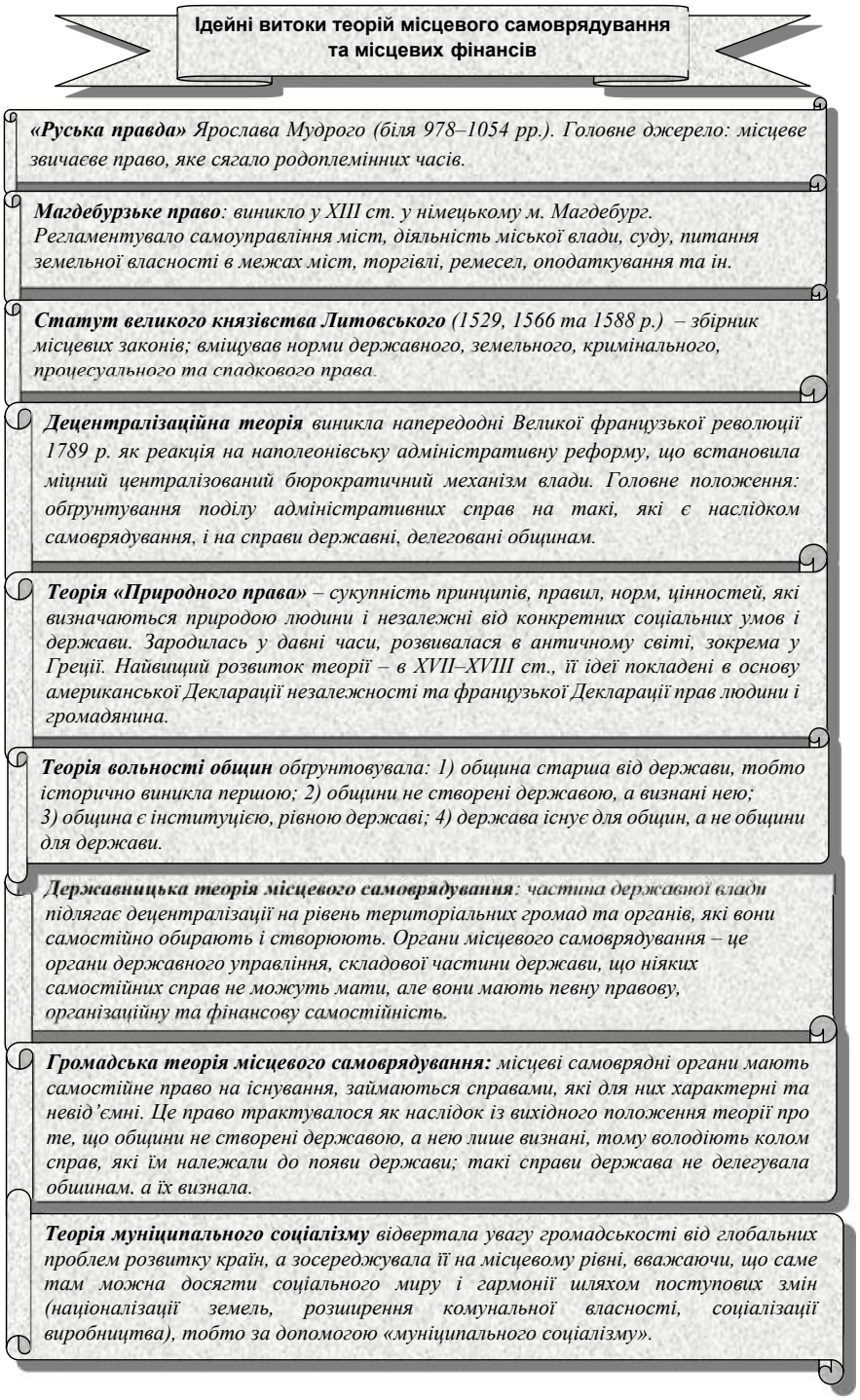

Рис. 6.1. Ідейні витоки теорій місцевого самоврядування та місцевих фінансів

У 1997 р. був прийнятий Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», в якому конкретизовано основні положення Конституції України щодо місцевого самоврядування, визначено основні організаційні питання функціонування інституту місцевого самоврядування, окреслено повноваження рад, їхніх голів, виконавчих органів, а також організаційно-правову, матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування, згідно із законом, – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції України і її законів. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Законом встановлені такі ***принципи***, на основі яких здійснюється функціонування інституту місцевого самоврядування в Україні: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах повноважень; підзвітність і відповідальність перед територіальними громадами їхніх органів та посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування в Україні охоплює: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Вирішальне значення для забезпечення функціонування місцевого самоврядування має ***матеріально-фінансова основа*** їхньої діяльності, яка охоплює: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Місцеві бюджети є самостійними, вони не включаються до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетів.

6.2. Вчення про місцеві фінанси та його розвиток

Наука про місцеві фінанси започаткована у другій половині XIX ст., саме тоді відбувався процес остаточного оформлення місцевого самоврядування. Протягом XIX–XX ст. розвиток поглядів щодо сутності місцевих фінансів, їхнього складу та принципів організації відбувався від представлення їх як ***фінансового господарства*** територіальних одиниць (господарства місцевих спілок), ***сукупності умов для задоволення потреб місцевих самоврядних одиниць***, матеріальних засобів місцевого самоврядування, доходів і видатків органів місцевого самоврядування і до ***системи економічних відносин***.

Перші згадки про місцеві фінанси, об'єктивність їхнього існування, поряд із державними фінансами, містять праці таких корифеїв економічної науки, як А. Сміт, К. Штейн, Л. Штейн, Р. Гнейст, К. Рау, А. Вагнер та ін. Вчені загалом досліджували господарство місцевих спілок, визначали необхідність надання їм автономії, в тому числі у сфері фінансів; вивчали склад доходів і видатків місцевих спілок, сутність місцевого оподаткування, його відповідність критеріям ефективного оподаткування.

На українських землях процес формування теорії місцевих фінансів розпочався пізніше, ніж в європейських країнах, а точніше після земської реформи в 1864 р. Саме тоді відбувався процес остаточного організаційного оформлення інституту місцевого самоврядування – земств. Перші дослідження українських учених з теорії і практики місцевих фінансів, бюджетів місцевих спілок, принципів місцевого оподаткування з'явилися у другій половині XIX ст. Сформувалося розуміння господарського характеру місцевих фінансів, зумовленого основною їхньою метою – надання різних послуг і вигід місцевому населенню.

Одним із фундаторів науки про місцеві фінанси є найвидатніший представник Київської фінансової школи М. Цитович, який у 1898 р. опублікував працю «Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих фінансів», що була в той час єдиним дослідженням в європейській літературі, присвяченим місцевим видаткам. До основних теоретичних постулатів М. Цитовича, які сформували підвалини теорії місцевих фінансів, слід зарахувати такі:

- визначення принципів організації місцевих фінансів, окреслених специфікою функціонування фінансових відносин на рівні місцевих союзів, а також їхніми особливими завданнями;
- виокремлення основних форм співпраці держави і місцевих союзів, обґрунтування необхідності та засад державної фінансової підтримки місцевого господарства;

– обґрунтування сутності доходів місцевих спілок, систематизація джерел їхнього формування, підходів до місцевого оподаткування, а також виявлення об'єктивної зацікавленості органів місцевого управління у повному збиранні надходжень від прямих податків;
– з'ясування сутності місцевих видатків та обґрунтування основ їхньої класифікації, акцентування на необхідності врахування особливостей місцевих спілок та їхніх масштабів у процесі розподілу видатків на управління;
– обґрунтування переваг місцевого господарства порівняно з державним, що визначено особливими завданнями, які реалізуються місцевим населенням, а це відповідно створює необхідні умови для підконтрольності місцевої влади.

Продовжувачем досліджень М. Цитовича став відомий український учений, представник Київської наукової школи Й. Кулішер, якому належать такі відомі праці з місцевих фінансів, як «Місцеве обкладання в зарубіжних державах» (1911, 1923 р.), «Комунальне обкладання в Німеччині і його історичний розвиток. Досвід вивчення основних течій у розвитку міських фінансів» (1914 р.).

Піонерськими для розвитку науки про місцеві фінанси є праці відомого українського ученого М. Яснопольского, в яких він порушував питання розвитку місцевого самоуправління і його фінансового забезпечення; виявив позитивний вплив підвищення рівня культури на зростання ролі місцевих фінансів у суспільному житті, зокрема в частині децентралізації державного управління. М. Яснопольский вперше дослідив географічний розподіл державних доходів і видатків (1897 р.), виявив в ньому значні відхилення і диспропорції саме в частині видатків, які здійснюються з державного і місцевих бюджетів, що зумовлено багатьма чинниками, наприклад, різноманітністю географічного розташування адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів, галузевою структурою місцевого господарства, традиціями культурного розвитку, політичним життям тощо. Вчений наголошує на необхідності розвитку місцевого самоврядування; констатує загальноєвропейську тенденцію до значного зростання фінансових ресурсів місцевих органів самоуправління порівняно з державними; формулює висновок щодо безпосереднього впливу обсягів видатків місцевих органів влади на процес децентралізації бюджетних ресурсів, оскільки зростання видатків на місцевому рівні сприяє послабленню централізації бюджетної системи країни.

Значний внесок у формування теорії місцевих фінансів зробив один з найбільш відомих представників фінансової науки України В. Твердохлєбов, якому належать такі праці, як «Обкладання міських нерухомостей

на Заході» та «Міське обкладання» (1909 р.). У навчальному посібнику «Місцеві фінанси» (видання 1919 і 1927 р.) учений систематизував сформовані на той час в європейській і вітчизняній літературі уявлення щодо сутності місцевих фінансів, досліджував доходи і видатки органів місцевого самоуправління, систему місцевого оподаткування, охарактеризував процес розвитку і форми комунального кредиту, засади і види державної допомоги місцевим союзам та ін. Самобутність праць науковця полягає в тому, що вони базувалися на дослідженні вітчизняної теорії та практики. На основі узагальнення світових тенденцій В. Твердохлєбов зробив висновок про зростання масштабів публічних господарств, а також щораз більшу передачу державами місцевим союзам частини своїх функцій, пов'язаних з освітою, медициною, благоустроєм тощо.

Відомий український економіст-фінансист М. Соболєв у книзі «Нариси фінансової науки (загальнодоступні бесіди)» (1925 р.) окремий розділ присвятив місцевим фінансам, в якому розглядає сутність місцевих фінансів, наголошує на їхньому зв'язку з місцевим самоуправлінням, аналізує європейські системи місцевих фінансів – англійську, французьку і прусську. Вчений акцентує на об'єктивній необхідності виокремлення від державних місцевих потреб, задоволення яких якнайкраще можуть забезпечувати саме органи самоуправління, одержуючи у своє розпорядження необхідні кошти, в т. ч. місцеві податки і збори.

У 1924–1925 рр. український учений економіст-фінансист П. Коваько (Кованьковський) опублікував низку праць з питань місцевих бюджетів України, Київської губернії, українських міст; науковець детально проаналізував склад і структуру доходів і видатків місцевих бюджетів протягом 1912–1925 рр., виявив особливості й тенденції формування доходів і використання коштів місцевих бюджетах окремих видів, що визначено особливостями діяльності відповідних органів місцевого самоуправління, діючого розподілу функцій і завдань держави і місцевої влади.

У 1930–1940 рр. були видані підручники і навчальні посібники, в яких здійснено теоретичне обґрунтування суті та ролі місцевих фінансів, місцевих бюджетів, узагальнена практика їхнього функціонування за роки радянської влади. У 1960–1980 рр. особливої актуальності набули проблеми складання місцевих бюджетів і використання бюджетних коштів, вдосконалення бюджетного регулювання.

Проте протягом тривалого часу в економічній літературі поширеною була точка зору щодо місцевих фінансів як категорії, властивої капіталістичному господарству. Зокрема, в енциклопедичних виданнях другої половини 1980-х рр. зазначалося, що місцеві фінанси в розвинутих капіталістичних країнах і країнах, які розвиваються, – це відносини, за

допомогою яких місцеві органи управління мобілізують, розподіляють і використовують частину національного доходу відповідно до покладених на них функцій.

Слід зазначити, що на початкових етапах існування радянської держави (1920-ті рр.) поняття місцевих фінансів широко застосовувалось як в економічній літературі, так і в законодавчих документах, а також на практиці. Першим нормативним документом, яким були визначені основи організації місцевих фінансів радянської Росії, стало Тимчасове положення про місцеві фінанси 1923 р. (наступна редакція – 1924 р.). У цьому документі визначено такі питання, як склад місцевих бюджетів; права й обов'язки органів влади різних рівнів у питаннях місцевих фінансів; порядок місцевого оподаткування; механізм субсидування місцевих бюджетів із загальнодержавних коштів; порядок складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів.

У 1926 р. виходить нове Положення, згідно з яким місцеві фінанси визнавались складовою частиною єдиної фінансової системи країни; в ньому було окреслено дохідну і видаткову частини місцевих бюджетів, визначено механізм бюджетного регулювання, започатковано практику формування субвенційних фондів і фондів регулювання.

Проте на початку 1930-х рр. відбулося посилення централізованих засад у керівництві економікою, поступово звужувалася сфера функціонування місцевих фінансів, зростала залежність місцевих бюджетів від державного бюджету, зменшувалася питома вага місцевих доходів, незначними за розмірами залишалися місцеві податки і збори. Прийняття у 1938 р. рішення щодо об'єднання місцевих бюджетів, а також бюджетів державного соціального страхування в єдиний державний бюджет стало логічним підсумком посилення процесу централізації державних фінансових ресурсів у країні. Цим рішенням перекреслювався весь попередній етап становлення інституту місцевих фінансів, започаткований в 1920-ті рр.

Таким чином, протягом 1930–1980 рр. поняття місцевих фінансів поступово втратило своє значення і практично не використовувалося ні в економічній літературі, ні у законодавчих документах; у багатьох випадках місцеві фінанси ототожнювалися лише з місцевими бюджетами.

Відхід у 1980-х рр. від командно-адміністративних методів керівництва та створення необхідних умов для розвитку ринкових засад, а пізніше – розпад СРСР та утворення нових незалежних держав, зумовили проведення низки змін в економічному житті. 9 квітня 1990 р. ухвалено Закон «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР», який створив необхідне підґрунтя для прийняття

5 грудня 1990 р. в Україні Закону «Про бюджетну систему Української РСР» і 7 грудня 1990 р. Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Прийняття цих законів ознаменувало відродження в незалежній Україні інституту місцевого самоврядування, а отже, місцевих фінансів.

6.3. Сучасні наукові підходи щодо сутності місцевих фінансів

У фінансовій літературі пострадянського періоду вперше поняття «місцеві фінанси» згадується в навчальному посібнику, опублікованому в 1991 р. у Києві «Державні фінанси» за редакцією д-рів екон. наук, проф. В. Федосова, С. Огородника та В. Сутормінної. На початку 1990-х рр. відомими вітчизняними вченими була визнана необхідність існування місцевих фінансів в умовах створення в нашій країні основ ринкового господарювання. В посібнику розглядались джерела формування місцевих фінансів: бюджетні та позабюджетні кошти місцевих рад, кошти органів громадського територіального самоуправління; подана характеристика доходів і видатків місцевих рад, порядку їхнього розмежування між радами різних рівнів.

Розвиток української економічної науки в умовах незалежності, вивчення теоретичних надбань західної фінансової думки, приєднання України до Європейської хартії місцевого самоврядування закономірно позначилися на поглядах вітчизняних фінансистів щодо місцевих фінансів. Дедалі частіше і впевненіше висловлювались думки щодо об'єктивності існування цієї категорії в умовах ринку, її вирішального впливу на повноцінне функціонування інституту місцевого самоврядування як необхідної підвалини кожного демократичного режиму.

Відомий український вчений д-р екон. наук, проф. О. Василик, який одним із перших почав досліджувати теоретичні та практичні питання місцевих фінансів, вважав, що місцеві фінанси – це об'єктивне явище, оскільки для здійснення покладених на місцеве самоврядування функцій потребує наявності відповідних фондів фінансових ресурсів в їхньому розпорядженні.

У 1999 р. виходить перший навчальний посібник «Місцеві фінанси України» д-ра екон. наук В. Кравченка, в якому ґрунтовно розглянуто теорію місцевих фінансів, місцеві фінансові інститути, внутрішні міжурядові фінансові відносини, державну регіональну фінансову політику і фінансове вирівнювання, управління місцевими фінансами.

За визначенням В. Кравченка, місцеві фінанси представляють систему формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них як власних, так і делегованих функцій і завдань. Такий підхід відповідає загальнорозповсюдженим уявленням щодо категорії фінансів загалом і, крім того, дає можливість з'ясувати місце у фінансовій системі країни місцевих фінансів та їхній щільний і взаємозумовлений зв'язок з інститутом місцевого самоврядування.

Відомий вітчизняний учений В. Опарін у своєму визначенні категорії місцевих фінансів, окрім особливостей, на які вказують вищезазначені науковці, акцентує на зв'язку місцевих фінансів із фінансовою діяльністю підприємств муніципального господарства.

У 2002 р. в Україні опубліковано навчально-методичний посібник «Місцеві фінанси», підготовлений колективом авторів: М. Гапонюк, В. Яцюта, А. Буряченко та А. Славкова. В посібнику місцеві фінанси розглядаються як об'єктивна форма економічних відносин, пов'язана з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту, у процесі яких відбувається формування та використання фондів грошових коштів, призначених для задоволення потреб регіонів країни.

У 2006 р. виходить перший в Україні підручник «Місцеві фінанси», підготовлений науковцями Тернопільського національного економічного університету; у 2014 р. було здійснено друге його видання, доповнене і перероблене. У підручнику розглянуто сутність та засади організації місцевих фінансів, фінансову політику органів місцевого самоврядування, формування дохідної бази місцевих бюджетів, систему видатків місцевих бюджетів, фінансове вирівнювання та бюджетне регулювання, бюджетний процес на місцевому рівні, організацію фінансової діяльності підприємств комунальної власності, управління місцевими фінансами в Україні, світовий досвід організації місцевих фінансів.

Таким чином, на основі обґрунтованих науковцями визначень категорії місцевих фінансів, а також запропонованого нижче авторського трактування можна виокремити такі їхні характерні особливості:

1) місцеві фінанси – це система економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту;
2) в процесі здійснення цих відносин відбувається формування, розподіл і використання фінансових ресурсів;
3) цільова підпорядкованість цієї системи відносин – забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них функцій і завдань.

Місцеві фінанси – це система економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань.

Отже, у сучасній науковій літературі України місцеві фінанси досліджуються в контексті функцій, завдань і ролі органів місцевого самоврядування. Важливими в зв'язку з цим є питання щодо розмежування повноважень органів державної влади і органів місцевого самоврядування; обґрунтування доцільності надання окремих державних повноважень органам місцевого самоврядування і гарантування відповідного фінансового забезпечення їхнього виконання; окреслення складу і визначення обсягів фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування; забезпечення самостійності й ефективності в їхньому використанні; фінансового забезпечення територіальних громад в умовах реформи адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування; державної фінансової підтримки територіальних громад.

Нині питання місцевих фінансів перебувають у центрі уваги багатьох дослідників, зокрема окремі аспекти функціонування місцевих фінансів в економіці трансформаційного періоду розглядаються у працях Т. Боднарук, О. Василика, Г. Вознюк, І. Гринчишин, В. Дем'янишина, О. Дем'янчук, В. Зайчикової, О. Кириленко, В. Кравченко, А. Крисоватого, В. Кудряшова, М. Кульчицького, З. Лободіної, І. Луніної, Б. Малиняка, В. Мартиненко, С. Михайленко, Є. Кузькіна, Ц. Огня, В. Опаріна, К. Павлюк, Ю. Пасічника, А. Пелехатого, Л. Першко, Ю. Раделицького, Н. Рекової, О. Савастєєвої, Н. Спасів, Р. Щура, І. Чугунова, С. Юрія та ін. Доробок зазначених учених має велике значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні, покращення його фінансового забезпечення, вдосконалення методів й інструментів формування і використання фінансових ресурсів місцевої влади.

6.4. Функції місцевих фінансів та основні принципи їхньої організації

Зміст місцевих фінансів як системи економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом та використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань, детальніше виявляється у функціях, які вони виконують. Як відомо, функції – це вияв суті економічної категорії. Говорячи про функції, ми тим самим розкриваємо призначення і роль тієї чи іншої категорії.

Оскільки місцеві фінанси не можна розглядати відокремлено від фінансів загалом, а місцеві фінанси виступають як складова фінансової системи країни, то функції фінансів і місцевих фінансів взаємопов'язані між собою, а призначення останніх зумовлено сутністю, функціями і роллю фінансів як однієї з найважливіших економічних категорій ринкового господарства. Місцевим фінансам властиві такі функції: розподільна, контрольна та стимулююча (рис. 6.2).

Рис. 6.2. Систематизація функцій місцевих фінансів

Розподільна функція місцевих фінансів знаходить вияв у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, формуванні цільових фондів органів місцевого самоврядування, за допомогою яких проходить складний процес їхнього забезпечення фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на органи місцевого самоврядування функцій і завдань. Кошти, які акумулюються у місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і використовуються для задоволення різних місцевих потреб. Крім того, через систему міжбюджетних відносин фінансові ресурси, акумульовані на обласному і районному рівнях, перерозподіляються між окремими територіальними громадами з метою проведення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів реалізується, зокрема, в діяльності органів місцевого самоврядування при складанні проектів місцевих бюджетів, їхньому розгляді та затвердженні, а також виконанні й складанні звіту про виконання місцевих бюджетів, у процесі здійснення контролю за формуванням і використанням бюджетних коштів. Сфера дії контрольної функції не обмежується місцевими бюджетами, а

охоплює інші фонди грошових коштів та загалом усі фінансові ресурси, які знаходяться у розпорядженні місцевого самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів спрямована на забезпечення передбачених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів, їхнє цільове й економне використання.

Стимулююча функція місцевих фінансів полягає у створенні таких умов, за яких органи місцевого самоврядування безпосередньо зацікавлені у збільшенні обсягів доходів бюджетів, додатковому залученні надходжень як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, ефективному використанні фінансових ресурсів, які надходять в їхнє розпорядження. Реальним втіленням стимулюючої функції є діючий порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, заохочення перевиконання запланованих показників надходжень загальнодержавних податків і зборів, самостійність у використанні додатково залучених коштів та ін.

Місцеві фінанси функціонують на основі певних вихідних засад, закріплених у відповідних законодавчих документах, що регламентують діяльність органів місцевого самоврядування. До найважливіших законодавчих актів належать Конституція України, Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», щорічні закони про Державний бюджет України тощо.

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р., подається тлумачення поняття «місцеве самоврядування», окреслено складові матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування, вказано основні підходи до формування і використання коштів місцевих бюджетів.

У Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятому 21 травня 1997 р. у розвиток положень Конституції України та відповідно до вимог ратифікованої Україною у 1996 р. Європейської хартії місцевого самоврядування, визначено систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні та засади його організації й діяльності, правовий статус і відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

У Бюджетному кодексі України від 8 липня 2010 р. визначено низку важливих питань щодо організації місцевих фінансів: це розподіл доходів і видатків між бюджетами всіх рівнів і видів, склад доходів і видатків місцевих бюджетів, порядок розрахунку бюджетних трансфертів місцевим бюджетам з державного бюджету, бюджетний процес на місцевому рівні, відповідальність всіх учасників бюджетного процесу та контрольні повноваження владних органів, у тому числі органів місцевого самовря-

дування. Крім того, в кодексі встановлено порядок здійснення місцевих запозичень та управління місцевим боргом.

Щорічні закони про Державний бюджет України містять показники, від яких залежить проходження бюджетного процесу на місцевому рівні, – це обсяги міжбюджетних трансфертів, які надаються у плановому бюджетному році з державного бюджету місцевим бюджетам. Крім того, саме цими законами встановлюється розмір мінімальної заробітної плати та розмір прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу й окремо для основних соціальних і демографічних груп населення та рівень забезпечення прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період. Зазначені соціальні стандарти є основою для розрахунку розмірів багатьох видів соціальних виплат, окремих видів місцевих податків і зборів, штрафів тощо.

Аналіз чинної законодавчої бази, яка регламентує функціонування місцевого самоврядування в Україні, дає можливість визначити такі основні ***принципи організації*** місцевих фінансів, що передбачають:

- обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;
- чіткий поділ доходів і видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання власних дохідних джерел місцевому самоврядуванню;
- самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- забезпечення державної фінансової підтримки несамодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- стимулювання збільшення доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- раціональне й економне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- здійснення постійного контролю за використанням наявних ресурсів;
- гласність і відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів місцевого самоврядування.

Головним призначенням місцевих фінансів є забезпечення фінансовими ресурсами діяльності органів місцевого самоврядування, пов'язаної із здійсненням ними визначених функцій і повноважень; найбільш повне задоволення потреб населення територіальних громад та якісне надання локальних суспільних послуг; формування стимулюючого механізму щодо раціонального використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів, пошуку додаткових джерел доходів.

6.5. склад місцевих фінансових інститутів та їхня характеристика

Сутність і функції місцевих фінансів визначаються певним комплексом правил та юридичних норм, що регулюють цю сферу фінансових відносин; їх можна трактувати як місцеві фінансові інститути, до яких належать: місцеві бюджети; місцеві податки і збори; цільові фонди органів місцевого самоврядування; комунальний кредит; місцеві позики; об'єкти комунальної власності.

Центральне місце у системі місцевих фінансових інститутів займають *місцеві бюджети*, кількість яких у 2022–2023 рр. в Україні досягла 1950. Згідно з Бюджетним кодексом України, місцевими бюджетами визнаються такі: бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Відповідно бюджети місцевого самоврядування – це бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах).

У місцевих бюджетах протягом останніх років зосереджується близько 1/4 доходів і близько 1/3 видатків Зведеного бюджету України; їхнім коштом проводиться задоволення потреб населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць. У місцеві бюджети надходять податкові та неподаткові доходи, доходи від операцій з капіталом, кошти з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій, які призначені для фінансування делегованих повноважень органів місцевого самоврядування і проведення фінансового вирівнювання.

Частина доходів місцевих бюджетів обов'язково формується коштом місцевих податків і зборів, перелік яких визначений у Податковому кодексі України і охоплює 2 місцеві податки (податок на майно, єдиний податок) і 2 місцеві збори (збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір). Саме наявність доходів від місцевого оподаткування в складі фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування є однією з ознак їхньої фінансової незалежності.

Органи місцевого самоврядування мають самостійні права щодо запровадження місцевих податків і зборів, встановлення розмірів ставок і надання пільг окремим платникам. Завдяки проведеному реформуванню місцевого оподаткування, надходження від місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів України щораз збільшуються.

Одним із місцевих фінансових інститутів також є цільові фонди органів місцевого самоврядування, практика функціонування яких в Україні доволі суперечлива. Зокрема, у законодавчих актах, які ознаменували відродження місцевого самоврядування (1990–1992 рр.), було передбачено право органів місцевого самоврядування утворювати і ви-

користовувати позабюджетні фонди, проте у подальші роки (з 1995 р.) відбувалося поступове згортання сфери їхнього функціонування шляхом введення до відповідних бюджетів. Нині згідно з Бюджетним кодексом України створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та іншими бюджетними установами не допускається. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначено, що органи місцевого самоврядування можуть утворювати цільові фонди, які є складовою спеціального фонду відповідного місцевого бюджету.

Самостійним інститутом місцевих фінансів є комунальний кредит як сукупність економічних відносин, що виникають між органами місцевого самоврядування, з одного боку, і фізичними та юридичними особами – з іншого, за яких органи місцевого самоврядування виступають найчастіше як позичальник, рідше – як кредитор. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено можливість створення місцевими радами комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ.

Найбільш поширеною формою залучення фінансових ресурсів органами місцевого самоврядування є випуск місцевих позик. У зарубіжних країнах практика місцевих запозичень доволі поширена, а облігації органів місцевої влади користуються попитом і довірою у населення; держава всебічно сприяє здійсненню місцевих запозичень. Місцеві позики за кордоном є повноцінно діючим і самостійним інститутом місцевих фінансів. В Україні випуск місцевих позик дотепер має не систематичний, а епізодичний характер. Діяльність місцевих рад у сфері місцевих запозичень значного поширення не набула з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин. Однак з початку 2000-х рр. можна визначити позитивну тенденцію відновлення практики випуску облігацій місцевих позик.

Інститут *комунальної власності* як невід'ємний атрибут місцевих фінансів почав формуватися в Україні з 1990 р. У Законі Української РСР від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» до складу фінансово-економічної бази місцевого самоврядування, поряд з природними та фінансовими ресурсами, зараховано місцеве господарство, комунальну та іншу власність, що є служить джерелом одержання доходів місцевого самоврядування і задоволення соціально-економічних потреб населення відповідної території.

Цим законом було введено в обіг поняття *«місцеве господарство»*, а також визначено, що воно забезпечує безпосереднє задоволення потреб

населення і функціонування системи місцевого самоврядування. Склад місцевого господарства окреслено таким чином:

- підприємства (об'єднання), організації, установи, об'єкти виробничої та соціальної інфраструктури, які є комунальною власністю відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- підприємства (об'єднання), організації, установи, що не належать до комунальної власності, діяльність яких пов'язана переважно з обслуговуванням населення і які лише за згодою власника можуть бути зараховані до місцевого господарства;
- об'єкти, створені в результаті трудової участі громадян або придбані на їхні добровільні внески, зараховані до місцевого господарства за згодою населення і органів місцевого самоврядування.

Основу місцевого господарства становлять *об'єкти комунальної власності*. Органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад здійснюють управління об'єктами права комунальної власності,

До складу об'єктів, на які виникає право комунальної власності, належать: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їхнього відчуження.

Більшість цих об'єктів (переважно соціально-культурного призначення) утримується за кошти місцевих бюджетів, окремі об'єкти (комунального і житлового господарства) отримують дотації з відповідних місцевих бюджетів. Суб'єкти господарювання комунальної форми власності є платниками як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, тобто вони наповнюють дохідну частину місцевих бюджетів.

6.6. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави

Місцеві фінанси відіграють надзвичайно велику і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визнається і діє фінансово спроможне місцеве самоврядування. В Україні через систему місцевих фінансів перерозподіляється близько 10% вартості валового внутрішнього продукту; закономірно, що основна частина цих коштів акумулюється

у місцевих бюджетах. Зосередження достатньо значних грошових засобів у місцевих бюджетах відповідає новим більш широким і складним завданням, які постають перед органами місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку України. Кошти, які надходять до місцевих бюджетів, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств житлово-комунального господарства, спрямовуються на виплати соціальних допомог (соціальний захист, соціальне забезпечення). Таким чином, за допомогою місцевих фінансів проходить перерозподіл суспільного продукту між різними сферами діяльності та соціальними групами населення.

В умовах ринкових трансформацій місцеві фінанси і місцеві бюджети є основними фінансовими гарантами існування і розвитку демократії та надання населенню суспільних послуг і благ, які задовольняти коштом державного бюджету недоцільно і неефективно. Місцеві бюджети перетворилися в основне джерело фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій відповідно до діючого в державі розподілу повноважень між рівнями і гілками влади. В зв'язку з цим особливої ваги набувають проблеми забезпечення місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, адекватними щодо нових завдань, які постають нині.

Місцеві фінанси відіграють важливу роль у забезпеченні в державі фінансової безпеки, яка є однією з найважливіших складових економічної безпеки країни. Фінансова безпека має вирішальне значення у функціонуванні економічної системи загалом, впливає на всі сфери суспільного життя; без її забезпечення неможливе досягнення як поточних, так і перспективних загальнонаціональний цілей розвитку. В умовах воєнного стану перед територіальними громадами й органами місцевого самоврядування постали нові складні завдання, пов'язані із обороною країни, відшкодуванням великих збитків, завданих повномасштабною агресією Росії проти України.

Фінансова безпека – це порівняно нова і надзвичайно широка за змістом категорія, яка протягом останніх років активно досліджується у вітчизняній економічній літературі. До основних індикаторів фінансової безпеки належать: ступінь виконання зведеного і державного бюджету, дефіцит державного бюджету та його фінансування, формування і використання позабюджетних фондів, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет тощо. Дослідження цих показників дає можливість зробити висновок щодо безпосереднього впливу на їхній розмір загального стану місцевих фінансів і місцевих бюджетів, їхньої збалансованості, забезпечення власними дохідними

джерелами, механізму надання бюджетних трансфертів з державного бюджету. Оскільки місцеві бюджети є складовою частиною Зведеного бюджету України і впливають на його характеристики, то параметри, які характеризують їхнє функціонування, – це найважливіші критерії фінансової безпеки.

Місцевим фінансам відводиться належне місце у втіленні загальних національних цілей, визначених перспективними програмами розвитку суспільства, а саме: поліпшення життя народу; підвищення конкурентоспроможності України в глобальній системі; зміцнення основ демократії.

Центральним інститутом системи місцевих фінансів є місцеві бюджети, які мають вирішальне значення у фінансуванні державних видатків, переважно тих, що безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем економічного та соціального розвитку територій. За кошти місцевих бюджетів здійснюється більша частина державних видатків на житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, освіту, фізичну культуру і спорт, культуру, мистецтво та засоби масової інформації, соціальний захист і соціальне забезпечення населення, транспорт, дорожнє господарство, зв'язок та інформатику.

Майже 3/4 коштів місцевих бюджетів спрямовується на соціальні цілі, а саме: соціальний захист і соціальне забезпечення населення, утримання закладів і об'єктів, що належать до соціально-культурної сфери. Місцеві бюджети також зазнають достатньо відчутного тягаря соціальних видатків, спрямованих на ліквідацію наслідків повномасштабної агресії – підтримка військовослужбовців і членів їхніх сімей, внутрішньо переміщених осіб.

Місцеві бюджети у сучасних умовах значною мірою визначають рівень суспільного добробуту, вони є одним з основних джерел задоволення життєвих потреб громадян. За їхні кошти здійснюється оплата праці працівникам бюджетної сфери, проводяться додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, допомог і пільг ветеранам війни та праці, сім'ям з дітьми, малозабезпеченим верствам населення, одиноким перестарілим громадянам, які потребують догляду, та ін. За допомогою місцевих бюджетів забезпечується надання суспільних послуг населенню, гарантованих Конституцією України, таких як освіта, охорона здоров'я, медична допомога, соціальний захист тощо. З коштів місцевих бюджетів утримуються заклади культури, фізичної культури і спорту, фінансуються молодіжні програми.

Приблизно 1/4 коштів загалом по місцевих бюджетах України використовується на розвиток економіки адміністративно-територіальних одиниць і територіальних громад, що сприяє забезпеченню нормально-

го функціонування промисловості, сільського господарства, транспорту, дорожнього, житлового і комунального господарств. Стабільно зростають видатки місцевих бюджетів на утримання земельних ресурсів, водне, лісове і риболовецьке господарства, мисливство, благоустрій міст, сприяння науково-технічному прогресу.

За бюджетні кошти забезпечується розвиток стратегічно важливих регіонів, проводиться структурна перебудова народного господарства, фінансується капітальне будівництво. Як свідчить досвід, фінансова підтримка конкретних підприємств найбільш ефективна саме на місцевому рівні, тому що цим створюються можливості для обґрунтованого підходу, контролю за витрачанням виділених коштів.

Місцевим бюджетам відведена важлива роль у вирішенні екологічних проблем. Починаючи з 1998 р., у дохідну частину місцевих бюджетів надходить частина зборів за забруднення навколишнього природного середовища; ці кошти використовуються на відновлення природних ресурсів.

Через місцеві бюджети проходить реалізація загальнодержавних програм, пов'язаних з розвитком галузей народного господарства, передусім сільського господарства, здійснюється підтримка вітчизняних виробників, фінансуються програми з підвищення життєвого рівня населення, створення нових робочих місць, реабілітації та працевлаштування інвалідів, виплачуються допомоги реабілітованим, незаконно депортованим особам, біженцям; фінансується проведення превентивних, оздоровчих, спортивних, культурних заходів.

Місцеві бюджети стали головним інструментом реалізації регіональної економічної політики, основними завданнями якої є: децентралізація влади і передача додаткових функцій з управління економічним розвитком органам місцевого самоврядування, ліквідація значних диспропорцій і підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення державних соціальних стандартів та гарантій соціального захисту населення, незалежно від економічних можливостей територій та ін.

Місцеві бюджети сприяють досягненню пропорційності у розвитку регіонів, є одним з інструментів міжтериторіального перерозподілу виробленого валового внутрішнього продукту і здійснення фінансового вирівнювання. На практиці ця функція місцевих бюджетів реалізується шляхом надання бюджетних трансфертів (дотацій і субвенцій) з Державного бюджету України. У процесі бюджетного регулювання проводиться вирівнювання бюджетної забезпеченості територій і поступове усунення існуючих відмінностей. Основними інструментами

проведення фінансового вирівнювання є бюджетні трансферти (дотації та субвенції).

Ринкові трансформації постсоціалістичних країн передбачають реформування державних і місцевих фінансів у контексті демократичних перетворень, формування соціально спрямованого суспільства, зміцнення місцевого самоврядування як однієї з підвалин демократії. Нині проходить складний процес переосмислення теоретичних засад функціонування державних і місцевих фінансів відповідно до надбань західної наукової думки.

Нові завдання у сфері державних і місцевих фінансів, що постають у зв'язку з ринковими перетвореннями, вимагають реформування бюджетної системи, яке передбачає чітке розмежування завдань і повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, встановлення дійсної самостійності бюджетів всіх рівнів і видів, використання нових підходів в організації міжбюджетних відносин на основі бюджетного федералізму і фіскальної автономії місцевого самоврядування. В ході цих процесів суттєво зростає роль місцевих бюджетів як центрального інституту місцевих фінансів. Поряд із державним, місцеві бюджети стають найважливішим важелем перерозподілу валового внутрішнього продукту і дієвим інструментом макроекономічного регулювання.

Таким чином місцеві фінанси як цілісна і складна система економічних відносин мають відіграти важливу роль у розбудові української економіки, вдосконаленні основ ринкового господарювання, формуванні демократичної соціально орієнтованої держави. Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їхню подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей:

- забезпечення функціонування територіальних громад в умовах воєнного стану з метою стабілізації економічної системи країни;
- вирішення економічних, оборонних, екологічних, соціальних та інших проблем територіальних громад в умовах повномасштабної війни, а також у період післявоєнної розбудови країни;
- реалізація завдань державної регіональної політики;
- розвиток інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку, стимулювання підприємництва на місцевому рівні;
- зміцнення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування і фінансового забезпечення самодостатніх територіальних громад.

6.7. Визначення основних засад функціонування місцевих фінансів у нормативно-правових актах України

До базових нормативних актів, які регламентують функціонування місцевих фінансів, належать: Конституція України (1996 р.); Бюджетний кодекс України (2010 р.); Податковий кодекс України (2010 р.); Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.), щорічні закони про Державний бюджет України та ін.

Прийнята 28 червня 1996 р. ***Конституція України*** закріпила існування місцевого самоврядування, яке визнається і гарантується. В Основному законі країни знайшли відображення найважливіші фінансові аспекти забезпечення функціонування інституту місцевого самоврядування. Так, у ст. 142 вказано, що матеріальна і фінансова основа місцевого самоврядування – це рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних та обласних рад.

Конституцією України надано право територіальним громадам об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ. Важливим є положення Основного закону про те, що держава фінансово підтримує місцеве самоврядування, бере участь у формуванні доходів відповідних бюджетів. Крім того, визначено, що витрати органів місцевого самоврядування, які виникають внаслідок рішень державної влади, компенсуються державою.

У Конституції України також вказано, що органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади (ст. 143). Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за кошти Державного бюджету України або шляхом зарахування до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

21 травня 1997 р. ухвалено ***Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»***, в якому конкретизовано основні положення Конституції України щодо місцевого самоврядування, визначено організаційні питання функціонування інституту місцевого самоврядування, окреслено

повноваження рад, їхніх голів, виконавчих органів, а також організаційно-правову, матеріальну і фінансову основи місцевого самоврядування.

У законодавчому акті (ст. 1) подано тлумачення вихідних понять місцевого самоврядування та місцевих фінансів, таких як бюджет місцевого самоврядування, районний та обласний бюджети, поточний бюджет і бюджет розвитку, мінімальний бюджет місцевого самоврядування, мінімальний рівень соціальних потреб, самооподаткування та ін.

Окремим розділом визначено матеріальну та фінансову основи місцевого самоврядування, де центральне місце займають об'єкти комунальної власності та місцеві бюджети. Вказано, що територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, природні ресурси, підприємства, установи й організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, а також кошти, отримані від їхнього відчуження (ст. 60).

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 61) зазначено, що органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у містах (у разі їхнього створення) самостійно складають і схвалюють прогнози відповідних місцевих бюджетів, розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети.

Акцентовано, що втручання державних органів в такі процеси не допускається. Одночасно вказано, що держава фінансово підтримує місцеве самоврядування, бере участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, здійснює контроль за законним, доцільним, економним, ефективним витрачанням коштів та належним їхнім обліком. Держава гарантує органам місцевого самоврядування дохідну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб (ст. 62).

У випадках, коли доходи від закріплених за місцевими бюджетами загальнодержавних податків і зборів перевищують мінімальний розмір місцевого бюджету, держава вилучає із цього бюджету до державного бюджету частину надлишку у встановленому порядку. Законом передбачено визначення мінімальних розмірів місцевих бюджетів на основі нормативів бюджетної забезпеченості на одного жителя, які мають враховувати економічний, соціальний, природний та екологічний стан територій, а також рівень мінімальних соціальних потреб (ст. 62).

Законом закріплено один із визначальних принципів функціонування місцевих бюджетів – це самостійність, що гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів відповідно до чинного законодавства (ст. 61).

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановив концептуальні підходи щодо формування доходів і використання бюджетних коштів, а також збалансування місцевих бюджетів (ст. 63, 64 і 66). Передбачено поділ місцевих бюджетів на поточний бюджет і бюджет розвитку; виокремлення доходів і видатків загального і спеціального фондів місцевих бюджетів. Визначено, що доходи місцевих бюджетів формуються коштом власних джерел і закріплених у встановленому порядку загальнодержавних податків, зборів та інших обов›язкових платежів.

Новим підходом є виокремлення у місцевому бюджеті бюджету розвитку, кошти якого спрямовуються на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаної із здійсненням інвестиційної діяльності, здійснення інших заходів, пов'язаних з розширеним відтворенням, а також на погашення місцевого боргу.

У законодавчому акті (ст. 65) закладено основи механізму стимулювання органів місцевого самоврядування у додатковому одержанні доходів у процесі виконання місцевих бюджетів. Визначено, що перевищення залишку коштів загального фонду місцевого бюджету над оборотним залишком бюджетних коштів на кінець бюджетного періоду становить вільний залишок коштів місцевих бюджетів, який використовується на проведення витрат місцевого бюджету згідно із змінами до рішення про місцевий бюджет.

Акцентовано, що місцеві бюджети мають бути достатніми для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування наданих їм законом повноважень та надання населенню послуг на рівні, не нижчому щодо мінімальних соціальних потреб. При недостатності дохідних джерел держава забезпечує збалансування місцевих бюджетів шляхом передачі необхідних коштів у вигляді дотацій, субвенцій та субсидій. У разі, коли вичерпано можливості для збалансування місцевих бюджетів і при цьому не забезпечується покриття видатків, необхідних для здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм законом повноважень та забезпечення населення послугами, не нижчому від рівня мінімальних соціальних потреб, держава забезпечує збалансування місцевих бюджетів шляхом передачі необхідних коштів до відповідних місцевих бюджетів у вигляді дотацій і субвенцій (ст. 66).

Важливе значення мають норми закону щодо фінансування витрат, пов'язаних із здійсненням органами місцевого самоврядування повноважень органів виконавчої влади та виконанням рішень органів виконавчої влади (ст. 67). Визначено, що держава фінансово забезпечує здійснення органами місцевого самоврядування наданих законом повноважень органів виконавчої влади у повному обсязі на основі закріплення за відповідними місцевими бюджетами джерел доходів бюджету, надання трансфертів з державного бюджету, а також передання органам місцевого самоврядування відповідних об›єктів державної власності.

Рішення органів державної влади, які призводять до додаткових видатків органів місцевого самоврядування, обов›язково супроводжуються передачею їм необхідних фінансових ресурсів. Вказані рішення виконуються органами місцевого самоврядування в межах переданих їм фінансових ресурсів. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади і попередньо не забезпечені відповідними фінансовими ресурсами, компенсуються державою.

Ст. 68 закону органам місцевого самоврядування надано право утворювати цільові фонди, які є складовою спеціального фонду відповідного місцевого бюджету. Порядок формування та використання цільових фондів визначається положенням про ці фонди, що затверджується відповідною місцевою радою.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» підтверджено право органів місцевого самоврядування встановлювати місцеві податки і збори та зараховувати їх до відповідних місцевих бюджетів (ст. 69), здійснювати місцеві запозичення й отримувати позики місцевим бюджетам (ст. 70). Органи місцевого самоврядування можуть створювати комунальні банки й інші фінансово-кредитні установи, бути гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснювати розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на депозитах із дотриманням встановлених вимог.

Закон України «Про місцеві державні адміністрації» ухвалений 9 квітня 1999 р., у ньому визначено організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих державних адміністрацій, їхні взаємовідносини з Президентом України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами й організаціями. Окреслено основні завдання місцевих державних адмі-

ністрацій, принципи діяльності, компетенцію і повноваження, зокрема в галузі бюджету та фінансів.

22 червня 2001 р. прийнятий ***Бюджетний кодекс України***, який визначив засади бюджетної системи України, її структуру, принципи, правові засади функціонування, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин, контроль за дотриманням бюджетного законодавства та відповідальність за його порушення. Основними новаціями Бюджетного кодексу України є:

- по-новому представлено склад бюджетної системи України з виділенням державного і місцевих бюджетів, запроваджено нове поняття «бюджети місцевого самоврядування»;
- визначено принципи бюджетної системи України;
- запроваджено єдину бюджетну термінологію;
- здійснено чіткий розподіл доходів і видатків між бюджетами всіх рівнів та видів;
- застосовано принципово новий підхід до класифікації як доходів, так і видатків місцевих бюджетів;
- визначено внутрішню будову місцевих бюджетів;
- встановлено джерела формування та напрямки використання бюджету розвитку;
- зміцнено фінансову базу органів місцевого самоврядування на основі розширення переліку власних доходів;
- встановлено зацікавленість органів місцевого самоврядування у додатковому одержанні доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- визначено основні підходи до здійснення місцевих запозичень;
- запроваджено прозору процедуру міжбюджетних відносин;
- систематизовано види бюджетних трансфертів та засади їхнього надання;
- встановлено формульний порядок розрахунку розмірів міжбюджетних трансфертів;
- заборонено здійснення міжбюджетних позик і створення органами місцевого самоврядування позабюджетних фондів;
- регламентовано процедури бюджетного процесу;
  - визначено відповідальність усіх учасників бюджетного процесу, а також контрольні повноваження владних органів.

Таблиця 6.1

Зміст окремих понять сфери місцевих фінансів, визначених у Бюджетному кодексі України

Поняття	Тлумачення поняття
Місцеві бюджети	бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування
Бюджети місцевого самоврядування	бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах (у разі утворення районних у місті рад)
Рішення про місцевий бюджет	нормативно-правовий акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи відповідної місцевої ради, виданий в установленому порядку, що затверджує місцевий бюджет та визначає повноваження відповідно Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації або виконавчого органу місцевого самоврядування здійснювати виконання місцевого бюджету протягом бюджетного періоду
Місцеве запозичення	операції з отримання до бюджету Автономної Республіки Крим, обласного бюджету чи бюджету міської територіальної громади кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування бюджету Автономної Республіки Крим, обласного бюджету чи бюджету міської територіальної громади
Місцевий борг	загальна сума боргових зобов'язань Автономної Республіки Крим, обласної ради чи міської територіальної громади з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок місцевого запозичення
Гарантований Автономною Республікою Крим, обласною радою чи міською територіальною громадою борг	загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих та непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено місцевими гарантіями
Управління державним (місцевим) боргом	сукупність дій, пов'язаних із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням державного (місцевого) боргу, інших правочинів з державним (місцевим) боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету та оптимізацію боргового навантаження
Обслуговування державного (місцевого) боргу	операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням державним (місцевим) боргом. До таких операцій не належить погашення державного (місцевого) боргу
Погашення державного (місцевого) боргу	операції з повернення позичальником кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та/або розміщення (емісії) боргових цінних паперів

Важливим етапом вдосконалення системи місцевих фінансів стало ухвалення *нової редакції* ***Бюджетного кодексу України*** від 8 липня 2010 р., а також внесення до нього протягом наступних років змін,

якими передбачено низку новацій, спрямованих на подальше зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів, зокрема: місцевим бюджетам було передано окремі додаткові джерела з числа доходів державного бюджету; розширено перелік джерел власних доходів місцевих бюджетів усіх рівнів, а також склад видатків, які визначаються функціями держави і передаються до виконання органам місцевого самоврядування; розширено перелік доходів бюджету розвитку спеціального фонду місцевих бюджетів. Крім того, вдосконалено бюджетні процедури щодо: участі місцевих бюджетів у наданні їм із державного бюджету субвенцій на виконання інвестиційних програм (проектів); застосування нормативів відрахувань субвенцій із державного місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах; передання коштів між місцевими бюджетами на здійснення видатків місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів.

Проведена в Україні податкова реформа та ухвалення 2 грудня 2010 р. ***Податкового кодексу України*** забезпечили певний позитивний вплив на формування дохідної бази місцевих бюджетів у частині закріплених і власних доходів, а також на організацію міжбюджетних відносин. Зокрема, Податковим кодексом України змінено склад місцевих податків і зборів; запроваджено місцевий податок на майно; розширено базу оподаткування податком на доходи фізичних осіб; збільшено ставки плати за землю та ін. До місцевих податків зараховано: 1) податок на майно; 2) єдиний податок; до місцевих зборів: 1) збір за місця для паркування транспортних засобів; 2) туристичний збір.

У щорічних ***законах України про Державний бюджет України*** проводиться конкретизація механізму реалізації окремих положень Бюджетного кодексу України. Зокрема, визначаються особливості здійснення міжбюджетних відносин, встановлюються обсяги та порядок перерахування міжбюджетних трансфертів з Державного бюджету України місцевим бюджетам, а також окреслюються додаткові положення, які регламентують бюджетний процес.

В Україні, крім Бюджетного кодексу України і Податкового кодексу України, прийнято і діють інші нормативні акти, що регламентують окремі аспекти діяльності органів місцевого самоврядування та організації місцевих фінансів.

ПРАКТИКУМ

Контрольні запитання і завдання

1. *Визначте сутність поняття «місцеві фінанси».*
2. *Які функції виконують місцеві фінанси?*
3. *Які основні принципи організації місцевих фінансів?*
4. *Назвіть склад місцевих фінансових інститутів.*
5. *Окресліть багатогранну роль місцевих фінансів у суспільному житті.*
6. *Як вплинуло формування інституту місцевого самоврядування на місцеві фінанси?*
7. *Як відбувалось формування науки про місцеві фінанси?*
8. *Назвіть сучасних українських учених, які досліджують місцеві фінанси.*
9. *Назвіть основні нормативно-праві акти, що регулюють місцеві фінанси в Україні.*

Рекомендована література

1. *Бюджетний кодекс України : Закон України № 2456-VI від 08.07.2010 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.*
2. *Б'юкенен Джеймс М., Масгрейв Ричард А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 175 с.*
3. *Василик О. Д., Павлюк К. В. Державні фінанси України : підруч. Київ : НІОС, 2002. 608 с.*
4. *Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.*
5. *Зайчикова В. В. Місцеві фінанси України та європейських країн. Київ : НДФІ, 2007. 299 с.*
6. *Кириленко О. П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). Київ : НІОС, 2000. 384 с.*
7. *Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.*
8. *Кравченко В. І. Місцеві фінанси України : навч. посіб. Київ : Т-во «Знання», КОО, 1999. 487 с.*
9. *Місцеві фінанси : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / М. А. Гапонюк, В. П. Яцюта, А. Є. Буряченко, А. А. Славкова. Київ : КНЕУ, 2002. 184 с.*
10. *Місцеві фінанси : підруч. / за ред. д. е. н., проф. О. П. Кириленко. 2-ге вид., допов. і переробл. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2015. 448 с.*
11. *Податковий кодекс України : Закон України № 2755-VI від 02.12.2010 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.*

12. *Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#n955.*
13. *Юрій С. І. Фінансова думка України : хрестоматія : у 3 т. / авт.-упоряд : С. І. Юрій, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко ; авт. передм. П. М. Леоненко ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 3, ч. 1. 471 с. ; ч. 2. 734 с.*
14. *Юхименко П. І. Фінансова думка України : моногр. : у 3 т. / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 1. 687 с.*

РОЗДІЛ 7.
ДЕРЖАВНИЙ ТА МІСЦЕВИЙ КРЕДИТ

7.1. Економічна природа та роль державного кредиту.
7.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик.
7.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки.
7.4. Управління державним боргом.
7.5. Місцевий кредит та місцевий борг.

7.1. Економічна природа та роль державного кредиту

Питання державного кредиту, дослідження державного боргу мають давню традицію як у зарубіжній, так і у вітчизняній фінансовій науці. Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Зокрема, вміле використання державного кредиту для фінансування суспільних потреб забезпечило Англії в XVII ст. велику славу, могутність і велич. Розквіт економіки і динамічний розвиток Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати всі держави світу. Поява і розвиток у XVII ст. державних кредитних операцій спонукали уряди різних країн до залучення коштів для покриття своїх витрат шляхом позик і кредитів, які стали відігравати важливу роль у забезпеченні державних потреб додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетних дефіцитів.

Державний кредит в умовах розвинутої ринкової економіки і демократичних форм державності – унікальна складова державних фінансів, що відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи. Ця роль доволі багатогранна і не зводиться лише до проблеми пошуку і залучення коштів, яких не вистачає, а пов'язується з регулюванням соціально-економічних процесів (рис. 7.1).

Охарактеризуємо роль, особливості та механізм функціонування державного кредиту в системі фінансових відносин.

По-перше, *державний кредит як самостійна ланка державних фінансів* відіграє важливу роль у формуванні та використанні централізованих грошових фондів держави – державного бюджету і позабюджетних фондів усіх рівнів. У такий спосіб державні національні фінансові інтереси переплітаються з інтересами приватних компаній, банків, фізичних осіб, що інвестують свої тимчасово вільні ресурси і заощадження в боргові зобов'язання держави.

Рис. 7.1. Державний кредит у системі фінансових відносин

По-друге, в сучасних умовах сформувалася розгалужена *система взаємозв'язків державного кредиту з корпоративними фінансами*. З одного боку, держава позичає кошти у вітчизняних та іноземних компаній, банківських установ у формі грошових (несек'юритизованих) кредитів, а також реалізує їм свої боргові зобов'язання у формі цінних паперів. З іншого боку, державний кредит, трансформуючись у державний борг пе-

ред приватними кредиторами, становить певну частку в їхніх активах. Окрім цього, такі характеристики державних позик, як види боргових інструментів, їхня дюрація, дохідність і тенденції ринку державних цінних паперів, є важливими макроекономічними індикаторами загального стану економіки. Для фінансово-кредитних інститутів і нефінансових компаній вони є надійним орієнтиром у фінансовій діяльності на ринку при розміщенні активів для підтримки власної ліквідності.

По-третє, існує щільний *взаємозв'язок державного кредиту з міжнародними фінансами.* Проблема зовнішньої суверенної (державної) заборгованості давно переросла у світову боргову кризу, яка має свою історію із суверенними дефолтами, конструюванням схем реструктуризації боргів, урегулюванням конфліктів між боржниками і кредиторами. Крім цього, держави позичають кошти на міжнародному рівні не лише в приватних інвесторів та інших держав-кредиторів, а й у міжнародних фінансових організацій. Таке кредитування слід розглядати крізь призму міжнародних валютно-фінансових відносин і міжнародного кредиту.

По-четверте, *державний кредит* (а точніше його результат – державний борг у формі боргових цінних паперів) є *важливим інструментом проведення грошово-кредитної політики* центрального банку. Через купівлю-продаж державних боргових зобов'язань на вторинному ринку монетарні органи влади відповідно збільшують чи зменшують грошову масу в економіці, впливаючи таким чином на обсяг кредитних ресурсів банків.

По-п'яте, особливість державного кредиту у системі фінансових відносин полягає у тому, що він функціонує у різних формах фінансово-кредитних боргових інструментів, у тому числі в несек'юритизованій грошовій формі. У зв'язку з цим *державний кредит – один із сегментів кредитного ринку*.

По-шосте, операції з борговими цінними паперами держави формують *важливий сегмент ринку цінних паперів*, на якому продаються і купуються високоліквідні та низькодохідні цінні папери: державні облігації, казначейські векселі, ноти та інші зобов'язання.

Державний кредит як специфічна ланка державних фінансів – доволі складне і багатогранне явище у суспільстві, своєрідна суспільна позикова система. Розкриваючи економічну природу державного кредиту, доцільно проаналізувати основні сутнісні характеристики цього поняття. Система таких найважливіших характеристик передбачає з'ясування сутності державного кредиту в таких аспектах:

– за економічним змістом;
– матеріально-речовим втіленням;

– формою вияву;
– юридично-правовим статусом.

Як відомо, кожна економічна категорія має свій зміст, понятійне навантаження, займає відведене їй місце в системі теоретичних концепцій. У зв'язку з цим слід наголосити, що державний кредит є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів, характеризується ознаками, властивими фінансам загалом, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин.

Як економічна категорія ***державний кредит*** – це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (в тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями) – з іншого, при яких держава традиційно виступає у ролі позичальника (рідше кредитора і гаранта).

У класичному розумінні державний кредит безпосередньо обслуговує економічні інтереси держави, опосередковує зв'язки між державним бюджетом і всіма сферами економіки. При цьому держава відіграє роль позичальника, а юридичні та фізичні особи – роль кредиторів. Споконвічно за допомогою державного кредиту залучаються тимчасово вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які використовуються для задоволення постійно зростаючих державних потреб. Проте у сфері міжнародних економічних відносин держава може бути одночасно і кредитором, і позичальником. У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих фізичними і юридичними особами, вона є гарантом. У кількісному співвідношенні переважає діяльність держави як позичальника коштів, натомість обсяги операцій, в яких вона виступає у ролі кредитора і гаранта, значно менші.

Матеріально-речовим втіленням державного кредиту є рух позикового капіталу у результаті вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Особливістю такого руху є те, що кошти, які мобілізуються за допомогою державного кредиту, не формують окремого фонду, а перерозподіляються, як правило, через бюджет. Так, державний кредит забезпечує формування і використання централізованих грошових фондів держави. З одного боку, держава мобілізує вільні грошові кошти юридичних і фізичних осіб у тимчасове користування; а з іншого – ціною позикового капіталу для держави є відсоток за позикою, джерелом сплати якого виступають кошти бюджету.

Конкретними *формами вияву державного кредиту* є державні позики (забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі угод) та гарантії. На відміну від державних позик, які відразу впливають на величину централізованого грошового фонду – бюджету, гарантування погашення зобов'язань не обов'язково приводить до зміни останнього. Якщо боржник своєчасно і в повному обсязі розрахувався за своїми зобов'язаннями, то гарант (у нашому разі держава) не зазнає будь-яких додаткових витрат.

За юридично-правовим статусом державний кредит можна трактувати як врегульований нормами права механізм залучення додаткових коштів державою або сукупність особливих фінансових правовідносин, передбачених нормативно-правовими актами, що визначаються політико-економічними прерогативами держави у процесі залучення нею тимчасово вільних коштів на засадах добровільності, зворотності, платності та строковості. Юридичною основою державних позик є договір/угода. У разі залучення державних позик шляхом випуску цінних паперів кредитори (замість надання у розпорядження держави на певний строк коштів) отримують документи – державні цінні папери, які надають їм певні фінансово-правові переваги. Здебільшого угодами оформляються кредити від урядів інших країн та міжнародних організацій, тоді як за допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

У традиційному розумінні державний кредит виникає як реакція на бюджетні дефіцити, зумовлені неекономним, нераціональним використанням коштів або додатковими з економічних, соціальних і політичних причин державними видатками, що виходять за межі фіскальних можливостей оподаткування. Саме тому об'єктивна необхідність використання державного кредиту для задоволення суспільних потреб зумовлена постійною суперечністю між обсягом цих потреб і можливостями держави щодо їхнього задоволення за кошти єдиного централізованого фонду держави – бюджету. За сучасних функцій держави і потенційних фіскальних можливостей ефективної ринкової економіки державний кредит має особливе значення у зосередженні, з'єднуванні й використанні розрізнених капіталів в інтересах суспільства. Державний кредит набув вражаючих масштабів за умов розвинутого фінансового сектору економіки та демократичних форм державності, оскільки уряди щоразу намагаються проводити політику «щедрих» видатків у поєднанні з невідчутними методами мобілізації доходів, у тому числі за допомогою державного кредиту. Таким чином, сучасні фінансові системи побудовані на двох фіскальних засадах: податковій і кредитній. Податки і позики є свого роду взаємодоповнюючими інструментами державних фінансів, за допомогою яких держава

мобілізує кошти для фінансування своїх постійно зростаючих потреб. З приводу оптимального поєднання податків і позик у 1832 р. декабрист, суспільний діяч і вчений М. Ф. Орлов у праці «Все про державний кредит» зазначив: «Вся наука фінансів полягає у тому, щоб обидва інструменти – податки і позики – урівноважити так, щоб податки не перешкоджали позикам, а позики полегшували податки».

Державний кредит – специфічна інтегрована категорія, яка за внутрішньою сутністю та економічною природою поєднує характерні особливості двох видів грошових відносин – фінансів і кредиту. Все це зумовлює багатоплановий характер взаємодії державного кредиту із державним бюджетом, безпосередній зв'язок із системою оподаткування та рухом позикового капіталу.

Державний кредит як фінансова категорія і метод мобілізації коштів для тимчасового поповнення бюджетного фонду має певні особливості, що відрізняють його від класичних фінансових категорій і, зокрема, податків.

По-перше, податкам притаманний односторонній безеквівалентний рух вартості – від платника до бюджету або у державні цільові фонди (зворотний рух можливий тільки у разі повернення переплачених або помилково стягнених сум) (рис. 7.2).

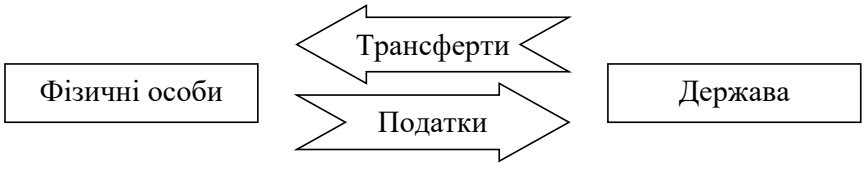

Рис. 7.2. Рух грошових потоків в умовах податкових відносин

Для державного кредиту характерний двосторонній рух вартості на принципах строковості, поворотності, платності – через певний період тимчасово залучена сума повертається з відсотками (рис. 7.3). Отже, державний кредит, з одного боку, є джерелом формування додаткових фінансових ресурсів держави, а з іншого – джерелом збільшення доходів власників цінних паперів шляхом виплати відсотків і виграшів за державними позиками.

Рис. 7.3. Рух грошових потоків в умовах державного кредиту

По-друге, на відміну від податків, що відображають процес примусового відчуження частини доходів юридичних осіб і громадян на за-

гальносуспільні потреби та характеризуються примусовим характером стягнення, державний кредит має добровільний характер (хоча в історії окремих держав відомі випадки відходу від принципу добровільності при розміщенні позик). Інакше кажучи, податки – це імперативні грошові відносини, тоді як кредит – відносини, що базуються на довірі, високій репутації та відповідальності.

По-третє, якщо в організаційно-правовому аспекті податок – обов'язковий платіж, який надходить у бюджет у визначених законом розмірах і в установлені строки, то державні запозичення, як правило, здійснюються тоді, коли вичерпано інші джерела мобілізації фінансових ресурсів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

По-четверте, на відміну від податків, державний кредит не є доходом держави, але це один із можливих методів формування джерел фінансування видатків держави. Так, призначення державного кредиту полягає насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів, тоді як податки – основне фінансове підґрунтя існування держави.

Разом з тим, за своєю соціально-економічною сутністю державний кредит має безпосередній зв'язок із системою оподаткування. Зокрема, податки є основним джерелом погашення боргу і виплати відсотків за державним кредитом у майбутньому. Отже, державний кредит виступає свого роду антиципацією податків, інакше кажучи, податками, взятими наперед, авансом.

Як економічна категорія державний кредит поєднує особливості кредитних відносин і, зокрема, здійснюється на принципах зворотності, терміновості та платності. Проте між державним і банківським кредитом як класичною формою кредитних відносин є суттєві відмінності.

По-перше, банківський позиковий фонд використовується для кредитування підприємств (з метою забезпечення безперебійності процесу розширеного відтворення і підвищення його ефективності) чи приватних осіб (для вирішення тимчасових індивідуальних фінансових проблем). Коли йдеться про державний кредит, то отримані через державну позику кошти надходять у розпорядження органів державної влади, перетворюючись у додаткові фінансові ресурси держави, що використовуються для вирішення загальнодержавних суспільних потреб.

По-друге, характерною ознакою банківського кредитування суб'єктів господарювання є продуктивне використання позикового фонду з метою збільшення вартості додаткового продукту, що є джерелом погашення кредиту і виплати відсотків за ним. У разі державного кредиту кошти використовуються, як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Зго-

дом джерелом погашення державних позик і виплати відсотків за ними є кошти бюджету.

По-третє, у разі банківського кредиту у ролі позичальника і платника виступає одна і та сама юридична чи фізична особа. Особливістю державного кредиту є те, що безпосереднім позичальником виступає держава в особі органів державної влади, а виплати кредиторам (власникам державних цінних паперів) забезпечуються переважно коштом бюджетних надходжень, зокрема податкових. При цьому коло платників податків (які опосередковано є платниками за державним кредитом) не збігається з колом власників державних цінних паперів.

Державний кредит виконує такі *функції*: фіскальну (кореспондує із розподільною функцією фінансів); регулюючу; стимулюючу і контрольну.

Фіскальна функція державного кредиту забезпечує формування централізованих фондів держави – бюджету, а інколи (рідко) і державних цільових фондів. У такий спосіб держава акумулює додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У країнах з розвинутою ринковою економікою державні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і водночас другим після податків методом фінансування витрат бюджету. Окрім цього, завдяки фіскальній функції державного кредиту відбувається більш рівномірний у часі та між поколіннями розподіл податкового тягаря. Цей ефект особливо посилюється у разі фінансування за запозичені кошти витрат капітального характеру, що мають загальносуспільне призначення.

Окрім фіскальної функції, державному кредиту властива *регулююча функція*. Держава, свідомо використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, може проводити певну фінансову політику. Розміри державного кредиту, його форми, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: рівень оподаткування і масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що взаємопов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави.

Державний кредит виконує *стимулюючу функцію*. Якщо темпи зростання економіки країни (йдеться про ВВП) перевищують відсоткові ставки за борговими зобов'язаннями держави, то за допомогою державного кредиту формуються додаткові доходи державного бюджету. Інакше кажучи, в умовах низьких реальних відсоткових ставок і високих темпів зростання економіки суверенний борг сприяє формуванню до-

даткових доходів бюджету, стимулює соціально-економічний розвиток держави.

Контрольна функція державного кредиту органічно поєднується із контрольною функцією фінансів, однак має свої специфічні риси, визначені особливостями цієї економічної категорії та її внутрішньою сутністю. Вона забезпечує контроль у процесі залучення державних позик і розміщення позикових коштів, дає можливість контролювати напрями та цільове використання позик, строки їхнього повернення і своєчасність сплати відсотків, проводити моніторинг і забезпечувати платоспроможність та ліквідність держави.

З огляду на функціональне призначення державного кредиту в економічній літературі прийнято класифікувати цілі державних запозичень на такі три групи: фіскальні цілі (тобто цілі перерозподілу доходів); цілі економічної стабілізації й економічного стимулювання; цілі оптимізації розподілу суспільних ресурсів. Конкретній реалізації цих цілей сприяють запозичення на фінансовому ринку з метою фінансування поточного бюджетного дефіциту, погашення раніше розміщених позик, згладжування нерівномірності надходження податкових платежів, забезпечення комерційних банків ліквідними резервними активами, фінансування цільових державних інвестиційних і соціально-економічних програм, впливу на кон'юнктуру фінансового ринку, підтримки соціальної сфери і т. ін.

7.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик

Державний кредит є невід'ємною складовою економічної та фінансової системи держави. У теорії й на практиці його прийнято поділяти на внутрішній і міжнародний державний кредит, кожен з яких має свої особливості та форми вияву.

У разі *внутрішнього державного кредиту* держава виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підприємства, страхові компанії, населення та ін. Внутрішній державний кредит може виступати у таких формах:

- *секʼюритизовані державні позики, забезпечені випуском цінних паперів* (в Україні це облігації внутрішніх державних позик та казначейські зобов'язання);
- *інші форми державного кредиту* (наприклад, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду).

У системі *міжнародного державного кредиту* держава може виступати в ролі як боржника, так і кредитора, а може бути боржником, кредитором і гарантом одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є:

- *зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів* (облігації зовнішньої державної позики (цей термін уряди використовують при складанні бюджету чи затвердженні програм запозичень) або міжнародні облігації (зокрема, єврооблігації, іноземні облігації, фідуціарні позики – цими термінами оперують на міжнародних фінансових ринках));
- *кредити, що надаються на підставі угод* на двосторонній (надані закордонними органами управління) та багатосторонній основі (надані міжнародними організаціями економічного розвитку);
- *синдиковані банківські кредити;*
- *кредити комерційних структур державним підприємствам;*
- *державна гарантія.*

Таким чином, державний кредит функціонує у двох найпоширеніших формах:

- *кредиту*, що надається державі кредитором у грошовій формі на підставі угод (несек'юритизована форма). Як правило, угодами оформляються синдиковані кредити (кредити, що надаються синдикатом банків), кредити від урядів інших країн (міжурядові позики на двосторонній основі), а також кредити від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);
- *позик, забезпечених емісією боргових цінних паперів* (сек'юритизована форма). На відміну від кредиту, така позика пов'язана з механізмом функціонування фондового ринку (уряд здійснює емісію цінних паперів, а інвестори їх купують, фінансуючи у такий спосіб витрати держави-емітента цінних паперів).

Незважаючи на різні механізми реалізації, ці дві форми державного кредиту мають однаковий економічний зміст: у результаті надходження позикових ресурсів до бюджету зростає державний борг у формі кредитних зобов'язань за несек'юритизованою формою державного кредиту та боргових зобов'язань за цінними паперами.

Разом з тим, особливістю несек'юритизованої форми державного кредиту є те, що впродовж терміну дії кредитної угоди не змінюються її суб'єкти (боржник і кредитор). Відповідно основною перевагою цієї форми є стабільність кредитних відносин, відносна безпека позичальника, його захищеність, а недоліком – обмеження можливостей реструктуризації сформованої у такий спосіб заборгованості. Сек'юритизована фор-

ма державного кредиту також має свої переваги: значно більший обсяг інвестиційного попиту; можливість гнучко регулювати обсяг і вартість запозичень.

Останнім часом у світовій практиці частка несек'юритизованої форми державних запозичень у сукупному обсязі суверенних боргів зменшується. Цю форму державного кредиту найбільшою мірою використовують країни з нерозвинутими фінансовими ринками. Основною ж формою державного кредиту є державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, які прийнято класифікувати за певними ознаками (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Ознаки класифікації та види державних позик

Ознака класифікації	Види позик
За місцем розміщення	внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання); зовнішні (єврооблігації, іноземні облігації, фідуціарні позики)
Залежно від статусу позичальника (емітента)	державні; місцеві
Залежно від термінів погашення	короткострокові казначейські векселі (поточні, як правило, до 1 року); середньострокові ноти (від 1 до 5 років); довгострокові облігації (понад 5 років)
За формою виплати доходу	відсоткові позики; безвідсоткові (дисконтні) позики; виграшні позики
За методом визначення доходу	з фіксованим доходом; з плаваючим доходом
За характером обігу цінних паперів	ринкові; неринкові
За формою випуску	документарні; бездокументарні
За способом погашення	ординарні; серійні; з достроковим погашенням
За видами забезпеченості	заставні; беззаставні
За цілями випуску	для покриття дефіциту бюджету; для фінансування інвестиційних програм і проектів; для фінансування соціальних програм

За місцем розміщення позики поділяються на:

– *внутрішні* (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку та зазвичай у національній валюті. Як правило, у цьому разі кредиторами (інвесторами) є юридичні та фізичні особи – резиденти. За певних обставин у процесі розміщення внутрішніх державних позик можуть брати ак-

тивну участь і нерезиденти. Допуск нерезидентів до ринку державних цінних паперів розширює фінансові можливості останнього;

– *зовнішні* (єврооблігації, іноземні облігації, фідуціарні позики), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті. При розміщенні державних цінних паперів на зовнішніх ринках важливо враховувати три основні критерії: 1) перелік потенційних інвесторів (розгалужена система суб'єктів міжнародного ринку державних боргових цінних паперів представлена на рис. 7.4); 2) валюту деномінації (за цим критерієм розрізняють іноземні облігації та єврооблігації); 3) строк обігу (згідно з цим критерієм боргові цінні папери поділяються на казначейські векселі, ноти й облігації).

Рис. 7.4. Система суб'єктів міжнародного ринку державних боргових цінних паперів

Залежно від статусу позичальника (точніше емітента) позики поділяються на:

– *державні*, що випускаються центральними органами управління (в Україні – Міністерством фінансів України за рішенням Кабінету Міні-

стрів України), а кошти, акумульовані від їхнього розміщення, спрямовуються у державний бюджет;

– *місцеві*, що випускаються місцевими органами влади, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом сегментів національного фондового ринку, а місцеві позики виступають важливою складовою фінансів органів місцевого самоврядування. Місцеві позики дають змогу мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб розвитку конкретних регіонів і є однією з форм залучення інвестицій. Разом з тим, вони задовольняють фінансові інтереси всіх учасників: емітенти отримують позикові кошти для втілення своїх програм і проектів, у результаті чого у них немає потреби збільшувати місцеві податки для фінансування локальних суспільних потреб; інвестори не мають збитків, бо стають власниками цінних паперів, які забезпечують, хоч і невеликий, але стабільний дохід; населення регіону одержує важливі для нього об'єкти у сферах виробництва, торгівлі й обслуговування, не відчуваючи підвищення податкового тягаря.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють: *короткострокові казначейські векселі* (поточні, як правило, до одного року), *середньострокові ноти* (від одного до п'яти років) і *довгострокові облігації* (понад п'ять років).

За видами дохідності державні позики поділяються на:

– *відсоткові*, коли виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка один, два або чотири рази на рік на основі купонів;
– *безвідсоткові (дисконтні)*, як правило, – це короткострокові державні боргові цінні папери, а інколи й довгострокові боргові зобов'язання, що не мають купонів і реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховуються, а дохід (інтерес) кредитора виникає внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;
– *виграшні*, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів виграшів. Власники зможуть отримати дохід за умови внесення номера їхньої облігації у виграшний тираж погашення, причому дохід отримають лише ті кредитори, чиї облігації виграли.

Усі відсоткові боргові цінні папери відповідно до одного *із методів визначення доходу* поділяються на боргові зобов'язання з:

– *фіксованим доходом* (власники таких державних цінних паперів отримують дохід за фіксованою на весь період позики ставкою);

– *плаваючим доходом* (у цьому разі відсоткова ставка регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до певних чинників). Плаваючі відсоткові ставки розраховуються на базі облікових ставок – LIBOR (London Inter Bank Official Rate – лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами); SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами); «прайм рейт» (американська). До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці та становить 0,50–2,50%.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють на:

– *ринкові*, які вільно обертаються на фондовому ринку, купуються і продаються, змінюючи власника. Держава використовує їх для покриття поточного бюджетного дефіциту шляхом постійного залучення у бюджет коштів;
– *неринкові*, які мають обмеження щодо купівлі та продажу, вони не обертаються на вторинному фондовому ринку. Неринкові цінні папери призначені для розміщення серед пенсійних і страхових фондів або фізичних осіб і можуть використовуватися державою для фінансування масштабних довгострокових інвестиційних проектів.

За формою випуску державних позик розрізняють *документарні* (супроводжуються емісією державних цінних паперів) і *бездокументарні* позики (цінні папери у безготівковій формі, їхній випуск оформлюється глобальним сертифікатом, а вони існують у вигляді записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяються на: *ординарні* (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик); *серійні* (погашення здійснюється частинами через певні проміжки часу); *з достроковим погашенням* (до дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно *від забезпеченості* державні позики поділяються на: *заставні* (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами) і *беззаставні* (не мають конкретного матеріального забезпечення, а їхня надійність визначається авторитетом держави). Заставні облігації здебільшого випускаються місцевими органами влади, а беззаставні – центральними органами управління.

Державні позики відповідно *до цілей випуску* поділяються на три види: позики *для покриття дефіциту бюджету* (неінвестиційні); позики *для фінансування інвестиційних програм і проектів* (інвестиційні); позики *для фінансування соціальних програм* (частково інвестиційні).

У практиці країн з ринковою економікою оформлення внутрішніх державних позик здійснюється двома видами цінних паперів – *обліга-*

ціями і казначейськими зобов'язаннями. Ці боргові цінні папери символізують боргове зобов'язання держави, з одного боку, а з іншого – засвідчують внесення їхніми власниками коштів до бюджету, гарантують повернення основної суми боргу після визначеного строку, а також дають право власникам на отримання доходу. Разом з тим, є певні ідентифікаційні ознаки, що відрізняють їх (рис. 7.5).

Рис. 7.5. Ідентифікаційні ознаки облігацій і казначейських зобов'язань

Практика використання облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) як форми державного кредиту в Україні започаткована з 1995 р. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів № 586 від 23 серпня 1994 р., 10 березня 1995 р. вперше в історії України відбулись торги з розміщення державних облігацій внутрішньої позики. Перша емісія ОВДП 1995 р. була здійснена безготівковим шляхом – через записи на рахунках інвесторів; розміщення облігацій проводилося на строк 3–6 місяців (хоча за світовими стандартами державними облігаціями вважаються цінні папери зі строком обігу понад 5 років); номінальна вартість однієї облігації становила 100 млн. крб., а відсоткова ставка дохідності – 140% річних. Такі якісні характеристики ОВДП визначені нестабільною фінансовою кон'юнктурою в умовах становлення ринку цінних паперів,

високою ставкою рефінансування НБУ (50% річних), недовірою населення до держави.

Найпоширенішою формою державних запозичень на міжнародному ринку є випуск єврооблігацій, рідше іноземних облігацій та фідуціарних позик. ***Єврооблігації*** *(англ. «eurobonds»)* – це довгострокові боргові зобов'язання, що є одним із видів цінних паперів, котрі випускаються позичальниками з метою отримання довгострокових кредитів на єврринку. Єврооблігації мають всі ознаки облігацій, а також деякі особливості:

– розміщуються одночасно на ринках кількох країн, а не однієї;
– валюта єврооблігації як для кредитора, так і для боржника є іноземною (за винятком банків США);
– переважно єврооблігації розміщуються емісійним синдикатом, що створюється банками кількох країн, котрий виступає гарантом з позики.

Єврооблігації випускаються в бездокументарній формі і перед розміщенням проходять процедуру лістингу на одній з основних європейських фондових бірж (Лондонській, Франкфуртській, Люксембурзькій) для отримання котирування за участю рейтингового агентства для присвоєння рейтингу.

Залучені у бюджет кошти від державних позик відображаються як джерела фінансування дефіциту. Витрати на обслуговування боргових зобов'язань враховуються у бюджеті як витрати на обслуговування державного боргу. Водночас позики у формі надання державних гарантій не є джерелом фінансування дефіциту бюджету, оскільки в цьому разі держава лише бере на себе відповідальність за погашення позик і виконання інших зобов'язань, взятих юридичними особами. У такий спосіб держава здійснює підтримку вітчизняних виробників у конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках, сприяє модернізації та реконструкції стратегічних галузей, науково-технічному прогресу, підвищенню рівня зайнятості. Державні гарантії за такими борговими зобов'язаннями відповідно призводять до збільшення видатків з бюджету при настанні гарантійного випадку і необхідності здійснювати виплати за гарантійними зобов'язаннями.

Наведена класифікація і, зокрема, визначені в ній критерії ознак, форми і методи випуску та реалізації державних позик застосовуються у практиці більшості країн і, разом з тим, дають змогу максимально врахувати різносторонні інтереси всіх суб'єктів системи державного кредиту. Однак кожна держава залежно від соціально-політичних, економічних та інших обставин обирає найдоцільніший і прийнятний для неї спосіб реалізації специфічного виду фінансових відносин – державного кредиту.

7.3. Державний борг: сутність та соціально-економічні наслідки

Неминучим і закономірним наслідком застосування державного кредиту є державний борг. З'ясування суті та економічної природи державного боргу має важливе теоретичне й практичне значення. Донедавна поняття «державний борг» у вітчизняній фінансовій науці трактувалося однозначно як «негативне явище», властиве лише капіталістичній економіці, з негативними наслідками для країн, що брали у борг. Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що бюджетний дефіцит, державний кредит і державний борг у певних допустимих межах не продукують негативних наслідків для економіки. Разом з тим, надмірний державний борг може призвести до небажаних наслідків, що супроводжуються виплатою значних сум відсотків, а відповідно скороченням заощаджень, витісненням приватних інвестицій державними запозиченнями, що уповільнює економічне зростання і призводить до зменшення доходів населення. Саме тому, незважаючи на тривалу історію, державний кредит і державний борг нині інтерпретують у категоріях добра і зла – як запоруку процвітання чи як загрозу національним інтересам, а ставлення до боргів держави в науці та на практиці було і залишається неоднозначним.

У сучасному науковому лексиконі термін «державний борг» – це така сама загальновизнана економічна категорія, як фінанси, бюджет, податки; відіграє не менш важливу роль в економічному житті суспільства та вимагає чіткої концептуальної, законодавчої й організаційно-правової регламентації передусім з позицій необхідності забезпечення ефективного управління ним.

Державний борг – сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами.

Державний борг виникає при здійсненні запозичень у грошовій формі, випуску боргових зобов'язань, взяття боргів інших економічних суб'єктів, безготівкового випуску боргових зобов'язань. Інакше кажучи, *державний борг* – сума всіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (в тому числі гарантій за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Розрізняють *первинний борг*, який дорівнює сумі основного боргу без нарахованих відсотків, і *непогашений борг*, який складається з основної суми боргу і нарахованих відсотків.

З наукового погляду, важливо встановити семантичну відмінність між термінами «борг» і «заборгованість». Передусім етимологічно понят-

тя *«борг» («debt»)* означає грошову суму, що взята в позику на строк на певних умовах і підлягає поверненню. Загалом борг – поняття статичне, фіксований параметр, який визначає запаси грошових коштів на певну дату (останній день місяця чи фінансового року). Поняття *«заборгованість» («indebtedness»)* означає суму приростів чистої заборгованості за минулі періоди плюс початковий стан заборгованості. При цьому суму приростів чистої заборгованості можна розрахувати за формулою:

$$\Delta З = Пн – ВП, \quad (7.1)$$

де $\Delta З$ – приріст заборгованості, якщо нові позики *(Пн)* перевищують відсоткові платежі *(ВП)* за раніше нагромадженим боргом.

На відміну від боргу, заборгованість визначає не запаси грошових коштів, а потоки, що мають схильність до постійної зміни у часі. Динаміка заборгованості залежить від величини чистих потоків *(net flows)*, що становлять різницю між отриманими новими кредитами *(disbursements)* і платежами щодо обслуговування боргу *(debt service payments)*, які відповідно є сумою виплати основної частини боргу *(principal)* і відсотків *(interest)*; а також від запасів, тобто величини існуючого боргу.

Різницю між боргом і заборгованістю у державному (бюджетному) секторі економіки можна трактувати так: державний борг, досягнувши певної величини, перетворюється у мультиплікатор власноручного збільшення. За зростання державної заборгованості сума на виплату відсотків збільшується набагато швидше, ніж зростає борг.

Враховуючи часовий горизонт і відсоткові зобов'язання, динаміку зростання фінансової заборгованості (йдеться про класичну заборгованість, що виникає у результаті покриття бюджетного дефіциту шляхом державних позик) можна відобразити такою формулою:

$$D'(t) = GR(t) – T(t) + iD(t), \quad (7.2)$$

де $G^R(t)$ – реальні «чисті» державні видатки, пов'язані з наданням благ, послуг та із трансфертами; $T(t)$ – державні доходи (від податків, зборів і т. ін.); $iD(t)$ – реальні витрати за відсотковими платежами (нарахування відсотків здійснюється на реальний борг (D) за реальною відсотковою ставкою (i)).

На основі $C^R(t)$ і $T(t)$ можна визначити первинний бюджет (без урахування виплат з обслуговування державного боргу). Якщо різниця $G^R(t)–T(t)$ позитивна, то первинний бюджет є дефіцитним, якщо негативна – профіцитним. Із цього порівняно простого рівняння випливає важлива закономірність: навіть якщо первинний бюджет збалансований, за наявності початкового боргу $D(t) > 0$ рівень заборгованості зростає на суму відсоткових виплат.

Ґрунтуючись на наведених вище положеннях, можна зробити такі узагальнення. Вихідною категорією є категорія «борг» як підсумок позикових операцій. Першопричиною боргу є позики в умовах нестачі або дефіциту коштів; лише після формування первинного боргу виникає проблема заборгованості, на величину якої впливає динаміка норми відсотка та інші фактори.

Таким чином, заборгованість – явище похідне від боргу, відрізняється кумулятивним ефектом, тобто є підсумком нагромадження боргів і платежів на їхнє обслуговування. Інакше кажучи, заборгованість – це початкова сума боргу із нагромадженою сумою приросту відсоткових грошей та чистої поточної величини знову залученого боргу. У результаті простежується взаємозв'язок і трансформація різних за природою категорій: позика (кредит) – борг – заборгованість, які спричинюють із позицій боржників і кредиторів спільні проблеми: позичок, боргів та боргової залежності.

Розрізняють поточний і капітальний державний борг. *Поточний борг* – сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати у цей період відсотків за всіма випущеними на цей момент позиками. *Капітальний борг* – загальна сума боргу й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Державний борг поділяється на *внутрішній* і *зовнішній*. Разом з тим, дискусійним залишається питання щодо визначення ознаки класифікації боргу на внутрішній і зовнішній. У світовій практиці відомі такі класифікаційні ознаки:

- резидентність кредитора;
- валюта позики;
- місце запозичення;
- тип боргового зобов'язання;
- поєднання кількох ознак.

Наприклад, у Британській енциклопедії подано таке трактування зовнішнього боргу: «Зовнішній борг … визначається як борг, що знаходиться у власності нерезидентів, іноземних кредиторів чи держав. Дуже часто, однак, відмінність між зовнішнім і внутрішнім боргом базується на валюті, в якій борг виражений».

Найчастіше за ознаку класифікації використовують резидентність кредитора (або джерело запозичення). Отже, *внутрішній борг* – це зобов'язання, що виникають перед внутрішніми кредиторами (резидентами); тоді як *зовнішній борг* – зобов'язання, що виникають перед іноземними кредиторами (нерезидентами). Останній формується сумарними зобов'язаннями, що знаходяться у руках іноземців-кредиторів, незалежно від валюти вираження і місця придбання. Цей момент заслуговує на

увагу і передбачає можливість формальної трансформації внутрішньої позики у зовнішню, і навпаки. У такому контексті важливо наголосити на матеріальній стороні доцільності чіткої класифікації боргу на внутрішній і зовнішній за ознакою резидентності. Науково обґрунтовано, що внутрішній борг, як правило, більш вигідний і менш небезпечний, ніж зовнішній, оскільки сплата відсотків за внутрішнім боргом залишається в межах своєї країни, а в умовах помірних відсоткових ставок і суттєвого залучення коштів населення він не є тягарем для майбутніх поколінь. Фактично (у разі внутрішнього боргу) представники різних вікових груп населення позичають одні в одних грошові ресурси. У підсумку рівень споживання в країні не зменшується, а відбувається лише перерозподіл доходу. Дещо по-іншому оцінюються заслуговують зовнішні позики, які перебувають у власності нерезидентів і сума відсоткових платежів за якими вивозиться за кордон, надовго обтяжуючи платіжний баланс та створюючи залежність країни-боржника від країни-кредитора.

Кожна держава має право самостійно визначити класифікаційну ознаку і законодавчо її закріпити. В Україні, зокрема, у Бюджетному кодексі України законодавчо закріплено, що борг класифікується *за типом кредитора* (йдеться про категорію кредитора або власника боргових зобов'язань) та *за типом боргового зобов'язання* (відповідно до засобів, що використовуються для фінансування бюджетного дефіциту).

Окрім цього, в Україні борг класифікується у фінансовій та статистичній звітності на: *державний борг* (внутрішній і зовнішній) та *гарантований державою борг* (внутрішній і зовнішній). Згідно з прийнятою в світі методологією гарантії оплати боргів підприємств такі борги, а також інші умовні зобов'язання не враховуються до того моменту, поки державні органи не вимушені розпочати виплати з метою погашення боргу. У цьому контексті для більш чіткого розмежування державного боргу щодо боргів органів центрального державного управління та боргів державного сектору господарства в зарубіжній практиці використовують такі поняття: *«public debts»* («суспільний борг») і *«national debts»* («національний борг»). При цьому національний борг формують лише борги центрального уряду – як зовнішні, так і внутрішні. Суспільний борг (у вітчизняній термінології – «державний борг») формується шляхом симбіозу національного боргу і боргу державного сектору господарства.

Борг, гарантований державою, який визначають як боргові зобов'язання резидентів в особі державних органів та державних підприємств і організацій, а також сукупність боргів приватних фірм, виконання яких гарантовано державою, має неоднозначну оцінку у фахівців. З одного боку, платежі щодо обслуговування такого боргу здійснюють-

ся із власних ресурсів позичальника, а з іншого – у разі неплатоспроможності позичальника – це додатковий тягар на державний бюджет. З цієї позиції заслуговує на увагу трактування поняття «державний борг» *(«government debt»)* як сукупності прямих зобов'язань уряду перед внутрішньою економікою і зовнішнім сектором, акумульованих у результаті бюджетних операцій у минулому, котрі мають бути покриті коштом бюджету у майбутньому. З цього погляду поняття «державний борг» доцільно трактувати лише як борг, що визнається урядом і реально до нього належить. Натомість гарантований урядом борг не є боргом уряду. В такому разі державним (урядовим) боргом вважається лише борг, нагромаджений тими структурними елементами уряду, витрати і доходи яких відображаються у державному бюджеті. Однак на практиці у більшості випадків держава не несе відповідальності лише за тією частиною боргу, за якою вона не давала спеціальних гарантій.

Немає також однозначної позиції щодо меж статистичного охоплення та кількісного відображення в офіційній звітності сумарної величини державної заборгованості. Зокрема, в Україні фактично є два типи державного боргу:

– офіційно визнаний державний борг;
– заборгованість, що в складі державного боргу не враховується, проте за економічною природою є державною.

Офіційно визнаний державний борг (інакше кажучи, борг класичного типу) – це борг, оформлений кредитними угодами або державними цінними паперами, що передбачає погашення основної суми боргу та виплату відсотків у чітко визначені строки. До офіційного державного боргу належать: заборгованість перед юридичними особами за внутрішніми державними позиками; заборгованість перед банківськими установами (в т. ч. перед Національним банком України); зовнішня заборгованість за позиками, наданими організаціями економічного розвитку (Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком, Світовим банком); заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління; заборгованість за позиками іноземних комерційних банків; заборгованість за облігаціями зовнішньої державної позики.

Другий тип боргу охоплює невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки (йдеться про можливі неоплачені державні замовлення, заборгованість із заробітної плати перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість і найбільшою мірою гарантії держави щодо компенсації знецінених заощаджень громадян в установах Ощадного банку). Інакше кажучи, це взяті державою певні зобов'язання без документального оформлення

строків їхнього погашення, які формують заборгованість, що в складі офіційно визнаної державної не враховується, проте є державною за внутрішньою природою та економічним змістом.

Констатація факту існування державного боргу не дає змоги чітко оцінити реальний фінансово-економічний стан держави та ефективність її фінансової політики, в тому числі боргової. Поява і зростання державного боргу – складне явище, зумовлене багатьма факторами, яке в умовах окремої держави може мати власну специфіку.

Слід зазначити, що боргова політика не зводиться тільки до проблеми пошуку і залучення коштів, яких не вистачає. Державний борг є одним із важливих інструментів макроекономічної та фіскальної політики держави. В 30–60-ті рр. XX ст. під впливом розвитку державно-монополістичного капіталізму в основу фінансової політики більшості країн світу було закладено кейнсіанські та неокейнсіанські доктрини. Протилежною класичній є фінансова концепція Дж. Кейнса, що, заперечуючи саморегулювання економіки, основним інструментом державного регулювання вбачала бюджетну політику. Основним інструментом урядового впливу на циклічний розвиток і подолання криз були державні видатки. Саме їхнє формування, структуру і зростання Дж. Кейнс вважав достатньо важливим фактором досягнення ефективного попиту. Урядовий попит, забезпечений податками і позиками, має «оживити» підприємницьку діяльність і зумовити зростання національного доходу та зайнятості. На особливу увагу заслуговує запропоноване Дж. Кейнсом у теорії державних фінансів положення про необхідність збільшення державних витрат, які фінансуватимуться за допомогою позик. Послідовники Дж. Кейнса це положення назвали принципом дефіцитного фінансування, а підхід отримав назву компенсаційних боргових фінансів. На думку Дж. Кейнса, державні інвестиції та поточні витрати можна фінансувати у борг. Урядові інвестиції, акумульовані шляхом позик, приведуть до розширення «схильності до інвестування», а фінансування поточних витрат збільшить «схильність до споживання». Кейнсіанська доктрина завершила концепцію «здорових фінансів», а гіпотеза про обов'язкове збалансування бюджетних видатків і доходів вважалася у той час своєрідним анархізмом. Ринок позикових капіталів став одним із інструментів досягнення ефективного попиту, а дефіцит державного бюджету перетворився в один із методів державного регулювання. Таким чином, Дж. Кейнс розробив принципово нову теорію фінансів, спрямовану на регулювання економіки.

У розвиток теорії державного боргу значний внесок зробили американські економісти Г. Моультон (розробивши так звану концепцію «но-

вої філософії державного боргу», висунув гіпотезу про те, що у ситуації, коли запозичення для покриття бюджетних дефіцитів використовуються на кредитну підтримку державних інвестицій, то вони здійснюють на економіку мультиплікаційний ефект) і Р. Масгрейв (висунув гіпотезу про оптимальний розподіл боргового тягаря між поколіннями за умови еквівалентного нагромадження боргу і зростання інвестицій публічного сектору. Паралельно з цим він розширив сферу боргового фінансування на видатки соціального характеру, аргументуючи тим, що населення країн, особливо тих, що переживають економічні труднощі, потребує насамперед задоволення нагальних соціальних і побутових потреб як умови подальшого розвитку). Інший представник «нової ортодоксії», один із найвизначніших теоретиків державних фінансів А. Пігу, вказуючи на обмежені регулюючі можливості ринкової конкуренції, вважав за необхідне доповнити її державним регулюванням. При цьому в ролі ринкових регуляторів він розглядає податки і позики. А. Пігу в основу «здорових фінансів» закладає принцип співіснування податків і позик, вказуючи на необхідність чіткого розмежування видатків на поточні (соціальні виплати, адміністративні затрати і т. ін.), які мають фінансуватися лише коштом податків; разом із тим, застосування позик він виправдовує лише в екстраординарних обставинах.

Боргова політика є важливою складовою фіскальної політики уряду, а тому використання державних позик пов'язано з певними тактичними та стратегічними завданнями податкового і бюджетного регулювання економіки, фінансування бюджетного дефіциту й управління державним боргом. На стадії залучення державні позики за своєю природою здійснюють макроекономічну функцію регулювання податкового навантаження на суспільство, що особливо важливо у період реформ, які супроводжуються пошуком фінансових джерел для постійно зростаючих державних витрат, зумовлених необхідністю соціального прогресу суспільства та поліпшення якісної сторони суспільних благ, що продукуються державою. У цьому разі державний борг і податки розглядаються як своєрідна економічна система альтернативного вибору при вирішенні дилеми: збільшувати податковий тягар чи залучати державні позики. У поточному бюджетному періоді здебільшого надають перевагу боргову фінансуванню видатків, послаблюючи навантаження на податкові та інші дохідні джерела. Інакше кажучи, у короткостроковому періоді інтерес фіскальної політики може полягати в тому, щоб з метою збільшення програмних видатків бюджету залучити якнайбільший обсяг фінансових ресурсів за мінімальною вартістю. При цьому американський економіст Р. Барро у теоремі нейтральності доводить, що внутрішні (але

не зовнішні) позики – це рівноцінний податкам спосіб залучення коштів без реального перенесення тягаря бюджетних видатків поточного періоду на платників податків у майбутньому. Разом з тим, такий вибір перешкоджає різкому зниженню сукупного попиту у поточному періоді, слугуючи цілям стабілізації економіки, а також дає змогу більш гнучко маневрувати на всіх стадіях бюджетного процесу.

Для державного бюджету у триланковому циклі «залучення → використання → погашення» негативні наслідки боргової політики переважно виявляються на стадії обслуговування і погашення державного боргу. Наявність державного боргу потребує здійснення щорічних відсоткових платежів, які фінансуються коштом доходів бюджету, зокрема податкових надходжень. Відповідно у довгостроковому періоді зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. Небезпека великих боргових виплат полягає в тому, що за їхнього здійснення звужуються джерела внутрішнього інвестування і зменшуються можливості для підтримання внутрішнього споживання, а це в підсумку може призвести до боргової кризи в державі.

За стрімкого зростання видатків, пов'язаних з обслуговуванням заборгованості, держава змушена компенсувати їх або зменшивши інші видатки, що, як правило, підвищує соціальну напруженість у суспільстві та загострює економічні проблеми, або збільшивши власні доходи. Збільшення доходів бюджету можна досягти за допомогою встановлення нових податків та інших обов'язкових платежів чи підвищення діючих податкових ставок. Найімовірніше, посилення податкового тягаря підірве стимули до економічної активності й сприятиме розширенню тіньового сектору економіки.

У контексті зазначеного справедливим є твердження про те, що надмірний державний борг опосередковано сповільнює економічне зростання країни і перекладає тягар оподаткування на майбутнє, оскільки за наявності початкового боргу $D(t)>0$ рівень заборгованості зростає, як відомо, на суму відсоткових виплат. Відповідно в довгостроковому періоді тягар заборгованості погасити буде дуже важко (практично неможливо). Для цього, як мінімум, первинний бюджет має бути профіцитним. Реальний профіцит бюджету може мати лише та держава, економіка якої має стійку тенденцію до реального зростання. В умовах економічного зростання підвищується ймовірна спроможність обслуговувати державний борг шляхом розширення бази оподаткування; при цьому необхідно зберігати на незмінному рівні не абсолютний розмір державного боргу, а його відносну величину, або, інакше кажучи, рівень заборгованості –

D(t)/Q(t), де *Q(t)* – ВВП. Чим довготриваліше країна затягуватиме виплату основного боргу і відсотків за ним, використовуючи доходи бюджету, тим важче буде збалансувати бюджет і уникнути боргової кризи в майбутньому.

Окремого розгляду заслуговує питання соціально-економічних наслідків зовнішнього державного боргу. Зовнішні державні позики у поточному періоді пом'якшують вплив змін бюджетно-податкової політики на рівень споживчих витрат, заощадження та інвестиції, розширюючи цим фінансовий потенціал економічного зростання. Водночас держава, що залучає іноземний компенсаційний капітал, стає боржником інших країн. А це означає, що у довгостроковій перспективі обсяг національного продукту так чи інакше зменшиться, а частка у ньому зовнішнього боргу зросте. Необхідність обслуговування зовнішнього боргу призведе до прямого зменшення національного доходу країни-боржника. Цей аспект відобразився у теоретичних концепціях американського економіста А. Лернера, який практично вперше провів диференціацію між внутрішнім і зовнішнім боргом, вказуючи на те, що внутрішній державний борг не покладає фінансового тягаря на майбутні покоління, оскільки є суспільним активом, а виплати відсоткових платежів – суто трансферна проблема: одні члени суспільства сплачують податки, інші – отримують цю суму грошей у вигляді відсоткових платежів. Одночасно шляхом зовнішніх державних позик можна перенести борговий тягар на майбутні покоління, оскільки за залучення зовнішніх кредитів відмова від споживання відбувається за кордоном, у країні-кредиторі, однак у майбутньому виникає тягар для країни-боржника у зв'язку із виплатою суми основного боргу і відсоткових платежів. Отже, згідно з «новою ортодоксією» А. Лернера є альтернатива вибору не між податками і позиками, а між внутрішнім і зовнішнім боргом.

Загалом стратегічні цілі боргової політики держави передбачають створення умов для довгострокового розвитку внутрішнього фінансового ринку, що дасть би можливість на ринкових засадах здійснювати запозичення в обсягах, за вартістю та у строки, необхідні, з одного боку, для безперебійного фінансування виваженого дефіциту державного сектору, а з іншого – достатні для фінансування недержавного сектору економіки. При цьому ефективна боргова політика держави сприяє перерозподілу податкового тягаря у часі, забезпечуючи податковій системі статус «надійного партнера» не лише для держави, а й бізнесу, здатного у перспективі збільшити її фінансові можливості.

Проте довгостроковим економічним наслідком боргової політики держави є загальне суттєве звуження інвестиційних можливостей еконо-

міки, а міжнародний досвід свідчить, що наявність надмірного зовнішнього державного боргу гальмує економічне зростання. Він унеможливлює проведення економічної політики, яка враховуватиме національні інтереси, виснажує бюджет та економіку держави здійсненням значних виплат іноземним кредиторам.

Кінцевим соціальним підсумком системи перерозподілу доходів через інструменти державного боргу є те, що життя сучасного покоління покращиться, але тягаря наслідків поточного бюджетного дефіциту зазнають майбутні покоління – вони будуть народжені громадянами країни з меншими потенційними можливостями нагромадження капіталу і великим державним боргом.

Таким чином, державний борг, його розміри, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання та нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність і кредитний рейтинг держави. Однак державі не слід категорично відмовлятися від залучення державного боргу як макроекономічного інструменту у процес реформ. Залучення зовнішніх позик означає надходження додаткових ресурсів, що можуть дати поштовх економічному зростанню, а зовнішня заборгованість дає можливість країні здійснювати більші сукупні витрати, ніж вироблений національних дохід, та фінансувати інвестиції, що не забезпечуються внутрішніми заощадженнями. Проте в умовах надмірних державних витрат, незбалансованості бюджету, недосконалої податкової та валютної політики зовнішній борг може спровокувати надзвичайно важкі фінансові кризи, обмежити інвестиційну активність у державі. Отже, державний борг може бути засобом забезпечення безпеки або, навпаки, – фактором посилення загроз і ризиків. Лише застосування ефективної стратегії управління державним боргом сприятиме ефективному використанню запозичень і створить необхідні умови для оптимізації боргового навантаження.

7.4. Управління державним боргом

Ефективне управління державним боргом є одним із визначальних факторів забезпечення макроекономічної стабільності в державі. Від налагодженості системи управління державним боргом залежить бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а відповідно стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний

клімат, характер поведінки всіх сегментів фінансового ринку. З огляду на це управління державним боргом має бути зорієнтоване на застосування ефективної боргової стратегії, а не базуватися на короткострокових ситуативних орієнтирах.

У *широкому розумінні управління державним боргом* передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу до її розробки та координації з грошово-кредитною (монетарною) і фіскальною політикою; узгодження взаємовідносин між урядом і Національним банком України у питаннях боргової політики; розроблення ефективних форм і методів зниження боргового тягаря у контексті переходу від антикризового менеджменту (реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом.

Управління боргом у вузькому розумінні – комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо реалізації таких видів діяльності:

- визначення обсягів та умов залучення нових позик;
- розміщення нових емісій і зміна умов раніше випущених позик;
- здійснення моніторингу показників динаміки та рівня заборгованості, їх зіставлення з показниками державних фінансів;
- проведення операцій з обслуговування боргових зобов'язань (ідеться про виплату відсотків кредиторам) і погашення основної суми боргу;
- налагодження взаємовідносин з кредиторами з приводу врегулювання проблеми заборгованості за раніше залученими позиками і кредитами;
- проведення переговорів і реалізації процедур щодо реструктуризації та рефінансування боргів.

Відповідно до вищезазначеного державну політику у сфері управління державним боргом можна поділити на *боргову стратегію* і *боргову тактику*. Боргову стратегію у світовій теорії та практиці визначають як систему дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (чи відновлення) її платоспроможності. Боргова стратегія окреслює кінцеву мету політики управління державним боргом, яка передбачає отримання найвищого ефекту від фінансування, використовуючи запозичені кошти, та забезпечення платоспроможності держави. Боргова тактика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу. Відповідно боргова тактика акцентує увагу на врегулюванні поточних проблем, зумовлених труднощами щодо обслуговування боргових

зобов'язань (інакше кажучи, наголошує на вирішенні проблем тимчасової ліквідності), та визначає основні завдання, які вирішуються у процесі управління державним боргом.

За твердженням С. Фішера, досі не розроблено вичерпної теорії управління державним боргом, а тому в науковій літературі підходи до визначення стратегічних цілей політики управління ним є доволі різноманітними. Про диференціацію позицій можна стверджувати на основі короткого переліку концептуальних підходів і міркувань із цього питання.

По-перше, управління державним боргом у процесі реалізації стратегії максимізації суспільного добробуту має передбачати мінімізацію витрат на його обслуговування та уникнення макроекономічних труднощів і проблем фінансування соціальних програм у майбутньому.

По-друге, управління державним боргом має забезпечити оптимізацію його рівня та структури, щоб це не відображалось негативно на темпах економічного зростання і платіжному балансі у довгостроковій перспективі.

По-третє, управління державним боргом, з погляду використання останнього як інструмента макроекономічного регулювання, має зводитися до мінімізації впливу фінансування державного боргу на стан фінансового ринку.

По-четверте, з позицій забезпечення національної безпеки, управління державним боргом має сприяти уникненню політичної та економічної залежності від іноземних кредиторів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі *завдання*:

- пошук ефективних умов запозичання коштів з погляду мінімізації вартості боргу;
- недопущення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;
- забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу і нарахованих відсотків;
- визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови збереження макрофінансової рівноваги;
- забезпечення стабільності валютного курсу та фондового ринку.

Політика ефективного управління державним боргом базується на сукупності *принципів*, систематизований перелік яких представлено на рис. 7.6.

Політика управління державним боргом забезпечує виконання низки *функцій* стратегічного й оперативного характеру, зміст і результати реалізації яких наведені в табл. 7.2.

Рис. 7.6. Основні принципи управління державним боргом

Таблиця 7.2

Функції управління державним боргом

Функція	Зміст	Результат
Стратегічне управління		
Макроекономічна	Розробка боргової політики на перспективу	Національна боргова стратегія
Регулююча	Формування правових та інституційних механізмів	Організаційно-правовий механізм управління боргом
Ресурсного забезпечення	Забезпечення системи управління державним боргом матеріальними, фінансовими і кадровими ресурсами	Ресурсне забезпечення системи управління боргом
Оперативне управління		
Облікова	Формування інформаційної бази в частині державних запозичень, надання державних гарантій, погашення та обслуговування державного боргу	Масив первинної інформації
Аналітична	Аналіз та прийняття управлін-ських рішень щодо боргу	Вироблення пропозицій щодо політики запозичень за результатами аналізу
Оперативна	Залучення кредитів та їхнє обслуговування	Заходи з оперативного регулювання
Контролю, координації та моніторингу	Дотримання правил і процедур при залученні позик	Контроль і координація діяльності

Управління державним боргом охоплює декілька *напрямів*:

- мобілізацію коштів з метою забезпечення фінансування видатків і програм, не профінансованих іншими (крім пов'язаних з державним боргом) джерелами;
- організацію раціонального використання мобілізованих ресурсів;
- проведення своєчасного (за строками й умовами) і в повному обсязі погашення одержаних у борг коштів;
- організацію обслуговування державного боргу;
- врегулювання боргу.

У світовій практиці сформувалася загальноприйнята структура *системи управління державним боргом, що містить сукупність правил і процедур щодо акумулювання, використання, обслуговування та погашення державних внутрішніх і зовнішніх позик.* Управління державним боргом як багаторівнева система складається із певних підсистем, що відображені на рис. 7.7.

Рис. 7.7. Основні підсистеми системи управління державним боргом

Охарактеризуємо детальніше кожну із підсистем системи управління державним боргом. Типова структура ***інституційної підсистеми*** охоплює таких основних суб'єктів:

- емітентів державних цінних паперів чи реципієнтів несек'юритизованих позик;
- агентів держави на ринку цінних паперів;
- фінансових консультантів, гарантів і страховиків;
- організаторів торгівлі та торгові площадки;
- органи контролю, регулювання і нагляду;
- реєстраторів і депозитаріїв;
- професійних учасників ринку цінних паперів та інших торгових агентів.

В Україні інституційна підсистема управління державним боргом представлена діяльністю органів державної влади й управління, які несуть відповідальність за розроблення та реалізацію ефективної боргової політики держави та забезпечують стратегічне й оперативне управління державним боргом. Згідно з Конституцією України, Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні й уповноважена затверджувати:

– Державний бюджет України та вносити зміни до нього в частині внутрішнього та зовнішнього боргу;
– рішення про надання Україною позики та економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Законом України «Про Державний бюджет України», здійснення контролю за їхнім використанням.

В управлінні державним боргом беруть також участь:

1) Кабінет Міністрів України (згідно з Бюджетним кодексом України визначає основні умови здійснення державних запозичень, у тому числі основні умови кредитних договорів та основні умови розміщення (емісії) державних цінних паперів);

2) Міністерство фінансів України (зокрема Департамент боргової політики);

3) Національний банк України (виконує операції, пов'язані з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик; організовує та обслуговує розрахунки за результатами розміщення облігацій; здійснює облік і зберігання глобальних сертифікатів, якими оформляються випуски облігацій внутрішніх державних позик);

4) Державне казначейство України (виконує функцію погашення та обслуговування державного боргу);

5) Рахункова палата України (здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України за доходами і видатками відповідно до показників цього бюджету, в тому числі видатками з обслуговування внутрішнього і зовнішнього боргу України).

Підсистема правового забезпечення. Підсистему правового забезпечення управління державним боргом охарактеризуємо на прикладі України. Фінансово-правові та бюджетно-процедурні засади управління державним боргом регламентуються чинним законодавством України, зокрема:

– Конституцією України, в якій передбачено, що лише законами України встановлюються порядок утворення та погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, порядок випуску та обігу держав-

них цінних паперів, їхні види та типи; Конституцією України також визначені права та обов'язки органів управління державною заборгованістю;
- Бюджетним кодексом України;
- Законами України «Про депозитарну систему України», «Про Державний бюджет України» на відповідний рік та ін.;
- іншими нормативними актами (наказами, постановами, положеннями державних регулюючих органів), що регламентують порядок ведення Міністерством фінансів України державного боргу та операцій, пов'язаних з ним; встановлюють порядок проведення операцій, пов'язаних з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик тощо.

Підсистема оперативного регулювання (регулювання параметрів державного боргу). Оперативне управління державним боргом варто розглядати як циклічний і багатостадійний процес, що послідовно проходить три стадії: управління на етапі залучення позик – управління в процесі використання позик і кредитів – управління борговими зобов'язаннями на етапі їхнього погашення. Підсистема регулювання параметрів державного боргу охоплює:

1) регулювання обсягу боргу і його співвідношення з основними макроекономічними показниками;
2) визначення вартості залучення й обслуговування боргу і його складових;
3) моніторинг структурних характеристик державного боргу (розподіл між внутрішніми і зовнішніми ринками, розподіл боргу між різними борговими інструментами, строкова структура боргових зобов'язань).

Державний борг в умовах ринкових відносин є важливим макроекономічним фактором, що здійснює значний вплив на стан національної економіки. Разом з тим, ринок державних запозичень реагує на зміну макроекономічної динаміки в країні та на кон'юнктурні тенденції міжнародних фінансових ринків. Відповідно регулювання обсягу державного боргу і його співвідношення з основними макроекономічними показниками є одним із важливих завдань управління ним.

У процесі оперативного управління державним боргом уряд оперує такими кількісними і якісними показниками, як: обсяг сукупного державного боргу; обсяг зовнішнього державного боргу; обсяг внутрішнього державного боргу; темп зростання державного боргу; обсяг бюджетних ресурсів, що використовуються на обслуговування державного боргу, співвідношення державного боргу і ВВП та ін.

У міжнародній практиці з метою прогнозування та здійснення оперативного моніторингу показників платоспроможності держави та її ліквідної позиції використовується розроблена Світовим банком Мінімальна стандартна модель (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінювання платоспроможності держави та її ліквідної позиції

Назва	Формула, %	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT / XGS	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВНП	EDT/GNP	Відображає загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS	Коефіцієнт обслуговування боргу, що визначає, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВНП	INT / GNP	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT / XGS	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES/EDT	Відображає, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їхню частину) для погашення зовнішнього боргу
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	Short-term / EDT	Визначає, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	Multilateral / EDT	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу або свого роду залежність держави від фінансування цими організаціями

Важливе значення серед методів оперативного управління державним боргом відводиться моніторингу його структурних характеристик. Управління структурними характеристиками державного боргу проводиться з метою його оптимізації, досягнення балансу між розмірами боргу та джерелами його погашення, мінімізації ризиків і вартості обслуговування боргу. Структурно-балансові характеристики боргу відображають взаємозв'язки між основними параметрами державного боргу (його загальним обсягом, співвідношенням між внутрішнім і зовнішнім боргом, його вартісною, валютною та строковою структурою) і макроекономічними показниками (відсотковими ставками на внутрішньому

та міжнародному фінансових ринках; обсягом грошової маси в національній економіці; темпами інфляції; обсягом податкових надходжень до бюджету; реальним обмінним курсом національної валюти). Збалансована структура державного боргу створює підґрунтя для зниження вразливості фінансової системи держави до дії ризиків, пов'язаних із державним боргом.

У більшості країн із розвиненими ринками *управління ризиками державних боргових зобов'язань* є окремою підсистемою управління державним боргом. В Україні управління ризиками державного боргу перебуває на стадії становлення. Відповідно управління ризиками державного боргу – це складова управління державним боргом щодо визначення бажаного співвідношення між очікуваними витратами та ризиками і досягнення цього співвідношення.

Однією із початкових стадій управління ризиками є їхня ідентифікація і класифікація (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Ідентифікація і класифікація ризиків, пов'язаних із державним боргом

Вид ризику	Економічний зміст
Відсотковий ризик	ризик зростання плаваючих відсоткових ставок, передбачених умовами діючих зобов'язань за державним боргом
Валютний ризик	ризик знецінення національної валюти відносно іноземних валют, в яких номіновано зобов'язання за державним боргом
Ризик рефінансування	ризик зменшення ємності відповідних ринків, що унеможливлює запозичення в обсягах, достатніх для рефінансування боргу за прийнятною ціною
Кредитний ризик	ризик невиконання контрагентами зобов'язань перед державою
Ризик ліквідності	ризик тимчасової нестачі коштів державного бюджету на виконання зобов'язань за державним боргом
Бюджетний ризик	ризик значного недовиконання дохідної частини державного бюджету порівняно з планом, що може призвести до збільшення державних запозичень та/або невиконання боргових зобов'язань з обслуговування державного боргу
Рейтинговий ризик	ризик зниження суверенного рейтингу
Операційний ризик	ризик дії людського, технічного факторів і обставин непереборної сили

Управління ризиками державного боргу забезпечує Департамент боргової політики Міністерства фінансів України. З метою зменшення ризиків державного боргу та/або отримання економії коштів державного бюджету департамент в межах наданих повноважень здійснює заходи, пов'язані із запровадженням на практиці та здійсненням операцій з активного управління державним боргом.

Операції з активного управління державним боргом вміщають:

– зворотний викуп зобов'язань за державним боргом;

– обмін державних цінних паперів на державні цінні папери з більшим строком обігу;
– дострокове погашення державних цінних паперів;
– розміщення тимчасово вільних коштів єдиного казначейського рахунка та коштів валютних рахунків шляхом придбання державних цінних паперів із подальшим поверненням таких коштів до кінця поточного бюджетного періоду;
– операції з деривативами.

Торговельна підсистема і технології управління державним боргом. Торговельна підсистема охоплює біржовий та позабіржовий сегменти торгівлі державними цінними паперами, механізми торгівлі, стандарти і правила, системи допуску й учасників. В більшості європейських країн (Австрія, Бельгія, Італія, Нідерланди, Іспанія та ін.) функціонує переважно позабіржовий сектор. Проте є країни (наприклад, Франція, Німеччина, Великобританія), де повністю функціонує біржовий ринок. На біржовому ринку використовуються такі механізми торгівлі державними зобов'язаннями, як аукціон (відбір кращих цін пропозиції чи попиту), маклерський механізм (використовуються посередники між учасниками торгівлі), котирувальний механізм (маркет-мейкери виставляють котировки) та ін.

Підсистема інформаційного забезпечення. Значною мірою ефективність системи управління державним боргом залежить від її інформаційного забезпечення. Підсистема інформаційного забезпечення управління державним боргом сприяє процесу неперервного цілеспрямованого підбору відповідних інформативних показників, необхідних для здійснення аналізу, планування і підготовки ефективних оперативних управлінських рішень щодо залучення позик, їхнього використання, обслуговування і погашення. При цьому інформаційна база конкретних показників цієї підсистеми формується на основі таких джерел інформації:

– *зовнішніх* (показники, що характеризують кон'юнктуру міжнародного валютного, кредитного і фондового ринків; умови синдикованого кредитування та кредитування на дво- і багатосторонній основі; нормативно-регламентуючі показники окремих сегментів міжнародного фінансового ринку тощо);
– *внутрішніх* (показники макроекономічного розвитку; показники, що характеризують кон'юнктуру окремих сегментів національного фінансового ринку; показники, що характеризують стан державних фінансів; нормативно-регулюючі показники загальної платоспроможності й тимчасової ліквідності).

Разом з тим, для іноземного кредитора (інвестора) важливим інформаційним індикатором прийняття стратегічних рішень є суверенний рейтинг країни-боржника і рейтинг облігацій, що розміщуються нею на міжнародному фінансовому ринку. Суверенні кредитні рейтинги дають можливість оцінити політичні та економічні ризики, властиві країні-боржнику, а рейтинги цінних паперів (як правило, довгострокових облігацій) – здатність країни-емітента своєчасно виплачувати відсотки впродовж терміну обігу облігації й вчасно її погасити. Кожній країні-боржнику властивий певний рівень ризику, кваліфікувати який допомагає оцінювання рівня суверенного ризику, що проводиться відомими аналітичними рейтинговими агентствами: *Moody's Investors Service, Standard and Poor's Corporation, Fitch Investors Service, Duff and Phelps.* Для визначення суверенного ризику використовуються такі базові параметри, як національні політичні ризики, економічна структура і доходи, платіжний баланс, стан внутрішнього і зовнішнього боргу (табл. 7.5).

Таблиця 7.5

Базові параметри оцінювання суверенного ризику країни-емітента

Базові параметри	Критерії оцінювання
Політичні ризики	форма правління і політичні інститути
	здатність досягнення консенсусу в економічній політиці
	рівень інтеграції у глобальну торгівлю і фінансову систему
	зовнішня і внутрішня безпека
Економічна структура і доходи	рівень «ринковості» економіки
	рівень забезпеченості природними ресурсами
	податкова система та її здатність до змін
	рівень інфляції
	валютно-курсова політика
	рівень зростання грошової маси і доступність кредитів
	рівень життя, доходів і розподілу благ
Платіжний баланс	структура поточного рахунка
	склад капітальних вкладень
	залежність рахунків зовнішньоекономічної діяльності від фіскальної і грошової політики
Стан зовнішнього боргу і міжнародної ліквідності	обсяг зовнішнього боргу
	валютний склад і структура боргу
	строкова структура і тягар обслуговування зовнішнього боргу
	рівень і склад міжнародної ліквідності

Кожне агентство має власну розроблену систему визначення кредитного рейтингу, але результати оцінювання загалом, як правило,

збігаються. На міжнародному фінансовому ринку оцінка рейтингових агентств використовується суверенними і корпоративними інвесторами як орієнтир для прийняття стратегічних рішень, оскільки вона враховує кредитний ризик не лише країни-емітента, а й фінансового інструмента (рівень ризиків за довгостроковими облігаціями та їхнє умовне позначення наведено в табл. 7.6).

Таблиця 7.6

Міжнародні рейтинги довгострокових облігацій

Moody Section 1s	Standard and Poor's	Fitch – IBCA	Рівень ризику
Aaa	AAA	AAA	Максимально захищені з мінімальним ризиком
Aa	AA	AA	З високим рівнем захисту, але присутні елементи довгострокового ризику
A	A	A	Привабливі, але мають ризик у довгостроковій перспективі
Baa	BBB	BBB	Із середнім на заданий момент рівнем захисту, але ненадійні в довгостроковій перспективі
Ba	BB	BB	Із середнім рівнем захисту; наявні спекулятивні елементи, тому майбутнє не гарантоване
B	B	B	Низький рівень захисту в довгостроковій перспективі; не можуть розглядатися як привабливі для інвестицій
Caa	CCC	CCC	У поточному періоді є ризик непогашення чи несплати відсотків за боргом
Ca	CC	CC	Дуже високий рівень імовірності неплатежів
C	C	C	Найнижчий рівень захисту від ризиків

Підсистема врегулювання боргу. З метою ефективного управління державним боргом, вирішення проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов'язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують ринкові та неринкові методи врегулювання державної заборгованості (рис. 7.8).

До *ринкових методів* зараховуються, зокрема, операції з цінними паперами: сек'юритизація, конверсія, уніфікація, консолідація, викуп боргу із дисконтом на вторинному ринку.

Сек'юритизація – обмін несек'юритизованого боргу на облігації країни-боржника (тобто переоформлення боргу в знову випущені облігації).

Конверсія/обмін боргу – одна із найпоширеніших у сучасній світовій практиці ринкових схем врегулювання державного боргу. Передбачає безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності, та опосередкований обмін боргів на національну валюту за номіналом, яку в результаті можна інвестувати в загальнодержавні проекти чи акції національних компаній. У результаті конверсії най-

частіше змінюється іноземний кредитор, але не умови погашення боргу. Разом з тим, конверсія передбачає також можливу корекцію початкових умов позики (найчастіше зниження рівня номінального відсотка).

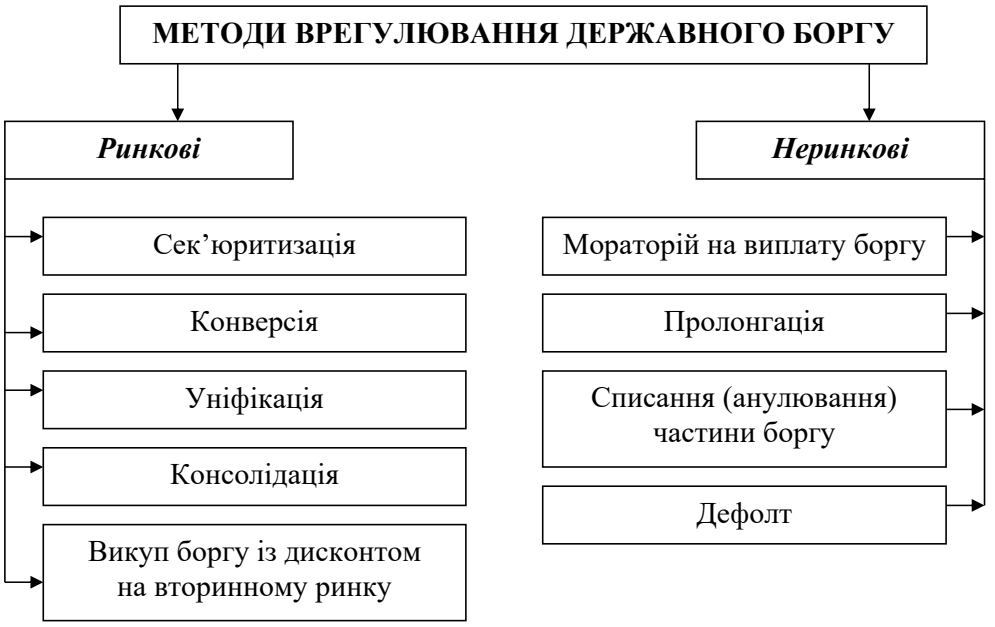

Рис. 7.8. Методи врегулювання державного боргу

Уніфікація боргу – скорочення кількості випущених позик шляхом об'єднання кількох державних позик попередніх років і обміну їх на одну знову випущену позику.

Консолідація боргу – зміна початкових умов державної позики. Найчастіше це зміна проміжку часу її дії (тривалості) (йдеться про перетворення короткострокових державних позик у довгострокові) та величини позикового відсотка.

Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку – скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку. Такий метод врегулювання державної заборгованості можуть застосовувати країни-боржники, які мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів.

До *неринкових методів* належать такі: мораторій на виплату боргу (тобто тимчасове призупинення платежів); пролонгація боргу; списання/анулювання частини державного боргу; оголошення дефолту (відмова від обслуговування заборгованості).

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу – відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових

зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до завершення певних надзвичайних подій.

Пролонгація боргу – форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника. Як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик на обслуговування раніше випущених є фінансово недоцільним.

Списання/анулювання частини боргу – відмова уряду від погашення боргу. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, її банкрутством або політичними мотивами. Найчастіше подібний механізм застосовується до найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. За певних умов часткове списання боргу економічно вигідне і кредиторам.

У світовій практиці зовнішню заборгованість прийнято врегульовувати шляхом ***реструктуризації боргу***, тобто через укладання угоди між кредитором і позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їхнього погашення і зниження боргового тягаря.

Міжнародною фінансовою практикою визначені загальні *правила реструктуризації заборгованості*, що передбачають реалізацію таких основних етапів:

1) країна-боржник зобов'язана прийняти узгоджену з МВФ і Світовим банком програму стабілізації економіки і структурних перетворень, що передбачає заходи з впорядкування економічної ситуації в країні-боржнику;
2) країна-боржник має отримати згоду Паризького клубу кредиторів на реструктуризацію боргових платежів на пільгових умовах;
3) проводяться двосторонні переговори країни-боржника з країнами, які не є членами Паризького клубу кредиторів, а також з приватними кредиторами про надання їй аналогічних умов реструктуризації боргу;
4) проводиться часткове списання на двосторонній основі боргів у рамках офіційної допомоги розвитку;
5) надаються нові пільгові кредити країні-боржнику.

Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом (умови і порядок урегулювання подано у табл. 7.7)) та Лондонського клубу приватних кредиторів (реструктуризація боргу перед банками за синдикованими кредитами та заборгованості перед юридичними і фізичними особами за випущеними урядовими єврооблігаціями). Борг перед МВФ і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

Таблиця 7.7

Умови і порядок врегулювання державного боргу в рамках Паризького клубу кредиторів

Умови і дата введення	Перша угода	Порядок списання	Період відстрочки платежу	Категорія країн-боржників	Кількість країн
Торонтські (1988 р.)	Малі	33,33%	14 років (8 років – пільговий період)	Бідні країни	20
Х'юстонські (1990 р.)	Марокко	–	18–20 років (18 років, у т. ч. 5 років – пільговий період для комерційної заборгованості; 20 років, у т. ч. 10 років – пільговий період для ODA-кредитів*)	Країни з надмірним боргом і низькими та середніми доходами**	20
Лондонські (1991 р.)	Нікарагуа	50%	23 роки	Бідні країни	23
Неапольські (1994 р.)	Камбоджа	67% для комерційної заборгованості	23–40 років (23 роки, в т. ч. 6 років – пільговий період для комерційної заборгованості; 40 років, у т. ч. 16 років – пільговий період для ODA-кредитів)	Найбідніші країни з високим рівнем заборгованості***	35
Ліонські (1996 р.)	Уганда	80%	23–40 років	В рамках Ініціативи HIPC**** (для найбідніших країн з високим боргом)	5
Кельнські (1999 р.)	Мозамбік	90% для комерційної заборгованості	23–40 років (23 роки, в т. ч. 6 років – пільговий період для комерційної заборгованості; 40 років, у т. ч. 16 років – пільговий період для ODA-кредитів)	В рамках Ініціативи HIPC (для найбідніших країн з високим боргом)	29
Класичні	– (останній приклад – Габон – 11.06. 2004 р.)	У кожному випадку індивідуально	Індивідуально (найчастіше 10 років, у т. ч. 5 років – пільговий період)	Для будь-якої країни, яка має відповідну програму стабілізації МВФ, спрямовану на полегшення боргового тягаря	58

* ODA-кредити (англ. «ODA – Official Development Assistance») – офіційні пільгові кредити для цілей розвитку.

** Паризький клуб враховує три критерії, за якими країна може реструктуризувати свою заборгованість за Х'юстонськими умовами:

1) низький рівень доходів у країні (ВВП на душу населення нижчий за 2995 дол. США);

2) високий борговий тягар (державний борг перевищує 50% ВВП; показник борг/експорт перевищує 275%; коефіцієнт обслуговування боргу перевищує 30%);

3) офіційний двосторонній борг не менший як 150% від обсягу приватного боргу.

*** ВВП на душу населення менший за 775 дол. США.

**** Ініціатива HIPC – ініціатива з урегулювання надмірної заборгованості найбідніших країн світу.

Як правило, однозначного способу вирішення проблеми заборгованості немає. Будь-яка програма реструктуризації потребує проведення відповідних розрахунків щодо кожного випадку. При цьому аналіз мож-

ливих варіантів має враховувати не лише економічні, а й політичні наслідки певних дій щодо суверенного боргу.

7.5. Місцевий кредит та місцевий борг

Місцевий кредит в умовах розвинутого місцевого самоврядування і демократичних форм управління виступає як окрема складова місцевих фінансів, що відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи країни. Місцевий кредит має одну істотну відмінність, яка полягає у його продуктивному характері, на відміну від державного кредиту. Державні позики випускаються, як правило, з метою покриття бюджетного дефіциту, а місцеві позики – для здійснення інвестиційних, переважно прибуткових, проектів. Таким чином *місцевий кредит* – це сукупність економічних відносин між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та фізичними і юридичними особами – з іншого, за яких органи місцевого самоврядування частіше виступають як позичальники, рідше – як кредитори.

Основними причинами використання інституту місцевого кредиту та здійснення місцевих запозичень є те, що:

- у багатьох органів місцевого самоврядування спостерігається нестача фінансових ресурсів, необхідних для вирішення нагальних потреб територіальних громад. У період воєнного стану і післявоєнного відновлення країни потреба у додаткових ресурсах для територіальних громад, які зазнали збитків і руйнувань, значно зросте;
- в умовах чинного розподілу повноважень і фінансових ресурсів між органами державної влади й органами місцевого самоврядування останні залишаються певною мірою залежними фінансово від центральної влади;
- велика кількість об'єктів комунальної власності є фізично зношеними і морально застарілими, знаходяться у незадовільному стані, що потребує вкладання значних коштів;
- для органів місцевого самоврядування залучення кредитних ресурсів значно дорожча процедура, ніж випуск місцевих позик.

Органи місцевого самоврядування шляхом місцевих запозичень забезпечують надходження до місцевих бюджетів коштів, які необхідні їм для здійснення різних проектів у сфері місцевого господарства. Місцеві запозичення дають змогу залучити тимчасово вільні грошові кошти приватного сектора для потреб розвитку регіонів і територіальних громад, а також є однією з форм залучення інвестиційних ресурсів. Застосування

місцевих запозичень як форми залучення інвестицій, порівняно із збільшенням місцевих податків, забезпечує такі позитивні ефекти:

1) органи місцевого самоврядування отримують додаткові кошти для реалізації своїх програм і проектів, що підвищує їхній рейтинг і збільшує довіру виборців;
2) інвестори (власники цінних паперів) одержують додатковий, хоча і невеликий, стабільний дохід;
3) місцеве населення має змогу більш повно задовольняти свої потреби і користуватися новими об'єктами у сфері місцевого господарства без підвищення податкового тягаря.

У розвинутих зарубіжних країнах місцевий кредит і місцеві запозичення – це важлива складова фінансів органів місцевого самоврядування; місцеві позики набули поширення, а ринок муніципальних цінних паперів є динамічним і значним сегментом національних фондових ринків.

У Бюджетному кодексі України визначено основні вимоги щодо здійснення місцевих запозичень і порядку їхнього обслуговування, виконання боргових зобов'язань, надання місцевих гарантів, граничних обсягів місцевого боргу. Крім того, процедура проведення запозичень органами місцевого самоврядування більш детально прописана у Порядку здійснення місцевих запозичень, який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України №110 від 16 лютого 2011 р. Так, вищезазначеним документом передбачено, що місцеві запозичення можуть здійснюватися у двох формах: 1) укладення договорів позики (кредитних договорів) та 2) емісії облігацій місцевих позик (для Верховної Ради Автономної Республіки Крим або міської ради).

Бюджетним кодексом України надано право Верховній Раді Автономної Республіки Крим, обласним, міським, селищним та сільським радам здійснювати *місцеві внутрішні запозичення та місцеві зовнішні запозичення.*

Залежно від цілей і механізму емісії місцеві позики можуть бути таких видів: загальні, прибуткові та проектні. Загальні позики випускаються з метою обслуговування загальних або поточних потреб органів місцевого самоврядування, для фінансування проектів, які не приносять прибутків. Це – спорудження закладів науки, освіти, охорони здоров'я, офісних приміщень для органів місцевого самоврядування, благоустрій територій тощо. *Прибуткові* позики здійснюються під конкретний проект, реалізація якого матиме відповідну грошову вигоду – одержання прибутку. *Проектні* позики призначені для фінансування капіталомістких проектів, їхнє погашення проводиться на основі місцевих надхо-

джень і коштів державного бюджету. Для вітчизняної практики випуску місцевих позик найбільш характерними є загальні та проектні позики.

Важливою умовою застосування місцевих запозичень, яка підтверджує їхню продуктивну роль, є те, що вони проводяться з метою фінансування бюджету розвитку місцевих бюджетів, а залучені кошти використовуються для створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, що забезпечують виконання завдань органів місцевого самоврядування, спрямованих на задоволення інтересів населення. Крім того, місцеві запозичення можуть залучатися для будівництва, реконструкції, капітального ремонту автомобільних доріг загального користування державного і місцевого значення.

Окрім місцевих запозичень, органи місцевого самоврядування можуть брати *позики* у фінансових установах і Державному казначействі України. Бюджетним кодексом України встановлено, що Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад можуть отримувати:

1) позики на покриття тимчасових касових розривів, що виникають за загальним фондом та бюджетом розвитку місцевих бюджетів, у фінансових установах на строк до 3 місяців у межах поточного бюджетного періоду, у виняткових випадках – у межах поточного бюджетного періоду;
2) позики на покриття тимчасових касових розривів місцевих бюджетів, пов'язаних із забезпеченням захищених видатків загального фонду, надаються Казначейством України в межах поточного бюджетного періоду. Такі позики не надаються у разі розміщення коштів місцевого бюджету на депозитах та/або обслуговування коштів місцевого бюджету в частині бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ в установах банків.

Разом з цим, заборонено надання позик з одного бюджету іншому бюджету.

Наступна форма місцевого кредиту – це *місцеві гарантії.* Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, міські, селищні, сільські ради можуть надавати місцеві гарантії для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, які є резидентами України, належать до комунального сектору економіки, розташовані на відповідній території та реалізують на цій території інвестиційні проекти, мета яких – розвиток комунальної інфраструктури або впровадження ресурсозберігаючих технологій, а також проектів будівництва, реконструкції, капітального ремонту автомобільних доріг загального користування державного і місцевого значення.

Для запобігання необґрунтованому зростанню місцевого боргу і забезпечення ефективного використання коштів місцевих бюджетів передбачено, що місцеві гарантії надаються на основі платності, строковості, а також за умови виконання зобов'язань у встановлений законодавством спосіб.

Місцеві гарантії не надаються для забезпечення боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, якщо безпосереднім джерелом повернення кредитів (позик) є кошти місцевого бюджету (крім боргових зобов'язань, що виникають за залучення кредитів (позик) від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних проектів).

Обсяг та умови здійснення місцевих запозичень і надання місцевих гарантій погоджуються з Міністерством фінансів України, яке забезпечує формування державної бюджетної політики та здійснює реєстрацію місцевих запозичень і місцевих гарантій. Важливо, що держава не несе відповідальності за борговими зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад.

Здійснення місцевих запозичень веде до формування місцевого боргу, динаміка якого в Україні останніми роками характеризується суперечливими тенденціями. Згідно з Бюджетним кодексом України місцевий борг – це загальна сума боргових зобов'язань Автономної Республіки Крим, обласної ради, міської, селищної чи сільської територіальної громади з повернення отриманих і непогашених кредитів (позик) за станом на звітну дату, що виникають унаслідок місцевого запозичення.

У фінансовій та статистичній звітності виокремлюють місцевий гарантований борг. Гарантований Автономною Республікою Крим, обласною радою, міською, селищною чи сільською територіальною громадою борг – це загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих і непогашених за станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено місцевими гарантіями.

Для унеможливлення неконтрольованого зростання місцевих боргів законодавством встановлено певні обмеження. Граничний обсяг місцевого боргу і гарантованого Автономною Республікою Крим, обласною радою, міською, селищною чи сільською територіальною громадою боргу, граничний обсяг надання місцевих гарантій визначаються на кожний бюджетний період рішенням про відповідний місцевий бюджет.

Бюджетним кодексом України встановлено, що загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого Автономною Республікою Крим, обласною радою, міською, селищною чи сільською територіальною громадою боргу

за станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200% від середньорічного обсягу доходів загального фонду місцевого бюджету, які надійшли за 3 попередні бюджетні періоди, що передують прийняттю рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, міської, селищної чи сільської ради про здійснення місцевого запозичення та/або надання місцевої гарантії, без урахування надходжень податку на доходи фізичних осіб до відповідних місцевих бюджетів і міжбюджетних трансфертів.

Ефективність місцевих запозичень залежить від того, як проводиться управління місцевим боргом, що становить певні дії, пов'язані із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням місцевого боргу, інших правочинів із місцевим боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету та оптимізацію боргового навантаження. Наявність кваліфікованих фахівців в органах місцевого самоврядування значною мірою впливає на результативність управління місцевим боргом.

Відповідно обслуговування місцевого боргу охоплює операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням місцевим боргом. До таких операцій не належить погашення місцевого боргу. Погашення місцевого боргу – це операції з повернення позичальником кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та/або розміщення (емісії) боргових цінних паперів.

Видатки на обслуговування місцевого боргу проводяться за кошти загального фонду відповідного місцевого бюджету, а в частині обслуговування місцевого боргу за місцевими запозиченнями, залученими для виконання ремонтно-будівельних робіт на автомобільних дорогах загального користування місцевого значення та комунальної власності, відповідні видатки також можуть здійснюватися із спеціального фонду місцевого бюджету на основі субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах (у розмірі не більш як 10% від обсягу такої субвенції, затвердженого законом про Державний бюджет України для відповідного місцевого бюджету).

Загалом видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10% від обсягу видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу.

Якщо у процесі проведення платежів із погашення та обслуговування місцевого боргу та/або гарантованого місцевого боргу органами міс-

цевого самоврядування порушено графік платежів, то вони позбавляються права здійснювати у поточному бюджетному періоді нові місцеві запозичення і надавати місцеві гарантії до погашення такої простроченої заборгованості та сплати всіх нарахованих штрафних санкцій.

Якщо протягом поточного і наступного бюджетних періодів після погашення простроченої заборгованості та сплати всіх нарахованих штрафних санкцій допущено повторне порушення графіка платежів із погашення і обслуговування місцевого боргу та/або гарантованого місцевого боргу, то органи місцевого самоврядування позбавляються права проводити нові місцеві запозичення та надавати місцеві гарантії протягом 3 наступних бюджетних періодів.

Досвід здійснення місцевих запозичень підтверджує наявність у них потенціалу щодо позитивного впливу на систему місцевих фінансів за такими напрямками:

- покращується стан місцевого господарства, за допомогою залучених коштів проводиться реконструкція і нове будівництво об'єктів місцевої інфраструктури;
- підвищується рівень споживання локальних суспільних послуг населенням, краще задовольняються потреби громадян;
- забезпечується більш ефективне управління ресурсами місцевих бюджетів;
- формується ощадливе ставлення органів місцевого самоврядування до ресурсів місцевих бюджетів;
- зміцнюється конкурентоспроможність територіальної громади, підвищується довіра інвесторів;
- відбувається формування груп кредиторів, зацікавлених в ефективній діяльності органів місцевого самоврядування.

Досягнення цілей місцевих запозичень можливе за умови побудови ефективного механізму їхнього функціонування, до якого висуваються такі вимоги:

- прозорість і гласність діяльності, пов'язаної з випуском і погашенням місцевої позики, яка може бути забезпечена, зокрема, за допомогою засобів масової інформації;
- неупередженість при виборі виконавців проектів: усім претендентам на виконання замовлення мають бути забезпечені рівні умови для участі в конкурсі;
- дієвість позики, яка передбачає акумулювання всієї запланованої суми коштів;
- ефективність позики, тобто відносно невеликий розмір додаткових витрат;

– кошти, одержані від випуску місцевої позики, доцільно вкладати лише у прибуткові проекти;
– джерела погашення боргу мають бути чітко визначеними і реальними;
– відносно невелика тривалість позики – не більш ніж період активного використання об'єкта, який споруджується.

Одним із відповідальних етапів у випуску облігацій внутрішніх місцевих позик є початковий етап, що передбачає визначення мети позики – конкретного проекту, який має бути профінансований за використання залучених коштів; проведення ретельного аналізу проекту; визначення потенційних джерел погашення позики; прогнозування впливу реалізації проекту на соціально-економічний стан території тощо. Таким чином, зміст підготовчої роботи для здійснення місцевої позики описують такі етапи:

– визначення мети випуску місцевої позики;
– економічний і фінансовий аналіз проекту;
– визначення джерел погашення позики;
– прогноз впливу місцевої позики на доходи і видатки місцевого бюджету;
– аналіз стану фінансового ринку;
– визначення умов випуску облігацій місцевої позики;
– вибір агентів з продажу облігацій, реєстраторів, агентів зі здійснення виплат;
– формування механізму адміністрування продажу та виплат за місцевою позикою;
– визначення юридичних аспектів випуску місцевої позики.

Український ринок муніципальних запозичень перебуває нині на стадії становлення. Динамічному розвитку цього сегмента фондового ринку в контексті кращих світових надбань перешкоджають певні об'єктивні та суб'єктивні чинники, до яких належать:

– нерозвинутість вітчизняного фондового ринку загалом, його інфраструктури та інформаційного забезпечення;
– нестабільність умов господарювання (зокрема, з 2022 р. розпочато Росією війну проти України і запроваджено воєнний стан);
– значна трансфертна залежність органів місцевого самоврядування від центрального уряду, що збільшує ризики запозичень;
– небажання посадових осіб місцевої влади брати на себе відповідальність за реалізацію місцевих запозичень і відсутність у них відповідної фахової підготовки.

Слід зазначити, що процедура випуску місцевих позик нині є занадто дорогою, а дозвільна система – достатньо складною. Крім того, уне-

можливлює розвиток місцевих запозичень діючий порядок формування доходів місцевих бюджетів, який обмежує ініціативу органів місцевого самоврядування у пошуку альтернативних джерел доходів для задоволення власних потреб, не заохочує до зменшення рівня дотаційності місцевих бюджетів. Частка трансфертів із державного бюджету в доходах місцевих бюджетів останніми роками перебувала в межах від $^1/_3$ до $^1/_2$ від обсягу сукупних доходів місцевих бюджетів України.

Для активізації ринку місцевих позик і подолання визначених негативних тенденцій, оптимізації структури державного боргу у напрямку збільшення частки місцевого боргу необхідно:

- надати право проводити запозичення органам місцевого самоврядування всіх рівнів;
- оптимізувати діючу систему обмежень обсягу місцевих запозичень;
- спростити процедуру випуску місцевих позик, скасувати обов'язковість присвоєння кредитних рейтингів для всіх типів позичальників;
- запровадити практику незалежної експертизи інвестиційних проектів, які реалізуються коштом місцевих позик;
- стимулювати випуск проектних позик та інших перспективних видів муніципальних запозичень, призначених для фінансування чітко окреслених потреб;
- законодавчо визначити процедуру дефолту органів місцевого самоврядування;
- використовувати власні доходи місцевих бюджетів, насамперед доходи бюджету розвитку, для забезпечення муніципальних позик;
- встановити як обов'язкову умову для проведення місцевих позик застосування програмно-цільового і середньострокового бюджетного планування;
- забезпечити прозорість місцевих запозичень, сприяти формуванню ефективної системи громадського контролю за їхньою реалізацією.

ПРАКТИКУМ

Контрольні запитання і завдання

1. *Яка суть державного кредиту за економічним змістом, матеріально-речовим втіленням, зовнішньою формою вияву і юридично-правовим статусом?*
2. *У чому полягає об'єктивна необхідність державного кредиту?*
3. *Яка роль державного кредиту за умов розвинутої ринкової економіки і демократичних форм державності?*

4. *Які особливості державного кредиту як фінансової категорії? Що спільного і відмінного між державним кредитом і податками як фінансовими категоріями?*
5. *Які функції виконує державний кредит?*
6. *Які є форми державного кредиту?*
7. *За якими ознаками класифікуються державні позики?*
8. *Сформулюйте визначення державного боргу. Які відмінності між державним боргом і державною заборгованістю?*
9. *За якими ознаками класифікується державний борг? Що таке поточний і капітальний борг?*
10. *Визначте соціально-економічні наслідки державного боргу.*
11. *У чому полягає сутність системи управління державним боргом? Назвіть і охарактеризуйте основні підсистеми управління державним боргом.*
12. *Які завдання вирішуються у процесі управління державним боргом? На яких принципах базується політика управління державним боргом?*
13. *Що передбачає процедура обслуговування і погашення державного боргу? Які є джерела обслуговування і погашення державного боргу?*
14. *Які є показники оцінювання платоспроможності та ліквідності держави як суверенного боржника? Назвіть основні методики оцінювання боргового тягаря.*
15. *Як проводиться реструктуризація боргу? Охарактеризуйте основні шляхи реструктуризації боргових зобов'язань.*
16. *Проаналізуйте причини виникнення та сучасний стан зовнішнього державного боргу України.*
17. *У чому полягає сутність і необхідність місцевого кредиту?*
18. *Які є форми місцевих запозичень?*
19. *Сформулюйте визначення місцевого боргу. Які його складові?*
20. *Які обмеження встановлено для обсягу місцевого боргу і видатків на його обслуговування?*
21. *Назвіть позитивні ефекти від використання місцевих запозичень для органів місцевого самоврядування і місцевого населення.*

Рекомендована література

1. *Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. Львів : Каменяр, 2000. 303 с.*
2. *Богдан Т. П., Богдан І. В. Бюджетні дефіцити і державний борг України під впливом шоків пандемії та повномасштабної агресії. Фінанси України. 2023. № 5. С. 7–29.*
3. *Бюджетний кодекс України : Закон України № 2456-VI від 08.07.2010 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.*
4. *Гасанов С. Міжнародні стандарти статистики державного боргу та їх впровадження в систему управління державними фінансами України. Фінанси України. 2022. № 12. С. 7–21; 2023. № 1. С. 26–47.*

5. *Козюк В. Боргова політика в системі глобальних макрофінансових процесів. Світ фінансів. 2017. № 1 (14). С. 29–40.*
6. *Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.*
7. *Лободіна З. Бюджетний механізм: концептуальні засади та перспективи модернізації : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 412 с.*
8. *Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#n955.*
9. *Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України № 3480-IV від 23 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n4620.*
10. *Фінансова інфраструктура України: стан, проблеми та перспективи розвитку : моногр. / [В. Опарін, В. Федосов, С. Льовочкін та ін.] ; за заг. ред. В. Опаріна, В. Федосова. Київ : КНЕУ, 2016. 695 с.*
11. *Фінансова система України: реалії, виклики, перспективи : моногр. / за заг. ред. д. е. н., проф. І. О. Лютого. Київ, 2023. 420 с.*
12. *Юрій С. І. Фінансова думка України : хрестоматія : у 3 т. / авт.-упоряд. : С. І. Юрій, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко ; авт. передм. П. М. Леоненко ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 3. ч. 1. 471 с.; ч. 2. 734 с.*
13. *Юхименко П. І. Фінансова думка України : моногр. : у 3 т. / П. І. Юхименко, С. В. Льовочкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Федосова. Київ : Кондор ; Тернопіль : Екон. думка, 2010. Т. 1. 687 с.*

РОЗДІЛ 8.
ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

8.1. Теоретичні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні

8.2. Джерела формування та напрями використання фінансових ресурсів Пенсійного фонду України

8.3. Доходи та видатки Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

8.1. Теоретичні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні

Домінування гуманістичних цінностей на сучасному етапі розвитку земної цивілізації спонукає до посилення соціальних пріоритетів у функціонуванні економічної системи. При цьому призначення фінансів полягає у забезпеченні такого розподілу й перерозподілу створеної вартості, за якого гарантовані сприятливі умови для гармонійного розвитку суспільства, а також забезпечується конкурентоспроможність національної економіки.

Досягнення цієї складної і, водночас, природної мети функціонування фінансової системи передбачає справедливий розподіл фінансових ресурсів між окремими людьми, відповідно до їхнього внеску у забезпечення суспільного добробуту, що гарантує кожному індивідууму достойні умови життя.

Важливим елементом фінансової системи країни є система соціального захисту, в якій формуються необхідні ресурси для забезпечення нормальної життєдіяльності значної кількості людей. Кожен індивід протягом життя знаходиться перед небезпекою настання певних страхових

випадків, які можуть негативно впливати на стан його здоров'я та призвести до втрати заробітку – основного джерела засобів до існування.

Досягнення пенсійного віку, різного роду хвороби або ж каліцтво, що призводить до інвалідності, мають прямий вплив на рівень працездатності людини, визначаються об'єктивними соціально-економічними умовами та здебільшого не залежать від її волі. Відповідно, держава як основний гарант бере на себе певну відповідальність щодо настання тих чи інших страхових випадків, створюючи при цьому систему соціального захисту. Зокрема, ст. 46 Конституції України проголошено, що «… громадяни мають право на соціальний захист, який включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом». Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на основі страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних і приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Соціальний захист може здійснюватися у **трьох формах**:

- соціального забезпечення;
- соціальної допомоги;
- соціального страхування.

Форми соціального захисту у своїй основі мають спільну мету – захист населення від соціальних ризиків, проте ґрунтуються на різних принципах і мають різні функції.

Соціальне забезпечення – система заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення від соціальних ризиків. Соціальне забезпечення передбачає широкий спектр зобов'язань держави за матеріальний добробут населення та нівелювання особистої відповідальності людини за розмір страхових виплат. Особливість цієї форми соціального захисту полягає в тому, що держава забезпечує певними матеріальними благами індивідів без попередніх внесків та без огляду на потребу в цих коштах їхнього отримувача, що враховується при наданні соціальної допомоги. Таким чином, соціальне забезпечення – це форма розподілу матеріальних благ не в обмін на затрачені трудові ресурси, а з метою задоволення життєво необхідних особистих потреб громадян. До них відносять хворих, інвалідів, безробітних та інших членів суспільства з метою охорони

здоров'я та відтворення робочої сили. Фінансування заходів соціального забезпечення здійснюється за рахунок спеціальних фондів, які утворюються із врахуванням соціальних та правових норм.

Соціальна допомога – гарантовані разові або періодичні виплати соціального характеру, що надаються з метою матеріальної підтримки громадян, які за певних соціальних випадків, передбачених законом, потребують такої допомоги.

Соціальна допомога має одноразовий або періодичний характер виплат, цільовим призначенням яких є компенсація втраченого заробітку чи додаткова підтримка населення у разі настання соціального ризику, використовуючи кошти соціальних страхових фондів чи бюджету.

Соціальну допомогу поділяють за такими **видами**:

1) допомога із соціального страхування – надається на основі інформації про особисті внески особи в систему соціального страхування та за фактом настання особливо обумовленої події, зокрема втрати працездатності чи досягнення похилого віку;

2) універсальна соціальна допомога – надається у зв'язку з певною подією, незалежно від рівня особистого доходу та попередніх внесків особи;

3) соціальна допомога, яка надається на основі оцінювання доходів і витрат та факту настання певної події, без перевірки даних про внески.

Таким чином, метою соціальної допомоги як форми соціального захисту є боротьба з бідністю, яка здійснюється шляхом надання періодичної або одноразової адресної матеріальної допомоги найбільш потребуючим членам суспільства за кошти бюджетів різних рівнів.

Основним елементом соціального захисту завжди виступало соціальне страхування, центром якого є людина та її потреби, якість задоволення яких впливає на стан соціально-економічного розвитку держави.

Соціальне страхування є фінансовою категорією, яка виражає економічні відносини, що виникають у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту шляхом формування фондів грошових коштів та їхнього використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної чи тимчасової втрати працездатності, безробіття, підтримки материнства, а також з охорони здоров'я.

Таким чином, **загальнообов'язкове державне соціальне страхування** – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що охоплює матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок гро-

шових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Перед системою соціального страхування визначено два основні **завдання**:

– відновлення та збереження працездатності найманих працівників;
– гарантування матеріального забезпечення громадян, що втратили працездатність або її не мали, шляхом надання соціальних послуг.

Матеріальною основою для виконання цих завдань виступають фонди соціального страхування з характерними для них напрямами використання грошових коштів.

Соціальне страхування є об'єктом дослідження з економічної, соціальної та фінансової точки зору.

З економічної точки зору соціальне страхування є частиною доходів суб'єктів підприємницької діяльності, призначених для соціального захисту населення у випадках, що передбачені законодавством. Соціальне страхування безпосередньо впливає на відтворення робочої сили, зокрема забезпечує умови для збереження працездатності економічно активного населення через систему страхових виплат у разі втрати працездатності, внаслідок хвороби, нещасного випадку на виробництві та підвищення її продуктивності.

Соціальне страхування із соціальної точки зору є формою соціального захисту, що дає змогу у випадках настання соціальних ризиків зберегти необхідні стандарти рівня та якості життя, а відповідно соціальний статус найманих працівників. Ефективність соціального страхування в цьому разі полягає у створенні всеосяжної та універсальної системи захисту всіх верств населення від впливу різного роду несприятливих чинників.

З фінансової точки зору соціальне страхування є фінансовою категорією, яка опосередковує фінансові відносини, що виникають у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту шляхом формування фондів грошових коштів та їхнього використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної чи тимчасової втрати працездатності, безробіття, підтримки материнства та охорони здоров'я. Через акумулювання значної частини фінансових ресурсів у фондах соціального страхування, інвестування їх в економіку країни соціальне страхування безпосередньо впливає на її фінансову систему.

У сфері соціального страхування виникають такі **основні групи фінансових відносин**:

– між фондами соціального страхування та юридичними особами, які є платниками обов'язкових внесків;

– між фондами та державним, місцевими бюджетами в процесі перерозподілу державних фінансових ресурсів;
– між фондами й іншими органами, кошти яких використовуються для фінансового забезпечення соціальних програм;
– між територіальними і центральними органами фондів з метою забезпечення соціальних виплат у регіональному та місцевому розрізах;
– між фондами та певними категоріями громадян, які отримують за їхні кошти матеріальне забезпечення і соціальні послуги;
– між фондами і відповідними відомствами, міністерствами;
– між фондами й установами, організаціями, які виконують певні види робіт (наприклад, професійне навчання та перепідготовку незайнятого населення та ін.).

Згідно із Законом України «Про загальнообов›язкове державне соціальне страхування соціальне страхування» здійснюється за такими **принципами**:

– законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального страхування;
– обов›язковості страхування осіб відповідно до видів соціального страхування та можливості добровільності страхування у випадках, передбачених законом;
– державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав;
– обов'язковості фінансування витрат, пов'язаних із наданням страхових виплат та соціальних послуг в обсягах, передбачених законом;
– формування та використання коштів соціального страхування на засадах солідарності та субсидування;
– диференціації розміру виплати допомоги залежно від страхового стажу;
– економічної зацікавленості суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці;
– цільового використання коштів соціального страхування;
– відповідальності роботодавців та страховика за реалізацію права застрахованої особи на страхові виплати та соціальні послуги.

Оскільки соціальне страхування відображає сукупність економічних, фінансових, соціальних та правових відносини, що виникають у результаті соціального захисту населення при настанні страхових випадків, то відповідно виконує такі ж **функції**: економічну, фінансову, соціальну та правову.

До **економічних функцій** соціального страхування належать:

– компенсаційна – забезпечує відшкодування збитків унаслідок втрати працівником працездатності або здоров'я, оплати послуг, пов'язаних із лікуванням або реабілітацією;

– захисна – полягає у підтримці належного матеріального рівня застрахованого, якщо звичайне джерело доходу стає для нього недоступним з різних причин, що були викликані страховими випадками;
– відтворювальна – передбачає, що соціальне страхування має забезпечити застрахованим і членам їхніх родин покриття всіх витрат, необхідних для нормальної життєдіяльності людини, у разі настання страхового випадку;
– структурна – виявляється через вплив системи соціального захисту на структуру трудових ресурсів.

До **фінансових функцій** соціального страхування належать:
– розподільча – забезпечує перерозподіл частини вартості валового внутрішнього продукту, вираженої в грошовій формі, між різними суб'єктами соціальних страхових відносин – працівниками, роботодавцями і державою;
– ризикова – полягає в передачі за певну плату страховикові матеріальної допомоги за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством (старість, безробіття, інвалідність тощо) або договором страхування (медичне страхування, недержавне пенсійне забезпечення);
– заощаджувальна – передбачає, що працівники можуть заощаджувати свої кошти у різного роду фондах соціального страхування. Розвиток заощаджуваних видів страхування сприяє вирішенню соціальних проблем, пожвавлює грошовий обіг, підвищує купівельну спроможність національної валюти, а також збільшує інвестиційні можливості держави;
– резервна – реалізується через систему фондів соціального страхування, які забезпечують стабільність системи соціального захисту населення та гарантують соціальні виплати або ж надання соціальних послуг у разі настання страхових випадків;
– превентивна – виявляється через спрямування частини страхових премій на фінансування превентивних заходів. Ця функція нині реалізується переважно через державний бюджет, коли виділяються кошти на фінансування різних програм, спрямованих на покращення охорони здоров'я, навколишнього середовища, безпеки праці тощо.

До **соціальних функцій** соціального страхування належать:
– профілактична та запобігаюча – визначають проведення комплексу організаційно-технічних медичних заходів, що дають змогу захистити здоров'я і працездатність людей;

– реабілітаційна – передбачає здійснення комплексу медичної, професійної та соціальної реабілітації працівників з метою відновлення втраченого здоров'я і працездатності організму;
– стабілізуюча – виявляється через узгодження інтересів соціальних суб'єктів з ряду принципових для життєдіяльності найманих робітників питань;
– соціальна – реалізується шляхом зменшення розриву в рівнях матеріального забезпечення працюючих і непрацюючих громадян; сприяння вирівнюванню життєвого рівня різних соціальних груп населення, не залучених до трудового процесу.

До **правових функції** соціального страхування належать:

– превентивна – передбачена чинним законодавством або договорами страхування, згідно з якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхових відшкодувань (соціальне страхування не відшкодовує втрату працездатності внаслідок нещасного випадку, який стався з вини потерпілого, або внаслідок порушення ним правил техніки безпеки);
– контролююча – реалізується через систему державних органів та громадських організацій, які здійснюють нагляд за діяльністю цільових страхових фондів;
– політична – має забезпечити формування і підтримку ефективних інститутів і механізмів соціального захисту з метою забезпечення гарантованих Конституцією України і законодавством країни соціальних і правових норм захисту і підтримки соціальної стабільності та безпеки держави.

Відповідно до чинного законодавства загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

– особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту):
  а) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності та господарювання;
  б) фізичні особи;
– особи, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності.

Громадяни України, які працюють за межами території України та не застраховані у системі соціального страхування країни, в якій вони перебувають, мають право на загальнообов'язкове соціальне страхування в Україні лише за умови сплати ними страхових внесків, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є фізичні та юридичні особи, які знаходяться в правових відносинах відповідно до чинного законодавства про державне соціальне страхування: держава, застраховані особи, члени їхніх сімей або інші особи, страховики та страхувальники.

Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Страховики – юридичні особи, які надають страхові послуги, займаються справлянням страхових внесків і надають страхові виплати. Страховиками виступають цільові страхові фонди з окремих видів страхування, які беруть на себе зобов'язання щодо акумулювання страхових внесків і надання застрахованим особам матеріального забезпечення і соціальних послуг у разі настання страхових випадків.

Страхувальники – юридичні особи, які сплачують страхові внески, а також фізичні особи, які сплачують страхові внески і мають право на отримання компенсації за настання страхового випадку. Страхувальниками за загальнообов'язковим соціальним страхуванням є роботодавці та застраховані особи.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Страховий випадок – подія, що передбачена договором страхування або законодавством, із настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату страхувальнику, застрахованій особі або іншій третій особі. Страховий випадок є першопричиною для виникнення правовідносин щодо отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг від фондів соціального страхування.

До страхових випадків за соціальним страхуванням належать: досягнення пенсійного віку, часткова непрацездатність, вагітність і пологи, інвалідність, смерть годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання та інші обставини, встановлені законодавством.

При визначенні величини матеріального забезпечення застрахованому у разі настання страхового випадку до уваги береться страховий стаж та розмір внесків, сплачених на загальнообов›язкове державне соціальне страхування.

Страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню і сплачувала збір (самостійно або роботодавцем) на страхування, якщо інше не передбачено законодавством.

Єдиний внесок на загальнообов›язкове державне соціальне страхування (ЄСВ) – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

На сьогодні у сфері соціального страхування використовується чотири **види загальнообов'язкового державного соціального страхування**:

- пенсійне;
- соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання;
- державне соціальне страхування на випадок безробіття.

Основними фінансовими інституціями, які здійснюють фінансування страхових виплат і забезпечують надання соціальних послуг у разі настання страхових випадків за вищезазначеними видами соціального страхування, є **позабюджетні державні цільові фонди** – Пенсійний фонд України (ПФУ) та Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття (ФСС ВБ).

Характерними рисами функціонування системи соціального страхування є домінування страхових методів у формуванні та використанні ресурсів фондів соціального страхування, які передбачають наявність зв'язку між сплатою страхових внесків і розміром одержуваних страхових виплат.

8.2. Джерела формування та напрями використання фінансових ресурсів Пенсійного фонду України

З 1 січня 2023 р. Пенсійний фонд України забезпечує страхові виплати та надає соціальні послуги за такими видами соціального страхування: пенсійне, соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання. Відповідна реформа закріплена у Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 2620-IX від 21.09.2022 р.

Згідно з Постановою КМУ № 280 від 23.07.2014 р. ПФУ є самоврядною неприбутковою організацією і здійснює свою діяльність на підставі

статуту, який затверджується його правлінням. Пенсійний фонд України набув статусу юридичної особи з дня реєстрації статуту в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері реєстрації (легалізації) статутів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Органами управління Пенсійного фонду України є правління та виконавча дирекція ПФУ.

Вищим органом управління Пенсійного фонду України є правління. Правління Пенсійного фонду України формується на основі паритетності представників держави, застрахованих осіб і роботодавців. До складу правління Пенсійного фонду України входять по п'ять представників від держави, застрахованих осіб і роботодавців. Представники від держави призначаються і відкликаються Кабінетом Міністрів України. Представники застрахованих осіб обираються репрезентативними на національному рівні всеукраїнськими об'єднаннями профспілок, а представники роботодавців – репрезентативними на національному рівні всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців. Порядок обрання і відкликання таких представників визначається сторонами соціального діалогу самостійно. Строк повноважень членів правління Пенсійного фонду України становить шість років. Член правління Пенсійного фонду України не може бути обраний до складу правління на два строки підряд. Члени правління Пенсійного фонду України виконують свої обов›язки на громадських засадах. Правління Пенсійного фонду України очолює голова, який обирається із членів правління строком на два роки.

Правління Пенсійного фонду України здійснює свої функції шляхом проведення засідань. Засідання скликає голова правління, а в разі його відсутності – один з його заступників відповідно до затвердженого правлінням Пенсійного фонду України плану, але не рідше одного разу на квартал.

Згідно з чинним законодавством Пенсійний фонд України має такі повноваження:

- визначає поточні та перспективні завдання Пенсійного фонду України;
- затверджує документи нормативного характеру, що регламентують діяльність Пенсійного фонду України, в тому числі статут та зміни до нього, регламент засідань правління, положення про виконавчу дирекцію ПФУ, положення про його територіальні органи;
- обирає із своїх членів голову правління Пенсійного фонду України та двох його заступників;
- розглядає та затверджує бюджет Пенсійного фонду України на наступний рік, зміни до нього, звіт про його виконання і протягом 10 робочих днів після їхнього затвердження подає Наглядовій раді Пенсійного фонду України та надсилає Кабінету Міністрів України;

- визначає порядок надходження та обліку коштів Пенсійного фонду України;
- здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України, веденням і достовірністю обліку та звітності щодо їхнього надходження та використання;
- вирішує питання щодо формування та використання резерву коштів Пенсійного фонду України для забезпечення його фінансової стабільності;
- спрямовує та контролює діяльність виконавчої дирекції Пенсійного фонду України та підвідомчих їй територіальних органів;
- щорічно, а також у разі потреби заслуховує звіти директора виконавчої дирекції Пенсійного фонду України про її діяльність;
- розглядає кандидатури та затверджує на посаду директора виконавчої дирекції Пенсійного фонду України, а за його поданням – заступників директора і керівників структурних підрозділів виконавчої дирекції ПФУ та начальників територіальних органів і приймає рішення про їхнє звільнення;
- затверджує граничну чисельність працівників виконавчої дирекції Пенсійного фонду України, умови оплати праці працівників відповідно до законодавства, граничну межу адміністративних витрат та кошторис ПФУ на виконання функцій, покладених на виконавчу дирекцію відповідно до закону;
- подає на розгляд центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, пропозиції щодо розміру страхових внесків, коштів від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, розміру підвищення пенсії;
- за погодженням із Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку затверджує правила інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду України в майбутніх періодах;
- затверджує заходи щодо підготовки і підвищення кваліфікації працівників виконавчої дирекції та територіальних органів Пенсійного фонду України, їхньої атестації;
- на основі паритетності представників держави, застрахованих осіб і роботодавців створює комісії або робочі групи з окремих видів діяльності Пенсійного фонду України, які діють на громадських засадах;
- затверджує умови і порядок проведення конкурсу щодо вибору аудитора та організацій, які здійснюють виплату і доставку пенсій;

– визначає уповноважений банк;
– затверджує щорічні звіти про діяльність Пенсійного фонду України та оприлюднює їх у встановленому законом порядку;
– здійснює інші функції, передбачені статутом Пенсійного фонду України.

Згідно зі ст. 72 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» **джерелами формування коштів Пенсійного фонду України** є:

– надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом, окрім частини страхових внесків, що спрямовується до накопичувальної системи пенсійного страхування;
– інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду України в майбутніх періодах;
– кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду України у випадках, передбачених законом;
– суми від фінансових санкцій та пені (крім сум пені, сплачених роботодавцем за несвоєчасне перерахування з його вини сум страхових внесків застрахованої особи до накопичувальної системи пенсійного страхування), застосованих відповідно до цього закону та інших законів до юридичних і фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду України, а також суми адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення;
– благодійні внески юридичних та фізичних осіб;
– добровільні внески;
– інші надходження відповідно до законодавства.

Розміри внесків до ПФУ визначаються залежно від того, що вони забезпечують:

– надання особам матеріального забезпечення та соціальних послуг;
– фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків;
– створення резерву коштів для забезпечення виплат і надання послуг застрахованим особам;
– покриття витрат страхувальника, пов'язаних зі здійсненням страхування.

Кошти Пенсійного фонду України не зараховують до складу Державного бюджету України і не підлягають оподаткуванню.

Бюджет ПФУ – це план утворення та використання цільового страхового фонду, що формується на основі надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та надходжень з інших джерел, передбачених чинним законодавством.

Основним джерелом доходів Пенсійного фонду України є страхові внески на обов'язкове державне пенсійне страхування, що з 01.01.2011 р. сплачуються підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами в складі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ). Частка ЄСВ у структурі доходів ПФУ становить близько 85%.

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Згідно з ч.1 ст. 12 Закону України «Про збір та облік єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» №2464-VI від 8 липня 2010 р. ПФУ консолідує такі функції: облік платників єдиного соціального внеску, збір та облік страхових коштів, контроль за нарахуванням і сплатою єдиного соціального внеску, подання звітності з ЄСВ.

Платниками ЄСВ є: роботодавці; працівники; фізичні особи, які виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами; фізичні особи–підприємці; особи, які забезпечують себе роботою самостійно; громадяни, які працюють в юридичних особах резидентів України – за кордоном або нерезидентів – в Україні; особи, які працюють на виборних посадах в органах влади; працівники воєнізованих формувань; військовослужбовці та інші категорії застрахованих осіб.

Базою для нарахування єдиного соціального внеску є:

- заробітна плата найманих працівників, яка містить основну і додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, в т. ч. у натуральній формі, що визначаються згідно із Законом України «Про оплату праці» № 108/95-ВР від 24 березня 1995 р.;
- винагорода фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими договорами;

– оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за кошти роботодавця;
– допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю;
– допомога або компенсації, що виплачуються згідно із законодавством;
– грошове забезпечення.

Базовим звітним періодом для нарахування ЄСВ є календарний місяць, а для деяких категорій платників (фізичні особи – підприємці) – календарний рік.

Починаючи з 2016 р. ставка ЄСВ становить 22%. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску за місяць, в якому отримано дохід (прибуток). Мінімальний розмір ЄСВ встановлюється в розмірі 22% від суми 1 (однієї) мінімальної зарплати, максимальний – в межах 15 (п'ятнадцяти) мінімальних заробітних плат, визначених законодавством на певний період.

У зв'язку зі значними проблемами у формуванні необхідних доходів Пенсійного фонду України в 1998 р. було видано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати пенсій» № 957/98. У зазначеному документі для забезпечення погашення заборгованості з виплати пенсій і збільшення надходжень до Пенсійного фонду України передбачено тимчасово, на період до повного погашення заборгованості з виплати пенсій, запровадити спеціальні збори з певних видів економічної діяльності. Зокрема, сьогодні застосовуються такі збори:

– *збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з продажу ювелірних виробів.* Платниками збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій з продажу ювелірних виробів із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння є підприємства, організації та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють торгівлю ювелірними виробами із золота, платини і дорогоцінного каміння. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій з продажу ювелірних виробів із золота сплачується в розмірі **5%** від вартості реалізованих ювелірних виробів із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння. Згідно з п. 9 Порядку сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, платники збору ведуть бухгалтерський облік сум збору шляхом виокремлення суми загального збору, яка відповідає збору на обов'язкове державне пенсійне страхування. Сума збору враховується в ціні та сплачується продавцями з виручки від реалізації. База для нарахування збору до Пенсійного фонду України з операцій з реалізації ювелірних виробів збігається з базою для нарахування податку на додану вартість (ПДВ). Документом, що підтвер-

джує продаж ювелірного виробу із золота, платини і дорогоцінного каміння, є касовий чек, що видається покупцеві, в якому сума збору на обов'язкове державне пенсійне страхування зараховується до загального податку, що сплачується під час купівлі товару.

– *збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з вартості легкового автомобіля.* Перша реєстрація транспортного засобу передбачає першу постановку на облік у Сервісному центрі МВС нового або вживаного авто, яке раніше не було зареєстроване на території України. Платниками збору є: підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, фізичні особи, які набувають право власності на легкові автомобілі, що підлягають першій державній реєстрації в Україні. Крім витрат на послуги сервісного центру та бланки, при першій реєстрації власник автомобіля зобов'язаний сплатити збір у Пенсійний фонд України. Якщо авто ввозиться з-за кордону, з оціненої вартості автомобіля платиться акцизний збір, ввізне мито та ПДВ. Ця сума плюсується до оцінної вартості й таким чином визначається збір у Пенсійний Фонд. Якщо авто куплене в автосалоні, воно відповідно розмитнене, тому збір у Пенсійний Фонд України вираховується лише від вартості авто. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з вартості легкового автомобіля сплачується без врахування податку на додану вартість. Розмір збору залежить від розміру прожиткового мінімуму.

Розміри пенсійного збору при реєстрації авто:

– **3%** – якщо вартість авто не перевищує 165 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня звітного року;
– **4%** – якщо вартість легкового автомобіля перевищує 165, але не перевищує 290 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня звітного року;
– **5%** – якщо об'єкт оподаткування перевищує 290 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня звітного року.

Об'єкт оподаткування – це вартість авто, визначена відповідно до договору купівлі-продажу, договору міни, довідки органів митної служби, акта експертного оцінювання вартості автомобіля, інших документів, що підтверджують цю вартість.

З 1 січня 2023 р. встановлюються такі граничні ціни на авто при стягненні пенсійного збору при першій реєстрації (без урахування податку на додану вартість):

– ціна авто не перевищує або дорівнює 442 860 грн. – сплачується 3%;

– більше ніж 442 860 грн., але не перевищує або дорівнює 778 360 грн. – сплачується 4%;
– більше ніж 778 360 грн. – сплачується 5%.

Збір не сплачують у разі перереєстрації автомобіля, зміни власником місця проживання, зміни технічної характеристики автомобіля, тобто за умови, якщо право власності не переходить від однієї особи до іншої. Від сплати збору звільнено дипломатичні представництва та консульські установи інших держав в Україні згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні відносини №1138 від 18 квітня 1961р., а також особи, які мають посвідчення інваліда згідно із законодавством;

– *збір від операцій купівлі-продажу нерухомого майна.* Об'єктом обкладання збором до Пенсійного фонду України є вартість нерухомого майна, вказана в договорі купівлі-продажу. Нерухомим майном визнається жилий будинок або його частина, квартира, садовий будинок, дача, гараж, інша постійно розташована будівля, а також інший об'єкт, що підпадає під визначення групи 3 основних засобів та інших необоротних активів згідно з Податковим кодексом України. Платниками збору на обов'язкове державне пенсійне страхування є підприємства, установи й організації незалежно від форм власності та фізичні особи, які придбавають нерухоме майно. Зазначений збір сплачується у розмірі **1%** від вартості нерухомого майна з усіх категорій платників на загальних підставах. Нотаріальне посвідчення або реєстрація договорів купівлі-продажу нерухомого майна здійснюється за наявності документального підтвердження сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій купівлі-продажу нерухомого майна.

Винятком є придбання майна державними підприємствами, установами й організаціями за бюджетні кошти, установами й організаціями іноземних держав, які користуються імунітетом і привілеями згідно із законами та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Водночас збір на пенсійне страхування не сплачується, якщо:

– право власності на нерухомість отримано людиною шляхом приватизації;
– людина стоїть у черзі на отримання житла;
– особа купує житло вперше.

Щоб підтвердити, що людина вперше купує нерухомість, вона має надати заяву, що раніше не отримувала житла у власність, зокрема у спадок, через приватизацію, у подарунок, купівлю самостійно або як частку у спільному майні подружжя. Крім цього, потрібно надати від-

повідні дані з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно і довідки з усіх місць проживання (від 1992 р.) про невикористання житлових чеків для приватизації;

– *збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з вартості послуг стільникового мобільного зв'язку*. Платниками збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з вартості послуг стільникового мобільного зв'язку є підприємства, установи, організації, фізичні особи, які користуються послугами стільникового мобільного зв'язку, а також оператори такого зв'язку, що надають свої послуги безоплатно.

Ставка збору – **7,5%** від вартості послуг стільникового мобільного зв'язку, оплачена споживачами цих послуг оператору, що їх надає, враховуючи вартість вхідних і вихідних телефонних дзвінків, абонентську плату (надбавку) за роумінг, суму страхового завдатку, авансу, вартість інших спеціальних послуг, зазначених у рахунку на оплату послуг стільникового мобільного зв'язку. У разі продажу прав на тимчасове користування послуг стільникового мобільного зв'язку у вигляді магнітних карток, мікрочіпів або мікросхем об'єктом обкладання є вартість їхнього продажу. Якщо оператор стільникового зв'язку надає послуги безоплатно, об'єктом обкладання є вартість таких послуг, що визначається за звичайними тарифами. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з послуг стільникового мобільного зв'язку платники збору сплачують оператору одночасно з оплатою ними зазначених послуг. У разі продажу прав на тимчасове користування послугами мобільного зв'язку у вигляді магнітних карток, мікросхем або чіпів дилерам або іншим організаціям торгові організації чи дилери мобільного зв'язку сплачують оператору 7,5% від вартості куплених карток, які згодом поширюють вроздріб серед споживачів. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з вартості послуг стільникового рухомого зв'язку сплачується платниками збору оператору водночас з оплатою ними зазначених послуг.

Бюджет Пенсійного фонду України формується також на основі інших джерел надходжень. Найбільшу вагу у цих надходженнях займають кошти Державного бюджету України. За кошти Державного бюджету України фінансуються такі видатки Пенсійного фонду України:

– відшкодування виплати пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби;
– відшкодування виплати надбавок та підвищень пенсій, призначених за різними пенсійними програмами (пенсії призначені відповідно до одного із Законів України «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про наукову і науково-технічну

діяльність», «Про статус народного депутата України», «Про Національний банк України», «Про службу в органах місцевого самоврядування», Митного кодексу України, Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України № 379 від 13 жовтня 1995 р. тощо);
- відшкодування виплати пенсій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- покриття дефіциту Пенсійного фонду України в разі нестачі коштів фонду на звичайні пенсії та ін.

Для вивчення питання щодо видаткової частини ПФУ варто розглянути види виплат, які він забезпечує. Відповідно до Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого Указом Президента України № 121 від 1 березня 2001р., кошти Пенсійного фонду України **спрямовуються на**:
- фінансування виплати пенсій та інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, в тому числі громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон;
- погашення банківських кредитів та відсотків за їхнє використання;
- створення та функціонування системи персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- утримання центрального апарату та органів Пенсійного фонду України, розвиток їхньої матеріально-технічної бази;
- організацію роз'яснювальної роботи серед населення та здійснення інших заходів відповідно до завдань Пенсійного фонду України.

Значна частина видатків бюджету Пенсійного фонду України спрямовується на виплату пенсій і соціальних допомог людям похилого віку.

Сучасна **пенсійна система** є сукупністю правових, організаційно-управлінських і фінансово-економічних відносин між найманими працівниками й індивідуальними підприємцями, іншими категоріями громадян, діяльність яких спрямована на отримання доходу (або матеріальної вигоди), з одного боку, і роботодавців – з іншого, а також усіх інших категорій громадян, які не беруть участі в господарській діяльності, та держави.

Забезпечення громадян у старості є однією із функцій сучасної соціально орієнтованої держави.

Пенсія – це гарантована регулярна грошова виплата, що передбачена законом, визначена на основі страхового стажу та сплачених страхових внесків для забезпечення індивідуумів у старості, у разі інвалідності, втрати годувальника на рівні, не нижчому від встановленого державою мінімуму.

Рівень пенсійного забезпечення значною мірою залежить від рівня економічного розвитку країни. Водночас, розміри пенсій відображають рівень суспільних відносин.

Пенсійна система в Україні складається з **двох організаційно-правових форм: пенсійного страхування та пенсійного забезпечення**.

Провідну роль відіграє пенсійне страхування, яке найбільш повно відповідає державі з соціально-ринковими умовами. Характерна ознака страхування полягає в тому, що фінансування пенсійного страхування здійснюється на основі страхових внесків; існує взаємозв'язок між розмірами страхових внесків і обсягом соціальних послуг. Проте в межах пенсійної системи воно завжди доповнюватиметься пенсійним забезпеченням, яке на основі державних коштів забезпечує населення мінімальними соціальними гарантіями.

Згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування в Україні» від 9 липня 2003 р. система пенсійного забезпечення в Україні складається з **трьох рівнів**:

- *перший рівень* – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що ґрунтується на засадах солідарності й субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за кошти Пенсійного фонду України. Перший рівень забезпечує базовий дохід людини після виходу на пенсію. В солідарній системі пенсії можуть бути фіксованого розміру (фінансуються з державного бюджету) або їхній розмір залежатиме від величини заробітку і трудового стажу (пенсію визначають за відповідною формулою, яка враховує ці два показники);
- *другий рівень* – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених чинним законодавством;
- *третій рівень* – система недержавного пенсійного забезпечення, що ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їхніх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, які передбачає законодавство про недержавне пенсійне забезпечення.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» органами Пенсійного фонду України при-

значаються та виплачуються такі **види пенсійних виплат із солідарної системи**:

– пенсія за віком;
– пенсія через інвалідність в результаті загального захворювання, інвалідність з дитинства;
– пенсія у зв'язку із втратою годувальника;
– соціальна виплата – допомога на поховання.

Пенсія за віком: розмір та особливості призначення. Особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років за наявності страхового стажу не менш як 15 років по 31 грудня 2017 р.

Починаючи з 1 січня 2018 р., право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років мають особи за наявності страхового стажу:

– з 1 січня 2018 р. по 31 грудня 2018 р. – не менше 25 років;
– з 1 січня 2019 р. по 31 грудня 2019 р. – не менше 26 років;
– з 1 січня 2020 р. по 31 грудня 2020 р. – не менше 27 років;
– з 1 січня 2021 р. по 31 грудня 2021 р. – не менше 28 років;
– з 1 січня 2022 р. по 31 грудня 2022 р. – не менше 29 років;
– з 1 січня 2023 р. по 31 грудня 2023 р. – не менше 30 років;
– з 1 січня 2024 р. по 31 грудня 2024 р. – не менше 31 року;
– з 1 січня 2025 р. по 31 грудня 2025 р. – не менше 32 років;
– з 1 січня 2026 р. по 31 грудня 2026 р. – не менше 33 років;
– з 1 січня 2027 р. по 31 грудня 2027 р. – не менше 34 років;
– починаючи з 1 січня 2028 р. – не менше 35 років.

Наявність страхового стажу, який дає право на призначення пенсії за віком, визначається на дату досягнення особою відповідного віку і не залежить від наявності страхового стажу на дату звернення за призначенням пенсії. Починаючи з 1 січня 2028 р., у разі наявності 40 і більше календарних років страхового стажу пенсія за віком призначається незалежно від віку.

Розмір пенсії за віком визначається за формулою:

$$П = Зп \cdot Кс,$$

де *П* – розмір пенсії, у гривнях;

Зп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, з якої обчислюється пенсія, у гривнях;

Кс – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи.

Максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, окрім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищува-

ти десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність.

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок – 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. У разі виплати застрахованій особі довічної пенсії, передбаченої законом, пенсії або аналогічної виплати, встановленої в інших державах, мінімальний розмір пенсії за віком у солідарній системі встановлюється з урахуванням зазначених сум.

За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років – жінкам пенсія за віком збільшується на 1% від розміру пенсії, обчисленої відповідно до ст. 27 закону, але не більш як на 1 % від мінімального розміру пенсії за віком, передбаченого абзацом першим цієї частини. Наявний в особи понаднормовий страховий стаж не може бути обмежений.

З 1 січня 2018 р. для осіб, які досягли віку 65 років, мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок – 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі 40% від величини мінімальної заробітної плати, визначеної законом про Державний бюджет України на відповідний рік, але не менш як прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність.

Пенсії через інвалідність: розмір та особливості призначення. Пенсія через інвалідність призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності за наявності страхового стажу. Пенсія через інвалідність призначається незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. Залежно від ступеня втрати працездатності визначено три групи інвалідності. Група інвалідності та строк, на який вона встановлюється, визначаються органом медико-соціальної експертизи згідно із законодавством.

Особи, яким вустановлено інвалідність, мають право на пенсію через інвалідність, залежно від групи інвалідності, за наявності такого страхового стажу на час настання інвалідності або на день звернення за пенсією:

1) для осіб з інвалідністю I групи:

- до досягнення особою 25 років – 1 рік;
- від 26 років до досягнення особою 28 років – 2 роки;
- від 29 років до досягнення особою 31 року – 3 роки;
- від 32 років до досягнення особою 34 років – 4 роки;
- від 35 років до досягнення особою 37 років – 5 років;

– від 38 років до досягнення особою 40 років – 6 років;
– від 41 року до досягнення особою 43 років – 7 років;
– від 44 років до досягнення особою 48 років – 8 років;
– від 49 років до досягнення особою 53 років – 9 років;
– від 54 років до досягнення особою 59 років – 10 років;

2) для осіб з інвалідністю II та III груп:

– до досягнення особою 23 років – 1 рік;
– від 24 років до досягнення особою 26 років – 2 роки;
– від 27 років до досягнення особою 28 років – 3 роки;
– від 29 років до досягнення особою 31 року – 4 роки;
– від 32 років до досягнення особою 33 років – 5 років;
– від 34 років до досягнення особою 35 років – 6 років;
– від 36 років до досягнення особою 37 років – 7 років;
– від 38 років до досягнення особою 39 років – 8 років;
– від 40 років до досягнення особою 42 років – 9 років;
– від 43 років до досягнення особою 45 років – 10 років;
– від 46 років до досягнення особою 48 років – 11 років;
– від 49 років до досягнення особою 51 року – 12 років;
– від 52 років до досягнення особою 55 років – 13 років;
– від 56 років до досягнення особою 59 років – 14 років.

Особи, яким установлено інвалідність після досягнення пенсійного віку, мають право на пенсію через інвалідність за наявності страхового стажу.

Пенсія через інвалідність залежно від групи інвалідності призначається в таких розмірах: особам з інвалідністю I групи – 100% від розміру пенсії за віком; особам з інвалідністю II групи – 90% від розміру пенсії за віком; особам з інвалідністю III групи – 50% від розміру пенсії за віком.

Пенсії у зв'язку з втратою годувальника: розмір та особливості призначення. Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії у зв'язку з III групою інвалідності, а в разі смерті особи, яка виконала функцію донора анатомічних матеріалів людини, пенсіонера або інших осіб, передбачених законодавством, а також у разі смерті (загибелі) особи внаслідок поранення, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я – незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію у зв›язку з втратою годувальника, якщо втратили джерело засобів до існування.

Непрацездатні члени сім'ї особи, зниклої безвісти, у порядку, передбаченому Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти», які були на її утриманні, незалежно від тривалості страхового стажу годувальника мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника у порядку, встановленому законом.

Непрацездатними членами сім›ї вважаються:

– чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є особами з інвалідністю або досягли пенсійного віку;
– діти (в тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали особами з інвалідністю до досягнення 18 років.

Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (у тому числі у період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступом до іншого навчального закладу або у період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем і продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти – до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні;

– чоловік (дружина), а в разі їхньої відсутності – один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

До членів сім'ї, які вважаються такими, що були на утриманні померлого годувальника, зараховуються особи, якщо вони:

– були на повному утриманні померлого годувальника;
– одержували від померлого годувальника допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

Члени сім'ї померлого годувальника, для яких його допомога була постійним і основним джерелом засобів до існування, але які одержували власну пенсію, мають право, за бажанням, перейти на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в розмірі: на одного непрацездатного члена сім'ї – 50% від розміру пенсії за віком померлого годувальника; на двох та більше непрацездатних членів сім'ї – 100% від розміру пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками. Дітям-сиротам пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в розмірах, відповідно до розміру пенсії за віком кожного з батьків.

За страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності ПФУ надаються такі **види матеріального забезпечення**:

1) допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю;

2) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;

3) допомога на поховання;

4) оплата лікування та/або реабілітаційної допомоги у відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу), у разі настання в неї одного з таких страхових випадків:

- тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, а також тимчасової непрацездатності на період реабілітації внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві;
- необхідності догляду за хворою дитиною або за хворим членом сім'ї;
- догляду за дитиною віком до 3 років або дитиною з інвалідністю віком до 18 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною;
- карантину, накладеного органами санітарно-епідеміологічної служби;
- тимчасового переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижче оплачувану роботу;
- протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства;
- перебування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

Оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, здійснюється за кошти роботодавця, всі наступні дні тимчасової непрацездатності оплачуються коштом ПФУ.

Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:

- 50% від розміру середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж до 3 років;
- 60% від розміру середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж від 3 до 5 років;
- 70% від розміру середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж від 5 до 8 років;
- 100% від розміру середньої заробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають страховий стаж понад 8 років.

Розрахунковим періодом, за який обчислюється середня заробітна плата, є 12 календарних місяців перебування у трудових відносинах (з першого до першого числа) за останнім основним місцем роботи застрахованої особи, що передують місяцю, в якому настав страховий випадок; для осіб, у яких через деякий час погіршився стан здоров'я у зв'язку з раніше отриманим ушкодженням здоров'я внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, – перед настанням тимчасової непрацездатності. Якщо застрахована особа перебувала у трудових відносинах менше 12 календарних місяців за останнім основним місцем роботи, розрахунковий період визначається за фактично відпрацьовані календарні місяці (з першого до першого числа). У разі, коли застрахована особа перебувала у трудових відносинах менш ніж календарний місяць за останнім основним місцем роботи, розрахунковий період визначається за фактично відпрацьований час (календарні дні) перед настанням страхового випадку.

Страхові виплати та оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за кошти роботодавця здійснюються на підставі копії виданого в установленому порядку листка непрацездатності, засвідченої підписом керівника і скріпленої печаткою за основним місцем роботи, та довідки про середню заробітну плату за основним місцем роботи. Якщо особа працює на кількох роботах за сумісництвом, додатково додаються довідки про середню заробітну плату за місцями роботи за сумісництвом. У такому разі сумарна заробітна плата, з якої розраховуються виплати, за місяцями розрахункового періоду за основним місцем роботи та за місцем (місцями) роботи за сумісництвом не може перевищувати розміру максимальної величини бази нарахування єдиного соціального внеску.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається застрахованій особі у розмірі 100% від величини середньої заробітної плати (доходу), обчисленої у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, і не залежить від страхового стажу.

Сума допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами у розрахунку на місяць не має перевищувати розміру максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, з якої сплачувалися страхові внески, та не може бути меншою за розмір допомоги, обчислений на основі мінімальної заробітної плати, встановленої на час настання страхового випадку.

Допомога на поховання надається у разі смерті застрахованої особи, а також членів сім'ї, які перебували на її утриманні:

- дружини (чоловіка);
- дітей, братів, сестер та онуків, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали особами з інвалідністю до 18 років (братів, сестер та онуків – за умови, що вони не мають працездатних батьків), а студентів та учнів середніх професійно-технічних та вищих навчальних закладів з денною формою навчання – до 23 років;
- батька, матері;
- діда та баби за прямою лінією спорідненості.

Допомога надається застрахованій особі, члену її сім'ї або іншим юридичним чи фізичним особам, які здійснили поховання. Допомога на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, надається в розмірі, що встановлюється правлінням ПФУ, але не менш як розмір прожиткового мінімуму, встановленого законом.

З 1 січня 2023 р. набули чинності зміни до деяких нормативно-правових актів щодо питань загальнообов'язкового державного соціального страхування. Зокрема, почали діяти нові правила призначення, перерахування, здійснення страхових виплат від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. З 01.01.2023 р. страхові виплати за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, здійснює Пенсійний фонд України. Порядок призначення та перерахування страхових виплат визначає правління ПФУ.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999р. (у редакції Закону України № 2620-IX від 21.09.2022 р.), одним з видів загальнообов'язкового державного соціального страхування є страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Страховим випадком вважається:

- нещасний випадок на виробництві або професійне захворювання (в тому числі встановлене чи виявлене у період, коли потерпілий не перебував у трудових відносинах з підприємством, на якому він за-

хворів), що спричинили застрахованому професійно зумовлену фізичну чи психічну травму;

– нещасний випадок, що стався, або професійне захворювання, яке виникло внаслідок порушення застрахованим нормативних актів про охорону праці.

Страхуванню від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, підлягають:

– особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), гіг-контракту, іншого цивільно-правового договору, на інших підставах, передбачених законом, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності та господарювання або у фізичних осіб;
– особи, обрані на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах;
– фізичні особи – підприємці, особи, які провадять незалежну професійну діяльність, члени фермерського господарства, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню від нещасного випадку на інших підставах;
– здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої, післядипломної освіти, залучені до будь-яких робіт під час, перед або після занять, під час занять, коли вони набувають професійних навичок, у період проходження виробничої практики (стажування), виконання робіт на підприємствах;
– діти до 18 років або до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ними 23 років, які народилися з інвалідністю внаслідок заподіяння шкоди зародку через травмування жінки на виробництві або її професійного захворювання під час вагітності.

Порушення застрахованою особою правил охорони праці, що спричинило нещасний випадок або професійне захворювання, не звільняє страховика від виконання зобов'язань перед потерпілим.

Підставою для оплати потерпілому витрат на медичну допомогу, проведення медичної, професійної та соціальної реабілітації, а також страхових виплат є акт розслідування нещасного випадку або професійного захворювання. Страховими виплатами є грошові суми, які уповноважений орган управління виплачує застрахованій особі чи особам, які мають на це право, у разі настання страхового випадку.

У разі смерті потерпілого право на одержання щомісячних страхових виплат мають непрацездатні особи, які на день смерті потерпілого мали право на одержання від нього утримання, а також дитина, яка народилася протягом не більш як десятимісячного строку після смерті потерпілого.

Ступінь втрати працездатності потерпілим установлюється МСЕК за участю ПФУ і визначається у відсотках щодо професійної працездатності, яку мав потерпілий до ушкодження здоров'я. МСЕК установлює обмеження рівня життєдіяльності потерпілого, визначає професію, з якою пов'язане ушкодження здоров'я, причину, час настання та групу інвалідності у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а також необхідні види медичної та соціальної допомоги.

За потерпілим, тимчасово переведеним на легшу нижче оплачувану роботу, зберігається його середньомісячний заробіток на строк, визначений ЛКК, або до встановлення стійкої втрати професійної працездатності. Необхідність переведення потерпілого на іншу роботу, її тривалість та характер установлюються ЛКК або МСЕК. Якщо у встановлений строк роботодавець не забезпечує потерпілого відповідною роботою, ПФУ сплачує потерпілому страхову виплату в розмірі його середньомісячного заробітку.

Страхові виплати складаються із:

- щомісячної страхової виплати втраченої заробітної плати (або відповідної її частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності (далі – щомісячна страхова виплата);
- страхової виплати у встановлених випадках у розмірі одноразової допомоги потерпілому (членам його сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого);
- страхової виплати дитині, яка народилася з інвалідністю внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;
- страхових витрат на професійну реабілітацію та соціальну допомогу;
- допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди потерпілим від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань і членам їхніх сімей не є страховою виплатою та здійснюється незалежно від часу настання страхового випадку відповідно до положень Цивільного кодексу України та Кодексу законів про працю України.

Страхові виплати здійснюються щомісяця:

- потерпілому – з дня втрати працездатності внаслідок нещасного випадку або з дати встановлення професійного захворювання;
- особам, які мають право на страхові виплати у зв'язку із смертю годувальника – з дня смерті потерпілого, але не раніше дня виникнення права на страхові виплати.

Одноразова допомога виплачується:

– потерпілому – в місячний строк з дня визначення медико-соціальною експертною комісією стійкої втрати професійної працездатності,
– в разі смерті потерпілого – у місячний строк з дня його смерті особам, які мають на це право.

Страхові виплати здійснюються винятково в грошовій формі за зазначеним у заяві місцем фактичного проживання одержувача такої виплати в межах України незалежно від задекларованого або зареєстрованого місця проживання одержувача страхової виплати.

Щомісячні страхові виплати підлягають перерахуванню на коефіцієнт, що враховує показники зростання споживчих цін та середньої заробітної плати (доходу) в Україні. Коефіцієнт перерахунку відповідає 50% від величини показника зростання споживчих цін за попередній рік та 50% від величини показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески.

8.3. Доходи та видатки Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття

У зв'язку з перетворенням одного з основних факторів виробництва – робочої сили – на товар і відповідно заробітної плати – в основне джерело існування для багатьох членів суспільства виник особливий вид соціального ризику – ймовірність матеріальної незабезпеченості як наслідок втрати заробітку. Саме тому держава здійснює заходи, спрямовані на зменшення негативних наслідків, зумовлених безробіттям, шляхом запровадження соціального страхування громадян.

Ринок праці узгоджує потребу економіки в праці з наявними трудовими ресурсами, врівноважує попит на робочі місця з їхньою пропозицією. Проте існує невідповідність попиту і пропозиції робочої сили. Такі диспропорції виявляються у проблемі безробіття. Економічно безробіття вважається закономірним явищем, оскільки воно пов'язане з нормальною дією ринкового механізму: як надлишок, так і недостатність робочої сили приводить до розвитку прогресивних та ефективних видів діяльності.

Соціальне страхування на випадок безробіття не лише захищає працюючих, а й служить механізмом суспільних інвестицій, доходи від яких повертаються у вигляді покращення якості життя населення, стабільності суспільства, формування спонукальних мотивів до праці, освіти й підвищення кваліфікації. Сьогодні соціальне страхування на випадок

безробіття стало важливим засобом досягнення соціальної злагоди в суспільстві, запобігання й зниження рівня бідності.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг.

Згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» № 1533-III від 02.03.2000 р., загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття в Україні здійснюється за такими **принципами**:

- державне гарантування дотримання прав застрахованих осіб;
- обов'язковість страхування на випадок безробіття для всіх громадян, які працюють;
- цільове спрямування коштів, акумульованих у сфері страхування на випадок безробіття;
- солідарність та субсидування;
- обов'язковість фінансування усіх витрат, котрі пов'язані із наданням матеріального забезпечення у разі безробіття та соціальних послуг;
- паритетність в управлінні страхуванням на випадок безробіття держави, представників застрахованих осіб і роботодавців;
- залежність розміру допомоги у зв'язку з безробіттям від страхового стажу та тривалості безробіття;
- надання на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму, встановленого законом, допомоги у зв'язку з безробіттям та матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- законодавче встановлення умов і порядку функціонування страхування на випадок безробіття.

Для управління соціальним страхуванням на випадок безробіття, збору та акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, здійснення виплат матеріального забезпечення та надання соціальних послуг з 1 січня 2001 р. запроваджена система загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, почав функціонувати Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (ФСС ВБ). З набранням чинності Закону України «Про загальнообов›язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (№ 1533-III від 02.03.2000 р.) та створенням ФСС ВБ функції виконавчої дирекції покладені на Державну службу зайнятості України (ДСЗУ). На сьогодні ДСЗУ є активним посередником на ринку праці між роботодавцями і шукачами роботи,

який на безоплатній основі надає послуги із пошуку підходящої роботи та підбору персоналу, послуги з державного соціального страхування на випадок безробіття, а також здійснює виплату матеріального забезпечення у зв'язку з тимчасовою втратою роботи.

Страхуванню на випадок безробіття підлягають:

- особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), цивільно-правового договору;
- особи, які проходять альтернативну (невійськову) службу;
- громадяни, які працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень;
- військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби);
- громадяни, які забезпечують себе роботою самостійно;
- фізичні особи–підприємці.

Об'єктом страхування на випадок безробіття є страховий випадок, тобто подія, настання якої призводить до втрати роботи та відповідно заробітної плати (доходу) застрахованих осіб з незалежних від них обставин. При цьому громадяни мають бути зареєстрованими у центрі зайнятості як безробітні.

Страхувальниками є роботодавці, які відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» сплачують єдиний соціальний внесок.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття виступає страховиком. ФССВБ є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Держава є гарантом забезпечення застрахованих осіб та надання їм відповідних соціальних послуг ФССВБ. Кошти ФССВБ не включаються до складу Державного бюджету України.

Основними **функціями** Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття є:

- виплата матеріального забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення заходів, в тому числі профілактичних, спрямованих на запобігання настанню страхових випадків;
- здійснення заходів, спрямованих на раціональне використання фінансових ресурсів та забезпечення фінансової стабільності ФССВБ;
- контроль за надходженням та витрачанням коштів бюджету ФССВБ;
- складання звітності про результати діяльності ФСС ВБ та представлення його Кабінету Міністрів України;
- інформування застрахованих осіб про результати роботи ФССВБ через засоби масової інформації.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття **має право**:

- на використання інформації Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування для забезпечення виконання його функцій;
- при виявленні фактів отримання матеріального забезпечення на випадок безробіття на основі недостовірних відомостей повертати кошти, виплачені особам, до бюджету ФССВБ;
- стягувати з роботодавця кошти, виплачені як матеріальне забезпечення, та вартість соціальних послуг у разі поновлення безробітного на роботі за рішенням суду, а також незаконно виплачені суми матеріального забезпечення в разі неповідомлення роботодавцем ФССВБ про прийняття безробітного на роботу;
- вимагати від посадових осіб підприємств, установ та організацій, фізичних осіб усувати виявлені факти порушення законодавства про страхування на випадок безробіття.

Управління ФССВБ здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Управління ФССВБ здійснюють його правління та виконавча дирекція. До складу правління ФССВБ входять по 15 представників від держави, застрахованих осіб та роботодавців, які виконують свої обов'язки на громадських засадах. Представниками держави є представники від центральних органів виконавчої влади, які призначаються Кабінетом Міністрів України. Представники застрахованих осіб та роботодавців делегуються профспілками, їхніми об'єднаннями та об'єднаннями роботодавців. Порядок делегування цих представників визначається сторонами самостійно.

Строк повноважень членів правління ФССВБ становить шість років і закінчується в день першого засідання нового складу його правління. Правління очолює голова, який обирається з членів правління ФССВБ строком на два роки почергово від представників кожної сторони. Голова правління ФССВБ має двох заступників, які разом з головою представляють сторони.

Виконавча дирекція ФССВБ є виконавчим органом його правління, який забезпечує виконання рішень правління. Функції виконавчої дирекції Фонду покладаються на органи державної служби зайнятості. Директор Державного центру зайнятості центрального органу виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики та його заступники є відповідно керівником та заступниками виконавчої дирекції ФССВБ. Виконавча дирекція організовує виконання рішень правління ФССВБ та забезпечує дотримання законодавства України про страхування на ви-

падок безробіття, діє від імені ФССВБ та підзвітна йому в межах та порядку, передбачених його статутом. Функції робочих органів виконавчої дирекції ФССВБ покладаються на територіальні центри зайнятості.

Основні **напрямки діяльності** виконавчих дирекцій ФССВБ та її робочих органів:

1) здійснюють оперативне розпорядження фінансовими ресурсами ФССВБ в межах затвердженого бюджету;
2) виплачують забезпечення та надають соціальні послуги, передбачені законом, забезпечують здійснення профілактичних заходів, спрямованих на запобігання настанню страхових випадків;
3) контролюють правильність витрат за страхуванням на випадок безробіття, проводять розслідування страхових випадків та обґрунтованості виплати матеріального забезпечення в порядку, встановленому центральними органами виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики, державної податкової політики, Пенсійним фондом України за погодженням з правлінням ФССВБ. Розслідування страхових випадків та обґрунтованості виплати матеріального забезпечення здійснюється шляхом звіряння даних, зазначених у документах страхувальника, з базою даних Пенсійного фонду України та Державної податкової адміністрації України, а в разі необхідності – проведення виїзних планових та позапланових перевірок страхувальників;
4) представляють інтереси ФССВБ в судових та інших органах;
5) представляють ФССВБ у взаємовідносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян з питань соціального захисту, а також органами соціального страхування на випадок безробіття зарубіжних країн, міжнародними організаціями, діяльність яких пов'язана із захистом соціальних прав людини;
6) готують та подають на розгляд правління ФССВБ пропозиції щодо вдосконалення законодавства про обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття; пропозиції щодо розміру страхових внесків на наступний рік; проект бюджету та звіт про виконання бюджету ФССВБ; пропозиції щодо розміру резерву коштів ФССВБ; звіт про діяльність ФССВБ.

Згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» **джерелами формування коштів ФССВБ є**:

– страхові внески страхувальників (частка ЄСВ, що розподіляється між фондами соціального страхування);

– суми фінансових санкцій, застосованих відповідно до чинного законодавства до підприємств, установ, організацій і фізичних осіб–підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів ФССВБ, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;
– кошти державного бюджету, що спрямовуються до ФССВБ у випадках, встановлених законом;
– доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів ФССВБ;
– благодійні внески підприємств, установ, організацій;
– інші надходження відповідно до законодавства України.

Кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття не зараховуються до Державного бюджету України, не підлягають вилученню та використовуються тільки за цільовим призначенням.

Фінансові ресурси ФССВБ мають забезпечувати:

1) виплату застрахованим особам забезпечення та надання соціальних послуг;
2) створення резерву коштів ФССВБ у розмірі суми, необхідної для виплати допомоги у зв'язку з безробіттям у розрахунку не менш як на п'ять календарних днів;
3) покриття витрат ФССВБ у зв'язку із:

– відшкодуванням Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію осіб;
– фінансуванням витрат на утримання та забезпечення діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, його територіальних органів, підприємств, установ й організацій, що належать до сфери управління, на матеріальне та соціально-побутове забезпечення її працівників; організацію роботи правління ФССВБ, розвиток та функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції;

4) фінансування заходів.

В Україні загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття передбачає надання таких **видів матеріального забезпечення**:

– допомога у зв'язку з безробіттям;

– допомога на поховання безробітного.

На час воєнного стану державою було врегульовано питання щодо призначення і розміру виплат допомоги у зв'язку з безробіттям українцям. 21.04.2022 р. ВРУ ухвалила законопроект «Про внесення змін до Закону про безробіття в умовах війни». Цей документ спрощує отримання статусу безробітного та соціальних виплат для внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях.

Допомогу у зв'язку з безробіттям можна отримати лише за умови, що страховий стаж протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менш ніж 7 місяців.

Допомога у зв'язку з безробіттям призначається з першого дня після дня надання статусу безробітного та в період дії воєнного стану не може перевищувати 90 календарних днів. Водночас для осіб передпенсійного віку (за рік до досягнення відповідного віку та за наявності необхідного для призначення пенсії за віком страхового стажу) тривалість виплати допомоги у зв'язку з безробіттям не може перевищувати 360 календарних днів.

Строк надання допомоги визначають залежно від страхового стажу:

– до 3 років – 180 календарних днів;
– від 3 до 6 років – 210 календарних днів;
– від 6 до 12 років – 240 календарних днів;
– від 12 до 18 років – 270 календарних днів;
– від 18 до 24 років – 300 календарних днів;
– від 24 до 30 років – 330 календарних днів;
– понад 30 років – 360 календарних днів.

Максимальний розмір виплат на випадок безробіття під час дії воєнного стану не може перевищувати 150% від величини мінімальної заробітної плати. *Мінімальний розмір* допомоги зможуть отримувати застраховані особи, які впродовж 12 місяців перед реєстрацією в центрі зайнятості мають страховий стаж менш як сім місяців. Допомога у зв'язку з безробіттям виплачують залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

– перша половина строку – 100%;
– у подальшому – 50%.

Розмір допомоги у зв'язку з безробіттям визначається у відсотках до середньої зарплати (доходу) залежно від страхового стажу, але не менш ніж мінімальний розмір допомоги у зв'язку з безробіттям, встановлений правлінням ФССВБ для цієї категорії осіб:

– до 3 років – 50%;
– від 3 до 6 років – 55%;
– від 6 до 12 років – 60%;

– від 12 до 18 років – 65%;
– від 18 до 24 років – 70%;
– від 24 до 30 років – 75%;
– понад 30 років – 80%.

Виплата допомоги у зв'язку з безробіттям особам, які звільнилися з останнього місця роботи за власним бажанням без поважних причин або за угодою сторін, починається з 31-го календарного дня. Матеріальне забезпечення громадян за державним соціальним страхування на випадок безробіття припиняється в разі працевлаштування безробітного, вступу до навчального закладу, призову на строкову військову або альтернативну службу, перебування за кордоном понад 30 календарних днів.

Допомога на поховання виплачується на підставі заяви та документів, які:

– підтверджують факт смерті безробітного чи особи, яка перебувала на його утриманні (довідка про смерть);
– засвідчують факт перебування особи на утриманні безробітного;
– засвідчують особу, яка здійснила поховання (паспорт або інший документ, що засвідчує особу).

У разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні, допомога на поховання виплачується особам, які здійснили поховання, у розмірі прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого законодавством. Останнім днем періоду, за який нараховується матеріальне забезпечення у разі збереження права на його отримання, є останній день перебування безробітного на обліку в центрі зайнятості.

Окрім вищезазначених видів матеріального забезпечення, загальнообов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття передбачає надання соціальних послуг.

Згідно з чинним законодавством в Україні надаються такі **види соціальних послуг** для застрахованих осіб, що втратили роботу:

– *професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації.* Система підготовки кадрів має відповідати державним стандартам освіти, враховувати поточні та перспективні вимоги економіки; бути гнучкою, щоб оперативно реагувати на зміни в процесі навчання відповідно до потреб економіки; сприяти активізації громадян, формуванню та зміцненню мотивів до праці й професійного навчання; мати невелику вартість і нетривалий період навчання через запровадження новітніх навчальних технологій.

Як правило, у період професійного навчання безробітні одержують матеріальну підтримку у формі стипендії або допомоги, розмір яких дорівнює розміру допомоги у зв'язку з безробіттям.

Законодавство про зайнятість України допускає можливість професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації осіб, зареєстрованих службою зайнятості, в таких випадках:

- неможливість підібрати громадянину підходящу роботу через відсутність у нього професії (фаху), кваліфікації, що користуються попитом на ринку праці;
- втрата безробітним здатності виконувати роботу за попередньою професією;
- відсутність у молодих людей професії (фаху);
- тривала перерва у трудовій діяльності людини.

Центри зайнятості, відповідно до наявного попиту на працівників, визначають навчальні заклади (профтехучилища, коледжі, університети тощо) та укладають з ними договори на професійне навчання безробітних.

- *профорієнтація.* Послуги з професійної орієнтації передбачають професійне консультування безробітних та надання професійної інформації. Професійне консультування полягає у наданні допомоги тим, хто перебуває у пошуку роботи для їхнього професійного самовизначення, вибору напрямку і сфери професійної діяльності, шляхів одержання відповідної освіти і професійної кваліфікації. Консультування проводиться винятково фахівцями, які мають вищу психологічну освіту, шляхом зіставлення якостей і властивостей людини (як природних, генетичних, так і сформованих у процесі життя) із навичками, необхідними для здійснення трудової діяльності за певною професією. Інструментами цього порівняння є тестування безробітних та їхня співбесіда з професійними консультантами.

Незважаючи на високу вартість заходів із професійного консультування, вони мають значну економічну ефективність. Втрати, яких зазнає суспільство через невдалий вибір людьми професій (низька ефективність праці, висока плинність кадрів, витрати на перенавчання і виплату допомоги у зв'язку з безробіттям), значно вищі.

Надання професійної інформації передбачає інформування тих, хто перебуває в пошуку роботи, про попит і пропозицію на робочу силу, якою володіє конкретний клієнт, можливості працевлаштування за певною професією, умови і режим праці на підприємствах, де потрібен саме цей вид праці. В разі відсутності попиту на таку робочу силу безробітного інформують про стан і перспективи розвитку ринку праці, про професії, які користуються попитом, навчальні заклади, які здійснюють навчання саме з професій і спеціальностей, що користуються попитом;

- *пошук роботи та сприяння у працевлаштуванні.* Такий вид діяльності служб зайнятості полягає передусім у формуванні якомо-

га повного банку вакансій, інформаційному забезпеченні учасників ринку праці даними про попит на робочу силу та її пропозицію. Ефективність цієї діяльності визначається двома факторами – міцністю взаємодії центрів зайнятості з роботодавцями (визначає повноту інформації про вільні робочі місця) та досконалістю інформаційних систем і технологій (забезпечує своєчасність і повноту доведення цієї інформації до споживача).

Крім того, такий напрямок роботи служб зайнятості містить заходи щодо надання тим, хто перебуває в пошуку роботи послуг, пов'язаних з оволодінням методами і навичками цього пошуку. Йдеться передусім про проведення спеціальних семінарів із безробітними, в ході яких формуються їхні вміння щодо використання різних джерел інформації про вакансії, підготовки резюме, телефонування роботодавцям, написання листів і оголошень з пропозицією власних трудових послуг, оволодіння правилами і технікою поведінки під час співбесіди з роботодавцем.

– *надання компенсації роботодавцям, які працевлаштовують безробітних.* В Україні передбачені такі **компенсаційні програми для роботодавців**, які надаються державними службами зайнятості:

1) **Програма з надання роботодавцям компенсацій за працевлаштування зареєстрованих безробітних** (Постанова КМУ № 124 від 10.02.2023 р.), яка містить:

а) компенсацію фактичних витрат у розмірі ЄСВ за відповідну особу за місяць, але не більш як подвійний розмір мінімального страхового внеску, – за працевлаштування роботодавцем строком не менш ніж на 2 роки за скеруванням центру зайнятості зареєстрованих понад 1 місяць безробітних певних категорій громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, та осіб, які перебувають на обліку понад 6 місяців. Загальна тривалість виплати становлять 12 місяців упродовж 2 років;

б) компенсацію у розмірі 50% від величини мінімальної зарплати за працевлаштування роботодавцем за скеруванням центру зайнятості зареєстрованих безробітних певних категорій громадян. Загальна тривалість виплати становить 6 місяців упродовж року;

в) компенсація у розмірі 50% від величини фактичних витрат на оплату праці, що встановлена законодавством на момент виплати, за працевлаштування роботодавцем за скеруванням центру зайнятості зареєстрованих безробітних певних категорій громадян. Загальна тривалість виплати становить до 6 місяців за умови працевлаштування строком до 1 року;

2) Програма з надання роботодавцям компенсацій на оплату праці за працевлаштованих зареєстрованих безробітних із числа внутрішньо переміщених осіб (Постанова КМУ № 696 від 08.09. 2015 р.). Вона надається роботодавцю за умови працевлаштування зареєстрованих безробітних з числа внутрішньо переміщених осіб за скеруванням центру зайнятості на умовах строкових трудових договорів і збереження гарантій зайнятості таких осіб протягом періоду, що перевищує тривалість виплат у 2 рази.

Розмір компенсації визначається фактичними витратами на оплату праці, але не вищими від двох розмірів мінімальної зарплати. Загальна тривалість виплати становить 6 місяців упродовж року;

3) Програма з надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні (Постанова КМУ № 331 від 20.03.2022 р.). Компенсацію надають роботодавцю за кожну працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб на умовах строкового або безстрокового трудового договору (контракту), гіг-контракту, зокрема за сумісництвом, яким забезпечено працевлаштування такої особи з розміром заробітної плати за повністю виконану місячну (годинну) норму праці, не нижчим від розміру мінімальної заробітної плати. Загальна тривалість надання такої компенсації не може перевищувати 2 місяців з дня працевлаштування особи. Термін дії програми: на період воєнного часу та протягом 30 календарних днів після його скасування або припинення;

4) Прогама щодо надання допомоги у зв'язку з частковим безробіттям (Постанова КМУ № 702 від 21.06.2022 р.). Допомога передбачена для застрахованих осіб у разі втрати ними частини заробітної плати (доходу) у зв'язку із зупиненням (скороченням) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг) з причин: економічного, технологічного характеру, виникнення надзвичайної ситуації, введення надзвичайного або воєнного стану, встановлення карантину.

Право на таку допомогу мають застраховані особи, за яких (які) протягом останніх 6 місяців, що передують місяцю, в якому почалося зупинення (скорочення) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг), що призвело до втрати ними частини заробітної плати (доходу), сплачено (сплатили) ЄСВ.

Максимальний розмір допомоги не може перевищувати 50% від розміру мінімальної заробітної плати. Тривалість виплат становить не більше 180 календарних днів сумарно протягом 36 місяців з дня зупинення (скорочення) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг).

ПРАКТИКУМ

Рекомендована література

1. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.*
2. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України №1058-IV. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.*
3. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.*
4. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.*
5. *Офіційний сайт Пенсійного фонду України. URL: https://www.pfu.gov.ua/*
6. *Офіційний сайт Державного центру зайнятості. URL: https://www.dcz.gov.ua/*
7. *Соціальне страхування : підруч. / за ред. О. П. Кириленко та В. С. Толуб'яка. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2016. 516 с.*
8. *Соціальне страхування : навч. посіб. / М. Г. Марич. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 176 с.*
9. *Коверза В. С. Соціальне страхування в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2019. Вип. 5 (22). С. 85–89.*
10. *Мірошник Р., Біська К. Проблеми впровадження пенсійного страхування в Україні. Економіка та суспільство. № (48). URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-58.*
11. *Петрушка О. В. Модернізація системи формування і використання фінансових ресурсів пенсійного страхування в Україні. Економіка. Фінанси. Право. 2021. № 10. С. 23–33. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45127.*
12. *Кривошлик Т. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у системі пенсійного забезпечення України. Економічний аналіз. 2020. №1 (2). С. 75–82.*
13. *Острик М. І., Толстанов О. К. Фінансові аспекти державної політики реформування системи пенсійного забезпечення України. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 5. С. 124–131.*
14. *Nicoli F., Kuhn T., Burgoon B. Collective Identities, European Solidarity: Identification Patterns and Preferences for European Social Insurance. JCMS: Journal of Common Market Studies.2020. Vol. 58. P. 76– 95.*

РОЗДІЛ 9.
ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

9.1. Поняття та класифікація суб'єктів господарювання.
9.2. Сутність та основи організації фінансів суб'єктів господарювання.
9.3. Фінанси суб'єктів підприємництва.
9.4. Основи організації фінансів некомерційних організацій.
9.5. Фінансова діяльність підприємців-фізичних осіб.

9.1. Поняття та класифікація суб'єктів господарювання

Реалії нинішнього періоду функціонування ринкової економіки за глобальних політико-економічних викликів характеризуються циклічністю кризових явищ та потребують докорінного реформування усталеної системи господарювання. Ефективність реалізації реформаторських ініціатив лежить в площині здійснення перманентних заходів щодо подолання наслідків їхнього впливу на розвиток національної економіки та визначає нові орієнтири сучасного господарського порядку, сприяючи гармонізації вітчизняної економічної системи із світовою. Ці орієнтири за симбіозу економічних і суспільних відносин між суб'єктами господарювання, населенням, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, громадськими та інші організаціями детермінують якісні трансформації у фінансових відносинах, сприяють формуванню корпоративної соціальної відповідальності й забезпечують суспільну корисність у контексті створення та споживання матеріальних і нематеріальних благ.

В умовах ринкового господарювання виробництво матеріальних і нематеріальних благ відбувається у процесі здійснення різних видів фінансово-господарської діяльності, які за сутністю є сукупністю економічних взаємовідносин між фізичними особами, суб'єктами господарювання та державними інституціями. Суб'єкти господарювання займають

визначене місце в національній економічній системі та є її важливими інституційними одиницями.

Національну економіку формують інституційні одиниці, які класифікуються як резиденти і нерезиденти та представлені двома групами:

1) фізичними особами або групами фізичних осіб у формі домашніх господарств;
2) юридичними особами різного виду та форм власності.

Резидентство кожної інституційної одиниці визначається належністю до економічної території, в межах якої відбувається вільне пересування людей, товарів та капіталів.

Цим двом групам інституційних одиниць властиві такі ознаки:

– самостійне володіння активами й товарами на правах власності чи господарського відання;
– прийняття самостійних управлінських і фінансових рішень та повна відповідальність за їхні наслідки;
– набуття фінансових й інших зобов'язань та їхнє виконання;
– ведення фінансової та статистичної звітності й оприлюднення відповідно до вимог.

Володіючи ознаками, виконуючи визначені функції та здійснюючи фінансово-господарську діяльність, інституційні одиниці групуються у п'ять секторів економіки відповідно до Класифікації інституційних секторів економіки України (КІСЕ):

1) фінансові корпорації;
2) сектор загального державного управління;
3) нефінансові корпорації;
4) домашні господарства;
5) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства.

До фінансових корпорацій належать інституційні одиниці, які здійснюють фінансово-посередницьку діяльність, спеціалізуються переважно на фінансових послугах чи допоміжній фінансовій діяльності. До них належать:

– депозитні корпорації (Національний банк України, інші депозитні корпорації (банки, що створені та діють на території України));
– інші фінансові корпорації (страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні фонди, кредитні установи, фінансові компанії тощо).

Сектор загального державного управління об'єднує структури, основною діяльністю яких є виконання функцій законодавчої, виконавчої або судової влади відносно інших інституційних одиниць, і поділяється на такі підсектори:

– центральні органи державного управління;
– регіональні та місцеві органи управління;
– фонди соціального страхування.

Нефінансові корпорації – це інституційні одиниці, основним видом діяльності яких є виробництво ринкових товарів чи надання нефінансових послуг. Розрізняють державні нефінансові корпорації, приватні нефінансові корпорації та нефінансові корпорації під іноземним контролем, які незалежно від форми власності функціонують з метою отримання прибутку, досягнення соціальних або ж інших цілей, яких прагнуть їхні власники. Нефінансові корпорації представлені державними, приватними, колективними, орендними, спільними, казенними підприємствами, підприємствами з іноземним капіталом, акціонерними товариствами, товариствами з обмеженою та додатковою відповідальністю, кооперативами, а також добровільними об'єднаннями підприємств у формах асоціацій, корпорацій, консорціумів, концернів, пулів, організацій орендарів тощо.

Домашні господарства (домогосподарства) – це інституційні одиниці, сформовані сукупністю осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні, або ж однією особою, переважно перебувають у родинних стосунках, здійснюють діяльність для забезпечення власних життєвих потреб, ведуть спільне господарство, отримують доходи та витрачають кошти на власний розсуд відповідно до особистих пріоритетів. Домашні господарства представлені найманими працівниками, працедавцями, самостійно зайнятими працівниками, отримувачами пенсій, одержувачами доходів від власності та інших надходжень.

Сектор некомерційних організацій, що обслуговує домашні господарства, репрезентований інституційними одиницями, які надають неринкові товари та послуги домашнім господарствам у контексті задоволення їхніх політичних, професійних, релігійних і культурних інтересів без оплати або за цінами, що не мають економічного значення, оскільки некомерційні організації отримують доходи винятково для забезпечення власної життєдіяльності. Виділяють три типи некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства:

– перший тип охоплює організації, створені для надання товарів або послуг своїм членам (послуги надаються безкоштовно і фінансуються на основі членських внесків. До них належать професійні організації та об'єднання, політичні партії, профспілкові організації, асоціації споживачів, церкви і релігійні організації, соціальні, культурні, розважальні та спортивні клуби);
– другий тип – благодійні організації та фонди, які надають товари та послуги домашнім господарствам на неринковій основі, переважно тим, що постраждали від стихійного лиха та військових дій (джерелом фінансових ресурсів є пожертвування у грошовій або натуральній формі від населення, корпорацій або органів державного управління);

– третій тип – це організації, які надають колективні послуги, наприклад, науково-дослідні організації.

Забезпечення економічного розвитку в умовах перманентних фінансових загроз перебуває в площині здійснення ефективної господарської діяльності всіма без винятку суб'єктами господарювання. За сутністю процес господарювання є діяльністю суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямованою на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру для отримання прибутку. Господарська діяльність, яка не передбачає економічних вигод, є некомерційною діяльністю та має на меті досягнення винятково соціальних результатів.

В умовах ринкової економіки господарська діяльність, яка реалізується суб'єктами господарювання для отримання економічних вигод чи формування соціальних ефектів, координується в межах економічної системи наявними у країні принципами і законодавчо закріпленими нормами у межах чинного законодавства, а також за визначеного регулюючого впливу держави на їхню діяльність у частині здійснення ліцензування, квотування, патентування, надання інвестиційних, податкових пільг, дотацій, компенсацій, цільових інновацій, регулювання цін і тарифів. Основними елементами процесу господарювання є такі:

– матеріальні та нематеріальні блага;
– суб'єкти господарювання;
– спосіб господарювання.

Суб'єкт господарювання є домінантним елементом процесу господарювання, який володіє активами, набуває зобов'язань, здійснюючи діяльність та співпрацюючи з іншими економічними агентами.

Поняття «суб'єкт господарювання» виступає пріоритетною характеристикою економічних агентів, відображає їхні сутнісні характеристики, місце та функціональну роль у національній економіці. Офіційне, законодавчо встановлене і найбільш обґрунтоване визначення суб'єкта господарювання подано у Законі України «Про захист економічної конкуренції». Так, суб'єктом господарювання є юридична особа, незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, чи фізична особа, що провадить діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, робіт, послуг, а також здійснює контроль над іншою юридичною чи фізичною особою.

Суб'єктами господарювання згідно з Господарським кодексом України визнаються усі учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію в контексті господарських прав та обов'язків, мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання, а лише створені ними органи адміністративно-господарського управління та контролю (установи, організації, державні й комунальні підприємства) в частині їхньої діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності.

Суб'єктам господарювання властиві ознаки, які сукупно характеризують їхню економічну сутність:

1) організаційна єдність – суб'єкти господарювання (за винятком індивідуальних підприємців) завжди функціонують як певні організаційні структури, що вміщають органи (структурні підрозділи), які знаходяться в певній ієрархії один щодо іншого;
2) наявність господарської компетенції, тобто сукупності господарських прав і обов'язків, якими наділений суб'єкт господарювання відповідно до законодавства, установчих документів, а в окремих випадках – дозвільних документів (наприклад, на підставі ліцензії);
3) майнова незалежність, тобто наявність відокремленого майна, необхідного для здійснення господарської діяльності. Залежно від форми майнової відокремленості речового права суб'єкти господарювання, які мають статус юридичної особи, реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, господарського відання чи оперативного управління, що регламентується нормами Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України та інших законодавчих актів України.

Майновий комплекс може вміщати: рухоме та нерухоме майно; грошові кошти на банківських рахунках і в касі; майнові права; майнові зобов'язання; інтелектуальну власність тощо;

4) легітимізація діяльності суб'єкта господарювання, тобто державне підтвердження законності провадження фінансово-господарської діяльності. Легітимність суб'єкта господарювання передбачає необхідність дотримання усіх визначених правил створення, державної реєстрації та офіційного функціонування;
5) відповідальність за зобов'язаннями перебуває в площині майнової відповідальності суб'єкта господарювання перед контрагентами та державою. Винятки з цього правила можуть передбачатися законодавством чи установчими документами для товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, а також командитних товариств у частині субсидіарної відповідальності (не лише в межах статутного внеску, а й особистим майном); держава несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства за умови недостатності його майна; фізичні особи – підприємці (індивідуальні під-

приємці без створення юридичної особи) несуть повну необмежену майнову відповідальність тощо;

6) функціональна роль в економічній системі країни (одержання прибутку, нарощування вартості капіталу, отримання вигоди винятково учасниками суб'єкта господарювання, суспільно корисна чи важлива діяльність тощо);

7) організаційно-правова форма та юридичний статус. При створенні всі суб'єкти господарювання набувають певної організаційно-правової форми. Здебільшого, суб'єкти господарювання, які працюють на засадах комерційного розрахунку у сфері створення матеріальних і нематеріальних благ і здійснюють економічну діяльність у формі підприємства (державного, казенного, комунального, приватного) або господарського товариства (повного, командитного, з обмеженою чи додатковою відповідальністю, публічного чи приватного акціонерного), набувають статусу юридичної особи. Відповідно перелічені суб'єкти господарювання мають власний статут, остаточно сформовану систему обліку та звітності, самостійний баланс (звіт про фінансовий стан), поточні та інші види рахунків у банківських установах, печатку з власним найменуванням і товарний знак (марку, бренд).

Особливий статус належить індивідуальним підприємцям, які здійснюють свою діяльність окремо або об'єднавшись у сім'ю, що відповідає вимогам економічної системи.

До суб'єктів господарювання належать:

1) господарські організації (юридичні особи, які створені відповідно до законодавства та які здійснюють господарську діяльність);

2) фізичні особи–підприємці (громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність, та зареєстровані згідно із законодавчими вимогами).

До господарських організацій зараховують такі господарські товариства: акціонерні товариства (публічні та приватні); товариства з обмеженою відповідальністю; товариства з додатковою відповідальністю; повні та командитні товариства. Акціонерне товариство – це господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а також уповноважений орган, який представляє інтереси держави або територіальної громади. Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства (щодо акцій яких здійснено публічну пропозицію та вони допущені до торгів на організованому ринку капіталу) та приватні акціонерні товариства (акції яких

підлягають розміщенню винятково серед його засновників шляхом приватного розміщення).

Товариство з обмеженою відповідальністю (ТзОВ) – це товариство, статутний капітал якого поділений на частки, обсяг яких прописаний в установчих документах, а учасники несуть відповідальність у межах власних вкладів.

Товариство з додатковою відповідальністю (ТзДВ) – це товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки у розмірі, визначеному установчими документами. Учасники такого товариства відповідають за його зобов'язаннями своїми внесками до статутного капіталу, а за недостатності коштів – додатково належним їм майном відповідно до розміру внеску кожного з учасників.

Повне товариство – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном. Чинне законодавство визначає командитне товариство як товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) та які не втручаються у діяльність цього товариства.

До господарських організацій належать підприємства. Відповідно до положень Господарського кодексу України за способом утворення (заснування) та формування статутного (зареєстрованого чи пайового) капіталу в Україні розрізняють підприємства унітарного та корпоративного типу.

Унітарні підприємства створюються лише одним засновником шляхом виділення ним необхідного для цього власного майна, на основі якого відповідно до законодавства формується неподілений на частки (паї) статутний (зареєстрований) капітал. Унітарними можуть бути державні, комунальні, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійних організацій чи на приватній власності засновника.

Корпоративні підприємства створюються, як правило, двома чи більше засновниками на основі спільного рішення. При цьому відбувається об'єднання майна, досягається консенсус щодо спільного управління бізнесом на підставі володіння певною часткою корпоративних прав, у тому числі через утворені ними органи, а також щодо розподілу доходів (прибутків) і ризиків. До корпоративних належать різні типи кооперативів, господарських товариств, а також інші підприємства, засновані на приватній власності не менш ніж двох осіб. При цьому засновниками

можуть бути фізичні та юридичні особи – нерезиденти, проте серед них не може бути держава.

Відповідно до форм власності – приватної, колективної, комунальної, державної, змішаної – існують такі види підприємств:

- приватне підприємство, яке функціонує на основі приватної власності фізичної чи юридичної особи;
- колективне підприємство, засноване на колективній формі власності – двоє та більше власників – фізичні або юридичні особи;
- державне підприємство – діє на основі державної форми власності;
- комунальне підприємство – функціонує на основі комунальної форми власності – власності територіальної громади;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності, – об'єднання активів різних форм власності;
- спільне комунальне підприємство – засноване на договірних засадах спільного фінансування територіальними громадами. Цей вид виник у процесі децентралізації та за можливості об'єднання адміністративно-територіальних одиниць у територіальні громади.

Держава має право відповідно до чинного законодавства створювати казенні підприємства, в яких вона є основним (понад 50%) споживачем продукції.

До підприємств колективної власності належать кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій. Кооперативи є добровільними об'єднаннями громадян з метою спільного вирішення ними економічних, соціально-побутових та інших питань у різних галузях (можуть бути виробничими, споживчими, житловими тощо). Підприємством об'єднання громадян, релігійної організації є унітарне підприємство, засноване на власності об'єднання громадян (громадської організації, політичної партії) або власності релігійної організації для здійснення господарської діяльності та виконання статутних завдань. Релігійні організації також мають право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства для забезпечення діяльності цих організацій.

В Україні створюються підприємства з іноземними інвестиціями (в статутному капіталі якого не менш як 10% становить іноземна інвестиція) та іноземні підприємства (унітарні або корпоративні), які перебувають винятково у власності іноземців або іноземних юридичних осіб.

Поширеною формою підприємництва громадян є фермерські господарства, які створені з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції й отримання прибутку (можуть мати статус юридичної особи або фізичної особи–підприємця).

Правильний вибір організаційно-правової форми майбутнього суб'єкта господарювання є запорукою його успішної діяльності в майбутньому.

До господарських організацій також належать господарські об'єднання (асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств). Асоціація є договірним об'єднанням, створеним з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих й управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення господарських потреб учасників асоціації.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум є тимчасовим статутним об'єднанням підприємств, яке створюється для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо), і після виконання цієї мети припиняє свою діяльність.

Концерн є статутним об'єднанням підприємств, а також інших організацій на основі їхньої фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Державні та комунальні господарські об'єднання утворюються переважно у формі корпорації або концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).

Друга група суб'єктів господарювання представлена фізичними особами–підприємцями. Фізична особа може здійснювати підприємницьку діяльність як підприємець – без створення юридичної особи, через заснування приватного підприємства – зі створенням юридичної особи, на власний розсуд може залучати найману працю або ж здійснювати діяльність одноосібно. Відповідно до чинного законодавства суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути фізичні особи, які є громадянами України, та інших держав, не обмежені у правоздатності або дієздатності. Згідно з Господарським кодексом України громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи.

Основна мета діяльності суб'єктів господарювання, що функціонують у сфері створення матеріальних і нематеріальних благ (цінностей)

для ринкового обміну, полягає в одержанні економічної вигоди у формі прибутку та зростання ринкової вартості капіталу, тоді як основна мета інших типів господарських структур, зокрема тих, що задіяні в створенні суспільних і квазісуспільних благ, може істотно відрізнятися (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Мета функціонування різних видів суб'єктів господарювання

Види суб'єктів господарювання	**Мета функціонування:**	
	головна	**допоміжна**
Підприємства приватної, колективної та змішаної форми власності	Одержання прибутку та нарощування ринкової вартості капіталу	Утримання зайнятих позицій на ринку збуту певних товарів, усунення конкурентів
Державні (казенні, комерційні) підприємства	Суспільно корисний вплив на ринки товарів, зміцнення фінансово-економічної безпеки держави тощо	Одержання прибутку та нарощування ринкової вартості капіталу
Банківські установи, страхові компанії, факторингові та лізингові компанії, інститути спільного інвестування та інші небанківські фінансові установи	Одержання прибутку та нарощування ринкової вартості капіталу	Утримання зайнятих позицій на ринку фінансових послуг, усунення конкурентів
Різні типи кооперативів, кредитні спілки, кооперативні банки	Соціальний захист та обслуговування громадян – учасників суб'єкта господарювання	Одержання економічної вигоди
Товарні та фондові біржі	Організація функціонування ринку товарів і цінних паперів	Одержання економічної вигоди
Громадські організації, партії, благодійні фонди, релігійні організації	Суспільно корисна або важлива діяльність	Одержання економічної вигоди
Державні та комунальні установи й організації	Реалізація важливих суспільно-економічних функцій	Одержання економічної вигоди
Органи державної влади та місцевого самоврядування	Виконання владних повноважень, створення умов та організація господарської діяльності на місцевому й загальнодержавному рівні	
Домашні господарства, фізичні особи – підприємці	Одержання доходів та інших економічних вигод для членів домашніх господарств	

Суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого або мікропідприємництва, середнього та великого підприємництва (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Класифікація суб'єктів господарювання згідно з Господарським кодексом України

Вид суб'єкта підприємництва за розміром	Правовий статус суб'єкта господарювання	Критерії визначення (потрібно дотримуватися одночасно)	
		Обсяг річного доходу від будь-якої діяльності, еквівалент у євро за середньорічним курсом НБУ	Середня кількість працівників за звітний період (календарний рік)
Суб'єкт мікропідприємництва	Фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як фізичні особи – підприємці	Не перевищує 2 млн. євро	Не перевищує 10 осіб
	Юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої правової форми та форми власності		
Суб'єкт малого підприємництва	Фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як фізичні особи – підприємці	Не перевищує 10 млн. євро	Не перевищує 50 осіб
	Юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої правової форми та форми власності		
Суб'єкт середнього підприємництва	Фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як фізичні особи – підприємці	Перевищує 10, але не більше 50 млн. євро	Перевищує 50, але не більше 250 осіб
	Юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої правової форми та форми власності		
Суб'єкт великого підприємництва	Юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої правової форми та форми власності	Перевищує 50 млн. євро	Перевищує 250 осіб

Отже, суб'єктом господарювання є юридичні та фізичні особи, які визнані учасниками господарських відносин, наділені господарською компетенцією, володіють матеріальними і нематеріальними активами, мають на меті отримання економічної вигоди або ж здійснення соціально корисної діяльності, несуть фінансову й майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах чинного законодавства, забезпечуючи реалізацію основної мети функціонування – виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг.

9.2. Сутність та основи організації фінансів суб'єктів господарювання

Сучасний етап розвитку національної економіки характеризується інтенсивністю впровадження інновацій, кардинальними трансформаціями у фінансовій системі та перебудовою фінансових відносин, що змушує багатьох визнаних науковців, експертів-аналітиків і фахівців-

практиків у сфері бізнесової діяльності активізувати пошуки новітніх підходів до розробки доктрини успішного стратегічного розвитку фінансів суб'єктів господарювання, імплементувати якісно новітні моделі та навіть парадигми щодо здійснення ефективної фінансово-господарської діяльності на мезо- і мікрорівні.

Останні десятиліття ознаменувалися перманентним розвитком науки про фінанси суб'єктів господарювання, що засвідчує кількаразове зростання чисельності концепцій, методик, інструментів і прийомів, які реально використовують у фінансовій практиці підприємницькі структури різних форм власності та організаційно-правового статусу, тому обрати єдино правильний варіант стає набагато складніше.

Якщо сконцентрувати увагу на сучасній економіці України, то можна стверджувати, що в умовах циклічних кризових явищ світового масштабу основними чинниками успішного розвитку вітчизняних господарюючих одиниць у довгостроковій перспективі є наявність стратегічної мети фінансового розвитку та побудова ефективної системи фінансів суб'єктів господарювання для досягнення стратегічних конкурентних переваг на ринку.

Фінанси суб'єктів господарювання є складною суспільно-економічною категорією, яка відповідно до реалій сьогодення потребує теоретичного осмислення сутності та наукового пізнання з метою формування її обґрунтованого визначення.

Водночас фінанси суб'єктів господарювання – це особлива підсистема фінансової системи держави, оскільки вона є домінантою у контексті створення валового внутрішнього продукту у сфері суспільного виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг, його розподілу, перерозподілу та використання для формування суспільного добробуту. Відповідно до кожної господарюючої одиниці фінанси суб'єктів господарювання слугують для забезпечення зростання статків власників, максимізації ринкової вартості та нарощування капіталу.

Пізнання і наукове дослідження фінансів суб'єктів господарювання відбувається через визначення їхньої сутності, явища, змісту та форми.

За сутністю фінанси суб'єктів господарювання – це економічні відносини, які виникають з приводу формування, розподілу і використання валового внутрішнього продукту у процесі мобілізації фінансових ресурсів та інвестування капіталу для досягнення цілей і мети функціонування відповідно до статутної діяльності та отримання фінансових вигід.

Фінансам суб'єктів господарювання властиві такі ознаки:

– наявність суб'єкта господарювання як основної інституційної одиниці;

– виникнення економічних відносин між суб'єктом господарювання та контрагентами на всіх стадіях життєвого циклу;
– підвищення рівня капіталізації;
– нормативно-правове регулювання та чітка ієрархічна підпорядкованість;
– досягнення фінансових результатів діяльності та задоволення суспільних потреб;
– дотримання принципів корпоративної соціальної відповідальності.

Сутність невіддільна від явища, водночас вона розкривається в процесі розвитку, відображаючи власне пізнання на рівні теоретичного осмислення, і, постійно розвиваючись, змінюється. Тоді як явище відображає зовнішні властивості сутності, дає змогу пізнати її через конкретний зовнішній вияв. Відповідно категорія сутності розкриває глибинність розуміння внутрішньої складової фінансів суб'єктів господарювання, причини і принципи розвитку не тільки за іманентними ознаками, а й на основі сукупності фінансових відносин і взаємозв'язків між контрагентами. Зокрема, сукупність фінансових відносин суб'єктів господарювання як інституційних одиниць охоплює:

– відносини між власниками чи засновниками та суб'єктом господарювання щодо формування обсягу фінансових ресурсів і структури капіталу;
– відносини щодо інвестування капіталу;
– відносини між суб'єктами господарювання та його працівниками;
– відносини між суб'єктами господарювання та органами управління або створеними на добровільних засадах об'єднаннями, спілками, пулами;
– відносини між суб'єктами господарювання та іншими господарюючими одиницями в контексті придбання товарів, робіт чи послуг;
– відносини між суб'єктами господарювання та клієнтами, страхувальниками (фізичними або юридичними особами);
– відносини між суб'єктами господарювання та фізичними особами, домогосподарствами;
– відносини суб'єктів господарювання із державою та місцевими органами влади;
– відносини суб'єктів господарювання із некомерційними установами й організаціями, що обслуговують домашні господарства;
– відносини в межах суб'єкта господарювання щодо внутрішньої фінансово-господарської діяльності, особливостей її здійснення відповідно до економічних реалій.

Між сутністю та явищем як важливими компонентами теоретичної конструкції пізнання фінансів суб'єктів господарювання спостерігається щільний взаємозв'язок. Відповідно категорія «явище» відображає зовнішній вияв сутності фінансів суб'єктів господарювання через внутрішні та зовнішні фінансово-господарські відносини, які опосередковують рух фінансових ресурсів і капіталу та впливають на формування кінцевих результуючих показників діяльності. Функціонування суб'єкта господарювання пов'язане зі здійсненням ним діяльності:

– операційної;
– інвестиційної;
– фінансової.

Операційна діяльність – це основна діяльність суб'єкта господарювання, а також інші види його діяльності, які не зараховують до інвестиційної чи фінансової, тобто це поєднання основної та іншої операційної діяльності. А основною діяльністю називають сукупність операцій, пов'язаних із виробництвом чи реалізацією продукції, виконанням робіт, наданням послуг, що є пріоритетною метою створення будь-якої господарюючої одиниці, забезпечує основну частку її доходів, а також одержання виручки й прибутку. Хоча й чіткого законодавчого визначення іншої операційної діяльності немає, відповідно до норм чинного законодавства до неї належать:

– операції з реалізації оборотних активів (окрім фінансових інвестицій), необоротних активів, утримуваних для продажу та віднесених до групи вибуття;
– операцій з іноземною валютою, яка надійшла від експорту продукції (товарів, робіт, послуг);
– операції, пов'язані з передачею у користування чи наданням права на користування об'єктами інтелектуальної власності;
– операції зі зберігання залишків коштів на поточних рахунках у банківських установах;
– операції, пов'язані з відшкодуванням раніше списаних активів, тощо.

Відповідно інша операційна діяльність не належить ні до основної, ні до інвестиційної, ні до фінансової.

За видами діяльності формуються грошові потоки, дефінітивна характеристика яких має наукове обґрунтування у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Основні теоретичні підходи до визначення сутності грошового потоку наведено в табл. 9.3.

Таблиця 9.3

Трактування сутності грошового потоку

№	Науковець/ законодавство	Трактування
1	О. Терещенко	Грошові потоки є внутрішнім джерелом фінансової стабілізації підприємства через збільшення його вхідних та зменшення вихідних грошових потоків, які спрямовуються на зростання платоспроможності. Крім того, грошовий потік, а саме чистий грошовий потік від операційної діяльності, визначається як критерій внутрішнього потенціалу фінансування підприємства й є основою для оцінювання його фінансового стану та кредитоспроможності.
2	І. Бланк	Грошовий потік підприємства – це сукупність розподілених надходжень і виплат грошових коштів за окремими інтервалами часу, що розглядається, генерованих його господарською діяльністю, рух яких пов'язаний з факторами часу, ризику і ліквідності.
3	В. Бочаров	Грошовий потік підприємства – це рух грошових кошів, який прагне до нуля, оскільки негативний результат від одного із видів господарської діяльності підприємства має компенсуватися позитивним від іншої.
4	Є. Брікгем	Грошовий потік – це фактичні чисті готівкові кошти, які надходять у фірму чи витрачаються нею протягом деякого визначеного періоду.
5	Д. ван Хорн	Грошовий потік – це 1) потоки готівкових коштів, які мають безперервний характер; 2) власні обігові кошти. Чистий грошовий потік може утворюватися не лише за приросту чи скорочення власних обігових коштів, а й шляхом збільшення або зменшення таких видів активів і пасивів підприємства, як: 1) дебіторська заборгованість; 2) кредиторська заборгованість (поточні зобов'язання); 3) інші активи; 4) інші пасиви.
6	Б. Коласс	Загальним грошовим потоком є надлишок коштів, який утворюється на підприємстві в результаті всіх операцій, пов'язаних і не пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності. Основними складниками грошового потоку підприємства є: 1) грошовий потік від господарської діяльності; 2) грошовий потік від операцій, не пов'язаних із господарською діяльністю.
7	Л. Лігоненко	Грошові потоки підприємства – це система розподілених у часі надходжень і видатків грошових коштів, що генеруються його господарською діяльністю і супроводжують рух вартості, будучи зовнішньою ознакою функціонування підприємства.
8	А. Поддерьогін	Грошовий потік можна визначити як сукупність послідовно розподілених у часі подій, які пов'язані із відособленим та логічно завершеним фактом зміни власника грошових коштів у зв'язку з виконанням договірних зобов'язань між економічними агентами (суб'єктами господарювання, державою, домогосподарствами, міжнародними організаціями). Грошові потоки безпосередньо пов'язані з рухом коштів на підприємстві, який відображає надходження в розпорядження суб'єкта господарювання коштів та їхніх еквівалентів, а також їхнє використання.
9	Р. Слав'юк	Грошові потоки – це надходження та вибуття грошових коштів підприємства.
10	Т. Райс Б. Койли	Грошовий потік – це 1) індикатор кредитоспроможності та платоспроможності підприємства; 2) спроможність підприємства генерувати додаткові обсяги грошових засобів для погашення зобов'язань за отриманими позиками.
11	МСБО № 7 «Звіт про рух грошових коштів»	Грошовий потік – це надходження і вибуття грошових коштів та їхніх еквівалентів.

Грошовий потік за своєю сутністю є неперервним рухом фінансових ресурсів у процесі здійснення операційної, інвестиційної й фінансової діяльності суб'єктами господарювання, в результаті чого формується капітал, забезпечується прибутковість, платоспроможність і ліквідність.

Перелік основних грошових потоків від операційної діяльності суб'єктів господарювання відображено на рис. 9.1. При цьому різницю між вхідними та вихідними грошовими потоками, що виникають у процесі операційної діяльності, називають операційним чистим грошовим потоком, який є не лише важливим показником аналізу руху грошових коштів підприємства, а й головним джерелом фінансування його діяльності.

Рис. 9.1. Склад грошових потоків від операційної діяльності суб'єкта господарювання

Інвестиційною діяльністю вважають сукупність операцій із придбання та продажу довгострокових (необоротних) активів, а також фінансових інвестицій, які не є складовою частиною еквівалентів грошових коштів. Цей вид діяльності пов'язаний з ефективним вкладенням капіталу – інвестуванням (здійсненням інвестицій). Тоді як інвестиціями

називають усі види майнових, інтелектуальних та інших видів цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької й інших видів діяльності з метою отримання прибутку (доходу) чи досягнення соціального ефекту.

Таким чином, можна стверджувати, що інвестиційна діяльність суб'єкта господарювання пов'язана зі змінами розміру капіталу (вкладенням у капітал з метою приросту вартості майна суб'єкта господарювання).

Основні форми руху грошових потоків при здійсненні інвестиційної діяльності показано на рис. 9.2.

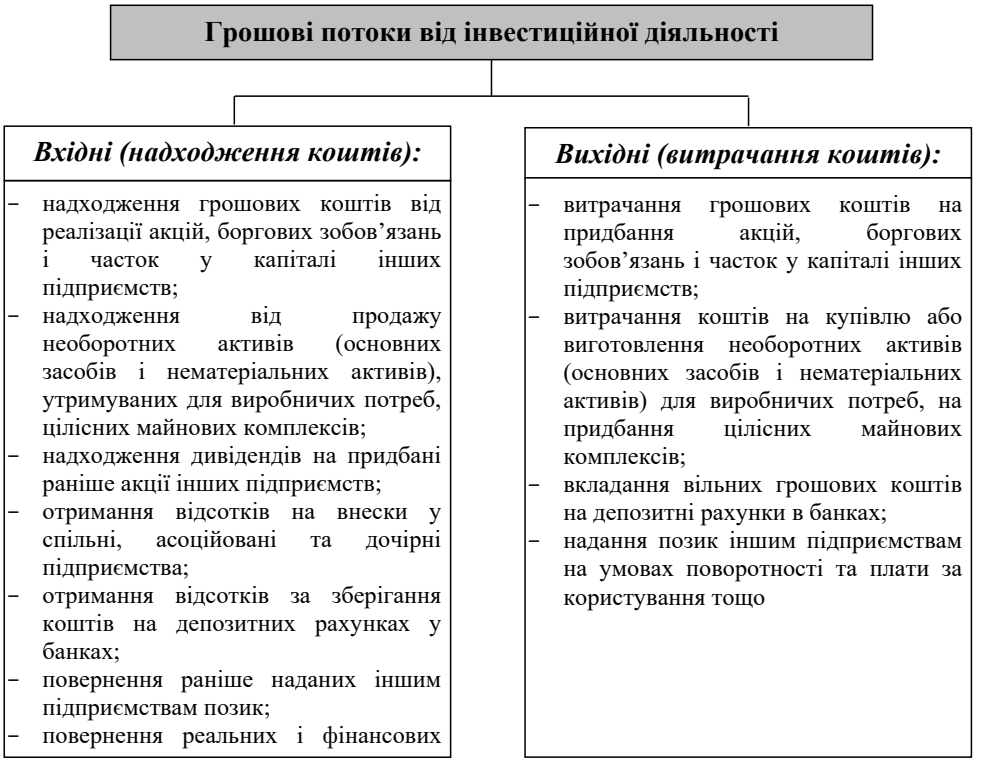

Рис. 9.2. Склад грошових потоків від інвестиційної діяльності суб'єкта господарювання

В окремих випадках суб'єкти господарювання змушені вдаватися до дезінвестицій – повернення (вивільнення) коштів, раніше інвестованих у конкретні майнові об'єкти та фінансові активи. Інакше кажучи, дезінвестиціями називають операції з реалізації чи ліквідації фінансових інвестицій, необоротних активів, цілісних майнових комплексів тощо.

Фінансова діяльність пов'язана з мобілізацією фінансових ресурсів, необхідних для виконання завдань, які визначив перед суб'єктом господарювання його засновник (власник). Мобілізацію та використання

фінансових ресурсів на покриття потреб суб'єкта господарювання за напрямками, передбаченими його статутом, називають фінансуванням.

Фінансову діяльність трактують як діяльність, що веде до змін розміру і складу власного та позикового капіталу суб'єкта господарювання і не належить до операційної чи інвестиційної. Склад головних грошових потоків, які виникають у ході здійснення фінансової діяльності суб'єктів господарювання, наведено на рис. 9.3.

Рис. 9.3. Склад грошових потоків від фінансової діяльності суб'єкта господарювання

У вузькому значенні суть фінансової діяльності суб'єкта господарювання зводиться до фінансового забезпечення (фінансування) його операційної та інвестиційної діяльності. У широкому значенні фінансову діяльність визначають як усі заходи, пов'язані з процесами мобілізації, розподілу та використання капіталу, його нарощуванням (приростом вартості) та подальшим поверненням власникам (інвесторам, кредиторам). Або ж існує й інший, більш універсальний підхід до трактування фінансової діяльності, за яким її визначають як вичерпний комплекс функціональних завдань, пов'язаних із забезпеченням фінансовими ресурсами операційної (поточної) та інвестиційної діяльності суб'єкта господарювання, що виконують його фінансові служби.

Світоглядні категорії «зміст» і «форма» є діалектично суперечливими, оскільки відображають взаємозалежні та суперечливі сторони буття

явищ; абстрактні елементи навколишнього світу та реальну дійсність. Зміст – це сукупність елементів, процесів, зв'язків, які формують явище. Форма є вираженням змісту. Водночас зміст є визначальним щодо форми, тобто зміна форми є відображенням зміни змісту. Новий зміст може існувати у старій формі, а виникнення нової форми приводить до появи нових змін у змісті. Відповідно зміст фінансів суб'єктів господарювання виявляється у формуванні фінансових ресурсів, акумулюванні та їхньому використанні з метою здійснення фінансово-господарської діяльності, капіталізації та забезпечення розвитку кожної зокрема господарюючої одиниці. Водночас фінансові ресурси та капітал є матеріальною основою фінансів суб'єктів господарювання.

Специфіка фінансових ресурсів виявляється у тому, що вони завжди мають грошову форму, розподільний характер і відображені у грошових потоках, які формує кожен суб'єкт господарювання в процесі своєї діяльності. Вони призначені для обслуговування фінансово-господарської діяльності відповідно до статутної діяльності, нарощування основного й оборотного капіталів, здійснення витрат на розширене відтворення, виконання фінансових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами, економічного стимулювання і розвитку. Формування фінансових ресурсів пов'язане не тільки з трансформацією створеного ВВП, а й із фінансовими відносинами, що виникають з контрагентами у процесі покриття операційних витрат, оплати послуг кредитних установ і страхових компаній, інвестиційних фондів, управлінських послуг, що надають вищі органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування тощо.

Формування фінансових ресурсів суб'єктів господарювання відбувається за власні кошти (чистий прибуток; амортизаційні відрахування; кошти акціонерних товариств, одержані від додаткової емісії акцій та емісійного доходу, призначені на фінансування витрат зі збільшення активів; кошти державного бюджету, бюджетів територіальних громад, що одержують переважно державні та комунальні підприємства тощо). За обмеженості власних фінансових ресурсів суб'єкти господарювання використовують боргове фінансування в частині стійких пасивів, комерційного та банківського кредитування, а також залучають кошти шляхом продажу корпоративних облігацій, безповоротної фінансової допомоги тощо.

Сформувавши фінансові ресурси, здійснивши їхній розподіл і використання для фінансового забезпечення виробництва та реалізації матеріальних і нематеріальних ринкових благ й надання суспільних послуг, суб'єкти господарювання мають єдину мету – нарощування капіталу. Адже зростання обсягу капіталу суб'єкта господарювання збільшує його фінансовий потенціал, покращує конкурентну позицію і репутацію та сприяє належному фінансовому забезпеченню всіх видів діяльності.

Основні теоретичні підходи до визначення сутності капіталу суб'єкта господарювання наведено в табл. 9.4.

Таблиця 9.4

Трактування сутності капіталу суб'єкта господарювання

№	Науковець/ законодавство	Трактування
1	І. Бланк	Капітал – це накопичений шляхом заощаджень запас економічних благ у формі грошових коштів і реальних капітальних товарів, що залучається його власниками в економічний процес як інвестиційний ресурс і фактор виробництва з метою одержання доходу.
2	Є. Брікгем	Капітал – необхідний фактор виробництва, що вміщає компоненти боргу, нерозподілений прибуток, привілейовані акції та звичайні акції
3	Г. Крамаренко	Капітал – це фінансові ресурси підприємства, необхідні для організації його господарської діяльності, що використовують в господарському обороті для одержання доходів і прибутку.
4	Д. Пономарьов	Капітал – це всі види майнових й інтелектуальних цінностей, вкладених інвестором в об'єкти підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Отже, капітал науковці трактують із двох позицій: із позиції фінансового менеджменту, тобто процесу управління формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів суб'єкта підприємництва й оптимізації оборотності його грошових коштів; та з позиціонування капіталу як ресурсу, який призначений для залучення до економічної діяльності з ціллю одержання певної додаткової вартості або доходу, що відображає економічну сутність капіталу. Відповідно капітал – це всі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладені як інвестиційний ресурс в об'єкти підприємницької діяльності з метою одержання прибутку

Особливу значущість має капіталізація – зростання обсягів власного капіталу, що є виявом вкладання заощаджень фізичних осіб, домогосподарств, переливу капіталу інших учасників економічного обміну та засвідчує покращення фінансової стійкості суб'єкта господарювання.

Водночас форма фінансів суб'єктів господарювання – це матеріальне вираження фінансових відносин – доходи, витрати, прибуток (збиток), податки, дивіденди, відсотки, інвестиції, ризики.

Між категоріями «сутність», «явище», «зміст» і «форма» фінансів суб'єктів господарювання простежується діалектична єдність та наявність певних суперечностей, які є детермінантою їхнього розвитку.

9.3. Фінанси суб'єктів підприємництва

Фінанси суб'єктів підприємництва – це економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення. Фінанси суб'єктів підприємництва як економічна категорія виявляють свою сутність через виконувані ними функції. Прийнято виокремлювати три основні функції фінансів суб'єктів мікро-, малого, середнього та великого підприємництва:

1) формування фінансових ресурсів у процесі фінансово-господарської діяльності;
2) розподіл і використання фінансових ресурсів для забезпечення реалізації фінансово-господарської діяльності;
3) контроль за рухом фінансових ресурсів у процесі їхнього формування, розподілу та використання у відтворювальному процесі.

Основними принципами організації фінансів суб'єктів підприємництва є такі:

1) саморегулювання фінансово-господарської діяльності, суть якого зводиться до повної самостійності у прийнятті й реалізації рішень щодо всіх аспектів її провадження за наявних фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, забезпечуючи виконання всіх зобов'язань (не стосується казенних підприємств);
2) самоокупність, основою якої є здатність ефективно здійснювати фінансово-господарську діяльність і за потреби повністю окупити інвестовані в підприємницьку структуру кошти, використовуючи отриманий прибуток та інші види власних фінансових ресурсів, при цьому виконавши всі зобов'язання;
3) самофінансування, яке базується не лише на покритті власними ресурсами функціонування суб'єктів підприємництва, а й на забезпеченні їхнього розвитку на основі акумульованого капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення.

До переваг самофінансування належать такі:

– самофінансування є методом фінансового забезпечення розширеного відтворення на основі власних фінансових ресурсів і гарантом отримання та повернення позикового капіталу;
– самофінансування – це економічна основа самостійності та самоуправління суб'єктів підприємництва;
– самофінансування є найвигіднішим джерелом вкладення капіталу, оскільки цей капітал не потребує витрат за користування;
– самофінансування нівелює ризик втрати контролю над суб'єктом підприємництва.

За таких переваг необхідно враховувати, що самофінансування має певні економічні межі, пов'язані з обмеженістю власних фінансових ресурсів і неможливістю наростити рентабельність власного капіталу.

У практиці залежно від джерел фінансування розрізняють два види самофінансування діяльності:

– валове самофінансування;
– чисте самофінансування.

Валове самофінансування здійснюється на рахунок таких джерел, як амортизаційні відрахування, кошти від емісії акцій, дивіденди та відсотки за цінними паперами інших емітентів, страхові відшкодування, бюджетні асигнування, пайові внески, внески до статутного капіталу, надходження від штрафів, пені та неустойок.

Чисте самофінансування здійснюється винятково на основі чистого прибутку.

Залежно від відображення внутрішніх джерел фінансування у фінансовій звітності, зокрема прибутку, розрізняють:

– відкрите самофінансування;
– приховане самофінансування.

Відкритим самофінансуванням вважається тезаврація прибутку. За своїм змістом тезаврація прибутку – це спрямування прибутку суб'єктів підприємництва на формування величини його власного капіталу з метою фінансування інвестиційної, операційної та фінансової діяльності. Величина тезаврації відповідає обсягу чистого прибутку, який залишився у розпорядженні підприємства після сплати всіх податків і нарахування дивідендів. В пасиві балансу тезаврований прибуток відображається за такими позиціями, як нерозподілений прибуток; резервний капітал; зареєстрований капітал у частині статутного капіталу. В активі балансу тезаврований прибуток може бути спрямований на розширення обсягів фінансово-господарської діяльності за такими двома основними напрямами – поповнення оборотного капіталу та фінансування необоротних активів. Спрямування тезаврованого прибутку на поповнення оборотного капіталу здійснюється для збільшення оборотних активів і доведення їхньому до нормативного рівня, що сприятиме ефективному їх використанню. Розмір оборотного капіталу, який утворює кожну складову поточних активів, має відповідати потребам і можливостям підприємства. Правильне управління дозволить максимізувати прибуток і мінімізувати комерційний ризик.

Спрямування тезаврованого прибутку на фінансування необоротних активів (реінвестування) дасть можливість оновити застарілі основні засоби, що приведе до зменшення витрат і собівартості продукції.

Для визначення рівня самофінансування за допомогою тезаврації прибутку розраховують коефіцієнт самофінансування (Ксф). Цей коефіцієнт визначається як відношення розміру тезаврованого прибутку до загальної величини чистого прибутку:

$$Ксф = \frac{\text{Тезаврований прибуток}}{\text{Чистий прибуток}}. \quad (6.1)$$

Загалом, самофінансування у вигляді тезаврації прибутку є економічною базою самостійності та самоуправління суб'єктів підприємницької діяльності, оскільки забезпечує:

- оптимальне з точки зору вартості (найдешевше) вкладення капіталу;
- обов'язкове фінансування поточних та інвестиційних потреб на основі власних коштів;
- гарантовану можливість збільшення фінансової ємності, яка характеризується збільшенням кредитоспроможності та можливістю додаткової емісії.

Приховане самофінансування пов'язане з використанням прихованого прибутку та з формуванням приховуваних резервів. Прихованими резервами називають частину власного капіталу підприємства, яка не відображена в балансі; в підсумку обсяг власного капіталу у балансі менший, ніж реальний. У цьому разі порушується принципи достовірності показників фінансової звітності, що дезінформує зовнішніх користувачів. Крім цього, приховане самофінансування може проводитися з метою відстрочення податкових платежів;

4) розмежування джерел формування капіталу на власні й позикові, дотримання оптимальних пропорцій щодо їхньої структури;
5) формування фінансових резервів для забезпечення фінансової стабільності суб'єктів підприємництва. Адже резерви, сформовані за рахунок власних фінансових ресурсів у формі високоліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), є гарантіями фінансової безпеки.

На організацію фінансів суб'єктів підприємництва також впливає організаційно-права форма створення (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк тощо), оскільки від неї залежать особливості формування активів, капіталу, розподіл прибутку тощо.

В Україні приватні підприємства – це одна із найпоширеніших форм ведення бізнесу. Засновниками приватного підприємства в Україні можуть бути фізичні або юридичні особи. При цьому законодавством встановлено, що фізичних осіб серед засновників має бути не більше 10

(якщо більше 10, то це уже товариство), або тільки одна юридична особа. Вони самостійно встановлюють розмір статутного капіталу, оскільки законодавчих вимог до нього немає, визначають механізми управління, несуть відповідальність за результатами діяльності тільки в межах своїх вкладів, можуть здійснювати діяльність як із найманими працівниками, так і без них, оперативно реагують і ліквідовують «вузькі місця» в процесі господарювання.

Джерелом формування майна приватного підприємства можуть бути:
- внески засновників чи власників;
- доходи, отримані від різних видів господарської діяльності;
- доходи від цінних паперів;
- кредитні ресурси банківських установ та інших фінансових посередників.

Оскільки фінанси суб'єктів підприємництва є теоретичним вираженням складної сукупності економічних відносин, то їхнє дослідження передбачає розгляд особливостей формування й використання капіталу, активів, доходів, витрат і фінансових результатів.

Капітал є вкладенням фінансових ресурсів в активи суб'єктів підприємництва, які перебувають в їхньому розпорядженні з метою отримання фінансових вигід. Відповідно до стадій функціонування підприємницьких структур при їхньому створенні формується статутний капітал.

Статутний капітал приватного підприємства формується на основі внесків засновників грошовими коштами, цінними паперами, матеріальними активами, об'єктами інтелектуальної власності. Рішення про формування статутного капіталу приймається одночасно з рішенням про створення приватного підприємства, однак у випадку, коли засновників декілька, оформляється протокол зборів засновників. У ньому вказуються:
- розмір статутного капіталу;
- частки статутного капіталу, розподілені між засновниками;
- перелік складових статутного капіталу (грошові кошти, матеріальні, нематеріальні активи);
- терміни і порядок сплати внесків до статутного капіталу та передачі матеріальних активів. Для внесення коштів у грошовій формі відкривають поточний рахунок у банку. Передачу матеріальних активів оформляють актом приймання-передачі;
- рішення про затвердження статуту.

Щодо статутного капіталу підприємницьких структур, створених у формі акціонерних товариств слід зазначити, що засновники акціонерного товариства здійснюють свої внески у статутний капітал у грошовій

та матеріальній формах згідно із засновницьким договором, решта акціонерів – на умовах договору купівлі-продажу акцій.

Статутний капітал товариств з обмеженою відповідальністю (ТзОВ) формується із внесків засновників у грошовій та матеріальній формах, проте законодавчо встановлені вимого щодо його розміру відсутні. Після сплати всього розміру внеску до статутного капіталу ТзОВ (не пізніше року) його учаснику видається свідоцтво. Статутний капітал розподіляється на частки (не обов'язково рівні), відомості про які обов'язково вказуються в статуті. Розподіл прибутку учасників, оплата вартості їхнього майна при виході з ТзОВ здійснюються пропорційно до часток у статутному капіталі.

Формування статутного капіталу для повного та командитного товариства через відсутність вимог щодо мінімального його розміру відбувається шляхом звичайного внесення коштів, визначених у засновницькому договорі, на рахунок створеного товариства. На момент реєстрації командитного товариства кожний із вкладників має внести не менше 25% величини свого внеску. Порядок зміни часток кожного з повних учасників командитного товариства у статутному капіталі встановлюється засновницьким договором. Зменшення статутного капіталу повного чи командитного товариства за наявності заперечень зі сторони кредиторів не допускається.

Права фізичної чи юридичної особи на частку, пай або акцію у статутному капіталі суб'єкта господарювання називають корпоративними правами.

У чинних нормативних актах корпоративні права визначають таким чином (табл. 9.5).

Корпоративні права передбачають не тільки право власності на частку, пай чи акції в статутному капіталі суб'єкта господарювання, а й охоплюють права щодо управління ним, розподілу прибутку, матеріальних та нематеріальних активів у разі ліквідації. Емітентом корпоративних прав може бути держава в особі уповноваженого органу або юридична особа, яка від свого імені розміщує корпоративні права і зобов'язується виконувати обов'язки, що випливають з умов їхнього випуску.

Основними видами корпоративних прав є акції (прості та привілейовані), частки та паї у статутному капіталі. Домінуючою рисою корпоративних прав є їхня номінальна вартість (номінал), яка відображається в сертифікаті акції чи у розмірі частки або паю і визначає величину участі власника у капіталі суб'єкта підприємництва.

Таблиця 9.5

Трактування корпоративних прав у чинному законодавстві

Нормативно-правовий акт	Визначення
Господарський кодекс України	Корпоративні права – це права особи, частка якої визначається у статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами
Закон України «Про акціонерні товариства»	Корпоративні права – сукупність майнових і немайнових прав акціонера–власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами
Податковий кодекс України	Корпоративні права – це право власності на статутний капітал юридичної особи або його частку (пай), включаючи права на управління, отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи, а також активів у разі її ліквідації відповідно до чинного законодавства, незалежно від того, чи створена така юридична особа у формі господарського товариства, підприємства, заснованого на власності однієї юридичної або фізичної особи, або в інших організаційно-правових формах

Корпоративні права за своєю природою мають майновий та управлінський характер. Майнові аспекти виявляються щодо:

- формування статутного капіталу;
- розподілу прибутку та отримання дивідендів;
- реалізації частини корпоративних прав;
- розподілу матеріальних і нематеріальних активів при ліквідації суб'єкта господарювання.

Управлінські аспекти перебувають у площині постійного ознайомлення з показниками фінансово-господарської діяльності, безпосереднього управління суб'єктом господарювання та можливості виходу із членства і повернення вкладених у статутний капітал активів.

Статутний капітал разом із пайовим відповідно до змін у чинному законодавстві називають зареєстрованим капіталом.

На цьому етапі суб'єкт підприємництва ще не має зовнішньої заборгованості, тому його статутний капітал визнають відповідно до законодавства власним капіталом, який дорівнює вартості активів.

Власний капітал як категорія науково обґрунтована у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Основні теоретичні підходи до визначення сутності власного капіталу наведено в табл. 9.6.

Таблиця 9.6

Трактування сутності власного капіталу

№	Науковець/ законодавство	Трактування
1	НП(С)БО 1	Власний капітал – це частка в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань
2	Ф. Бутинець	Власний капітал – загальна вартість засобів підприємства, які належать йому на правах власності та використовуються ним для формування його активів.
3	В. Сопко	Власний капітал – це власні джерела підприємства, які без визначення строку проведення внесені засновниками або залишені ними на підприємстві з уже оподаткованого прибутку.
4	О. Терещенко	Власний капітал – сальдо між загальною сумою активів та позиковим капіталом.
5	Н. Чебанова	Власний капітал – власні джерела фінансування підприємства, які без зазначення строку повернення внесені його засновниками (учасниками), або суми реінвестованого чистого прибутку, нагромаджені протягом строку існування підприємства, а також дарчий капітал.
6	Н. Ткаченко	Власний капітал – це власні джерела підприємства, які без визначення строку повернення внесені засновниками або залишені ними на підприємстві з оподатковуваного прибутку.
7	І. Яремко	Власний капітал – це сукупність інвестованого капіталу, тобто капіталу, вкладеного власниками, та накопиченого, створеного поверх того, що спочатку авансовано власниками.
8	А. Загородній, Г. Вознюк	Власний капітал – це фінансові засоби окремого суб'єкта господарювання, які належать йому на правах власності та використовуються для формування певної частини його активів (чистих активів).

Виокремлюють три відправні точки щодо визначення сутності власного капіталу: як суми вкладеного капіталу засновниками та накопиченого в процесі діяльності; як чистої вартості майна, тобто різниці між активами та зобов'язаннями; як обсягу прав та інтересів власника суб'єкта господарювання.

Структуру власного капіталу згідно з НП(С)БО 1 формує:

- зареєстрований капітал;
- капітал у дооцінках;
- додатковий капітал;
- резервний капітал;
- нерозподілений прибуток (непокритий збиток);
- неоплачений капітал;
- вилучений капітал.

Умовно власний капітал відповідно до зазначених складових поділяють таким чином (рис. 9.4).

Зареєстрований капітал – це капітал, сума якого відображена в установчих документах при реєстрації суб'єкта господарювання. Зареєстрований капітал – це юридично оформлена, офіційно заявлена і належним чином зареєстрована частина внесків власників до капіталу.

Зареєстрований капітал акумулює статутний капітал, інший зареєстрований капітал і пайовий капітал. Статутний капітал становить суму капіталу, внесеного власниками суб'єкта господарювання при його заснуванні. Статутний капітал передбачає забезпечення фінансування і ліквідності та є базою для нарахування дивідендів. Розмір статутного капіталу не може бути меншим за встановлену законодавством суму.

Рис. 9.4. Структура власного капіталу

Пайовий капітал відображає суми внесків фізичних і юридичних осіб-членів господарюючої одиниці, добровільно розміщених відповідно до установчих документів для здійснення нею певного виду діяльності з метою отримання прибутку. Такі внески називають паями. Інший зареєстрований капітал – це інші додаткові внески засновників на добровільних засадах, які не змінюють структури статутного капіталу і спрямовані на забезпечення розвитку суб'єкта господарювання.

В результаті здійснення господарської діяльності відбувається нарощування власного капіталу шляхом проведення дооцінки необоротних активів та фінансових інструментів або ж їхньої уцінки. Його відображають у статті «Капітал у дооцінках» у структурі власного капіталу.

Додатковий капітал – це капітал, сформований у результаті отримання емісійного доходу, безкоштовних необоротних активів, курсових різниць.

Резервний капітал створюється з метою покриття непередбачуваних витрат, покриття тимчасових збитків фінансово-господарської ді-

яльності, збільшення статутного капіталу, покриття курсових різниць акцій. Резервний капітал формується на основі чистого нерозподіленого прибутку, який не був розподілений, а реінвестований. Він є гарантією щодо беззаперечності виконання зобов'язань і своєрідним індикатором фінансової міцності для контрагентів на ринку. Формування резервного капіталу може мати обов'язковий і добровільний характер. У першому разі він створюється відповідно до чинного законодавства України, а в другому – згідно з установчими документами суб'єкта господарювання. Незначний розмір резервного капіталу є індикатором негативної фінансово-господарської діяльності, який може вплинути також на імідж підприємницьких структур.

Нерозподілений прибуток (непокритий збиток) – це вид накопиченого капіталу в частині фінансового результату діяльності підприємства після виплати доходів власникам і формування резервного капіталу. Саме розмір нерозподіленого прибутку є індикатором зацікавленості власників суб'єкта господарювання у його розвитку. Нерозподілений прибуток відображає ту частину прибутку, яка одержана в попередньому періоді та не використана на споживання власниками (акціонерами, пайовиками) і персоналом. Ця частина прибутку призначена для капіталізації, тобто для реінвестування в розвиток виробництва. За економічним змістом вона є однією з форм резерву власного капіталу, що забезпечує його виробничий розвиток у майбутньому. Нерозподілений прибуток поділяється на асигновану та неасигновану частини:

1) асигнована частина (авторизований нерозподілений прибуток) має визначене цільове призначення;
2) неасигнована частина (неавторизований нерозподілений прибуток) не має конкретного призначення.

Сума нерозподіленого прибутку зменшується на суму нарахованих дивідендів і відрахувань до резервного капіталу, а сума непокритого збитку зменшує розмір власного капіталу.

Вилучений капітал дозволяє встановити фактичну собівартість корпоративних прав шляхом викупу у власників їхніх корпоративних прав з метою подальшої реалізації або ж анулювання.

Неоплачений капітал ілюструє заборгованість власників (учасників) за внесками до статутного капіталу суб'єкта господарювання. Динаміка неоплаченого капіталу характеризує покриття статутного капіталу реальними фінансовими ресурсами, що надійшли від власників корпоративних прав.

Під час фінансово-господарської діяльності суб'єкт підприємництва використовує залучені кошти, що призводить до виникнення боргових зобов'язань – вимог кредиторів щодо його активів. Відповідно власний

капітал підприємства (товариства) визначають як різницю між вартістю його майна і коротко- та довгостроковими зобов'язаннями. Отже, власний капітал – це частина активів підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань.

Відповідно до фінансової концепції збереження капіталу в господарських товариствах, яким законодавець встановлює мінімальний розмір статутного капіталу (товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства), вартість чистих активів має дорівнювати або перевищувати мінімальний розмір статутного капіталу. Якщо їхня вартість менша від мінімального розміру статутного капіталу, товариство підлягає ліквідації.

Власний капітал має свої переваги та недоліки. До переваг належать простота залучення, оскільки це не потребує додаткових фінансових витрат, висока здатність генерування прибутку та забезпечення фінансової стійкості й платоспроможності, що убезпечує суб'єкта господарювання від настання фінансової кризи і банкрутства. Недоліки власного капіталу щодо використання полягають в обмеженості його обсягів, високій вартості та неможливості формування додаткового обсягу активів за їхньої необхідності, що створює дефіцит фінансових ресурсів, впливаючи на ліквідність.

У результаті здійснення вкладень у капітал формується дві його частини: основний і оборотний капітали. У процесі функціонування основний капітал набуває форми необоротних активів, а оборотний – форми оборотних активів. Оборотні активи поділяються на ті, що є оборотними коштами (забезпечують операційну діяльність), і ті, що сприяють отриманню фінансових доходів (розміщення вільних коштів на депозитних рахунках, у короткострокових фінансових інвестиціях тощо).

Основним капіталом є грошові кошти, які мобілізує підприємницька структура з власних і запозичених джерел фінансування для формування необхідних довготермінових необоротних активів з метою ефективного господарювання. Кошти, які витрачаються на придбання цих активів, авансуються повністю, але вилучаються лише частинами у розмірі амортизації. До основного капіталу належать вкладення в необоротні активи у вигляді вартості матеріальних активів – основних засобів і незавершених капітальних вкладень, а також нематеріальних активів – об'єктів права і довгострокових фінансових інвестицій.

Матеріальною основою функціонування суб'єкта підприємництва і здійснення ним виробничої та інших видів діяльності є майно, яке визнають активами (тобто контрольованими економічними ресурсами), ефективне використання яких приводить до одержання фінансових вигід. Нео-

боротним активам властиві ознаки, що вирізняють їх серед інших активів: термін експлуатації (більше одного року); поступове зменшення вартості за морального та фізичного зношування; відшкодування вартості.

Основними засобами вважають матеріальні активи, які суб'єкт підприємництва використовує у процесі виробництва продукції, виконання робіт чи надання послуг, встановлений термін експлуатації яких більший, ніж рік. Вартість основних засобів у процесі корисного використання поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зношенням.

З метою ефективного провадження фінансово-господарської діяльності суб'єкти підприємництва формують нематеріальні активи, які не мають матеріального вираження(форми), використовуються більше року (або одного операційного циклу), приносять економічні вигоди та представлені: правами на користування природними ресурсами (право користування надрами, іншими ресурсами природного середовища, геологічною та іншою інформацією про природне середовище тощо; правами на користування майном (право користування земельною ділянкою, будівлею, право на оренду приміщень тощо); правами на торгові назви, знаки, марки, фірмові емблеми тощо; права на винаходи, ліцензії на здійснення діяльності тощо); гудвіл; авторські та суміжні з ними права (патенти, програмні продукти, комерційна таємниця); інші нематеріальні активи.

Оборотний капітал суб'єкта підприємництва інвестується в оборотні активи, які перетворюються на грошові кошти протягом одного виробничого циклу, забезпечують неперервність процесу виробництва й обігу та отримання прибутку. Оборотний капітал вкладається в оборотні активи і засоби обігу на всіх стадіях кругообігу, постійно перебуває в русі і забезпечує неперервність процесу виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг. Оборотний капітал умовно перестає існувати як капітал після закінчення кожного операційного циклу після погашення дебіторської заборгованості, виконуючи свою роль у процесі виробництва та відтворюючись завдяки реалізації виготовленої продукції, виконання робіт і надання послуг. Призначення оборотного капіталу полягає в інвестуванні вартості в оборотні активи, які мають речову форму.

Оборотні кошти, які є найбільш ліквідними ресурсами, перебуваючи у грошовій формі, не беруть безпосередньої участі у процесі виробництва, оскільки вони авансовані у виробництво. Вони здійснюють обслуговування кругообігу оборотного капіталу й об'єднують процеси виробництва та реалізації виготовленої продукції, виконання робіт і надання послуг. Грошова форма, якої набуває оборотний капітал у процесі кругообігу, одночасно є початковою стадією формування наступного обороту капіталу, пов'язаного як зі створенням матеріальних благ, так і з нагро-

мадженням фінансових ресурсів для потреб розширеного відтворення та авансування коштів за іншими напрямами в процесі приросту доходів.

Суб'єкти підприємницької діяльності, сформувавши необхідний обсяг власного й обґрунтовану величину позикового капіталу, мобілізувавши основний й оборотний капітали, функціонують на засадах комерційного розрахунку для отримання фінансового результату діяльності – прибутку.

Відповідно до трактування, яке наведене у Господарському кодексі України, прибуток (дохід) суб'єкта господарювання є показником фінансових результатів його господарської діяльності, що визначається шляхом зменшення суми валового доходу за певний період на суму валових витрат і суму амортизаційних відрахувань. За своєю природою прибуток є економічною вигодою, кінцевим результуючим показником й індикатором ефективності фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємництва. За своєю сутністю прибуток – це фінансовий результат діяльності господарюючих одиниць, що отриманий у процесі ефективного здійснення операційної, інвестиційної та фінансової діяльності й характеризує ступінь комерційного успіху.

Фінансовим результатом діяльності може бути і збиток, що сигналізує про неефективне здійснення господарської діяльності.

Виокремлюють валовий прибуток, який є індикатором ефективності основної діяльності та визначається шляхом вирахування із виручки величини собівартості реалізованої продукції, виконаних робіт чи наданих послуг. Розраховують показник прибутку EBITDA (Earnings before interest, tax, depreciation and amortization) – прибуток до виплати процентів, податків та нарахування амортизації, який відображає незалежність прибутку від облікової політики, пов'язаної із різними методами нарахування амортизації, кредитування (не враховує фінансового важеля), а також впливу податкових нарахувань (не береться до уваги країна розташування підприємства з різними податковими ставками оподаткування прибутку). Визначають також показник EBIT (Earnings before interest, tax) – прибуток до виплати відсотків та податків. Він характеризує ефективність використання активів й обчислюється без урахування витрат на оплату, відсотків за кредитами, податку на прибуток і дивідендів власникам. Крім того, цей показник є важливим для кредиторів і дозволяє провести розрахунки, наскільки зменшиться прибуток підприємства в разі збільшення витрат за кредитами (аналіз фінансового важеля).

Після сплати відсотків за кредитами визначають показник прибутку EBT (Earnings before tax) – прибуток до сплати податків. Після вирахування податку на прибуток розраховують EAT (Earnings after tax) – прибуток

після виплати податку на прибуток, який у звіті про фінансові результати є чистим прибутком. Чистий прибуток – це прибуток, який залишається у розпорядженні суб'єктів господарювання після вирахування всіх зобов'язань. Цей показник дуже важливий для власників, оскільки на його основі здійснюється реінвестування, виплата дивідендів(для господарських товариств), розширюються фінансові можливості. Водночас частину прибутку, що не розподілена, називають нерозподіленим прибутком, який спрямовується на розвиток, збільшення власного капіталу, що максимізує ринкову вартість суб'єктів підприємництва. Розподіл і використання чистого прибутку відрізняються залежно від організаційно-правової форми створення та форми власності.

9.4. Основи організації фінансів некомерційних організацій

Некомерційними організаціями (далі – НКО) називають створені у формі непідприємницьких товариств чи організацій юридичні особи, метою діяльності яких є досягнення економічних, соціальних та інших результатів без отримання прибутку, що підлягає подальшому розподілу між учасниками (засновниками). При цьому розрізняють ринкові та неринкові НКО.

Ринковими вважають ті НКО, що реалізують товари та послуги за ринковими (економічно значущими) цінами і тарифами, які впливають на рівень споживчого попиту. Разом з тим, вказані НКО можуть мати додаткові грошові надходження у вигляді добровільних пожертвувань громадян, корпорацій чи органів державного (комунального) управління, коштом яких вони можуть придбати активи, що приносять значні доходи від володіння ними.

До неринкових НКО належать ті, що основну частину товарів і послуг надають безоплатно чи реалізують за цінами, нижчими від ринкових. Пріоритетними джерелами їхнього фінансування є бюджетні ресурси, різні пожертвування, регулярні внески їхніх членів, інші трансфертні надходження, а також доходи від володіння об'єктами власності.

Загалом неринкові НКО поділяють на дві групи:

- НКО, що контролюються органами державного управління та входять до складу державного сектору національної економіки;
- НКО, що не контролюються органами державного управління й обслуговують домогосподарства.

У вітчизняному законодавстві також міститься альтернативний поняттю «некомерційні організації» термін «неприбуткові організації та

установи», до яких зараховують суб'єктів господарювання, що реалізують владні повноваження чи здійснюють суспільно корисну діяльність (бюджетні установи, державні, комунальні та громадські організації, благодійні фонди, релігійні організації, партії, кредитні спілки, пенсійні фонди та ін.) та не мають на меті одержання прибутку для його розподілу між учасниками в установленому законодавством порядку. Згідно з Податковим кодексом України виокремлюють такі основні види НКО (табл. 9.7).

Таблиця 9.7

Систематизація неприбуткових установ та організацій згідно з чинним законодавством України

№ з/п	Види неприбуткових установ та організацій
1.	Бюджетні установи
2.	Громадські об'єднання, політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, благодійні організації, пенсійні фонди
3.	Спілки, асоціації та інші об'єднання юридичних осіб
4.	Житлово-будівельні кооперативи, дачні (дачно-будівельні), садівничі та гаражні (гаражно-будівельні) кооперативи (товариства)
5.	Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціації власників житлових будинків
6.	Професійні спілки, їхні об'єднання й організації профспілок, а також організації роботодавців та їхні об'єднання
7.	Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та їхні кооперативні об'єднання
8.	Інші юридичні особи, діяльність яких відповідає вимогам п. 133.4 Податкового кодексу України

Незважаючи на статус неприбутковості, вказані суб'єкти господарювання не позбавлені можливості отримувати вигоду від статутної діяльності для покращення її фінансування, оскільки згадана діяльність вважається індивідуально корисною.

Згідно з Бюджетним кодексом України, обов'язковою умовою функціонування неприбуткової організації є використання своїх доходів (прибутків) винятково для фінансування видатків на власне утримання, реалізації мети (цілей, завдань) і напрямів діяльності, визначених установчими документами.

До організацій, створених органами державної влади і місцевого самоврядування, належать організації та установи соціального захисту і соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукові й освітні установи та ін. Вони є юридичними особами, діяльність яких здійснюється на основі кошторису доходів і видатків та надходжень від проведення господарських і фінансових операцій, необхідних для виконання завдань, передбачених їхніми установчими документами. Кошторис є основним

плановим фінансовим документом, який складається після затвердження державного чи відповідного місцевого бюджету. Основним призначенням кошторису бюджетної установи є забезпечення виконання функцій і досягнення результатів відповідно до бюджетних призначень. Він встановлює повноваження на отримання коштів із відповідного бюджету і розподіл бюджетних асигнувань. Розпорядниками згаданих коштів є бюджетні установи та організації (комунальні установи й організації) в особі їхніх керівників, уповноважених на одержання асигнувань, взяття зобов'язань і здійснення видатків з бюджету. Одночасно з формуванням кошторису здійснюється зведення показників спеціального фонду кошторису установи щодо спеціальних коштів та інших власних надходжень.

Залежно від джерел фінансового забезпечення ці організації поділяються на такі, які:

1) фінансуються лише за кошти державного бюджету та місцевих бюджетів;
2) фінансуються за кошти, одержані від надання послуг (робіт), що відповідають їхньому основному функціональному призначенню.

Згідно з чинним законодавством України, бюджетні організації та установи як суб'єкти господарювання наділені господарською компетенцією, мають право вільно займатися зазначеною в установчих документах підприємницькою діяльністю у межах переліку платних послуг відповідно до їхніх функціональних повноважень і послуг з провадження господарської (виробничої) діяльності. Доходи від надання цих послуг визнаються власними доходами бюджетних установ та організацій і можуть формуватися в процесі надання платних послуг, які відповідають профілю організації (спрямовують на покриття витрат, пов'язаних з організацією та наданням зазначених послуг); надходження орендної плати за експлуатацію будівель і приміщень, основних засобів, що належать установі; надання транспортних послуг із перевезення населення, вантажів, ремонту транспортних засобів, користування стоянками, що знаходяться на території установи або їй належать; надходжень від господарсько-виробничої діяльності допоміжних підприємств і господарств; депозитних коштів; меценатської допомоги тощо.

До некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, належать також об'єднання громадян як добровільні громадські формування, які створюють на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, тобто для задоволення та захисту власних законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних (громадські організації) та політичних (політичні партії) інтересів.

Створення та організація діяльності громадських формувань ґрунтуються на можливості володіння, користування і розпорядження майном, господарській правоздатності, господарсько-правовій відповідальності, а також на фінансовому забезпеченні, що відповідає основному напряму обраної діяльності (членські внески, пожертви, доходи від господарської діяльності тощо).

Об'єднання громадян (громадські організації та політичні партії) як суб'єкти господарювання беруть участь у господарських відносинах, але не мають на меті отримання прибутку для розподілу між засновниками (учасниками). До власних коштів громадських організацій належать: кошти і майно, отримані від засновників, членів (учасників) або держави; надходження від вступних і членських внесків; пожертвування від громадян, підприємств та організацій; кошти від виконання господарської й іншої комерційної діяльності; частина прибутку унітарних підприємств, засновниками яких є громадські організації; бюджетні кошти (творчі спілки); кошти, отримані на інших підставах, не заборонених законом.

Політичні партії до власних коштів зараховують й інше майно, отримане від: надходжень від вступних і членських внесків; продажу суспільно-політичної літератури, інших агітаційно-пропагандистських матеріалів; реалізації виробів із власною символікою; проведення фестивалів, виставок, лекцій, інших політичних заходів; інших надходжень (отримання на статутні потреби частини прибутків унітарних підприємств (засобів масової інформації), засновниками яких є політичні партії); державного фінансування.

Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності. Діюча формула в Законі України «Про політичні партії в Україні» виглядає так: 1% від розміру мінімальної заробітної плати множиться на кількість виборців, які брали участь у голосуванні на останніх парламентських виборах. Політичним партіям, їхнім установам й організаціям заборонено прямо або опосередковано отримувати кошти та інше майно від: благодійних та релігійних об›єднань і організацій; іноземних держав та організацій, міжнародних організацій; анонімних осіб або під псевдонімом; політичних партій, що не належать до виборчого блоку політичних партій. Політичні партії не мають права отримувати доходи від акцій та інших цінних паперів, їм заборонено мати рахунки в іноземних банках і зберігати в них коштовності.

Кошти об'єднань громадян (громадських організацій і політичних партій) використовують відповідно до напрямів, передбачених у статуті, що відображають у видатковій частині кошторису

Згідно з Класифікацією інституційних секторів економіки України певна частина інституційних одиниць належить до одиниць спеціального призначення. Здебільшого у вказаних одиниць відсутнє постійне місце знаходження, крім вивіски чи адреси для поштового листування, вказаної у реєстраційній довідці, вони не мають найманого персоналу, матеріальних активів тощо. Переважно одиниці спецпризначення функціонують у формі дочірньої структури, яка завжди пов'язана з материнською корпорацією. Вони самостійно розраховуються за отримані від контрагентів послуги (товари), після чого компенсують здійснені витрати коштами, перерахованими материнською корпорацією чи іншими пов'язаними з ними компаніями. За суттю цим обмежується господарська діяльність подібних економічних суб'єктів, хоча часто вони можуть брати на себе зобов'язання від імені власника, а також одержувати інвестиційні доходи та холдинговий прибуток на фінансові активи, які перебувають в їхньому володінні.

До одиниць спеціального призначення належать:

- кептивні фінансові установи;
- штучні дочірні корпорації;
- одиниці спеціального призначення органів державного управління.

9.5. Фінансова діяльність підприємців–фізичних осіб

Відповідно до чинного законодавства суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути фізичні особи, які є громадянами України та інших держав, не обмежені у правоздатності або дієздатності. Згідно з Господарським кодексом України громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Не можуть бути підприємцями:

- президент України;
- народні депутати України;
- судді;
- співробітники прокуратури;
- державні службовці;
- особи, яким здійснювати певні види діяльності заборонено за рішенням суду.

Фізична особа може здійснювати підприємницьку діяльність як підприємець – без створення юридичної особи, через заснування приват-

ного підприємства – зі створенням юридичної особи, на власний розсуд може залучати найману працю або ж здійснювати діяльність одноосібно.

Капітал суб'єкт підприємницької діяльності без створення юридичної особи формує в частині власного капіталу на основі приватного майна, а позиковий – винятково через залучення кредитних ресурсів під заставу власних активів. Домінуючим джерелом поповнення власного капіталу є самофінансування.

Самостійно, на власний розсуд, фізична особа–підприємець (ФОП) без створення юридичної особи може обирати традиційну схему оподаткування – на загальних підставах у частині оподаткування прибутку, отриманого від здійснення підприємницької діяльності, або ж фізична особа–підприємець без створення юридичної особи може використовувати спрощену систему оподаткування і стати платником єдиного податку.

Загальна система оподаткування для ФОП згідно з Податковим кодексом України базується на сплаті податку за ставкою 18%. Крім того, підприємці сплачують єдиний соціальний внесок (ЄСВ) у розмірі 22% від чистого доходу та військовий збір у розмірі 1,5%.Таким чином, використовуючи загальну систему оподаткування, ФОПу потрібно заплатити 41,5% податків від свого доходу. ФОП на загальній системі оподаткування може займатися видами діяльності, які заборонені підприємцям на спрощеній системі, не маючи обмежень на кількість найманих працівників, обсяги реалізації, розмір доходу. Перевагою загальної системи оподаткування для ФОП є те, що розмір податку залежить від отриманого доходу.

Спрощена система оподаткування базується на сплаті єдиного податку. Ставки єдиного податку для платників встановлюють органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради, ради територіальних громад)у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року. Існує 4 групи платників єдиного податку. Вибір однієї з груп залежить від організаційно-правової форми, обсягів доходу, використання праці найманих осіб, видів діяльності та інших факторів.

До першої групи належать ФОП, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють винятково роздрібний продаж товарів із торговельних місць на ринках або діяльність з надання побутових послуг населенню і обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 1000000 грн. Ставка єдиного податку для платників першої групи встановлюється у відсотках до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня податкового (звітного) року, тоді як другої групи – у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати. Податковим кодексом України встановлено лише максимальний

розмір ставки. Для спрощенців першої групи він становить 10% від прожиткового мінімуму, для другої групи – 20% від обсягу мінімальної заробітної плати. До другої групи належать фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку або населенню, виробництво або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року вони відповідають сукупності таких критеріїв: не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб; обсяг доходу не перевищує 5000000 грн.

До третьої групи належать ФОП, які не використовують або використовують працю найманих осіб (кількість не обмежена) і юридичні особи–суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, в яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 7000000 грн. Відсоткова ставка єдиного податку для платників третьої групи встановлюється в розмірі:

- 3% доходу – у разі сплати податку на додану вартість;
- 5% доходу – у разі зарахування податку на додану вартість до складу єдиного податку.

До четвертої групи належать сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%. Розмір ставки єдиного податку для платника єдиного податку четвертої групи залежить від категорії земель, їхнього розміщення тощо.

Процедура як державної реєстрації, так і припинення підприємницької діяльності ФОП становить один день.

Перевагами цієї організаційно-правової форми ведення бізнесу є такі:

– простота у реєстрації – мінімальний пакет документів;
– низькі податкові ставки;
– спрощена система звітності та діловодства;
– спрощена процедура припинення діяльності – один день.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Суб'єкт господарювання; фінанси суб'єктів господарювання; підприємство; господарське товариство; акціонерне товариство; капітал; власний капітал; основний капітал; оборотний капітал; фінансові ресурси; інвестиції; прибуток; чистий прибуток; валовий прибуток; нерозподілений прибуток; грошові потоки; об'єднання громадян; громадська організація; приватний підприємець.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть організаційно-правові форми суб'єктів господарювання, охарактеризуйте їх.
2. Охарактеризуйте поняття «суб'єкт господарювання».
3. Назвіть основні ознаки ідентифікації суб'єкта господарювання.
4. Дайте характеристику фінансових ресурсів суб'єктів підприємництва.
5. Визначте власний капітал суб'єкта підприємництва?
6. Дайте характеристику грошових потоків за видами діяльності підприємницьких структур.
7. Охарактеризуйте оборотний капітал суб'єкта підприємництва.
8. Назвіть види власного капіталу суб'єкта підприємництва.
9. Охарактеризуйте діяльність неприбуткових установ і організацій.
10. Охарактеризуйте самофінансування суб'єкта підприємництва за видами.
11. Яке значення мають грошові потоки суб'єктів господарювання?
12. Вкажіть основні принципи організації фінансів суб'єктів підприємництва.
13. Які є джерела формування оборотного капіталу суб'єкта підприємництва?
14. Дайте характеристику валового та чистого прибутку як показників фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємництва.
15. Охарактеризуйте тезаврований прибуток.
16. Як визначають чистий прибуток суб'єкта підприємництва?
17. Охарактеризуйте особливості фінансів бюджетних установ та організацій.
18. У чому полягають особливості формування доходів політичних партій?
19. Який порядок формування та використання фінансових ресурсів благодійних організацій?
20. Визначте особливості фінансів суб'єктів підприємницької діяльності– фізичних осіб.

Рекомендована література

1. Бланк І. А. Управління формуванням капіталу. Київ : Ника-Центр, 2012. 512 с.
2. Брігхем Є. Основи фінансового менеджменту. Київ : Молодь, 1997. 1000 с.
3. Бутинець Ф. Ф. Бухгалтерський фінансовий облік : підруч. / за ред. Ф.Ф. Бутинця ; 8-ме вид., допов. і переробл. Житомир : Рута, 2009. 912 с
4. Бюджетний кодекс України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.
5. Господарський кодекс України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.

6. *Єпіфанова І., Дрозд І. Сучасні підходи до аналізу ефективності управління власним капіталом підприємства. Економічний аналіз. 2015. № 19 (2). С. 71–76.*
7. *Загородній А. Г., Фінансово-економічний словник : у 3 т. Т.2. : К-П. 4-те вид., доопрац. та допов. Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2021. 607 с.*
8. *Про акціонерні товариства: Закон України: (із змінами, внесеними згідно із Законом України № 2792-IX від 01.12.2022 р.). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985.*
9. *Про захист економічної конкуренції: Закон України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.*
10. *Про політичні партії в Україні: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text.*
11. *Зятковський І. В. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання : навч. посіб. Чернівці : Золоті литаври, 2007. 274 с.*
12. *Зятковський І. В. Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень : моногр. Тернопіль : Екон. думка, 2006. 388 с.*
13. *Класифікація інституційних секторів економіки України (KICE), затверджена наказом Державної служби статистики України № 378 від 03.12.2014 р. URL: https://ukrstat.gov.ua/klasf/st_kls/op_kise_2016.htm.*
14. *Крамаренко Г. О. Фінансовий менеджмент : підруч. Київ: ЦУЛ, 2006. 520 с.*
15. *Лубкей Н. Теоретичні засади управління капіталом підприємства. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку. 2019. Т. 1, № 1. С. 38–45.*
16. *Музиченко Г. В. Основи фінансів суб'єктів підприємницької діяльності. Менеджмент підприємницької діяльності : навч. посіб. для проф. підгот. військовослужб. ЗСУ, звільнених у запас. Проект «Україна-Норвегія». Вип. 6. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 172–183.*
17. *НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затв. Наказом Міністерства фінансів України № 73 від 07.02.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text.*
18. *Податковий кодекс України.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.*
19. *Поддерьогін А. Фінансовий менеджмент : підруч. Київ : КНЕУ, 2008. 536 с.*
20. *Пономарьов Д. Е. Капітал підприємства: сутність та аналіз формування і використання. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 5. С. 53–58.*
21. *Рубанов П. Н. Альтернативне онлайн-фінансування для малого підприємництва: крос-країновий аналіз. Інтелект XXI. 2017. № 5. С. 89–95.*
22. *Сопко В. В. Бухгалтерський облік в управлінні підприємством : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2006. 526 с*
23. *Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 554 с.*

24. Ткаченко Н. Базові засади фінансового контролінгу стійкості суб'єктів господарювання. Проблеми і перспективи економіки та управління, 2019. № 3(19). С. 314–320.
25. Фінанси підприємств корпоративного сектора економіки України : колективна моногр. / Зимовець В. В., Даниленко А. І., Терещенко О. О. та ін. ; за ред. В. В. Зимовця : Київ, 2019. 306 с.
26. Фінансовий аналіз : навч. посіб. / уклад. Н. Л. Марусяк. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 172 с.
27. Фінанси суб'єктів господарювання в умовах трансформації економічних відносин : моногр. за ред. д. е. н. О. О. Солодовнік. Харків :Лідер, 2020. 392 с.
28. Чебанова Т., Шабатура Т. Управління фінансовим потенціалом компанії. Проблеми і перспективи розвитку транспорту: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молод. вчен. Одеса : ОНМУ, 2021. С. 16–18.
29. Швиданенко Г. О. Управління капіталом підприємства : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2017. 440 с.
30. Яремко І. Й. Управління капіталом підприємства: економічний і фінансовий інструментарій : моногр. Львів : Каменяр, 2006. 176 с.
31. Кнейслер О. В., Квасовський О. Р., Спасів Н. Я., Гуцал І. С. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: навч. посіб. Тернопіль : Вектор, 2016. 388 с.

РОЗДІЛ 10.
ФІНАНСОВИЙ РИНОК

10.1. Сутність фінансового ринку, його роль у сучасній економіці, інституційна будова.

10.2. Фінансовий ринок – складова фінансової системи. Типи фінансових ринків.

10.3. Ризики на фінансовому ринку.

10.4. Регулювання та саморегулювання фінансового ринку.

10.5. Інновації та глобалізація фінансового ринку.

10.1. Сутність фінансового ринку, його роль у сучасній економіці, інституційна будова

У процесі адаптації українського суспільства до ринкових реформ в умовах сучасників мілітарних та економічних викликів під час формування інституційних основ регульованої ринкової економіки об'єктивно виникає потреба у ґрунтовному усвідомленні еволюційного розвитку концептуальних засад організації економічної системи в контексті трансформації суспільних відносин.

Закономірним є те, що становлення ринкових відносин в Україні супроводжується необхідністю швидкого реагування на всі зміни та виклики при формуванні основних сегментів фінансової системи, котрі властиві типовим ринковим економікам з врахуванням специфіки військового часу та поствоєнного періоду. У цьому сенсі український фінансовий ринок є органічною складовою фінансової системи держави, що вирізняється своєю як організаційною зовнішньою формою вияву, так й інституціональною (внутрішнім змістовним наповненням) специфікою. З огляду на вищезазначене констатуємо, що дослідження концептуальних засад фінансового ринку як інституційної основи ринкової економіки не обмежується винятково вивченням його зовнішніх форм вияву з характерними для нього фінансовими інститутами та правовими основами (інституційний підхід у вузькому розумінні), а потребує гли-

бокого усвідомлення його сутності й функціонального призначення як невід'ємної складової суспільного життя (ідеться про інституційні основи організації в широкому розумінні).

Аналіз функціонування фінансового ринку в Україні наочно демонструє, що упущення теоретико-концептуального характеру супроводжуються поглибленням негативних ефектів суспільного розвитку, передусім невідповідністю процесів регулювання ринкових дій з їхньою результативністю. Йдеться про надмірне захоплення у довоєнний період на макрорівні проблемами економічного зростання та фінансової стабільності при одночасно недостатній увазі до соціальної функції ринків і соціальної відповідальності ринкових інститутів. Натомість об'єктивним трендом розвитку сучасної світової цивілізації є пріоритетність соціальних векторів, що особливо актуалізовуються в умовах глобальних економічних і фінансових криз, соціальних зламів, мілітарних загроз коли надзвичайно загострюється необхідність втримання довіри до ринкових і державних інституцій в аспектах їхньої здатності ефективно виконувати свої соціально-економічні та суспільно-політичні функції. Фактично йдеться про вплив інституцій і правил на поведінку суб'єктів ринку, про поступовий перехід фінансових інститутів на новий ступінь розвитку, на якому вони дбають не лише про прибутковість, а й про органічне поєднання економічної конкуренції і свободи ринку з соціальними гарантіями та компенсаціями, соціальною відповідальністю перед клієнтами і державою [1; 2; 3]. Клімат моралі та взаємної довіри, дотримання правових норм і захист прав власності – це ті глибинні структури, що, як стверджують теоретики інституціоналізму (Д. Норт, Р. Томас, О. Уїльямсон), визначають поведінку ринкових агентів і є детермінантою довготривалого розвитку та економічного зростання.

Теоретико-концептуальним і методологічним аспектам становлення та розвитку фінансового ринку приділяють увагу такі українські вчені-економісти, як С. Арутюнян [4; 5], Л. Алексеєнко [6], Є. Бобров [7], С. Буковинський [8], Н. Внукова [9], В. Горячкін, В. Зимовець [10], О. Квасовський, Ю. Коваленко [11], В. Кремень [12], О. Кухаренко, В. Нечипорук, Н. Шишпанова [13], І. Школьник, В. Федосов [14], С. Юрій [14] та інші, проте переважно у контексті сутнісно-теоретичних засад, функціонального призначення та проблем інституційного забезпечення акумуляції та трансформації заощаджень в інвестиції. Ця проблематика дедалі більше посилилась, коли загострилася необхідність утримання довіри до ринкових інституцій в аспектах їхньої здатності ефективно виконувати функції фінансових посередників на фінансовому ринку.

Новою хвилею досліджень сфери фінансового ринку стали праці українських учених у вивченні питань економічного аналізу та управління фінансовими ризиками; інвестиційного менеджменту й фінансової аналітики; фінансового аналізу, інвестиційного менеджменту, ризик-менеджменту та фінансової стабільності; фінансового моделювання; регулювання фінансових ринків; міжнародних фінансових ринків, валютних курсів і фінансової інтеграції. Представниками цієї групи дослідників є такі: С. Гловацький, О. Горбатова, Л. Єрмакова, В. Караульна, Л. Кузьміна, В. Момот, М. Журба.

Новими трендами розвитку фінансового ринку стали ФінТех; блокчейн-технологій; криптовалюти, електронні платежі та цифрові фінансові інструменти; використання штучного інтелекту, машинного навчання та аналізу даних у фінансовій сфері; цифрова трансформація фінансових ринків; використання «розумних контрактів» у фінансових послугах. Саме у цих напрямках проводять свої дослідження такі представники української наукової спільноти, як: Ю. Бобало, О. Бондаренко, М. Бурда, А. Гетьманчук, О. Івахненко, В. Кремень, О. Панченко, І. Пасічний, І. Пастернак, Д. Скоробагач, Н. Шульгіна та інші.

Провідне місце у дослідженні фінансового ринку займають відомі світові науковці, які вивчають питання, що стосуються сфери інтересів фінансового ринку, а саме: функціонування його інститутів, надання фінансових послуг, обігу фінансових інструментів, трансформації усієї галузі та її направленості у сферу цифрових технологій. Неможливо переоцінити внесок у дослідження цієї сфери таких науковців, як: Є. Фама (Eugene Fama) – американського економіста, нобелівського лауреата, який досліджував ефективність функціонування фінансового ринку крізь призму гіпотези ринкової ефективності загалом; Р. Шиллера (Robert Shiller) – американського економіста, нобелівського лауреата, який проводив свої дослідження у сфері вивчення фінансової поведінки, стохастичних моделей цін та аналізу фінансових механізмів; Д. Кемпбелла (John Campbell) – американського економіста, відомого своїми дослідженнями в сфері фінансових ресурсів та активів їхнього ризикового управління; А. Енгеля (Andreas Engel) – німецького економіста, який відомий дослідженнями у сфері фінансових ринків на мікрорівні, науковець багато приділяє уваги також вивченню ліквідності ринків та поведінці учасників фінансового ринку; Ж.-Ш. Рошета (Jean-Charles Rochet) – французького економіста, який сфокусувався на дослідженнях регуляторної політики та фінансової стабільності; Г. Марковиця (Harry Markowitz) – американського економіста, лауреата Премії Д. фон Неймана, нобелівського лауреата, професора фінансів у Школі менеджменту

Каліфорнійського університету в Сан-Дієго, який відомий своїми проривними дослідженнями сучасної теорії портфельного управління активами, вивченням впливу ризиків на рівень прибутковості інвестиційного портфеля, диверсифікації ризиків та кореляційної залежності дохідності інвестицій від різних чинників; Р. Талера (Richard Thaler) – американського економіста, нобелівського лауреата, професора кафедри поведінкових наук та економіки Бізнес-школи ім. Д. Бута Університету Чикаго, який сконцентрував свої наукові дослідження на сфері поведінкової економіки та впливу психологічних факторів на фінансові ринки; М. Круї (Michel Crouhy) – французького економіста, керівника відділу досліджень і розвитку NATIXIS Corporate and Investment Bank, професора фінансів у Школі менеджменту HEC (Париж), запрошеного професора у Wharton School Університету Пенсільванії та в Університеті Каліфорнії в Лос-Анджелесі, який досліджував питання ризик-менеджменту на фінансових ринках крізь призму моделювання фінансових ризиків; Д. Халла (John Hull) – канадського економіста, професора Школи менеджменту Дж. Ротмана в Університеті Торонто, який провів дослідження фінансових інструментів фінансового ринку в книзі «Опціони, ф'ючерси та інші похідні фінансові інструменти», яка стала однією із стандартнів з цієї тематики; Дж. Стігліца (Joseph Stiglitz) – американського економіста, нобелівського лауреата, професора Колумбійського університету, який досліджує роль фінансових ринків в економіці, питання фінансової стабільності та глобального фінансового управління.

Усі ці дослідження охоплюють значну сферу та різні аспекти функціонування фінансового ринку, однак сучасні реалії та виклики сьогодення спрямовані на те, що базовою умовою ефективного функціонування ринкової економіки в українських реаліях є якісно високий рівень розвитку інституційної структури, що через «вбудовані» механізми *(державне регулювання, законодавчо-правове регламентування, ринковий фундаменталізм, патріотизм та пріоритет соціальної відповідальності інститутів)* забезпечує реалізацію відносин власності, формування фінансового потенціалу економічного зростання, концентрацію і перерозподіл інвестиційних ресурсів, координацію та розподіл ризиків, формування ринкової психології населення.

Дослідження ідейно-теоретичних та методологічних принципів інституційних основ організації ринкової економіки переконує, що зміни структурного співвідношення між окремими секторами і сегментами фінансової системи, які відбуваються в контексті трансформації суспільних відносин, є лише відображенням глибинного реформування суті та засад фінансів і фінансових відносин у суспільстві. Сучасний ринок з усі-

ма фінансовими інститутами, які функціонують на засадах демократичної організації та соціальної відповідальності, – це ніщо інше, як величезне досягнення сучасних демократичних суспільств. Система побудована настільки стійко, що в середині можуть трансформуватись інституційні та сегментарні складові, модифіковуватись методи та засади управління, як реакція на тренди можуть з'являтись нові суб'єкти, зникати старі, перерозподілятись функції та зони відповідальності та багато іншого, однак усі ці зміни тією чи іншою мірою будуть мати ознаки часткового характеру, які не здатні вплинути на фундаментальні основи і принципи функціонування системи загалом. Відповідно до таких міркувань є підстави стверджувати, що не зрозумівши сутності цих глибинних основ, неможливо збагнути зміст і особливості формування фінансового ринку як інституційної основи ринкової економіки.

Дослідження сутності категорії «ринок» демонструє, що це багатофункціональне і різнорівневе комплексне поняття, основа якого змінювалась у міру поглиблення суспільного поділу праці, розвитку товарного виробництва і обміну. Беручи до уваги альтернативність теоретичних підходів до визначення цього поняття, можна дійти висновку, що більшість економістів, у тому числі автори підручника «Економікс» К. Макконнелл і С. Брю, вважають, що «… ринок – це інститут або механізм, що об'єднує покупців *(пред'явників попиту)* і продавців *(постачальників)* окремих товарів і послуг». Незважаючи на простоту зовнішньої форми означення категорії, за нею захований глибокий економічний зміст, що вимагає усвідомлення існуючої принципової відмінності між розумінням ринку як сфери товарного обігу і сукупності конкретних економічних процесів. У першому трактуванні йдеться про об'єкт ринкових відносин –продукт у формі товарів і послуг, а у другому – про відносини між економічними агентами з приводу цього продукту, що й відображає суть економічної категорії «ринок». Відповідно до цих міркувань ринок розглядається як певний тип господарських зв'язків між суб'єктами економічної системи.

Основою функціонування ринку є як прямі товарні відносини (виробництво → ринок → споживач), так і зворотні (споживач → ринок → виробництво). Саме механізм зворотниxx зв'язків є неодмінною і принциповою умовою стійкості й ефективності економічної системи. Спроби замінити об'єктивні зворотні зв'язки *(людські потреби, які через ринок визначають обсяг і структуру виробництва)* суб'єктивним адміністративним державним втручанням обертаються як деформацією ринку, так і колапсом економічної системи. За такого втручання виникають глибокі диспропорції, товарний дефіцит, знижується мотивація господарської

діяльності, економічні потреби й інтереси втрачають роль рушійної сили економічного розвитку.

З огляду на вищезазначене ринок аналізується як спосіб організації та функціонування економічних зв'язків суб'єктів господарювання, що ґрунтується на принципах вільноих купівлі-продажу, а також як суспільна форма функціонування економіки із прямими і зворотними зв'язками, яка забезпечує взаємодію виробництва і споживання через процеси обміну.

Особливість таких процесів набула інтелектуального відображення у різних концепціях організації економічних систем, серед яких можна визначити два екстремуми: з одного боку, економічна система як сукупність незалежних ринкових агентів *(ринкова економіка вільної конкуренції – ранній капіталізм часів А. Сміта, яка у сучасних умовах є і певною мірою завжди була абстракцією)*, а з іншого – ієрархічно структурована економічна система з чіткою субординацією економічних агентів та їхньою надмірною підпорядкованістю інституту держави, що призводить до значної деформації ринку *(командно-адміністративна система)*. Насправді організація економічних систем завжди є певним співвідношенням між ринковим та ієрархічним *(позаринковим)* типами координації.

Таким чином, аналізуючи інституційні засади організації ринкової економіки як систему взаємопов'язаних формальними і неформальними відносинами державних та ринкових інститутів, які визначають умови руху доходів і ресурсів, зауважимо, що Україна має перейти саме до нових методів господарювання, що базуватимуться не лише на посиленні ринкового вектора розвитку, а й на реальному розмежуванні влади та власності, відмові від суб'єктивізму в державній економічній політиці й створенні організаційних та інституційно-правових основ для функціонування регульованої, соціальноорієнтованої ринкової економіки.

Важливою особливістю ринку є його структурованість, існування системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених ринків, що за критерієм ринкових об'єктів охоплює: ринок товарів і послуг, ринок праці, фінансовий ринок *(ринок фінансових ресурсів і ринок фінансових послуг)*. Незважаючи на відмінності у функціональному призначенні цих ринків і товарів, що є об'єктами купівлі-продажу на них, особливості організаційної структури кожного із них, їм загалом властиві фундаментальні засади існування ринку, зокрема: суспільний поділ праці; товарний характер виробництва; економічна незалежність і відокремленість суб'єктів ринку, основу якої створює приватна власність; існування ринкової конкуренції; наявність ринкової інфраструктури; відповідне економічне середовище і наявність ринкової психології населення, які визначаються правовою базою.

Ринкова економіка з переліченими вище засадами її існування сьогодні концентрує увагу на поглибленні спеціалізації та диджиталізації в усіх сферах життя *(в т. ч. у фінансах)*. Це, в свою черг відповідно привело до появи у фінансовому середовищі різних установ та інституцій, що спеціалізуються на окремих видах фінансових операцій та послуг і формують сукупно фінансову інфраструктуру нової ринкової економіки. З огляду на це у науковому обігу поряд із терміном «фінансовий ринок» утверджуються такі поняття, як «ринок фінансових послуг» та «ринок фінансових технологій». Проте варто зауважити, що дискретний і фрагментарний підхід до тлумачення сутності цих понять призводить до термінологічної невизначеності та свідчить про існуючі упущення теоретико-методологічного характеру. Так, на практиці залежно від контексту деякі з них можуть використовуватися як синоніми, одержувати властиві лише їм смислові відтінки або ж, навпаки, інтегруватися в єдиному понятті наукового знання.

У цьому контексті доречно зазначити, що донедавна в економічній літературі існувало лише поняття фінансового ринку. Перші історичні згадки про фінансові послуги припадають на добу Давнього Вавилону *(VII – VI ст. до н. е.)*, де банківські доми брали вклади під проценти, здійснювали платежі за дорученням клієнтів, видавали позики під заставу цінностей або під письмові зобов'язання, на паях брали участь у торговельних операціях своїх клієнтів, надавали посередницькі та довірчі послуги тощо [15]. Важливі аспекти формування і розвитку фінансового ринку як цілісної системи довготривало не отримували належного висвітлення в науковій літературі. Крім того, фінансовий ринок дуже часто розглядався фрагментарно з точки зору банківського, страхового та інвестиційного сегментів. Справжній науковий і практичний інтерес до цієї сфери як такої, що може продукувати специфічний товар, здатний задовольняти людські потреби і забезпечувати дохід, виникає з другої половини XX ст. Так, зокрема, наприкінці 60-х рр. XX ст. у працях американського економіста Дж.-М. Кларка [16] та французького суспільствознавця Ж. Фурастьє [17] були сформульовані такі найважливіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства:

– поділ суспільного виробництва на три сектори: первинний *(сільське господарство)*, вторинний *(промисловість)* і третинний (сфера послуг);
– положення про майбутнє зростання частки третинного сектору порівняно з первинним і вторинним як за сукупною робочою силою, так і за структурою ВВП.

Таким чином, закладені фундаментальні основи теорії постіндустріального суспільства пояснюють закономірності й особливості його

економічного розвитку переходом від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої (сервісної), що надає пріоритетну роль сфері послуг. Адже розвиток науково-технічного прогресу, стимулюючи нові технічні, технологічні й організаційні рішення, фінансові інновації тощо, безпосередньо впливає на організацію та прийняття бізнес-рішень, розвиваючи нові, невідомі до тепер, напрями інвестицій та отримання прибутку *(створення різноманітних фінтех стартапів, кооперації традиційного фінансового сектору з небанківськими установами та ІТ-компаніями, сервісними фірмами та провайдерами цифрового контенту тощо).*

Цей етап збігся у часі з кардинальними змінами у світовій економіці, які визначаються процесами утворення глобальних фінансових ринків, інтеграції та монополізації ринків окремих фінансових інструментів, посилення конкуренції й інтенсивності фінансових потоків, переходу до мережевої економіки, відмови від традиційних послуг і пошуку альтернативних рішень.

У таких умовах найпоширенішою у забезпеченні якісного виробництва та його інфраструктури є сфера послуг і можливість інтеграції у цифровий простір. Жоден бізнес, що є успішним і прибутковим, на сучасному етапі не можна уявити без сфери послуг – транспорт (логістика), перевезення, фрахтування, зберігання, страхування, реалізація, представництво, дилерство, брокерські послуги, аудит, бухгалтерські послуги, фінансові послуги – і це не повний їхній перелік. Очевидним є той факт, що потреба в послугах різко зростає – попит на них зумовлює їхній розвиток випереджаючими темпами. До послуг, що розвиваються найбільшими темпами, належать фінансово-кредитні та страхові, послуги в сфері управління та маркетингу, лізинг і селинг, інформаційне й бухгалтерське обслуговування, обслуговування інтернет-торгівлі та мережевої економіки й інші.

Зазначене свідчить, що економіки всіх країн тяжіють до переходу – якщо дотепер не перейшли на новий виток розвитку – до нового послугоінтенсивного глобально-диджиталізованого типу економіки.

Високий рівень динамічності процесів, що відбуваються у фінансовому секторі економіки, зумовлює необхідність комплексного дослідження фінансового ринку з використанням системного підходу і розробкою необхідного понятійного апарату та методологічного інструментарію. Адже теоретичне осмислення сутності категорій і понять у науці є відповідальним творчим процесом, оскільки лише на основі пізнання глибинних основ явища або процесу можна виявити чинники, що впливають на нього, дослідити причинно-наслідкові зв'язки і використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

Вивчення та аналіз спеціалізованої наукової літератури свідчить про особливу систему зв'язків дефініційного ряду «фінансовий ринок» і «ринок фінансових послуг», що часто веде до їхнього утотожнення. Адже у найбільш загальному розумінні фінансовий ринок – це ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є різні фінансові інструменти та фінансові послуги [18]. Зазначимо, що останні *(фінансові інструменти і фінансові послуги як об'єкти купівлі-продажу)* виступають специфічною формою товару *(економічного блага)*, що характеризується такими загальними властивостями, як здатність задовольняти людські потреби та здатність обмінюватися в певних пропорціях на інші товари (інакше кажучи, фінансові інструменти і фінансові послуги мають вартість). Проте в ринковій системі, яка ґрунтується на товарному типі виробництва, товар може бути як фактором виробництва *(економічні ресурси – праця, капітал, земля тощо)*, так і його результатом *(речовий продукт, послуги, інформація і т. ін.)*. У цьому контексті вчені-економісти неодноразово намагалися з'ясувати соціально-економічну природу послуги та її специфічні особливості.

Для отримання ґрунторної системи знань про особливу систему взаємозв'язків дефініційного ряду «фінансові інструменти» та «фінансові послуги» в табл. 10.1 наведено узагальнені висновки щодо їхньої сутності, функціонального призначення, форм вияву, специфіки обігу та ін.

На основі цих міркувань окреслимо економічну сутність фінансового ринку. За економічною сутністю фінансовий ринок – це сукупність економічних відносин, пов'язаних із розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів [21]. На ці відносини впливають об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, а також фінансова політика держави, фінансові інтереси і потреби суб'єктів ринку. Цей ринок оперує значною кількістю фінансових інструментів, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, характеризується розгалуженою фінансовою інфраструктурою. При цьому основне призначення фінансового ринку полягає у забезпеченні вільного руху фінансових ресурсів *(financial resources)* між суб'єктами ринку. Загальновідоме з фінансової теорії та практики поняття «фінансові ресурси» *(використовується для означення грошових коштів і різних фінансових інструментів (цінні папери, валютні цінності тощо), які обертаються у відповідних сегментах ринку)* має основне значення для характеристики фінансового ринку.

Як фінансово-економічне явище фінансовий ринок є складною системою, в якій гроші та інші фінансові активи обертаються самостійно, незалежно від характеру обігу реальних товарів. Оскільки передача в користування фінансових ресурсів і капіталу відбувається через продаж фінансових активів та інструментів, то можна стверджувати, що

за формою фінансовий ринок є розгалуженою системою грошових та фінансових потоків, що виникають у процесі перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу між власниками й позичальниками. Ці форми є матеріальним вираженням економічних відносин у сфері фінансового ринку.

Таблиця 10.1

Ідентифікаційні ознаки фінансових інструментів і фінансових послуг

Фінансові інструменти	Ідентифікаційні ознаки	Фінансові послуги
1	2	3
Фінансові інструменти – фінансові права й зобов'язання, які перебувають в обігу на ринку передусім у документарній формі [19].	*Визначення поняття*	Фінансові послуги – послуги фінансових посередників (акредитування, банківські акцепти, обслуговування кредитних ліній, фінансовий лізинг), а також операції з цінними паперами, управління активами, обслуговування кореспондентських рахунків тощо.
Конкретні форми руху, перерозподілу фінансових ресурсів, трансформації грошових коштів у фінансовий капітал.	*Функціональне призначення*	Професійна діяльність, спрямована на обслуговування руху, перерозподілу фінансових ресурсів, трансформації грошових коштів у фінансовий капітал.
Різноманітні види ринкового фінансового продукту, зокрема: цінні папери, грошові зобов'язання, валюта, ф'ючерси, опціони, депозитні свідоцтва, кредитні договори, страхові поліси тощо. Форма вияву – документарна: цінні папери чи угоди [20].	*Форми вияву*	Формою вияву фінансової послуги є певні функції або операції, що здійснюються/проводяться професійними учасниками фінансового ринку щодо руху фінансових ресурсів. Послуги не мають майнової форми вияву, оскільки їхнього субстанцією на ринку фінансових послуг є правові та майнові відносини.
Фінансові інструменти – відчутні, видимі, підлягають зберіганню. Однією із характерних рис фінансових інструментів є їхнє багаторазове і тривале використання.	*Якісні характеристики*	Фінансові послуги невідчутні, невидимі, не підлягають зберіганню. Однією із характерних рис послуг є їхнє споживання на місці та в момент надання.
Фінансові інструменти мають конкретного власника, можуть перепродаватись, даруватись, передаватись у спадок.	*За правом власності та розпорядження*	Фінансові послуги не мають конкретного власника, переуступка фінансової послуги є утрудненою і може здійснюватись винятково за допомогою фінансових інструментів.
При купівлі-продажу фінансових інструментів чітко визначено покупця і продавця фінансового інструменту, а отже, чітко простежується передача прав власності.	*Специфіка обігу*	При наданні-споживанні фінансових послуг часто важко розмежувати конкретного надавача/споживача фінансової послуги (наприклад, постає запитання, хто кому надає послугу – фінансова установа клієнту, приймаючи кошти на депозитний вклад, чи клієнт фінансовій установі, надаючи ресурси).

Отже, за змістом фінансовий ринок відображає кінцеву мету перерозподілу фінансових ресурсів – трансформацію заощаджень в інвестиції для ефективного розміщення тимчасово вільного капіталу між багаточисленними кінцевими споживачами та найбільш ефективного його використання в інвестиційній сфері.

Автоматична трансформація заощаджень в інвестиції, тотожність обсягів заощаджень із обсягами інвестицій у довгостроковому періоді були одними з основних постулатів традиційної економічної теорії, яка аналізує зв'язок між заощадженнями й інвестиціями переважно абстрактно, вважаючи, що капітал є мобільним і знаходить найбільш ефективне розміщення вийнятково під впливом дії закону попиту й пропозиції *(механізм прямого фінансування).* Одночасно початок XXI ст. в економічній теорії має свою ознаку, в якій механізм трансформації заощаджень в інвестиції набуває опосередкованого характеру у вигляді фінансового посередництва.

З огляду на зазначене кругообіг фінансових ресурсів у розгалуженій системі фінансового ринку, який здійснюється через канали прямого та непрямого фінансування, об'єктивно зумовлює необхідність розгляду механізму трансформації заощаджень в інвестиції, інакше кажучи, системи процесів, при яких забезпечується безперешкодний рух фінансових ресурсів від заощадників до позичальників. (рис. 10.1).

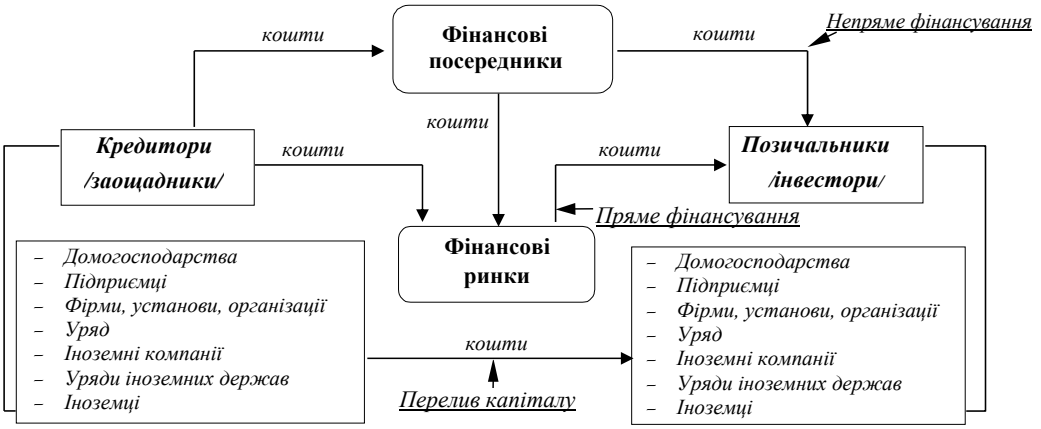

Рис. 10.1. Механізми трансформації заощаджень в інвестиції [22]

Проаналізувавши структуру фінансового ринку, доходимо висновку, що за організаційно-інституційною структурою фінансовий ринок – це сукупність фінансово-кредитних інституцій *(банківських установ, небанківських кредитно-фінансових інституцій, страхових компаній, інвестиційних фондів, недержавних пенсійних фондів і т. ін.)* та суб'єктів інф-

раструктури фінансового ринку *(валютних і фондових бірж, депозитаріїв і реєстраторів, розрахунково-клірингових та інформаційно-консультаційних центрів й ін.)*, які виконують посередницькі та допоміжні функції у перерозподілі фінансових ресурсів і капіталу між кредиторами та позичальниками, продавцями і покупцями фінансових активів та інструментів. Усі ці учасники є професійними гравцями фінансового ринку, які забезпечують кругообіг фінансових ресурсів на фінансовому ринку.

Парадоксальним може бути той факт, що фінансовий ринок, із його структурними елементами – фінансовими посередниками – безпосередньо виступають суб'єктами перерозподілу грошових коштів і фінансових ресурсів між кредиторами та позичальниками (рис. 10. 2).

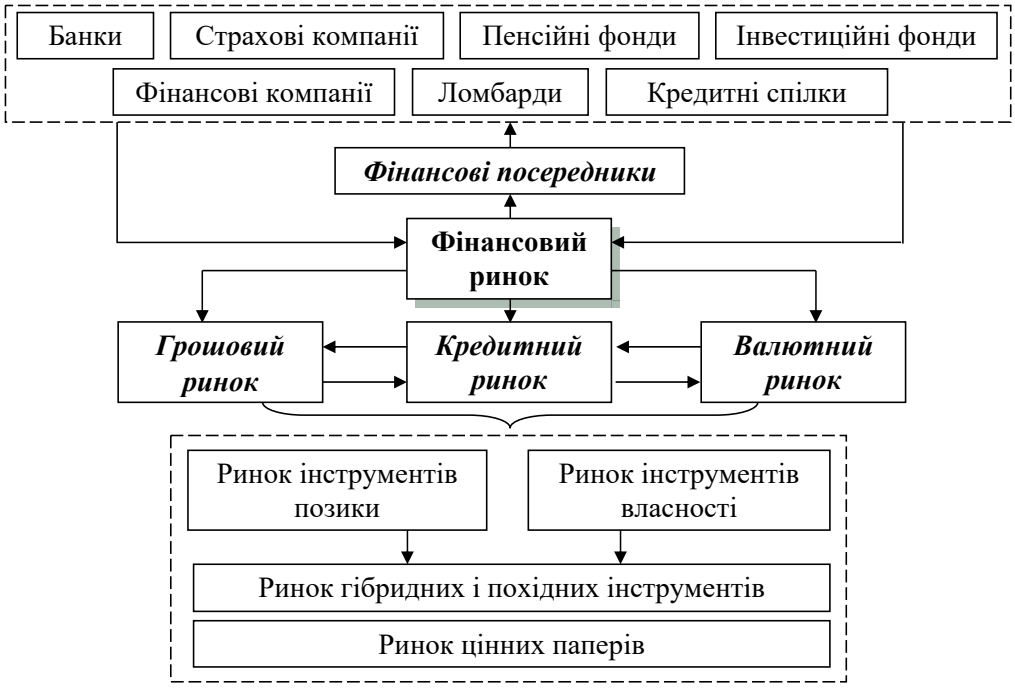

Рис. 10.2. Структура фінансового ринку

Можна також констатувати, що фінансовий ринок опосередковує рух реальних фінансових ресурсів *(де об'єктом обміну виступають фінансові активи, які є однією з форм реалізації фінансових інструментів)*. Відповідно його можна характеризувати як сукупність суспільно-економічних відносин, що виникають із приводу купівлі та продажу фінансових активів, тобто при передачі фінансових інструментів від тих, хто

має її надлишок *(інвесторів)*, до тих, хто відчуває їхній дефіцит *(позичальників)*.

Таким чином, стан фінансового ринку безпосередньо та опосередковано залежить від ступеня розвитку фінансових інституцій, їхнього забезпечення фінансовими ресурсами, фахового професійного рівня, інтегрованості та гнучкості. Отже, всі трансформаційні зрушення в економіці країни перебувають у прямій залежності від розвитку фінансового ринку, обсягу ресурсів, які концентруються на ньому, та різноманіття фінансових посередників.

До такого висновку доходимо, базуючись на світовому досвіді, який підтверджує, що кожен із фінансових інститутів виконує властиві лише йому функції в механізмі формування та використання фінансових ресурсів, а домінування одного із секторів може призвести до непередбачуваних наслідків. Саме з цієї позиції варто розглядати процеси конвергенції на світовому фінансовому ринку, коли усталені моделі побудови фінансового сектору набувають нових, до цього не властивих рис.

Проаналізувавши вищезазначене, доходимо висновку, що фундаментальними основами побудови економіки ринкового типу і відповідно сучасного фінансового ринку є фінансові посередники – інститути фінансового ринку *(як універсальні, так і спеціалізовані)* (рис. 10.3), що виступають дієвими суб'єктами процесу руху капіталу як на мікро, так і на макрорівні.

Отже, ринок, на якому функціонують різноманітні фінансові інститути, які здійснюють трансформацію грошових потоків, дає змогу подолати суперечність між потребами суб'єктів господарювання та обмеженими можливостями індивідуальних інвесторів, що зумовлена як часовим фактором, так і заощаджувальним потенціалом окремих власників капіталу [23].

Діяльність державних інститутів відповідно відіграє важливу роль у забезпеченні основних принципів функціонування фінансового ринку: соціальної справедливості; надійності захисту інвесторів; урегульованості; контрольності; ефективності; правової упорядкованості; прозорості та відкритості; конкурентності.

Таким чином, можна стверджувати, що у сучасних умовах ефективне функціонування фінансового ринку неможливе без ефективного функціонування професійних фінансових посередників – фінансових інститутів. Особливо це є актуальним у період глобалізації фінансових ринків, виникнення новітніх інструментів і розширення попиту на них.

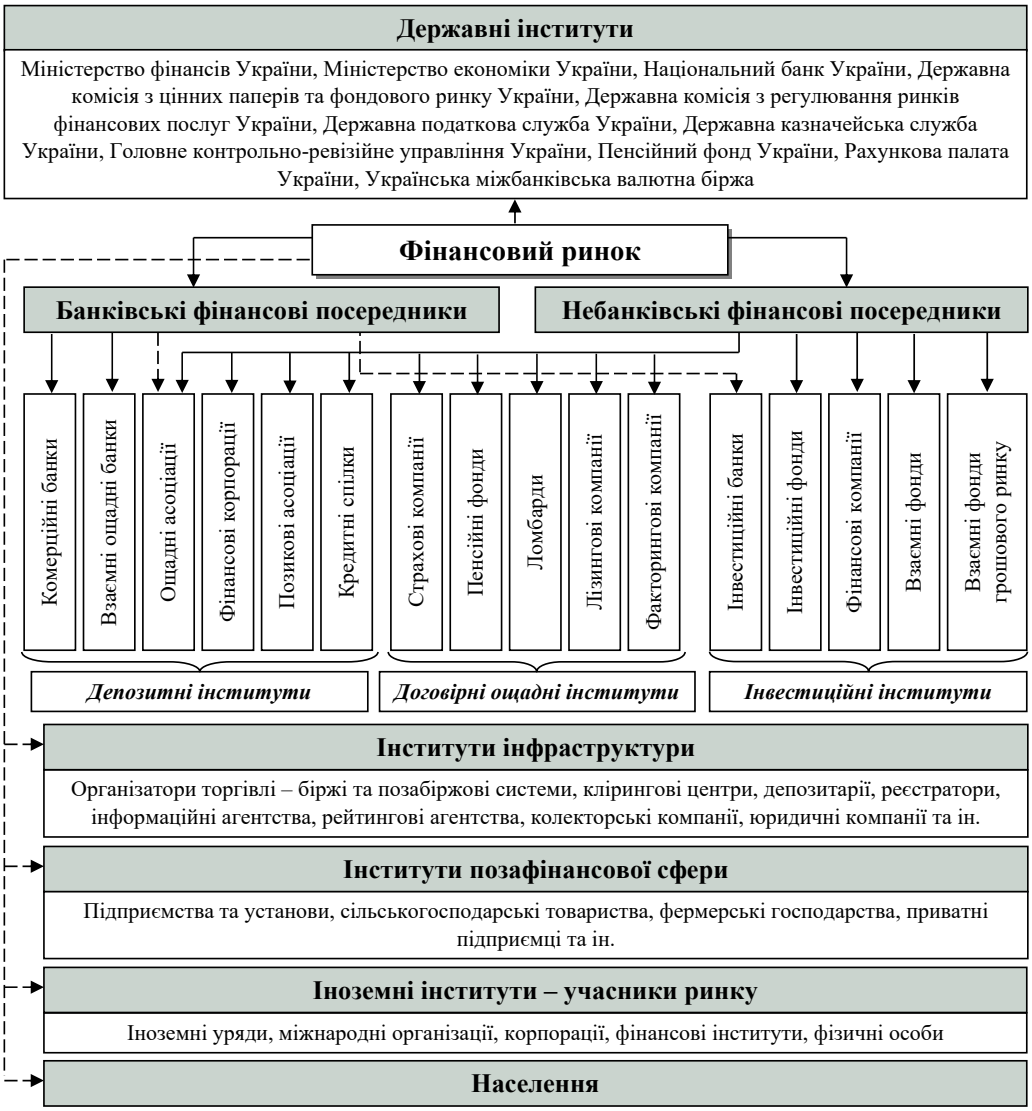

Рис. 10.3. Інституційна структура фінансового ринку

Сучасна структура фінансового ринку побудована як складна система, яка охоплює різні інституції, учасників і процеси. Головною метою функціонування фінансового ринку є забезпечення неперервного обігу фінансових активів і визначення їхньої абсолютної та відносної вартості – встановлення цін. Загалом ця система побудована як важливий механізм, що забезпечує доступ до капіталу для компаній, урядів та інвесторів (рис. 10.4).

Рис. 10.4. Функції фінансового ринку

Для визначення сутності функцій фінансового ринку охарактеризуємо кожну його складову.

По-перше, завдяки функції ***забезпечення каналів мобілізації*** капіталу індивідуальні та корпоративні інвестори мають можливість залучати фінансові ресурси для фінансування своїх проєктів, розширення бізнесу та здійснення коротко- та довгострокових інвестицій, у тому числі через проведення емісії акцій, облігацій та інших боргових цінних паперів, надання позик і реалізацію новітніх фінансових інструментів.

По-друге, не менш важливою є функція ***забезпечення ліквідності***, за допомогою якої на фінансових ринках стрімко розвиваються та вдосконалюються механізми купівлі та продажу фінансових активів. Усі ці інструменти та технології забезпечують високий рівень ліквідності – швидкого обміну фінансових і матеріальних активів на гроші з максимальним нівелюванням впливу фактору часу на їхню ціну.

По-третє, як окрему функцію визначають ***стимулювання інновацій та розвитку фінтех***. Сьогодні фінансовий ринок – це один із тих майданчиків, які швидко та динамічно розвиваються, тому саме він є фундаментом для розробки й впровадження нових інноваційних рішень і фінансових технологій (фінтех). Саме фінансовий ринок є тією плат-

формою, на якій з'являються, тестуються на реалізуються нові фінансові послуги, електронні платежі, криптовалюти й інші інноваційні рішення, які підвищують доступність, швидкість та ефективність фінансових операцій.

По-четверте, однією із фундаментальних функцій є функція ***формування цін***. Саме завдяки механізмам фінансового ринку визначається ціна на фінансові активи шляхом збалансування попиту та пропозиції. Важливо, що сформована таким чином ціна на всі види фінансових інструментів й активів *(акції, облігації, валюту та ін.)* є відображенням ринку їхньої поточної та майбутньої вартості. Це важливо не лише для моніторингу та формування ціни на товари і послуги фінансового ринку, а й для визначення вартості самих компаній, для реалізації валютної політики і експортно/імпортного тренда глобальних гравців і компаній, які орієнтуються на зовнішні ринки чи міжнародну співпрацю. Вплив на формування ціни на фінансовому ринку мають багато різних факторів, зокрема макроекономічні, внутрішні політичні та соціальні події, поведінка контрагентів, що прямо чи опосередковано належні до фінансового ринку.

По-п'яте, визначають таку важливу функцію, як ***розподіл ризиків.*** Функціонування фінансового ринку також постійно супроводжується присутністю ризиків, до яких належать: волатильність цін, кредитні ризики, ризики ліквідності, мілітарні ризики та інші системні й випадкові ризики. Фінансовий ринок для оперативного реагування й управління ризиками пропонує унікальні інструменти, такі як похідні цінні папери, які дозволяють не лише інвестувати кошти для отримання доходу, а й перерозподіляють ризики між учасниками ринку, перекладаючи їх з одних суб'єктів на інших, диверсифікуючи між багатьма дрібними тримачами. Ця властивість стимулює активність операцій, сприяє ефективному управлінню ризиками та зменшує їхній вплив на окремі суб'єкти – відбувається «ефект масштабу».

По-шосте, не менш важливою є функція створення ефективних каналів ***забезпечення інформацією***. Шляхом оперування великою кількістю інформації, яка обробляється висококласними спеціалістами за допомогою специфічних каналів комунікації, фінансовий ринок забезпечує передачу інформації про компанії, про економічні умови їхнього функціонування, фактори впливу на їхню діяльність або про ефективність і прибутковість окремих проєктів, інструментів чи угод, що прямо чи опосередковано впливає на формування цін на різні фінансові активи, на визначення ринкової вартості компанії та у підсумку допома-

гає інвесторам приймати обґрунтовані рішення та сприяє ефективному функціонуванню ринку.

По-сьоме, виокремлюють таку функцію фінансового ринку, як ***ефективний розподіл ресурсів***, за допомогою якої ресурси спрямовуються до найбільш продуктивних секторів економіки. Постійний пошук найбільш ефективних інструментів і проєктів для інвестування капіталу з високим майбутнім потенціалом дозволяє фінансовому ринку спрямовувати ресурси в ті сектори, які динамічно розвиваються, підтримують інновації та усіляко сприяють економічному зростанню.

По-восьме, варто сконцентрувати увагу на такій функції, як ***функціонування пенсійних і страхових систем***. Ці дві системи є своєрідними найбільшими та доволі ефективними венчурними фондами, за допомогою яких фінансовий ринок отримує стабільні та довгострокові фінансові ресурси, які інвестують у різні фінансові активи, забезпечуючи власну прибутковість і насичуючи ринок «відносно дешевими» активами, проводячи водночас значну диверсифікацію ризиків.

По-дев'яте, значущою є функція із забезпечення ***фінансової стабільності***. Одним із головних критеріїв стабільності всіх учасників ринку є уникнення або невілювання великих амплітудних коливань цін та уникнення валютних шоків. Для посилення контролю та зменшення впливу різних зовнішніх і внутрішніх чинників, що можуть спричинити дестабілізацію на ринку, держава та учасники ринку запроваджують регуляторну політику та засоби саморегулювання, що впливають на стабільність ринку, стійкість системи, впевненість і захист інвесторів. Ефективна та виважена регуляторна політика сприяє розвитку довіри, забезпечує прозорість й високу ефективність фінансового ринку.

По-десяте, вагома також функція забезпечення ***прозорості та довіри***. Діяльність на фінансовому ринку вимагає прозорих правил, відкритості та доступу до достовірної інформації, справедливого нагляду, ефективного регулювання й контролю за оприлюдненими даними. Наявність усіх цих складових сприяє підвищенню довіри учасників ринку та забезпеченню їхнього доброчесного функціонування. Через високий рівень прозорості ринку і довіру між учасниками формується високий рівень ефективної комунікації та співпраці між різними учасниками ринку.

Отже, фінансовий ринок виконує багато функцій, які сприяють розвитку економіки, стимулюють залучення інвестицій, забезпечують джерела формування капіталу для підприємств і доступ до фінансових ресурсів для споживачів фінансових послуг, допомагають управляти ризиками та сприяють ефективному функціонуванню фінансової системи загалом. Фінансовий ринок відіграє важливу роль у сучасній економіці,

забезпечуючи мобілізацію капіталу, розподіл ресурсів, управління ризиками, фінансову стабільність та сприяючи інноваціям.

Для визначення сутності фінансового ринку розглянемо, на що звертали увагу світові вчені у своїх працях. У книзі *«Finance and the Good Society»* професор економіки Єльського університету та науковий співробітник Єльського міжнародного центру фінансів, лауреат Нобелівської премії з економіки Р. Шиллер характеризує фінансовий ринок як єдину систему, яка поєднує в єдине ціле інституції, учасників і механізми торгівлі фінансовими інструментами. Р. Шиллер висловлює думку, що фінансовий ринок відіграє провідну роль у фінансовій системі на всіх її щаблях, та окреслює власне бачення щодо покращення функціонування генезису цих складових єдиного механізму. Він один із перших актуалізує питання щодо моральних та етичних аспектів функціонування фінансових ринків і фокусує увагу на їхньому потенціалі для зростання загального добробуту. Не менш важливими для фінансового ринку Р. Шиллер також вважає такі компоненти, як перерозподіл капіталу, визначення цін і управління ризиками.

Американський економіст і дослідник у галузі фінансів та економіки А. Позен, який працював в Університеті Массачусетса, у Колумбійському університеті, а також у Колумбійській бізнес-школі, у книзі «Фінансовий ринок та його нова регуляція» («Financial Markets and Their Regulation») розглядає питання про фінансовий ринок, його функціонування і необхідність ефективної регуляції. На думку дослідника, «… фінансовий ринок – це місце, де зустрічаються продавці та покупці фінансових активів для здійснення угод з їхнім обміном. Цей ринок забезпечує доступ до капіталу для компаній та інвесторів, сприяє формуванню цін і розподілу ризиків». Окрім того, А. Позен аналізує роль фінансового ринку у загальній економіці, принципи формування цін на фінансові активи, вказує на важливість розподілу ризиків, визначає проблеми, пов'язані зі стабільністю фінансової системи і необхідністю її регулювання, щоб запобігти фінансовим кризам та забезпечити ефективне функціонування ринку.

У книзі Д. Коха «Фінансові ринки: інституції, процеси та ризики» («Financial Markets: Institutions, Processes, and Risks») фінансовий ринок розглянуто як систему інституцій, учасників і процесів. Д. Кох досліджує обіг фінансових активів, визначення цін і розподіл капіталу на фінансовому ринку; аналізує різні фінансові інструменти, управління ризиками та фактори, що впливають на функціонування фінансових ринків.

У праці П. Круґмана *(американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки в 2008 р., викладача Массачусетського технологічного інституту (MIT) і Принстонського університету)* «Структура

ринку та зовнішня торгівля: зростання доходів, недосконала конкуренція та міжнародна економіка» («Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy») фінансовий ринок характеризується як середовище для обміну грошових коштів, цінних паперів і фінансових інструментів, а також приділяється увага різним аспектам функціонування фінансових ринків, у т. ч. механізмам залучення капіталу, інвестування та управління ризиками. Досліджується також роль фінансових інституцій, таких як банки, страхові компанії, інвестиційні фонди та біржі, у забезпеченні як функціонування фінансового ринку, так і різноманіття фінансових послуг.

У книзі Р. Вестерфілда, С. Росса та Дж. Яффе «Основи корпоративних фінансів» («Fundamentals of Corporate Finance») досліджено фінансовий ринок із погляду механізму збору, передачі та розподілу ресурсів у формі грошових коштів і фінансових інструментів, а також розкрито концептуальні засади корпоративних фінансів крізь призму інструментарію та операцій фінансового ринку, в т. ч. таких як формування основного й оборотного капіталу, реалізації інвестиційної політики, фінансування проєктів і програм, управління ризиками та ін. Ця праця є цінною з точки зору присутності та функціонування фінансового ринку на макрорівні. Автори розкривають його роль у фінансуванні підприємств на різних стадіях діяльності та сутність прийняття інвестиційних рішень для диверсифікації дохідності, діяльності та ринкової позиції.

У науковій літературі міститься багато різних визначень дефініції «фінансовий ринок», тому для зручності систематизуємо їх і відобразимо в табл. 10.2.

Отже, сутність фінансового ринку визначається тим, що він забезпечує зв'язок між тими, хто має зайві фінансові ресурси *(інвестори)*, і тими, хто потребує додаткового капіталу *(підприємства, уряди, індивідуальні позичальники)*. Фінансовий ринок є платформою, яка створює можливості, реалізує механізми, які дозволяють перетворювати фінансові ресурси в інвестиції, кредити, акції, облігації та інші фінансові інструменти.

Важливим інструментом фінансового ринку є встановлення цін на фінансові активи. Саме фінансовий ринок є тим майданчиком, на якому через складні механізми збалансування попиту та пропозиції формується рівноважна ціна, індикативна для всіх ринків. Сформована в такий спосіб ціна відображає оцінку ринком поточної та очікуваної вартості активу, а також ризику, пов'язаного з його володінням. Ціна – це той індикатор, який є важливим, а здебільшого головним елементом для прийняття інвесторами, позичальниками та іншими учасниками ринку рішень щодо здійснення/укладення тих чи інших операцій/угод.

Таблиця 10.2

Загальні визначення дефініцій «фінансовий ринок»

Визначення	Автор, джерело
1	2
Фінансовий ринок – це система, яка охоплює інституції, учасників і механізми торгівлі фінансовими інструментами, де здійснюється перерозподіл капіталу, визначення цін і ризиків.	Shiller Robert J. Finance and the Good Society. Princeton University Press. STU – Student edition. 2012. Pages: 304. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691158099/finance-and-the-good-society.
Фінансовий ринок – це середовище, в якому відбувається обмін грошових коштів, цінних паперів і фінансових інструментів між учасниками з метою залучення капіталу, інвестування та управління ризиками.	Madura Jeff. Financial Markets & Institutions (MindTap Course List). 13th Edition. Cengage Learning. 2020. February 4. 800 p.
Фінансовий ринок – це механізм, що дозволяє збирати, передавати та розподіляти ресурси у вигляді грошових коштів і фінансових інструментів з метою фінансування інвестицій, залучення капіталу й управління ризиками.	Ross Stephen, Westerfield Randolph, Jaffe Jeffrey. Corporate Finance. McGraw Hill. 13th edition. 2021. November 4. 1056 p.
Фінансовий ринок – це сукупність систем і правил щодо купівлі-продажу фінансових інструментів.	Директива 2014/65/ЄС про ринки фінансових інструментів (MiFID II). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0065.
Фінансовий ринок – це сукупність механізмів, об'єднаних для купівлі, продажу та випуску фінансових інструментів.	Закон про фінансові послуги та ринки капіталу. 2000 р. Великобританія (Financial Services and Markets Act 2000, UK). URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/8/contents.
Фінансовий ринок – це сукупність фірм, місць, систем та учасників, що забезпечують обіг цінних паперів, товарів, валюти і фінансових похідних інструментів.	Закон про ринки фінансових інструментів. 2007 р. США (Securities Exchange Act of 1934, США). URL: https://www.sec.gov/about/laws/sea34.pdf.
Фінансовий ринок – це сукупність відносин, пов'язаних із діяльністю у сфері фінансових послуг, розміщення фінансових інструментів, укладання договорів надання фінансових послуг, здійснення професійної діяльності на фінансовому ринку, а також виконання функцій з державного регулювання фінансових послуг та ринків фінансових послуг.	Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-19.
Фінансовий ринок – це сукупність учасників та інфраструктурних утворень, що забезпечують відносини, пов'язані з випуском, розміщенням, купівлею-продажем, обліком і розрахунками за фінансовими інструментами.	Закон України «Про ринки фінансових інструментів та фондову біржу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-14.
Фінансовий ринок – це система економічних і правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів.	Шелудько В. М. Фінансовий ринок: підруч. 3-тє вид., стер. Київ, 2015. 535 с.
Фінансовий ринок – це система економіко-правових відносин, що пов'язана з перерозподілом тимчасово вільних фінансових ресурсів між домогосподарствами, фінансовими і нефінансовими корпораціями/квазікорпораціями, НКО, а також державою на основі взаємодії попиту й пропозиції цих ресурсів.	Коваленко Ю. М. Інституціалізація фінансового сектору економіки: моногр. Ірпінь, 2013. 608 с.

Продовження табл. 10.2

1	2
Фінансовий ринок – це сукупність економічних відносин, що виникають між державою, суб'єктами корпоративного сектору та домогосподарствами у процесі перерозподілу фінансових активів на основі їхньої купівлі та продажу через систему фінансових посередників.	Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. Банківська енциклопедія. Київ: Знання, 2011. 504 с.
Фінансовий ринок – це сфера вияву економічних відносин при розподілі доданої вартості та її реалізації шляхом обміну грошей на фінансові активи (грошові зобов'язання та інвестиційні цінності); між продавцями і покупцями фінансових активів; між вартістю і споживчою вартістю тих товарів, що обертаються на цьому ринку.	Унинець-Ходаківська В. П., Бєляєв В. В. Ринок фінансових послуг: теорія і практика: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2002. 616 с.
Фінансовий ринок – це особлива сфера фінансової системи, складова її інфраструктури, де здійснюється рух тимчасово вільного капіталу, формуються і функціонують обмінно-перерозподільні відносини, пов'язані з процесами купівлі-продажу вільних фінансових ресурсів, відбувається їхня трансформація в позиковий та інвестиційний капітал через фінансово-кредитні інститути на основі попиту й пропозиції, формується ціна на різноманітні фінансові інструменти.	Оспіщева В. І. Фінанси: курс для фінансиста. Київ, 2008. URL: https://www.bookzone.com.ua/Netshop/catalogue.html.
Фінансовий ринок – це підсистема ринкової економіки, яка становить сукупність економічних відносин, які виникають між його учасниками при формуванні попиту і пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, що є у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки.	Юрій С. І., Федосов В. М. Фінанси: підруч. Київ: Знання, 2008. 611 с.

Фінансовий ринок також є основним каналом доступу до капіталів для підприємств та урядів; індикатором і помічником у прийнятті управлінських рішень щодо укладання угод за ризиками шляхом використання похідних фінансових інструментів; каталізатором для ефективного розподілу ресурсів в економіці; механізмом, через який забезпечується ліквідність і підтримується функціонування різних систем *(пенсійних, страхових, інформаційних тощо)*. Загалом фінансовий ринок є базовою складовою для розвитку економіки. Механізми фінансового ринку сприяють інтенсивному залученню фінансових ресурсів та ефективному розподілу капіталу, забезпечують ефективне функціонування складових фінансової системи, стимулюють приплив інвестицій і розвиток інновацій, а також за допомогою широкого кола інструментів допомагають управляти ризиками.

10.2. Фінансовий ринок – складова фінансової системи. Типи фінансових ринків

Фінансовий ринок – це особлива сфера фінансової системи, складова її інфраструктури, де здійснюється рух тимчасово вільного капіталу, формуються і функціонують обмінно-перерозподільні відносини, пов'язані з процесами купівлі-продажу вільних фінансових ресурсів, відбувається їхня трансформація в позиковий та інвестиційний капітал через фінансово-кредитні інститути на основі попиту й пропозиції, формується ціна на різноманітні фінансові інструменти.

Головною передумовою існування фінансового ринку є «незбігання» потреб у фінансових ресурсах того чи іншого суб'єкта ринкових відносин із наявністю джерел задоволення таких потреб.

В економіці постійно відбувається рух, кругообіг фінансових ресурсів домашніх господарств, фірм, підприємств, корпорацій. У процесі господарювання в одних суб'єктів виникає потреба в додаткових коштах із метою розширення діяльності, а в інших нагромаджуються заощадження. Оскільки більшість збережень формується домашніми господарствами *(фізичними особами),* інвестиційними фондами та державними структурами, а більшість інвестицій здійснюється фірмами, то необхідний певний механізм, який забезпечуватиме переміщення потоків грошових фондів від перших до других. Саме цей механізм створюється завдяки функціонуванню фінансових ринків.

Фінансові ринки формуються з багатьох різних «каналів», якими грошові кошти у будь-якій своїй формі переміщуються від власників до позичальників.

Загалом на фінансовому ринку визначають три основні канали руху фінансових ресурсів: прямого фінансування, непрямого фінансування та «переливу капіталу».

При прямому фінансуванні кошти переміщаються безпосередньо від власника до позичальників через два «шлюзи» фінансового посередництва *(шляхом реалізації певного виду цінних паперів)*: капітальне фінансування та фінансування через отримання позик.

Друга група каналів фінансового ринку – непряме фінансування. При непрямому фінансуванні кошти, які переміщуються від заощадників до фірм, проходять через систему особливих інститутів *(банки, взаємні фонди, страхові компанії та інші фінансові посередники).*

Третій канал – це «перелив капіталу», що відбувається безпосередньо між учасниками ринку без прямого посередництва третіх осіб, зрідка із залученням певних інфраструктурних елементів ринку.

Отже, можна стверджувати, що мобілізація і перерозподіл фінансових ресурсів в умовах ринку відбуваються саме на фінансовому ринку, який складається з:

– ринку цінних паперів (фондового ринку);
– ринку банківських позик;
– ринку грошових ресурсів.

Ринок цінних паперів відповідно поділяється на первинний і вторинний: на первинному ринку відбувається мобілізація фінансових ресурсів шляхом емісії цінних паперів, тобто нові випуски зобов'язань *(цінних паперів)* продаються вперше; на вторинному ринку цінних паперів проходить перерозподіл фінансових ресурсів між галузями діяльності через подальші продаж і купівлю непогашених зобов'язань на фондовій біржі з допомогою фінансових посередників. Вторинні ринки існують також для заставних активів, деяких видів позик та інших фінансових активів.

Фінансовий ринок є невід'ємною складовою фінансової системи, однією з її основних сфер, через яку здійснюється ринковий перерозподіл фінансових ресурсів.

Перевагами такого перерозподілу є:

1) значне зменшення термінів, необхідних для залучення коштів;
2) зміна ставлення до фінансових ресурсів, мобілізованих через фінансовий ринок, зростання зацікавленості в їхньому раціональному використанні;
3) участь у процесах перерозподілу фінансових ресурсів, окрім тимчасово вільних коштів юридичних осіб, коштів населення.

Держава пов'язана з фінансовим ринком через економічні відносини, що виникають між нею й іншими суб'єктами ринку щодо створення, розподілу, перерозподілу та використання вартості ВВП і національного доходу країни. При цьому утворюються централізовані та децентралізовані фонди фінансових ресурсів. Через державні позики на фінансовому ринку шляхом емісії та розміщення державних цінних паперів держава має змогу фінансувати дефіцит державного бюджету.

Систему взаємозв'язків на фінансовому ринку між різними економічними суб'єктами *(державою, юридичними та фізичними особами)* відображено на рис. 10.5.

Фінансовий ринок – це сукупність всіх грошових ресурсів країни, зокрема ресурсів, які перебувають у постійному русі, розподілі чи перерозподілі, змінюються під впливом стану попиту і пропозиції на ці ресурси з боку різних суб'єктів економіки.

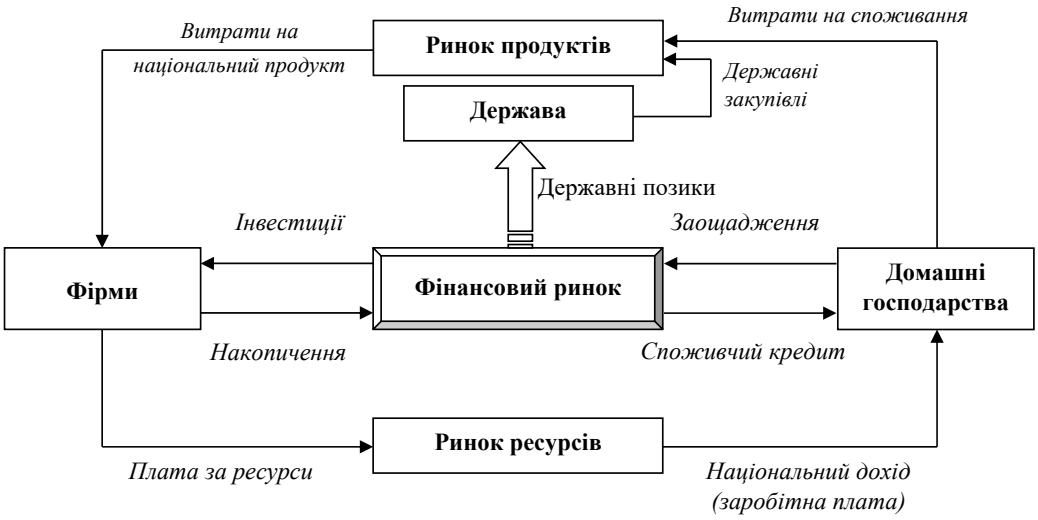

Рис. 10.5. Система взаємозв'язків між суб'єктами фінансового ринку

Наведене визначення фінансового ринку не є абсолютно точним з практичної точки зору. Не всі угоди про обмін теперішньої вартості на майбутню оформляються у вигляді цінних паперів, які можуть бути предметом вільної купівлі-продажу. Як правило, розмежовують кредитний ринок і власне ринок цінних паперів. Кредит також вважається угодою про обмін теперішньої вартості на майбутню, але зобов'язання позичальника перед кредитором не є предметом вільної купівлі-продажу.

Додаткові труднощі для визначення структури фінансових ринків містять розбіжності в термінах виконання фінансових зобов'язань. Короткострокові зобов'язання *(терміном від кількох днів до кількох місяців)* є високоліквідними і в цьому вони близькі за своїми властивостями до грошей. Ринки короткотермінових фінансових інструментів *(ЦП чи кредитних угод)*, як правило, об'єднує поняття «грошовий ринок». На відміну від грошового ринку, ринок капіталів охоплює права власності, реалізація яких здійснюється протягом відносно тривалого терміну. Спрощену структуру фінансових ринків зображено на рис. 10.6.

Отже, **грошовий ринок** є однією зі складових фінансового ринку, який спеціалізується на операціях із грошовими активами та інструментами у короткостроковому періоді. Основною функцією грошового ринку є забезпечення доступу його учасників до «швидких ресурсів» – короткострокового фінансування. Грошовий ринок також має надати інструменти для ефективного управління ліквідністю, зниження впливу фінансового ризику, забезпечення потреб у короткострокових активах та інших динамічних фінансових ресурсах.

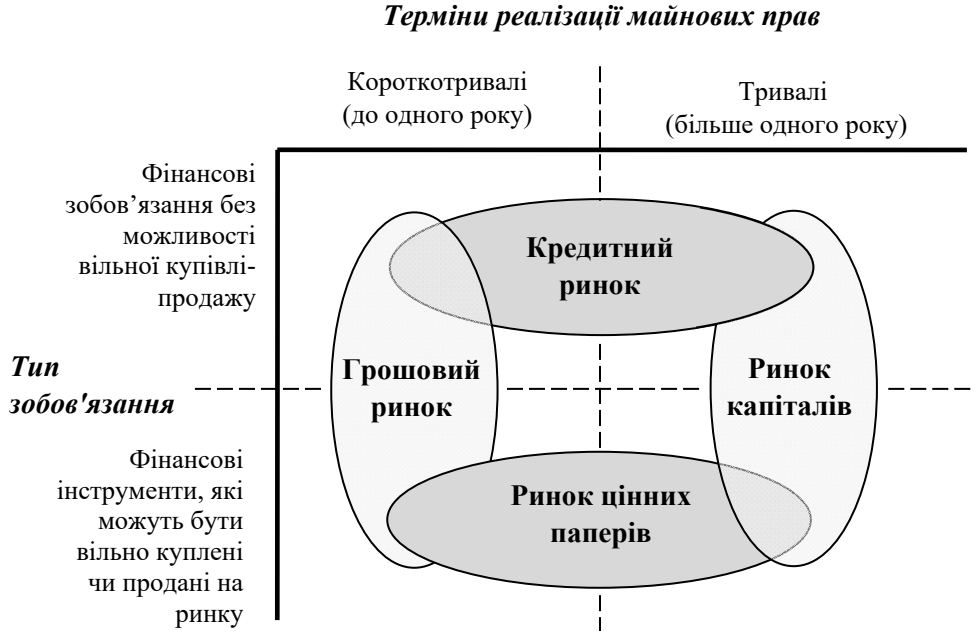

Рис. 10.6. Структура фінансового ринку

На грошовому ринку активно проводять такі операції:

1) залучення депозитів – фінансові установи можуть мобілізовувати короткострокові фінансові активи через депозитні вклади від фізичних та юридичних осіб, що дозволяє зберігати кошти й отримувати власникам таких ресурсів відсотки за користування ними;
2) короткострокове фінансування – банківські та небанківські фінансові установи кредитують потреби приватного сектору через короткотрострокові кредитні програми; підтримують внутрішню ліквідність через надання коротких кредитів іншим банкам і фінансовим установам; відкривають овердрафти та короткі кредитні лінії для фінансування поточних потреб корпорацій та урядів, які потребують швидких грошей для покриття розривів між вхідними і вихідними фінансовими потоками;
3) репо-операції – це операції купівлі-продажу з відстрочкою відшкодування реальної вартості угоди. Під час укладення таких угод власники цінних паперів можуть тимчасово обмінювати їх на реальні грошові ресурси з обов'язковим зворотним викупом за зазделегідь встановленою ціною;
4) операції з іншими інструментами грошового ринку. Такими грошовими інструментами є векселі, короткострокові облігації, комерційні

папери та інші фінансові інструменти, які мають високу ліквідність і строк погашення яких – до року.

Основними функціями грошового ринку є підтримка стабільності, здійснення розрахунків і проведення передачі грошей між різними суб'єктами економіки, формування відсоткових ставок, управління ризиками, забезпечення ліквідності та доступ до інформації (рис. 10.7).

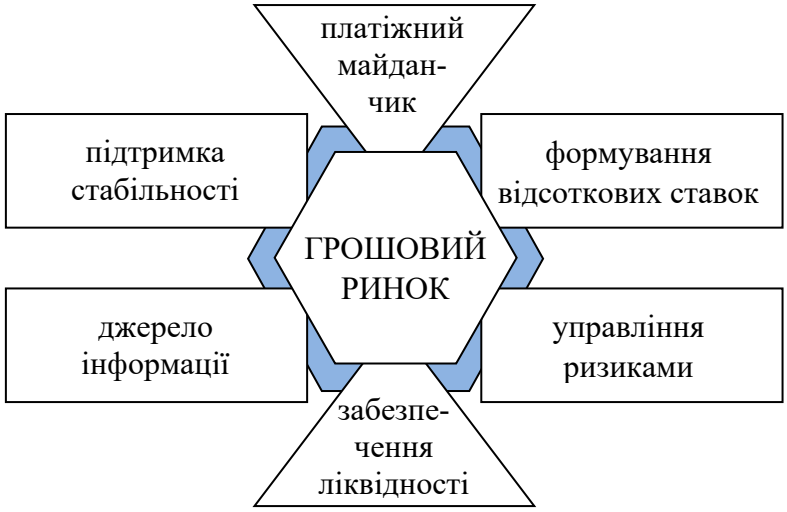

Рис. 10.7. Функції грошового ринку

Грошовий ринок має забезпечувати підтримку стабільності фінансової системи через ефективне функціонування банків та інших фінансових установ, сприяючи виконанню монетарної політики центрального банку. Фактично грошовий ринок є засобом регулювання ліквідності в економіці шляхом контролю циркуляції обсягу грошових коштів, що важливо для забезпечення стабільності фінансової системи та макроекономічної ситуації.

Грошовий ринок також є своєрідним платіжним майданчиком, на якому здійснюються розрахунки та відбувається передача грошей між різними суб'єктами економіки шляхом переказів коштів через платіжні системи, використання трансакцій з електронними грішми та інших форм безготівкових платежів.

На грошовому ринку формується відсоткова ставка через збалансування попиту і пропозиції грошових коштів, що відображає вартість короткострокового кредиту з урахуванням стану ліквідності та ризиків на ринку.

Важливою функцією грошового ринку також є управління ризиками. Завдяки похідним інструментам грошового ринку, таким як ф'ючерси,

опціони, учасники ринку можуть зменшувати ризики й оптимізовувати свої фінансові позиції, уникаючи негативного впливу від змін процентних ставок, курсів валют, інфляції та інших факторів.

Не менш значущою характеристикою грошового ринку є його ліквідність. Ліквідність демонструє швидкість і зручність, з якою фінансові інструменти можуть бути куплені або продані без значного коливання від початкової/номінальної їхньої ціни. Висока ліквідність фінансових інструментів стимулює ефективне функціонування грошового ринку та забезпечує здатність його учасників швидко розраховуватися і переказувати кошти.

Окрім того, грошовий ринок є джерелом актуальної інформації про загальний стан в економіці та фінансовій системі. Будь-які коливання на грошовому ринку, зокрема зміна відсоткових ставок, зниження або підвищення ліквідності, можуть відображати економічні тенденції, настрої ринку, тренди та очікування щодо майбутнього.

Водночас структура грошового ринку залежно від країни та фінансової системи чи рівня розвитку фінансового ринку може змінюватися. У деяких країнах грошовий ринок є більш організованим і централізованим, де функціонує певна фінансова установа, яка надає послуги з управління ліквідністю та розрахунками. В інших країнах грошовий ринок є більш децентралізованим, на якому учасники взаємодіють безпосередньо між собою.

Грошовий ринок представлений багатьма інститутами, зокрема такими: центральні банки, комерційні банки, інші фінансові установи, корпорації, підприємства, фізичні особи та державні органи. Кожен із цих учасників має власні мотиви і потреби для присутності та взаємодії на грошовому ринку.

Наприклад, банки та небанківські фінансово-кредитні установи використовують грошовий ринок для залучення і розміщення грошових коштів. Вони залучають депозити від юридичних і фізичних осіб, інших банків та фінансових установ, а також надають короткострокові позики. Комерційні банки та фінансові установи також використовують грошовий ринок для управління своєю ліквідністю та виконання регуляторних вимог.

Центральний банк як мегарегулятор відіграє основну роль на грошовому ринку через контроль грошової політики та вплив на відсоткові ставки і ліквідність у системі. Центральний банк встановлює базову *(облікову)* процентну ставку, проводить операції на відкритому ринку *(різного роду інервенції)*, надає кредити банківським та іншим фінансо-

вим установам, вживає заходи для контролю ліквідності й стабільності фінансової системи.

Корпорації та інші підприємства можуть використовувати грошовий ринок для залучення короткострокового фінансування й управління своїми фінансовими потоками. Вони можуть випускати короткострокові облігації, залучати кредити або використовувати інші інструменти грошового ринку для вирішення власних поточних фінансових потреб.

Державні органи й уряди також щільно взаємодіють на грошовому ринку. Вони емітують державні та муніципальні облігації для фінансування бюджетних потреб, проводять операції для підтримки валютного курсу або застосовують інтервенцію, впливаючи на ринку на відсоткові ставки за допомогою агресивної монетарної політики.

Загалом грошовий ринок є важливим компонентом фінансового ринку, де здійснюється обіг грошових коштів, управління ліквідністю та ризиками, формування відсоткових ставок і забезпечення функціонування платіжних систем. Він відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності фінансової системи та сприяє ефективному функціонуванню економіки.

За терміном реалізації майнових прав виокремлюють **ринок капіталів**, який є однією з основних складових фінансового ринку і відіграє важливу роль у залученні та розподілі довгострокових фінансових ресурсів. Саме на цьому ринку його контрагенти *(підприємства, установи, фінансові інститути, уряди та інші організації)* мають можливість залучати капітали для фінансування своїх проєктів, розвитку бізнесу, інвестицій та забезпечення інших тривалих потреб (рис. 10.8).

На ринку капіталів активно обертаються різні види фінансових інструментів, основними з них є акції, облігації, деривативи та інші безстрокові та довгострокові цінні папери. Кожен з інструментів ринку капіталів має свої особливості, ризики та потенціал дохідності.

Одним з основних видів цінних паперів ринку капіталів є акції. **Акція** – цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у капіталі акціонерного товариства, підтверджує членство в цьому акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивідендів, а також на участь у розподілі майна при ліквідації такого акціонерного товариства. Інвестори можуть придбавати акції публічних компаній на фондових біржах або приватні акції в невеликих компаніях.

Одним із поширених інструментів на ринку капіталів є **облігації** – зобов'язання позичальника оплачувати власнику боргового інструмента фіксовану премію через регулярні проміжки часу аж до строку його по-

гашення. Строк боргового зобов'язання – період, до якого завершується кінцевий термін боргового інструмента. Облігація засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого процента *(якщо інше не передбачено умовами випуску)*. Облігації – позиковий інструмент, за допомогою якого емітент *(підприємство, уряд, муніципалітет тощо)* залучає кошти від інвесторів, обіцяючи повернути їх разом із відсотком *(купоном)* протягом визначеного терміну. Облігації можуть бути випущені державними, корпоративними, муніципальними та іншими установами.

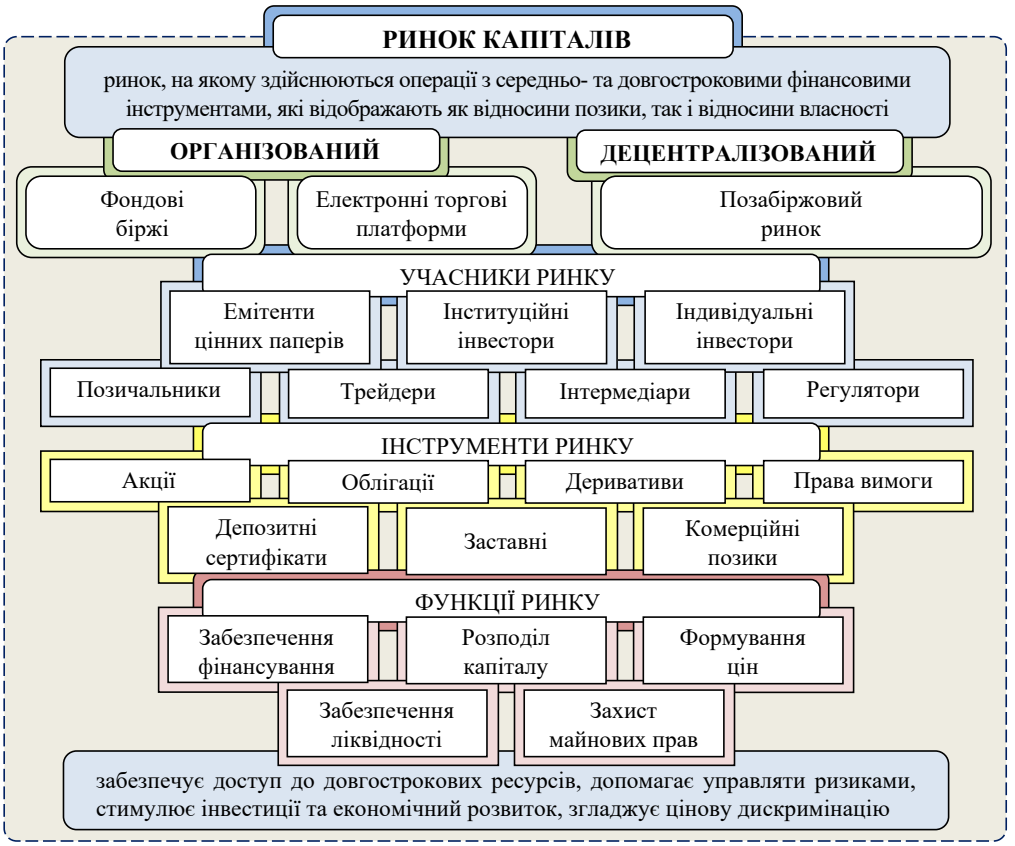

Рис. 10.8. Ринок капіталів

Ринок капіталів також охоплює торгівлю **деривативами**, такими як ф'ючерси, опціони та свопи. Деривативи є фінансовими контрактами, а їхня вартість базується на ціні базового активу, такого як акції, облігації, сировина, валюта тощо. Торгівля деривативами дає інвесторам можли-

вість захистити свої позиції від коливань цін, здійснювати спекулятивні операції та різні стратегії ризик-менеджменту.

Крім того, на ринку капіталів можуть обертатись й інші види цінних паперів, такі як права вимоги, депозитні сертифікати, комерційні папери тощо. Кожен із цих інструментів має свої особливості та використовується для різних фінансових стратегій і цілей.

Загалом ринок капіталів має важливе значення для економіки, оскільки забезпечує неперервний доступ до довгострокового капіталу для тих, хто має у цьому потребу, допомагає управляти ризиками та стимулює інвестиції через високий рівень дохідності, позитивно впливає на економічний розвиток через «довгострокове інвестиційне плече». Він також згладжує цінову дискримінацію, оскільки сформовані на ринку ціни на цінні папери відображають як очікувану доходність, так і враховують потенційні ризики, що сприяє ефективному розподілу та перерозподілу капіталу.

За своєю формою, залежно від розвитку та інтеграції фінансового ринку, ринок капіталів може бути **організованим** та **децентралізованим**. На організованому ринку капіталів перерозподіл фінансових ресурсів відбувається через фондові біржі та електронні торгові платформи, де торгівля цінними паперами здійснюється за визначеними правилами і процедурами. На децентралізованих ринках обіг капіталу проходить шляхом укладення позабіржових угод, тобто торгівля цінними паперами й укладення угод відбуваються без прямої участі біржі, оскільки кожен з інвесторів та емітентів самостійно визначає «правила гри».

На ринку капіталів загалом можна виокремити кілька основних учасників, які взаємодіють між собою.

По-перше, це емітенти цінних паперів – підприємства, організації, уряд, муніципальні органи та інші, які випускають цінні папери з метою залучення капіталу. Цінні папери можуть бути різноманітними: від класичних (*акції, облігації, векселі та ін.*) до похідних і гібридних інструментів (*опціони, варанти, ф'ючерси, форварди, свопи та ін.*).

По-друге, власники капіталу – це інвестори, які мають вільні кошти та бажання вкладати їх у різні активи, проєкти, фонди на ринку капіталів. Вони можуть бути інституціональними (*пенсійні фонди, страхові компанії тощо*) або індивідуальними інвесторами.

По-третє, інтермедіари – це професійні посередники, які допомагають учасникам ринку капіталів здійснювати торгівлю та різні операції з цінними паперами. Інтермедіари можуть бути брокерськими компаніями, інвестиційними банками, дилерськими фірмами тощо. Вони надають послуги з купівлі-продажу цінних паперів, здійснення торгових операцій та інші фінансові послуги.

По-четверте, інституційні регулятори здійснюють регуляторну діяльність на ринку капіталів,оскільки його функціонування підлягає регулюванню та контролю з боку різних державних та інституційних регуляторних органів. Це можуть бути національні біржі, фінансові урядові органи, комісії з цінних паперів, саморегулівні організації учасників ринку тощо. Регуляторні органи встановлюють правила та стандарти для діяльності на ринку капіталів, забезпечують прозорість і захист інвесторів.

Основними функціями ринку капіталів є:

1) забезпечення фінансування. Ринок капіталів сприяє залученню необхідних коштів для реалізації локальних і глобальних проєктів підприємств та урядів, дозволяє реалізовувати політику зростання через розширення виробництва, введення нових технологій, розвиток інфраструктури, інтервенцію на нові ринки, розширення асортименту товарів і послуг, реалізацію нових бізнес-моделей та ін.;

2) інвестиції та розподіл капіталу. Ринок капіталів дозволяє інвесторам розміщувати свої фінансові ресурси в різних активах. Це допомагає розподілити капітал між різними проєктами, компаніями, галузями, країнами, що сприяє ефективному використанню ресурсів і стимулює розвиток економік;

3) формування цін. Ринок капіталів допомагає встановлювати ціни на різні цінні папери відповідно до попиту та пропозиції. Ціни відображають очікувану дохідність і ризики, пов'язані з цими активами. Це надає інвесторам інформацію для прийняття рішень щодо інвестування та ризик-менеджменту;

4) забезпечення ліквідності. Ринок капіталів дає можливість здійснювати купівлю та продаж цінних паперів з метою забезпечення ліквідності інвесторам. Ліквідність ринку дозволяє учасникам за потреби швидко конвертувати свої інвестиції в гроші;

5) захист прав інвесторів. Ринок капіталів має правову та регуляторну базу, яка забезпечує захист прав інвесторів. Регуляторні органи встановлюють правила і норми діяльності, що сприяють прозорості та довірі на ринку.

Отже, ринок капіталів є важливою складовою фінансової системи, яка сприяє економічному розвитку та забезпечує реалізацію інвестиційних проєктів. На ринку капіталів відбувається процес реалізації попиту та пропозиції цінних паперів. Інвестори, які мають вільні кошти, шукають можливості для вкладення своїх грошей з метою отримання доходу. Водночас підприємства й організації, які потребують капіталу для фінансування своїх проєктів або розширення діяльності, випускають цінні папери для залучення коштів.

За типом зобов'язань як окремий ринок виділяють **ринок цінних паперів**, який є однією з важливих складових фінансового ринку. Він є місцем, де відбувається купівля-продаж цінних паперів, таких як акції, облігації, векселі та інші фінансові інструменти. Ринок цінних паперів дає можливість компаніям, урядовим органам та іншим емітентам випускати цінні папери з метою залучення капіталу або фінансування своєї діяльності (рис. 10.9).

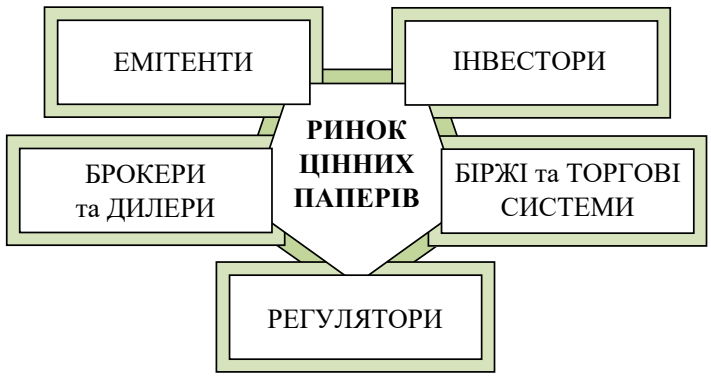

Рис. 10.9. Учасники ринку цінних паперів

До емітентів цінних паперів можна зарахувати різні підприємства, урядові структури, муніципалітети та інші організації, які випускають цінні папери на ринок. Згідно з чинним законодавством кожен із них може випускати певні види цінних паперів для залучення капіталу або фінансування проєктів.

Інвесторами, як правило, є особи або організації, які придбавають цінні папери на ринку з метою інвестування вільних фінансових ресурсів для отримання доходу. Інвестори можуть бути інституціональними або індивідуальними.

На ринку цінних паперів активно працюють фінансові посередники, які виконують роль посередника між емітентами й інвесторами. Це, як правило, такі посередники, як брокери та дилери. Вони допомагають здійснювати торгівлю цінними паперами, забезпечують ліквідність ринку та надають інші фінансові послуги.

Усі операції проходять через спеціалізовані установи і торгові майданчики – біржі та торгові системи. Біржа – це організована платформа, де відбуваються торги цінними паперами. Електронні торгові системи дозволяють виконувати торгівлю цінними паперами в електронному форматі.

Ринок цінних паперів – це своєрідний майданчик, який підлягає жорсткому регулюванню і контролю з боку різних регуляторних дер-

жавних та інституційно-ринкових органів, таких як фінансові комісії, центральні банки, асоціації. Їхня роль полягає у забезпеченні прозорості, встановленні правил, норм діяльності та корпоративної етики на ринку та захисті інвесторів.

Ринок цінних паперів відіграє важливу роль у забезпеченні доступу до капіталу для компаній та урядів, створенні інвестиційних можливостей для інвесторів і фондів, формуванні цін та забезпеченні ліквідності на фінансовому ринку. Він є основним фактором розвитку економіки та суспільства, залучення інвестицій у різні сектори господарювання.

Ще одним видом фінансового ринку, який виділяють в окрему інституційну форму, є **кредитний ринок**. Діяльність на кредитному ринку полягає у наданні та отриманні кредитів між кредиторами (*фінансовими установами, компаніями або фізичними особами*), які мають вільні кошти, і позичальниками (*фінансовими установами, компаніями або фізичними особами*), які потребують фінансової підтримки для розвитку бізнесу, реалізації проєктів або задоволення особистих потреб (рис. 10.10).

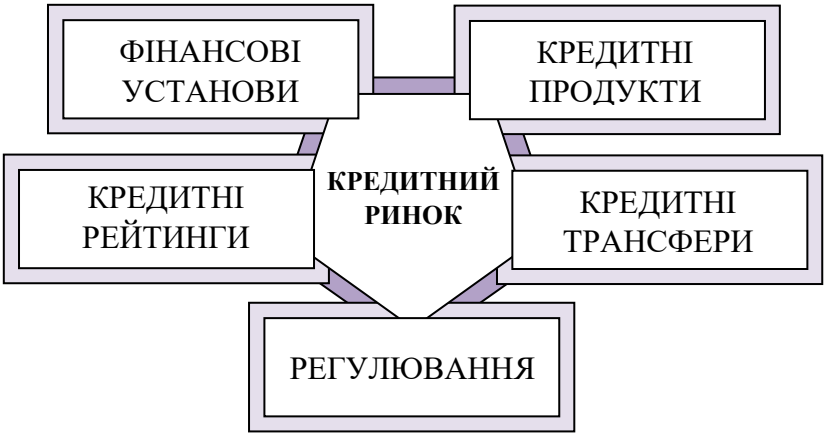

Рис. 10.10. Структура кредитного ринку

Основою функціонування кредитного ринку є **кредитування**. Базовою функцією банків, кредитних установ та інших фінансових інститутів є надання позик підприємствам і приватним особам на умовах терміновості, платності та зворотності. За терміном використання кредитних ресурсів, вони поділяються на коротко-, середньо- або довгострокові кредитування з різними умовами повернення.

Для зручності позичальників інститути кредитного ринку пропонують різні **кредитні продукти**, такі як іпотека, автокредит, кредитна лінія, фінансовий кредит, бланковий кредит, кредитні картки тощо, які відповідають різним фінансовим потребам клієнтів.

Не менш важливими є репутація позичальника та його кредитна історія, що формує **рейтинг кредитоспроможності**. Для визначення такого індикативного рейтингу кредитний ринок використовує систему оцінювання кредитоспроможності, щоб з'ясувати, наскільки великий ризик неповернення кредиту у конкретного позичальника. Такий підхід має назву «скоренг». Він дає змогу приймати оперативні рішення про видачу кредиту, встановлення відповідного рівня процентної ставки, умови кредитування, додаткові вимоги для застави, гарантій, страхування тощо.

Загалом кредитний ринок є малоліквідним, його продукти важко перепродаються та передаються. Однак за допомогою новітніх інструментів інститути фінансового ринку можуть **обмінюватись кредитами**. Трансфер кредитів – це важливий елемент у діяльності учасників кредитного ринку, що дозволяє фінансовим установам обмінюватися кредитами між собою для оптимізації балансів, забезпечення ліквідності та задоволення додаткових потреб клієнтів.

Водночас кредитний ринок не функціонує самостійно та відокремлено, а підпадає під **регуляторні вимоги діяльності**. На кредитному ринку всі операції чітко регламентовані та спрямовані на збереження стабільності й безпеки фінансової системи, захист прав споживачів фінансових послуг.

Кредитний ринок є важливою складовою фінансової системи країни. Він сприяє перерозподілу фінансових ресурсів від тих, хто має зайві кошти, до тих, хто потребує додаткових інвестицій для розвитку своєї діяльності. Кредити дають можливість пришвидшити економічний розвиток, стимулюють підприємництво, сприяють створенню нових робочих місць і розвитку інфраструктури.

Окрім того, кредитний ринок забезпечує гнучкість фінансування. Позичальники можуть вибирати різні види кредитів з різними строками, рівнями процентних ставок та умовами повернення, що дозволяє їм адаптувати фінансові інструменти до власних потреб і можливостей.

Однак на кредитному ринку присутній ризик. Кредитори мають бути уважними при оцінюванні кредитоспроможності позичальників, оскільки можуть виникати ситуації, коли останні не можуть повернути кредити, що може призвести до втрат для кредиторів і негативно вплинути на стан фінансової системи загалом.

Крім того, на кредитному ринку діє конкуренція між різними кредиторами. Це стимулює їх до покращення умов кредитування, зниження процентних ставок і запровадження нових фінансових продуктів, що забезпечує більшу доступність кредитів для позичальників.

На фінансовому ринку виокремлюють й інші ринки, які є більш нішовими та спеціалізованими До них можна зарахувати такі:

1) ринок мікрофінансування. Ринок мікрофінансування забезпечує доступ до фінансових послуг, таких як мікрокредити та мікрозабезпечення, для малозабезпечених груп населення. Цей ринок сприяє фінансовій включеності, розвитку малого підприємництва та зменшенню рівня бідності;

2) ринок валют (Forex). На ринку валют проводять операції купівлі-продажу різних валют. Учасниками ринку є комерційні банки, інвестиційні фонди, корпорації та приватні особи. Ринок валют дозволяє конвертувати одну валюту в іншу та визначає курси обміну валют;

3) ринок криптовалют. Ринок криптовалют охоплює торгівлю цифровими або криптографічними валютами, такими як Bitcoin, Ethereum, Ripple тощо. Цей ринок швидко розвивається і надає нові можливості для інвестицій та фінансових операцій;

4) ринок міжбанківських позик. Ринок міжбанківських позик є механізмом, за допомогою якого банки між собою позичають або залучають кошти. Цей ринок відіграє важливу роль у забезпеченні ліквідності банків і стабільності фінансової системи;

5) ринок фондових індексів. Це ринок, де торгують фінансовими інструментами, що відображають вартість певного портфеля акцій або інших фінансових активів. Фондові індекси використовуються для вимірювання руху ринку та визначення відносної процентної зміни вартості акцій компаній. Ринок фондових індексів дозволяє інвесторам отримувати доступ до широкого спектра акцій різних компаній і прийняття інвестиційних рішень;

6) ринок страхування. Ринок страхування дозволяє страховим компаніям надавати фінансовий захист у разі нещасного випадку, збитку або ризику. Цей ринок охоплює різні види страхування, в т.ч. автомобільне, медичне, майнове та ін.;

7) ринок пенсійних фондів. Ринок пенсійних фондів охоплює управління пенсійними активами та надання пенсійних послуг. Цей ринок дозволяє людям зберігати та інвестувати кошти для майбутньої пенсії;

8) ринок міжнародних фінансових послуг. Ринок міжнародних фінансових послуг охоплює широкий спектр фінансових послуг, які надаються на міжнародному рівні. Це міжнародні платежі, міжнародне кредитування, фінансування зовнішньої торгівлі, інвестиційні послуги, міжнародні фондові ринки та ін. Ринок міжнародних фінансових послуг сприяє забезпеченню глобальної фінансової інтеграції та співпраці між країнами.

Кожен із цих ринків має свої унікальні характеристики, учасників та функції. І разом вони утворюють різноманітну та динамічну систему

фінансового ринку, яка сприяє розкриттю різних можливостей для інвестицій, управління ризиками та розвитку економіки.

На фінансовому ринку функціонують різні фінансові посередники, які взаємодіють між собою для проведенн фінансових операцій, розміщення капіталу та управління ризиками (рис. 10.11).

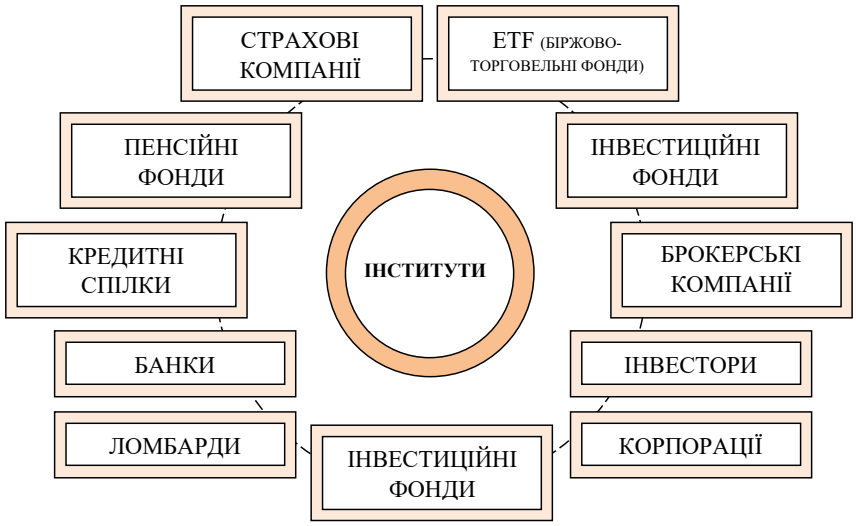

Рис. 10.11. Інститути фінансового ринку

Фінансові інститути оперують різними видами фінансових інструментів для обміну теперішньої вартості на майбутню, для здійснення операцій з обміну та управління ризиками, для пердачі прав власності та багатьох інших операцій фінансового ринку. Основні види фінансових інструментів відображено на рис. 10.12.

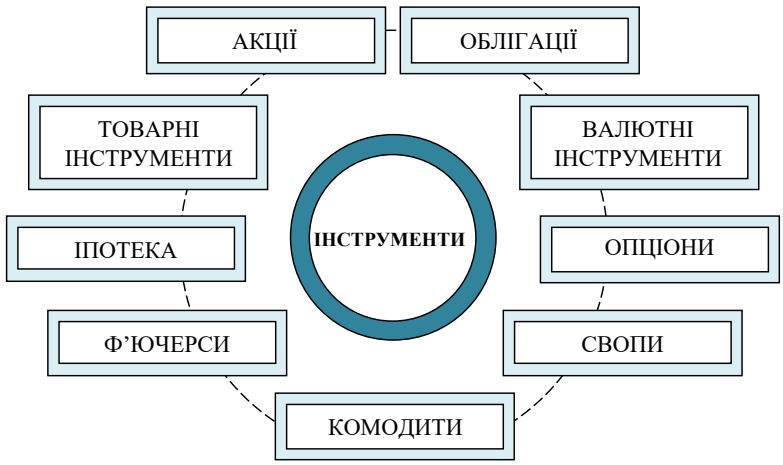

Рис. 10.12. Інструменти фінансового ринку

Усі вищезазначені фінансові інструменти відрізняються за своєю природою, ризиками та можливостями. Вони дають можливість учасникам ринку застосовувати різні способи управління ризиками, здійснення інвестицій та забезпечення ліквідності. Кожен інструмент має власні особливості, індивідуальні ризики та потенційну дохідність.

10.3. Ризики на фінансовому ринку

Дослідження ризиків фінансового ринку є важливим завданням у сучасних умовах, оскільки фінансові ринки не тільки базовий елемент глобальної економіки, а й осередок великої кількості можливих небезпек і викликів. Для визначення сутності ризиків проаналізуємо їх з різних ракурсів, беручи до уваги також економічні коливання, політичні та регуляторні фактори, кредитні ризики, ризики ліквідності, ризики процентних ставок і системні ризики. Охарактеризуємо інструменти і стратегії управління ризиками, які можуть використовуватися для зменшення наслідків потенційних фінансових загроз через вдосконалення систем управління ризиками, розвиток новітніх технологій для прогнозування та зменшення ризиків. Основними ризиками в діяльності фінансового ринку є такі: ринковий, кредитний, ліквідності, валютний, процентної ставки, системний (рис. 10.13)

Рис. 10.13. Види фінансових ризиків

Ці ризики відображають основні аспекти, які потрібно враховувати в діяльності на фінансовому ринку. Управління ризиками є важливою складовою стратегії інвестування та торгівлі, що передбачає необхідність визначення ризиків, диверсифікацію портфеля, використання захисних інструментів і врахування довгострокових фінансових цілей.

Для визначення сутності ризиків проаналізуємо кожен з цих видів детальніше.

По-перше, **ринковий ризик** – це ризик, який супроводжується зміною цін на фінансові інструменти через коливання попиту та пропозиції на ринку. Ринковий ризик може бути спричинений економічними, політичними або геополітичними подіями, змінами в регуляторному середовищі або в компаніях. Він може призвести до збитків, якщо ціна активів знижується. Це один з основних ризиків на фінансовому ринку, що містить різні елементи, які впливають на вартість фінансових інструментів.

Одним із таких елементів є ***загальні коливання ринку***. Вони є наслідком природних коливань і загалом нестабільності фінансового ринку. Як приклад, це коливання цін на акції, облігації, валюту та інші фінансові інструменти. Амплітуда таких коливань може бути різною і першопричиною є різні фактори, в т. ч. економічні показники, політичні події, зміни в процентних ставках та інші фундаментальні фактори впливу.

Не менш важливим елементом ринкового ризику є ***секторальний ризик***, який поширюється на рівні окремих секторів ринку. Наприклад, в такому секторі, як технології, можуть бути специфічні ризики, пов'язані з нововведеннями, змінами технологічного ландшафту або нетиповою конкуренцією. Цей тип ризику може виникати також унаслідок сезонних факторів або змін відносної популярності чи відторгнення певного сектору.

Важливим чинником ринкового ризику також є ***валютний ризик***, пов'язаний зі зміною валютних курсів. Для інвесторів, які інвестують в іноземній валюті, зміна валютного курсу впливає на загальну вартість інвестиційного портфеля. Валютні ризики виникають через економічні, політичні та інші фактори, що впливають на попит і пропозицію на валютних ринках.

Зміна рівня процентних ставок також може мати значний вплив на фінансовий ринок. Зміна процентних ставок приводить до коливання вартості фінансових інструментів, кредитів і технологій. Така зміна може бути викликана центральним банком, економічними факторами або змінами у фінансовій політиці.

На амплітуду ринкового ризику впливають геополітичні події, такі як політичні конфлікти, війни, терористичні атаки, зміни урядів та ін. Сукупність цих факторів формує ***геополітичний ризик***, який керований і залежний від геополітичних подій. Дестабілізуючі фактори, які виходять за сформовані сталі межі, мають негативний вплив на

ринкову стабільність, інвестиційний клімат і макроекономічне позиціонування.

Комбінація вищезазначених ризиків та інших факторів приводить до формування складних умов для інвесторів й учасників ринку. Важливим є вміння управляти ризиками. Це є невід'ємною частиною успішної торгівлі та інвестування, враховуючи аналіз ринку, диверсифікацію інвестиційних портфелів, використання захисних стратегій та ефективного ризик-менеджменту.

По-друге, **кредитний ризик** – це ризик невиконання взятих фінансових зобов'язань. Кредитний ризик пов'язаний з підвищенням рівня неплатоспроможності емітента фінансового інструменту або боржника, що є наслідком фінансових труднощів, негативних змін у компанії або впливу негативних зовнішніх чинників. Для визначення природи виникнення кредитного ризику охарактеризуємо його складові.

Передусім це ***неплатоспроможність емітента***, пов'язана з можливістю того, що емітент фінансового інструменту, такого як облігація або кредит, не зможе виконати свої зобов'язання щодо повернення залученого/запозиченого капіталу або виплати встановлених процентів вчасно. Це може бути наслідком фінансових труднощів, несприятливих економічних умов, зниження рівня дохідності або впливу інших завнішніх та внутрішніх чинників.

Наступною складовою є ***кредитний скоринг*** – система оцінювання кредитоспроможності емітента або боржника. Кредитний скоринг враховує різні фактори, такі як історія платежів, фінансовий стан, рейтинги кредитних агентств та інші параметри для визначення рівня кредитного ризику.

Ще одним елементом є ***кредитний спред*** – різниця між дохідністю фінансового інструмента і дохідністю безризикового активу з аналогічним строком погашення. Чим вищий кредитний ризик, тим вищий кредитний спред, який компенсує ризик інвестора, пов'язаний із неплатоспроможністю емітента.

Важливе значення також має ***кредитний рейтинг***, що встановлюється професійними кредитними агентствами і є одним з інструментів оцінювання кредитного ризику, який надає інвестору оцінку кредитної якості емітента або боржника на основі його фінансової стабільності, здатності погашати зобов'язання та визначення впливу інших факторів. Відповідно до встановлених кредитних рейтингів, інвестори можуть приймати виважені рішення щодо ризиковості інвестицій.

Не менш вагому роль відіграє ***диверсифікація***. Інвестори можуть зменшити кредитний ризик шляхом диверсифікації свого портфеля –

розподілу інвестицій між різними емітентами, секторами або регіонами для зниження впливу неплатоспроможності одного емітента на загальний портфель.

Управління кредитним ризиком загалом охоплює аналіз кредитоспроможності, моніторинг кредитних показників, диверсифікацію портфеля та використання захисних стратегій, таких як страхування кредитного ризику чи використання договорів із кредитним забезпеченням.

По-третє, **ризик ліквідності** – це ризик, пов'язаний зі здатністю купити або продати фінансові інструменти без впливу на їхню ціну. Якщо ринок є недостатньо ліквідним, тоді складно здійснювати операції купівлі або продажу фінансових інструментів. Це призводить до втрат, особливо у разі потреби швидкого виходу з позиції.

Ліквідність ринку визначається його ***«глибиною»***, тобто наявністю значної кількості учасників, які мають за мету купити та продати фінансові інструменти. Чим більші обсяги ринку, тим легше здійснювати купівлю або продаж фінансових інструментів без суттєвого впливу на ціну.

Рівень ліквідності також відображається у ***спреді між цінами купівлі та продажу фінансового інструменту***. Величина спреду вказує на різницю між граничними цінами, за якими учасники ринку готові купувати та продавати. У цій позиції простежується обернена залежність – чим менша величина спреду, тим більша ліквідність ринку.

Не менш важливою складовою ліквідності є ***обсяг торгівлі*** ринку. Величина обсягу укладених угод є однією з ознак ліквідності ринку. Чим більше фінансових інструментів купується і продається на ринку, тим більше можливостей для учасників ринку здійснювати операції без значних змін у цінах.

Наступним елементом, який відображає рівень ризику ліквідності, є ***час виконання заявок***. Ліквідний ринок характеризується високою оперативністю виконання заявок на купівлю або продаж. За таких обставин учасники ринку можуть легко знайти контрагента для здійснення операції без зайвих затримок.

Одним з важливих індикаторів рівня ризику ліквідності є показник ***концентрації ринку***. Присутність на ринку обмеженої кількості активних учасників або домінування одного чи кількох великих гравців є прямою ознакою низької ліквідності, за якої виконання заявок вважається більш складним процесом.

Значний вплив на ліквідність мають ***новини та події***. Важливі новини, події або «інформаційні шоки» на ринку безпосередньо впливають

на ліквідність, особливо якщо вони викликають несподівані реакції учасників ринку. Реакцією на такі інсайти є збільшення спредів, зниження обсягів торгівлі, загальне підвищення тиску на складові, які формують ліквідність.

Для ефективного управління ризиком ліквідності необхідно: проводити аналіз ліквідності ринку; встановити стратегію управління інвестиційним портфелем; використовувати ліквідні фінансові інструменти; розробляти альтернативні інвестиційні плани; проводити регулярний моніторинг ринкових умов.

По-четверте, **валютний ризик** – це ризик, пов'язаний зі зміною валютних курсів. Якщо операції проводяться в іноземній валюті, зміна валютного курсу може вплинути на вартість активів при їхній конвертації у національну валюту. Такий ризик є одним із основних факторів прийняття рішень на фінансовому ринку, особливо для учасників, які здійснюють операції з різними валютами. Валютний ризик виникає внаслідок коливань валютних курсів і може мати значний вплив на прибутки або збитки всіх контрагентів. Розглянемо основні складові валютного ризику.

Валютні коливання – це ризики, пов'язані зі зміною валютних курсів. Валюти змінюють свою вартість відносно одна одної через економічні, політичні та інші фактори. Коливання валютних курсів можуть привести до прибутків або збитків залежно від позицій у валютних операціях.

Економічні фактори – це ризик зміни процентних ставок, інфляція, рівень зайнятості, стан економіки та інші макроекономічні показники. Зміни цих факторів впливають на валютні курси і призводять до виникнення валютних ризиків.

Політичними факторами є політична нестабільність, політичні конфлікти, вибори та інші події, які мають значний вплив на валютні курси. Неочікувані політичні зміни, як правило, призводять до значних коливань валютних курсів і, як наслідок, підвищують валютні ризики.

Учасники ринку, які зазнають впливу валютних ризиків, використовують різні стратегії для управління ними. Ці стратегії можуть передбачати використання форвардних угод, опціонів, ф'ючерсів, валютних свопів, хеджування ризиків або інших інструментів фінансового ринку для захисту від небажаних коливань. Управління валютними ризиками є важливою складовою для багатьох учасників фінансового ринку, особливо для міжнародних компаній, інвесторів та трейдерів. Інструменти управління валютними ризиками дозволяють зменшити негативні на-

слідки валютних коливань та забезпечити більшу стабільність фінансових операцій.

По-п'яте, **ризик зміни процентної ставки** – це ризик, пов'язаний зі зміною рівня процентних ставок. Зміна процентних ставок може вплинути на вартість облігацій, кредитів та інших фінансових інструментів, особливо з фіксованою процентрою ставкою.

Подамо розширену характеристику ризику зміни процентної ставки.

Зміни рівня процентних ставок – ризик процентної ставки виникає зі змінами рівня процентних ставок на ринку. Це можуть бути зміни базової процентної ставки, довгострокових облігаційних ставок, кредитних ставок та інших процентних ставок, які впливають на фінансовий ринок.

Вплив на вартість фінансових інструментів – зміни процентних ставок мають прямий вплив на вартість фінансових інструментів. Зростання процентних ставок призводить до зниження вартості облігацій, акцій та інших інструментів, які мають фіксований дохід, оскільки ринкова вартість таких інструментів зменшується при збільшенні процентних ставок.

Вплив на дохідність – зміни процентних ставок також впливають на дохідність фінансових інструментів. Наприклад, зростання процентних ставок знижує дохідність облігацій, які виплачують фіксований купонний дохід, оскільки нові емісії облігацій матимуть вищі купонні ставки.

Роль центральних банків – зміна облікової ставки Національного банку України безпосередньо впливає на зміну процентної ставки на ринку та на вартість активів й інвестиційний клімат у країні загалом.

Стратегії управління ризиком процентної ставки – учасники ринку, в діяльності яких є значний ризик впливу процентних ставок, використовують різні стратегії управління процентним ризиком. Це можуть бути операції з хеджування ризиків, такі як процентні свопи, опціони й інші похідні інструменти, а також стратегії довгострокового планування та диверсифікації інвестиційного портфеля.

Економічні фактори – ризик процентної ставки залежить від різних економічних факторів, таких як інфляція, рівень зайнятості, стан економіки, ринкові очікування та інші макроекономічні показники. Зміни цих факторів можуть вплинути на рівень процентних ставок і створити ризик для учасників ринку.

Управління ризиком процентної ставки базується на аналізі ринкових умов, стратегічному плануванні, використанні похідних інструмен-

тів, розробці політик і процедур управління ризиком, а також застосуванні регулярного моніторингу ринкових умов та економічних факторів.

По-шосте, **системний ризик фінансового ринку** – це ризик, що випливає з можливості поширення фінансових проблем або кризи з одного сектору ринку на інший. Системний ризик може виникнути за умови низької ліквідності, банкрутства одного інституту або коли системна помилка має негативний вплив на інші компанії або ринки. Системний ризик спричиняє виникнення значних порушень або недоліків, які мають глобальні наслідки для фінансової системи загалом. Охарактеризуємо детальніше складові системного ризику фінансового ринку.

Важливою є ***взаємопов'язаність*** фінансового ринку мережею взаємозв'язків між різними учасниками, фінансовими інституціями, ринками та країнами. Системний ризик виникає через взаємопов'язаність цих елементів, оскільки проблеми або системні помилки в одному сегменті можуть швидко поширюватися та впливати на інші суміжні сегменти.

Не менш значущим елементом поширення системного ризику є ***трансмісія ризику***. Системний ризик може передаватись через різні канали та механізми між інституціями, які знаходяться в одній екосистемі. Наприклад, проблеми в одному банку можуть спричинити втрату довіри до інших банків, що призведе до масового зняття вкладів. Передача ризику також може відбуватися через фінансові інструменти, деривативи, міжбанківські кредити та інші фінансові операції.

Суттєвий вплив також має ***контагіонний ефект***, коли проблеми або стресові ситуації в одному сегменті фінансового ринку поширюються та посилюються, впливаючи на інші сегменти. Наприклад, зниження цін на акції може спровокувати паніку на ринку, що призведе до масових продажів і подальшого зменшення цін на різні активи.

Значущим є також ефект масштабного впливу ***великих фінансових установ***. Дії та стан фінансових гігантів, таких як системні банки або страхові компанії, мають значний вплив на системний ризик. Проблеми в таких установах можуть викликати ланцюгову реакцію, оскільки їхні дії та рішення мають вплив на багато інших учасників ринку і глобальну економіку.

Системний ризик залежить також від ***макроекономічних факторів***, таких як стан економіки, зайнятість, інфляція, політична стабільність та ін. Зміни в цих факторах впливають на фінансову систему загалом і створюють системний ризик.

Регулятори та наглядові органи відіграють важливу роль у мінімізації системного ризику. Їхні дії та політика, в т. ч. моніторинг ринку, затвердження стандартів, ліцензування і регулювання фінансових інституцій, спрямовані на забезпечення стабільності та запобігання системним ризикам.

Управління системним ризиком охоплює посилення моніторингу ринкових умов, розробку стратегій управління ризиком, підвищення стандартів і регуляторних вимог, а також співпрацю між учасниками ринку та регуляторами для забезпечення стійкості й протидії системним ризикам.

10.4. Регулювання та саморегулювання фінансового ринку

Регулювання та саморегулювання фінансового ринку, а також регуляторна політика базуються на сукупності заходів і правил, які призначені для контролю, нагляду та стимулювання функціонування фінансової системи в країні. Всі заходи у цій сфері мають за мету забезпечити стабільність ринку, запобігти фінансовим кризам та зберегти довіру всіх його учасників до фінансової системи.

Регулювання фінансового ринку здійснюється на різних рівнях: глобальному – міжнародному, національному та регіональному – локальному. Міжнародні організації, такі як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітня банківська група, Банк міжнародних розрахунків, виконують роль глобальних регуляторів і наглядають за станом фінансової системи у світі; Міністерство фінансів України, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Українська асоціація фондового ринку, Асоціація українських банків, Асоціація страховиків України, Асоціація кредитних спілок України та інші організації провадять регуляторну політику на національному та регіональному – локальному рівнях.

Регуляторна політика визначає цілі та завдання (рис. 10.14), які реалізовує через регулювання фінансового ринку.

1) *Забезпечення стабільності фінансової системи.* Регулятори встановлюють правила та норми, щоб запобігти системним ризикам, які можуть вплинути на функціонування фінансової системи. Вони встановлюють вимоги до мінімального обсягу капіталу, обмеження щодо здійснення ризикових операцій, нормативи формування резервів, вимоги до нормативів діяльності, а також проводять стрес-тести для оцінювання стійкості та ліквідності фінансових установ.

Рис. 10.14. Цілі та завдання регулювання фінансового ринку

2) *Захист інвесторів та споживачів.* У цій сфері регуляторна політика спрямована на забезпечення прозорості, відкритості та відповідальності фінансових установ перед інвесторами і споживачами послуг шляхом встановлення правил щодо ведення відкритої інформаційної політики; оприлюднення фінансової звітності, яка підтверджена висновками аудитора; дотримання корпоративних і етичних правил у діяльності та наданні консультаційних послуг тощо.

3) *Запобігання фінансовим злочинам.* Регулятори встановлюють чіткі правила та норми, які дають змогу запобігти шахрайству, відмиванню грошей, фінансуванню тероризму й іншим фінансовим злочинам. Встановлюються також процедури ідентифікації клієнтів, контролю операцій із підозрою на незаконне походження коштів, приділяється значна увага співпраці з правоохоронними органами.

4) *Стимулювання економічного зростання.* Регулятори, ухвалюючи відповідні рішення, передусім визначають, як вони впливатимуть на діяльність фінансових установ та чи сприятимуть розвитку фінансового ринку та економіки загалом. Наприклад, це може виявлятись через відкриття ширшого доступу до відповідних фінансових продуктів для малого та середнього бізнесу, сприяння запровадженню в діяльності інновацій, зниження адміністративних бар'єрів для входження на ринок та ін.

Залежно від країни та її фінансової системи, регуляторна політика може містити різні інструменти та заходи для досягнення визначених цілей. До таких заходів належать: нормативно-правове регулювання; ліцензування; спостереження та нагляд, регулювання ринкової конкуренції, фінансовий моніторинг, боротьба з шахрайством і злочинністю та ін.

Усі заходи у сфері регуляторної політики здійснюються з метою забезпечення ефективності, стабільності та довіри до фінансового ринку, а також захисту інтересів усіх учасників фінансової системи. Залежно від ситуації на ринку вони можуть бути орієнтованими на запобігання негативним наслідкам, врегулювання амплітудних коливань ринку, а також на боротьбу з кризовими явищами.

Саморегулювання на фінансовому ринку є основним доповнюючим елементом державного регулювання та забезпечення внутрішнього контролю і нагляду діяльності учасників ринку (рис. 10.15). Воно базується на діяльності професійних організацій, таких як асоціації, об'єднання, аналітичні, інформаційні, рейтингові, клірингові центри та інші учасники ринку.

Рис. 10.15. Складові саморегулювання фінансового ринку

1) *Встановлення правил та стандартів.* Саморегулівні організації встановлюють власні правила, норми та стандарти, які регулюють поведінку учасників ринку. Вони сприяють встановленню етичних норм, прозорості та відповідальності у фінансовій діяльності.

2) *Нагляд і контроль.* Саморегулівні організації здійснюють нагляд та контроль за діяльністю своїх членів. Вони можуть проводити аудити, перевірки та моніторинг, щоб забезпечити дотримання правил і стандартів.

3) *Розгляд скарг та врегулювання конфліктів.* Саморегулівні організації встановлюють правила щодо розгляду скарг і врегулювання кон-

фліктів між учасниками ринку. Вони можуть визначати процедури для вирішення спорів, арбітражу та медіації.

4) *Професійний розвиток і навчання.* Саморегулівні організації сприяють професійному розвитку своїх членів шляхом проведення професійних навчань, семінарів, тренінгів та сертифікатних програм.

5) *Створення експертних груп та комітетів.* Деякі саморегулівні організації створюють експертні групи або комітети, що формуються з представників ринку та залучених фахівців для обговорення й вирішення питань, пов'язаних з регулюванням і розвитком ринку. Ці групи розробляють рекомендації, проводять дослідження та вносять пропозиції щодо вдосконалення функціонування системи.

6) *Розвиток стандартів та інфраструктури.* Саморегулівні організації сприяють розвитку стандартів та інфраструктури ринку. Вони можуть встановлювати вимоги до торговельних платформ, клірингових систем, систем розрахунків та інших інфраструктурних складових ринку з метою забезпечення його ефективності й стабільності.

7) *Взаємодія з державними регуляторами.* Саморегулівні організації співпрацюють з державними регуляторами, обмінюючись інформацією, узгоджуючи правила та спільно працюючи над розвитком і вдосконаленням регуляторної політики.

Отже, саморегулювання має за мету забезпечити внутрішній контроль, прозорість і високі стандарти професійної поведінки серед учасників ринку. Воно сприяє забезпеченню стійкості, довіри та розвитку ринку шляхом ефективного саморегулювання та взаємодії з державними регуляторами.

В Україні фінансовий ринок регулюється як державними органами, так і саморегулівними організаціями. Основними державними органами, відповідальні за регулювання фінансового ринку України, є: Міністерство фінансів України; Рахункова палата України; Національний банк України (НБУ) – мегарегулятор ринку для всіх банківських і небанківських фінансових установ; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР). Паралельно з інституціями, які здійснюють державне регулювання, в Україні діють також саморегулюючі організації. Вони здійснюють саморегулювання та контроль на фінансовому ринку. Це Українська асоціація фондового ринку (УАФР); Асоціація українських банків (АУБ); Асоціація страховиків України (АСУ); Асоціація кредитних спілок України та ін.

10.5. Інновації та глобалізація фінансового ринку

Інновації на фінансовому ринку – це адаптація та поширення нових фінансових продуктів, послуг і технологій, які сприяють поліпшенню ефективності, прозорості та доступності фінансових послуг.

Для характеристики процесу розвитку фінансових інновацій на фінансовому ринку визначимо основні сфери, де ці інновації найчастіше застосовуються (рис. 10.16).

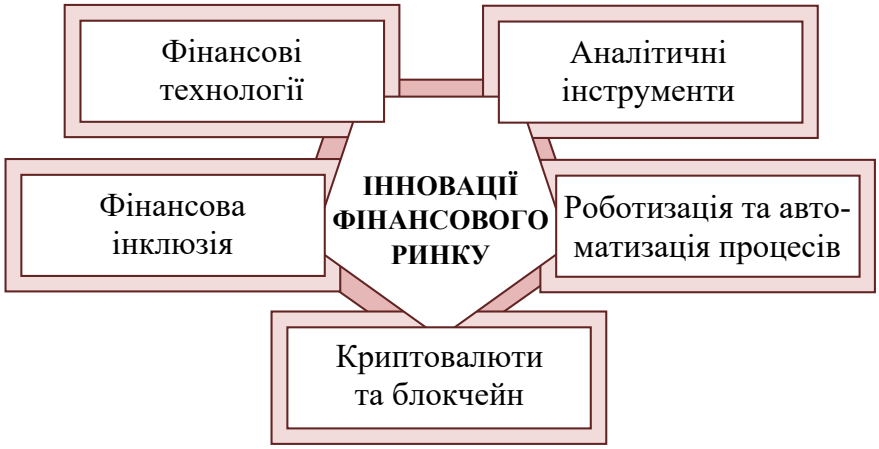

Рис. 10.16. Інноваційні сфери фінансового ринку

1) *Фінансові технології (FinTech).* Фінтех для покращення фінансових послуг у своїй діяльності використовує різні новинки та технології, такі як штучний інтелект, блокчейн, «хмарні» обчислення та ін. Точками входу та застосування фінтех є мобільні платежі, розрахункові системи, онлайн-кредитування, перекази грошей та інші інноваційні рішення, які спрощують і пришвидшують фінансові операції.

2) *Розширені аналітичні інструменти.* Застосування аналітики даних та машинного навчання дозволяє фінансовим установам отримувати більш точні та швидкі прогнози, оцінювати ризики, проводити фінансовий аналіз і розробляти інвестиційні стратегії. Це допомагає приймати кращі фінансові рішення та знижує ризики.

3) *Роботизація й автоматизація процесів.* Роботизація та автоматизація процесів дають змогу замінити рутинні та повторювані фінансові операції на автоматичні системи. Це дозволяє знизити витрати, збільшити швидкість і точність операцій, а також звільнити людські ресурси для виконання більш складних завдань.

4) *Криптовалюти та блокчейн.* Застосування криптовалют, таких як Bitcoin, Ethereum та інші, а також технології блокчейн – це загалом

новий підхід до зберігання активів, проведення платежів і здійснення фінансових операцій. Вони дозволяють здійснювати безпечні, швидкі та прозорі трансакції без посередників та зменшують витрати на операції.

5) *Розширення доступності фінансових послуг (фінансова інклюзія).* Інновації на фінансовому ринку допомагають знизити бар'єри та розширити доступ до фінансових послуг, особливо в регіонах з низьким рівнем фінансової інклюзії. Це можуть бути мобільні додатки, електронні гаманці, мікрокредитування та інші інструменти, які дозволяють людям отримувати фінансові послуги без застосування традиційних банківських рахунків.

Фінансові інновації пришвидшують розвиток і глобалізацію фінансового ринку, забезпечують більш широкі можливості для інвестицій та фінансових операцій, а також дають змогу здійснювати більш ефективне й доступне обслуговування клієнтів незалежно від місця їхньої локації. Однак важливим передусім є збереження балансу між інноваціями та ризиками, оскільки нові фінансові технології є викликом для регуляторів – для них потрібно виписувати нові правила та знаходити компромісні рішення, а найчастіше підбирати нові інструменти для регулювання та контролю з метою забезпечення стабільності та захисту інтересів учасників ринку.

Сьогодні саме інновації впливають на динаміку розвитку фінансового ринку. Одним із головних позитивних аспектів інновацій є поліпшення ефективності фінансових послуг і процесів. Нові технології та розробки дають змогу здійснювати швидкі та зручні платежі, оптимізувати процеси кредитування й інвестування, а також забезпечують більш точний аналіз ризиків і ринкової ситуації. Водночас інновації зумовлюють виникнення ризиків. Швидкий розвиток технологій може створювати нові вектори кіберзагроз і ризиків безпеки даних, а операції у віртуальному просторі важко піддаються будь-якому регулюванню, контроль здійснюється системою, яка не має реального позиціонування чи належності. Поява нових фінансових продуктів і послуг може призвести до зростання складності та ризику для учасників ринку, які можуть бути неознайомлені з їхніми характеристиками та потенційними наслідками.

Отже, важливо шукати нові механізми для забезпечення адекватного регулювання та нагляду за інноваціями на фінансовому ринку. Регулятори та наглядові органи мають бути своєчасно орієнтовані на впровадження відповідних правил і стандартів, щоб забезпечити стабільність та захист інтересів учасників ринку. Не менш важливим є налагоджен-

ня співпраці між регуляторами, фінансовим ринком та інноваційними стартапами для забезпечення ефективного впровадження нових технологій і продуктів, зберігаючи при цьому стійкість і надійність фінансової системи.

Фінансові інновації щораз частіше «стирають кордони» та сприяють швидкій глобалізації фінансового ринку. Глобалізацію сьогодні визначають як процес зростання й посилення взаємозв'язків, інтеграції та взаємозалежності фінансових систем і ринків різних країн світу; а також як можливість збільшення свободи операцій у глобальному цифровому просторі. Цей процес відбувається завдяки розвитку технологій, збільшенню обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, переорієнтації основних гравців світового ринку на віртуальні ринки, лібералізації фінансових ринків та зростанню міжнародної фінансової діяльності.

Традиційно основними аспектами глобалізації фінансового ринку такі:

1) *міжнародні фінансові потоки.* Глобалізація фінансового ринку приводить до збільшення міжнародних фінансових потоків, таких як капіталовкладення, позики, інвестиції та перекази коштів між контрагентами різних країн;

2) *міжнародні фінансові інституції.* Глобалізація фінансового ринку посилює роль і вплив міжнародних фінансових інституцій, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку й ін. Ці інституції здійснюють нагляд, надають фінансову допомогу і регулюють міжнародні фінансові відносини з метою стабілізації та підтримки глобальної фінансової системи;

3) *міжнародні фінансові ринки.* Глобалізація приводить до розвитку та зростання міжнародних фінансових ринків, таких як ринки валют, акцій, облігацій, товарних контрактів і похідних фінансових інструментів;

4) *глобальні фінансові ризики.* Глобалізація фінансового ринку також збільшує вплив глобальних фінансових ризиків. Зміни в одній країні чи регіоні можуть мати значний вплив на фінансову стабільність і ринки інших країн через щільні фінансові взаємозв'язки, що може привести до виникнення так званого «ефекту доміно». Фінансові кризи можуть швидко поширюватися з однієї країни в іншу через глобальну фінансову інтеграцію;

5) *регулювання та співпраця.* Глобалізація фінансового ринку потребує посиленої регуляторної діяльності та міжнародної співпраці. Країни співпрацюють у сфері регулювання фінансового ринку, обміну інформацією та впровадження стандартів для забезпечення стабільності й ефективності глобальної фінансової системи.

Глобалізація фінансового ринку має певні переваги, такі як збільшення доступу до фінансових ресурсів, розширення можливостей інвестування та пришвидшення економічного зростання. Проте вона також «пробуджує» нові виклики, пов'язані зі збільшенням ризиків, волатильності та потенційного впливу на фінансову стабільність.

ПРАКТИКУМ

Рекомендована література:

1. *Windsor D. The Future of Corporate Social Responsibility. The International Journal of Organizational Analysis. 2001. Vol. 9, № 3. P. 225–256.*
2. *Steurer R., Langer M., Konrad A., Martinnuzzi A. Corporations, Stakeholders and Sustainable Development J: A Theoretical Exploration of Business-Society Relations. Journal of Business Ethics. 2005. Vol. 61, № 3. P. 263–281.*
3. *Лебедєв І. В. Соціальне партнерство як засіб подолання економічної кризи. Економіка та держава. 2009. № 4. С. 12–15.*
4. *Арутюнян С. С., Іоргачова М. І. Ринок фінансових послуг: навч. посіб. Харків: Діса плюс, 2020. 312 с.*
5. *Арутюнян С. С., Добриніна С. С. Фінансовий ринок: навч. посіб. Київ: Гуляєва В. М., 2018. 484 с.*
6. *Алексеєнко Л. М., Квасовський О. Р., Луцишин О. О. Ринок фінансових послуг: навч. посіб. Тернопіль: Паляниця В. А., 2018. 273 с.*
7. *Бобров Є. А. Роль та місце ринку фінансових послуг у структурі фінансового ринку. Фінанси України. 2007. № 4. С. 88–94.*
8. *Буковинський С. А., Унковська Т. Є., Яременко О. Л. Шляхи подолання фінансової кризи в Україні. Економічна теорія. 2009. № 2. С. 47–60.*
9. *Внукова Н. М. Розвиток ринків фінансових послуг в умовах європейської інтеграції: моногр. Харків: ТО Ексклюзив, 2014. 218 с.*
10. *Зимовець В. Місце фінансового сектора в сучасних концепціях інституціональної організації економіки. Економіка України. 2004. № 11. С. 15–26.*
11. *Коваленко Ю. М., Онишко С. В., Кужелєв М. О. Фінансовий ринок: підруч. Ірпінь: Ун-т ДФС України, 2018. 442 с.*
12. *Школьник І. О., Кремень В. М. Періодизація розвитку фінансового сектору та фінансового нагляду в Україні. Фінанси України. 2018. № 3. С. 97–115.*
13. *Шишпанова Н. О., Іванов А. О. Фінансовий ринок України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. Modern economics. 2017. № 1. С. 66–72.*
14. *Юрій С., Федосов В. Фінанси: підручник. Київ: Знання, 2012. 687 с.*

15. Банківська енциклопедія / під ред. д. е. н., проф. Мороза А. М. Київ: Фірма «Ельтон», 1993. 328 с.
16. Clark J. M. Competition as a Dynamic Process. 1961.
17. Fourastie J. Le Grand Espoir Du XXe Siecle. 1951.
18. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. Т. 1. Киев: Ника-Центр: Эльга, 2001. 592 с.
19. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: у 2-х т. Т. ІІ / за ред. С. В. Мочерного. Львів: Світ, 2006. 568 с.
20. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. 4-те вид., випр. та допов. Київ: Т-во «Знання»: КОО.Л. вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ, 2002. 566 с.
21. Фінанси: підруч. за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. Київ: Знання, 2008. 611 с.
22. Мишкін Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. пер. з англ. С. Панчишин, А. Стасишин, Г. Стеблій: кер. проєкту В. Андрушків та З. Ватаманюк; наук. ред. пер. С. Панчишин. Київ: Основи, 1998. 936 с.
23. Базилевич В. Д. Розвиток фінансового ринку в сучасних умовах. Фінанси України. 2009. № 12. С. 5–10.

РОЗДІЛ 11.
СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК

11.1. Об'єктивна необхідність і сутність страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту.
11.2. Економічна природа і сутність страхування.
11.3. Функції принципи страхування.
11.4. Класифікація страхування та перестрахування.
11.5. Поняття страхового ринку, його структура.
11.6. Державне регулювання діяльності у сфері страхування.

11.1. Об'єктивна необхідність і сутність страхового захисту. Страхові фонди як джерело забезпечення страхового захисту

Розвинута ринкова економіка передбачає формування повноцінного та дієвого ринку страхування, який дає змогу забезпечити захист інтересів усіх його учасників внаслідок настання непередбачуваних ситуацій. Однією з важливих проблем, що постали нині перед українською страховою спільнотою, є необхідність перегляду стратегічних підходів до взаємодії суб'єктів страхового ринку, оскільки саме ці відносини забезпечують гарантії надання страхового захисту, соціально-економічну стабільність у суспільстві, сприяють ефективному розвитку бізнес-процесів, безпеці життєдіяльності та підвищенню якості життя громадян.

В умовах ринкової трансформації, впливу економічної та політичної кризи на розвиток українського суспільства ускладнюються взаємовідносини між суб'єктами ринку, підвищується ступінь ризику в усіх сферах життя та господарської діяльності. Підприємницька сфера в ринковому середовищі пов'язана з певним ризиком: банкрутства, катастрофи, недоотримання прибутку, втрати капіталу. Крім того, життєдіяльність практично кожної людини також має ризиковий характер (втрата здоров'я, травматизм, непрацездатність, смерть), що потребує непередбачених витрат. Наявність елементів ризику, які супроводжують

підприємницьку діяльність і життя окремих громадян, визначає необхідність попередження їхньому виникненню, відшкодування та зменшення їхніх негативних наслідків у разі настання збитків. Взаємовідносини між суб'єктами ринкових відносин з приводу забезпечення гарантій захисту їхніх майнових інтересів формують зміст категорії «страховий захист».

Необхідність страхового захисту визначається кількома аспектами:

- з позиції природних інтересів людства страховий захист виник як засіб збереження матеріального добробуту в разі настання непередбачуваних ситуацій або випадків, які можна передбачити, але яких неможливо уникнути, з метою розподілу збитків, завданих окремим громадянам, між членами суспільства, для зменшення втрат потерпілих;
- економічний аспект страхового захисту пояснюється необхідністю організації суспільних відносин, які базуються на формуванні та використанні фінансових ресурсів для відшкодування збитків з метою забезпечення неперервного процесу суспільного відтворення;
- соціальна потреба страхового захисту зумовлена необхідністю вирішення соціальних питань у суспільстві з метою захисту особистих інтересів громадян;
- в юридичному аспекті організація страхового захисту як цивільно-правових відносин здійснюється відповідно до чинного страхового законодавства та договору страхування;
- міжнародний аспект страхового захисту передбачає усунення національних відмінностей у законодавчих актах різних країн з метою забезпечення страховикам та страхувальникам достатніх фінансових гарантій.

Таким чином, страховий захист – це сукупність економічних, соціальних, організаційно-правових відносин, які пов'язані із запобіганням, подоланням або зменшенням негативного впливу несприятливих подій (ризиків) і відшкодуванням їхніх наслідків з метою забезпечення неперервного і безперебійного суспільного виробництва, фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку і загального добробуту.

Страховий захист як економічна категорія має такі ознаки:

- випадковий характер настання несприятливих подій;
- вираження збитку в натуральній і грошовій формах;
- нерівномірність нанесення збитку;
- проведення заходів для попередження і подолання наслідків конкретних подій;
- об'єктивна необхідність відшкодування збитків.

Страховий захист забезпечується лише за наявності ресурсів, які зосереджуються для цих цілей у страховому фонді суспільства. Відповідно виникає об'єктивна необхідність формування страхового фонду для збереження збалансованості пропорційного розвитку суспільного виробництва, зменшення збитків унаслідок виникнення ризикових ситуацій.

Страховий фонд як сукупність натуральних і грошових резервів формується на основі частини валового внутрішнього продукту (ВВП), який у результаті розподілу та перерозподілу трансформується у фонд відшкодування збитків.

У суспільній практиці розрізняють три основні форми організації страхового фонду:

1) централізований резервний страховий фонд;
2) фонд самострахування;
3) страховий фонд страховика.

Централізований резервний страховий фонд формується в натуральній і грошовій формах за допомогою загальнодержавних ресурсів. Цей фонд призначений для відшкодування збитків та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій – великомасштабних катастроф і великих аварій, що призвели до значних руйнувань і людських жертв.

З метою державного фінансового забезпечення системи соціального захисту як самостійної галузі страхування, досягнення соціальної стабільності держава формує грошові фонди цільового призначення. Такі страхові фонди організовують шляхом мобілізації обов'язкових страхових внесків фізичних та юридичних осіб з метою забезпечення їх у разі непрацездатності, старості, малозабезпеченості, нещасного випадку на виробництві.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин унаслідок впливу економічних та політичних криз, пандемії коронавірусу та військової агресії принципових змін зазнали фонди страхового захисту суспільства. Відповідно централізований метод формування страхового фонду використовується для реалізації спеціальних програм державної допомоги. Значний дефіцит фінансових ресурсів держави, зумовлений фінансовими труднощами, забезпечує щораз меншу частку централізованих грошових резервів держави в джерелах надання страхового захисту за основними напрямками його використання.

Ринкові умови господарювання та реалії сьогодення розширюють межі самострахування, вимагають частішого прийняття рішень для подолання ризикових ситуацій на мікрорівні. Фонд самострахування підприємства формується децентралізованим методом на основі щорічних

відрахувань чистого прибутку в розмірі, передбаченому в статутних документах суб'єкта господарювання, і використовується для подолання тимчасових фінансових труднощів, відшкодування втрат у процесі виробництва та забезпечення його фінансової стабільності на ринку в разі настання страхових (ризикових) подій.

Основними недоліками самострахування є:

- нераціональна і дороговартісна форма страхового захисту, оскільки суб'єкт господарювання має витрачати кошти на створення фінансових резервів у повному обсязі можливих збитків, що звужує його фінансові можливості;
- відволікання значних фінансових ресурсів із виробничого процесу для формування страхового фонду, джерелом якого є чистий прибуток, що значно знижує рентабельність суб'єкта господарювання та суперечить основній меті ринкового виробництва;
- самострахування вимагає кваліфікованого управління резервними фондами.

Отже, за обмежених можливостей фінансового забезпечення страхового захисту на основі використання централізованих і децентралізованих ресурсів у ринковому середовищі особливої ваги набувають страхові фонди, що формуються спеціалізованими установами – страховими компаніями. В таких умовах найбільш пріоритетною, економною, ефективною формою страхового захисту суспільства є страхування, яке забезпечує можливість за відносно незначну плату страхових премій отримати страхове відшкодування за широким колом ризиків.

Страховий фонд страховика формується в кожній страховій компанії у вигляді страхових резервів у грошовій формі коштом внесків страхувальників. Джерелом формування такого страхового фонду є також доходи від інвестиційної діяльності страховика, в управлінні якого перебувають тимчасово вільні кошти. Цільове призначення фонду – відшкодування збитків у разі настання страхових випадків (ризиків). Збитки розкладаються серед усіх учасників страхового процесу, виникає перерозподіл коштів страхового фонду в просторі й часі та відбувається значне маневрування ними. Крім того, мобілізовані ресурси у страховому фонді страховика є суттєвим джерелом інвестицій в економіку. Організація відносин між учасниками страхового фонду здійснюється страховими компаніями. Страховий захист підприємницьких структур і окремої людини шляхом створення страхового фонду страховика забезпечується специфічними страховими відносинами.

11.2. Економічна природа і сутність страхування

Страхування є однією з найбільш давніх історичних і складних економічних категорій, невід'ємною частиною людського життя. Страхові відносини виникли у суспільстві в процесі його історичного розвитку. Людство завжди прагнуло захистити себе від різного роду ризиків та було змушене вживати запобіжні заходи для забезпечення достатніх умов життєдіяльності та виробничого процесу.

Термін «страхування» походить від латинських слів «securus» і «sine cura», що означають «безтурботний». Поняття «страхування» доволі часто пов'язують зі словом «страх», а тому вживають у значеннях «підтримка», «гарантія успіху», «захист», «убезпечення».

Кінець XIX–XX ст. характеризуються виникненням нового наукового напряму – науки про страхування. Однак у цей період страхування як економічне явище розвивалося дуже повільно, оскільки не було належного наукового підґрунтя для розвитку страхових відносин та недостатнім був розвиток страхової теорії, котрі б сформували методологічний фундамент для дослідження основних дефініцій і визначили можливості опрацювання основних напрямів науки про страхування.

Страхова теорія на цьому етапі розвитку страхової системи зробила вагомий внесок у методологію дослідження страхових відносин, визначила аналітичний апарат наукового пізнання: виявлення основних і загальних зв'язків та залежностей у системі страхування, використання методу абстракції для структурно-логічного аналізу страхових і перестрахувальних процесів, здійснення актуарних розрахунків, формування наукових гіпотез із страхової проблематики.

Фундаментальні дослідження у галузі ризиків зумовили формування теорії ризику, яка створює методологічну основу наукового пізнання у страхуванні й набуває особливого розвитку на початку XX ст. Велика заслуга в цьому напрямку діяльності німецьких учених В. Р. Гейльмана та П. Альбрехта, які трактують теорію ризику як науку, що формується у таких сферах: з одного боку, вона є окремою складовою прикладної математики, а з іншого – спеціальною страховою наукою, що поєднує основи страхової математики і політики страховиків у галузі ризику; а процес ризику – як серцевину кожної ризикотеоретичної проблеми [378, с. 879; 360, с. 144]. Відповідно у середині XX ст. результати активних наукових пошуків привели до формування нового наукового напряму страхової математики – «новітньої теорії ризику», яка згодом виокремилась у самостійну наукову галузь. Отже, наявність ризику загрози добробуту людства визначає необхідність здійснювати страхування, яке є

засобом протидії ризикам, методом фінансування їхніх наслідків, способом контролю за ризиками та забезпечує гарантії захисту майнових інтересів юридичних і фзичних осіб. Крім того, страхування формує захист від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

Узагальнюючи позиції науковців і практиків щодо визначення економічної природи страхування та його місця у системі економічних відносин, виокремимо теоретичний і прикладний підходи до з'ясування сутності страхування та його сучасного змістового наповнення.

Теоретичний підхід передбачає визначення страхування як економічної категорії, а саме як системи економічних (перерозподільних) відносин, що охоплює:

- формування спеціального грошового фонду коштом внесків фізичних та юридичних осіб;
- використання цього фонду для відшкодування збитків унаслідок несприятливих подій (ризиків).

З позиції цільового формування і використання страхового фонду страхування можна вважати фінансовими відносинами. Водночас страхування охоплює особливі фінансові відносини, які дають підстави відрізняти страхування від інших економічних категорій. Доцільно виокремити ознаки, що характеризують специфіку категорії страхування:

- перерозподільні відносини між учасниками сформованого страхового фонду;
- наявність страхового ризику, тобто імовірнісного характеру відносин;
- солідарне розкладення збитку між учасниками страхування;
- поворотність страхових платежів, мобілізованих у страховому фонді.

Наведені ознаки вказують на те, що страхування взаємодіє з такими економічними категоріями, як фінанси і кредит, проте має також принципові відмінності.

По-перше, страхування, як і фінанси, зумовлене рухом грошових коштів у процесі формування та використання відповідних цільових фондів шляхом розподілу та перерозподілу доходів і нагромаджень усіх суб'єктів господарювання. З одного боку, наявність такої ознаки наближує страхування до категорії фінансів, а з іншого – акцентує на його особливостях.

По-друге, для страхування характерні економічні відносини, пов'язані лише з перерозподілом доходів і коштів для нагромадження

з метою відшкодування збитків. Перерозподіл між учасниками страхових відносин має замкнений характер, пов'язаний із солідарним розкладенням завданого збитку. Замкненість полягає у тому, що використання страхового фонду обмежується суб'єктами, які брали участь у його формуванні. Тоді як однією з ознак фінансових відносин є нееквівалентний характер перерозподілу.

По-третє, страхування базується на можливості настання страхового випадку, тобто страхуванню властивий імовірнісний характер відносин. Відповідно рух грошових коштів у страхуванні залежить від ступеня ймовірності заподіяння збитку страховими подіями. Чим вища така ймовірність, тим більшим є страховий внесок і розмір відшкодування. Фінансування має плановий характер формування та використання грошових фондів.

По-четверте, замкнене розкладення збитків зумовлює таку специфічну ознаку страхування, як поверненість страхових платежів, внесених до страхового фонду. Внески кожного учасника страхового фонду призначені для страхових виплат, тобто повертаються у вигляді страхових сум або страхового відшкодування. Принцип повернення коштів характерний також для такої економічної категорії, як кредит, однак не можна стверджувати, що страхувальник кредитує страховика, оскільки він купує страховий захист. Проте кредитний характер страхових відносин властивий насамперед страхуванню життя, кошти за яким повертаються або платникові, або спадкоємцям, тоді як для ризикових видів страхування цей принцип виконується лише у разі настання страхових подій.

Отже, страхування як економічна категорія – це сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами – страховиком і страхувальником – з приводу формування грошових фондів (страхових резервів) на основі сплати останнім страхових внесків (платежів, премій) з метою захисту майнових інтересів у разі настання страхових випадків та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

З позицій прикладного підходу страхування визначають як «правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб», «вид діяльності (бізнесу)», «форму фінансового посередництва», «метод нейтралізації ризиків».

Сутність страхування як складного багатогранного поняття доцільно розглядати за такими аспектами (рис. 12.1).

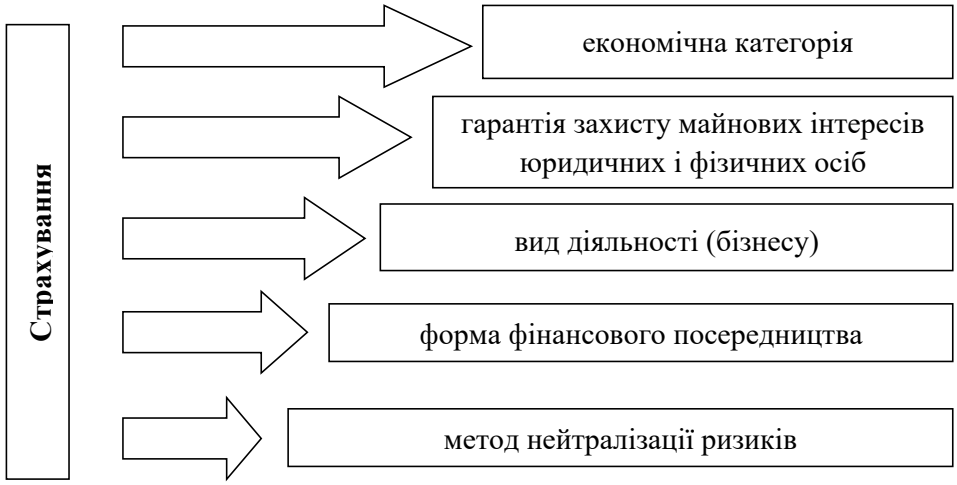

Рис. 11.1. Страхування як багатоаспектне поняття

Відповідно до прагматичного підходу сутність страхування визначається з урахуванням:

1) *юридичного характеру відносин* як правовідносин щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, володінням, користуванням і розпорядженням майном, відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, на основі коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством. Таке трактування страхування, що наведено в Законі України «Про страхування», є комплексним та враховує його правову природу, передбачає фінансову складову, ризиковий характер страхових відносин, комерційні засади бізнес-процесів у страхуванні. Правові договірні відносини передбачають обов'язок страховика здійснити страхові виплати у разі настання страхових подій згідно з договором страхування, а отже, гарантують захист майнових інтересів громадян та підприємств;

2) *організаційно-правового погляду*:

– як виду діяльності (бізнесу), котрий, з одного боку, забезпечує захист майнових інтересів страхувальника, пов'язаних із формуванням гарантій виконання зобов'язань за договором страхування, а з іншого – право отримати додаткові доходи за результатами страхової та інвестиційної діяльності для страховика;

– як форми фінансового посередництва, що забезпечує формування та цільове використання спеціальних грошових фондів і таким чином створює для всіх учасників страхових процесів рівні права, викликає потужну психологічну мотивацію для їхньої економічної діяльності, надає впевненості у розвитку бізнесу, забезпечує гарантії матеріального добробуту;

3) *управлінської позиції* як методу управління ризиками страхування, що є методом нейтралізації ризиків, фінансування наслідків збиткових подій у всіх сферах життя та господарської діяльності.

У листопаді 2021 р. було ухвалено новий Закон України «Про страхування», який кардинально відрізняється від попереднього та містить багато положень, що уніфіковані з європейським законодавстом. Національний банк України одним зі своїх пріоритетів визначив оновлення застарілого законодавства, яке, на думку фахівців, не відповідало ні потребам учасників ринку, ні запиту споживачів цих послуг.

Новий закон змінює широкий спектр вимог до ліцензування страховиків, оцінювання їхньої платоспроможності, проведення корпоративного управління й ризик-менеджменту страховиків, припинення діяльності страхових компаній, класифікації страхування тощо.

Відповідно до Закону України «Про страхування», діяльність на ринку страхування охоплює діяльність із страхування та діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування. При цьому діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування охоплює діяльність із надання посередницьких та допоміжних послуг.

Згідно з основними положеннями чинного страхового законодавства, діяльність із страхування містить:

1) пряме страхування за класами страхування, визначеними цим законодавством;
2) перестрахування за класами страхування, визначеними законодавством;
3) діяльність, пов'язану з управлінням активами страховика;
4) діяльність із реалізації страхових продуктів страховика відповідно до цього закону;
5) іншу діяльність, пов'язану із здійсненням прямого страхування та/або перестрахування, визначену нормативно-правовими актами регулятора.

При цьому розрізняють пряме страхування та перестрахування. Зокрема, пряме страхування – це правовідносини з передачі ризику від страхувальника страховику за плату на умовах, визначених договором страхування або законодавством, з метою захисту страхового інтересу

фізичних та юридичних осіб. Перестрахування – це правовідносини з передачі перестрахувальником (цедентом, ретроцедентом) та взяття перестраховиком (цесіонером, ретроцесіонером) за плату ризику щодо виконання перестрахувальником (цедентом, ретроцедентом) частини своїх обов'язків перед страхувальником та відшкодування витрат (здійснення виплат) на умовах, визначених договором перестрахування.

У Законі України «Про страхування» передбачено, що діяльність із надання посередницьких послуг на ринку страхування охоплює такі її види:

1) діяльність з реалізації страхових продуктів;
2) діяльність з реалізації перестрахових продуктів;
3) діяльність з надання інших посередницьких послуг, перелік яких визначається нормативно-правовими актами регулятора.

У страховому законодавстві визначено, що учасники ринку страхування – це страховики, перестраховики та надавачі супровідних послуг на ринку страхування, їхні об'єднання, клієнти.

Відповідно до чинного страхового законодавства, страховик – це фінансова установа або філія страховика-нерезидента, що має право здійснювати діяльність із страхування на території України. Крім того, діяльність із страхування на території України мають право здійснювати винятково: страховики-резиденти, філії страховиків-нерезидентів, що отримали ліцензію відповідно до цього закону; страховики-нерезиденти з урахуванням певних положень цього закону. Страховики в Україні створюються у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю (крім філій страховиків-нерезидентів).

Слова «страховик», «страхова», «страхова компанія», «страхова організація» та похідні від них дозволяється використовувати у назві лише тим юридичним особам, які мають ліцензію на здійснення діяльності із страхування або мають намір отримати таку ліцензію, а також об'єднанням таких юридичних осіб. Використовувати у своєму найменуванні слова «національний», «державний» або похідні від них має право лише страховик, 100% статутного капіталу якого належить державі.

Перестраховик (цесіонер, ретроцесіонер) – це страховик і страховик-нерезидент, які беруть ризик від страховика за договором перестрахування.

Клієнт – це особа, яка звернулася за отриманням або користується страховою чи перестраховою послугою. Клієнт, який вже придбав страхову послугу, що підтверджено укладеним договором страхування, називається страхувальником. Страхувальники – це юридичні особи і дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії та мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Фізична особа, яка визначена страхувальником у договорі страхування, чиє життя, здоров'я, працездатність та/або пенсійне забезпечення є об'єктом страхування за цим договором страхування, трактується в страховому законодавстві як застрахована особа. Вигодонабувач – це особа, яка має право на отримання страхової виплати згідно з умовами договору страхування та/або відповідно до законодавства у разі, якщо страхувальник чи застрахована особа не зможе скористатися належними сумами самостійно.

Згідно з Законом України «Про страхування» основними надавачами супровідних послуг на ринку страхування є страхові посередники – страховий брокер, страховий агент, субагент, перестраховий брокер, додатковий страховий агент. Крім того, передбачено визначення таких суб'єктів страхування, як «значимий страховик», «споживач», «відповідальний актуарій», «додатковий страховий агент».

11.3. Функції, принципи страхування

Економічній сутності страхування відповідають його функції, які конкретизують зміст цієї категорії. Функції страхування подано на рис. 12.2.

Ризикова функція (функція страхового захисту) полягає в переданні за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування. Саме в межах реалізації ризикової функції визначається об'єктивна необхідність страхового захисту.

Функція формування і використання страхових резервів визначає особливість страхування як економічної категорії. За допомогою мобілізації достатнього обсягу страхових резервів у вигляді страхових внесків здійснюється відшкодування матеріального збитку в разі настання страхових випадків або виплата страхових сум при закінченні дії договору страхування життя. Право на покриття збитків та страхові виплати мають тільки ті фізичні та юридичні особи, які є безпосередніми учасниками формування страхового фонду. Реалізація фінансової функції страхування також відбувається в процесі управління страховими резервами з метою отримання доходів і прибутку.

Заощаджувальна функція дає змогу страхувальнику за допомогою страхових внесків накопичити певну страхову суму за умови відсутності страхового випадку за час дії договору страхування. Така функція характерна лише для довгострокового страхування. Серед заощаджувальних видів виокремлюється страхування життя.

Превентивна функція страхування спрямована на запобігання виникненню можливих збитків та зменшення їхніх наслідків від несприя-

ятливих страхових подій. Здійснення такої функції передбачає значний комплекс заходів, їхнє фінансування на основі частини коштів страхового фонду з метою зменшення страхового ризику. При цьому страховики та страхувальники об'єктивно зацікавлені у запобіганні настання страхових випадків.

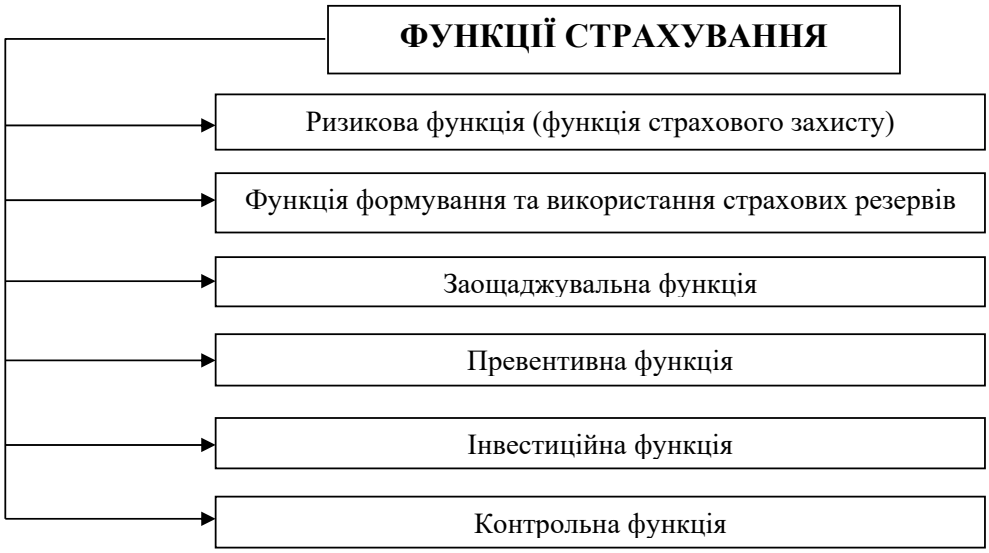

Рис. 11.2. Функції страхування

Інвестиційна функція страхування передбачає розміщення тимчасово вільних коштів страховика у різні активи на умовах безпечності, поворотності, прибутковості та диверсифікації. Специфіка договору страхування визначається особливістю перерозподілу коштів методом страхування та дає можливість страховику тимчасово, протягом дії договору, користуватися та розпоряджатися акумульованими у страхових резервах коштами страхувальників. При цьому забезпечуються умови для інвестування цих коштів у вигляді прямих інвестицій в економіку, через фондовий ринок або за допомогою фінансових посередників з метою отримання прибутку.

Контрольна функція забезпечується одночасно з іншими функціями у певних страхових взаємовідносинах. Відповідно до контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням і цільовим використанням страхових капіталів.

Страхування ґрунтується на основних, вихідних положеннях, що забезпечують його дію як економічного інструменту. У страхуванні виділяють загальні та конкретні принципи (рис. 12.3).

Вільний вибір страховика і виду страхування означає, що всім страхувальникам надається можливість обирати будь-якого страховика, що має ліцензію на проведення страхування. А страховикам держава гарантує вільний вибір видів добровільного страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності. Водночас створюються сприятливі умови для розвитку страхового ринку з метою забезпечення реалізації права на ефективний страховий захист юридичних і фізичних осіб.

Рис. 11.3. Принципи страхування

Страховий ризик – це подія, на випадок виникнення якої проводиться страхування та яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Виявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події. У Законі України «Про страхування» зазначено, що страховий випадок – це подія, передбачена договором страхування або законодавством, ризик виникнення якої застрахований, з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування або відповідно до законодавства.

Відповідно до чинного страхового законодавства страховий інтерес – це матеріальна зацікавленість та/або потреба потенційного страхувальника (іншої особи, визначеної у договорі страхування) у страхуванні

ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі. Будь-який договір страхування може бути укладений тільки за наявності у страхувальника інтересу до організації захисту на випадок втрати майна, здоров'я, працездатності чи життя. Це гарантує отримання певних доходів у разі настання обумовлених в страховому договорі подій. Зацікавленість у страховому захисті всіх суб'єктів ринку шляхом передання відповідальності за наслідки ризику спеціалізованим установам – страховим компаніям зростає з потребою відшкодування збитку в умовах дефіциту фінансових ресурсів держави та підприємств або з можливостями одержання визначених страхових сум при завершенні дії договору страхування.

Принцип відкритості страхування (максимальної сумлінності) вважаємо принципом взаємної правдивості та довіри між страховиком та страхувальником. Страхувальник має надати страховику всю інформацію про об'єкт страхування для оцінювання ризику і встановлення ціни страхової послуги, а страховик зобов'язаний правильно визначити збиток і виплатити страхове відшкодування.

Принцип реальності страхового захисту передбачає виплату страхового відшкодування в розмірах реального збитку. Реалізація такого принципу вимагає створення умов, за яких досягається мета страхування – забезпечення гарантій надання страхового захисту. У цьому контексті доцільно дотримуватися конкретних принципів страхування.

Принцип платності передбачає передачу ризику за плату від страхувальника до страховика. Це дає змогу страховику сформувати відповідні страхові резерви, забезпечити окупність і прибутковість діяльності.

Принцип поворотності означає повернення страхувальнику страхових платежів у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку (при ризиковому страхуванні) або страхової суми (при страхуванні життя).

Принцип диверсифікації означає можливість здійснення страховими компаніями бізнес-процесів, безпосередньо не пов'язаних зі страхуванням, але спрямованих на забезпечення додаткових гарантій платоспроможності та виконання страхових зобов'язань. Чинним страховим законодавством визначено, що одним з видів діяльності з страхування, крім прямого страхування та перестрахування, є діяльність, пов'язана з управлінням активами страховика. На цьому принципі базується основна діяльність страховика в процесі розподілу взятих на страхування ризиків за територіальною й галузевою ознаками та інвестиційна діяль-

ність, що пов'язана з розміщенням тимчасово вільних коштів в активах та управлінням ними.

Франшиза передбачає власну участь страхувальника у відшкодуванні збитків, тобто частина збитків не відшкодовується страховиком згідно з договором страхування та/або законодавством. Такий принцип застосовується з метою уникнення виплати за невеликими збитками, створення економічної зацікавленості в страхувальників, захисту страховиків від зловживань з боку страхувальників. При застосуванні франшизи відбувається поєднання самострахування з страхуванням.

На практиці розрізняють:

- умовну франшизу, тобто звільнення страховика від відшкодування збитку, що не перевищує встановленої у страховому договорі величини, та його повне покриття за умови, що обсяг збитку перевищує франшизу;
- безумовну франшизу, а саме звільнення страховика від відшкодування збитку в розмірі франшизи.

Суброгація означає передачу страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток. Інша назва – регресне право. На практиці таке право застосовується ще до настання реальної виплати страхового відшкодування.

Принцип контрибуції визначає, що одна страхова компанія пропонує іншій або іншим страховикам розподілити між собою виплату страхового відшкодування у разі страхування одного і того самого об'єкта одночасно кількома компаніями за однаковими ризиками. Для реалізації такого принципу на практиці необхідно перевірити достовірність інформації про наявність кількості полісів страхування за однаковими ризиками одних і тих самих предметів страхування, за якими необхідно відшкодовувати збитки.

З метою забезпечення надійного страхового захисту, платоспроможності та фінансової стійкості страховика у страхуванні застосовується принцип співстрахування (страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками) та перестрахування (передача однією страховою компанією іншій частини своїх зобов'язань згідно з укладеними договорами).

11.4. Класифікація страхування та перестрахування

Багатогранність і розгалуженість об'єктів страхування, широкий спектр страхових послуг визначають необхідність оптимального впорядкування взаємозалежних і взаємозумовлених елементів єдиного комп-

лексу страхових відносин. Це дасть змогу детальніше пізнати глибинну сутність страхування та окреслити напрямки розвитку страхового ринку в контексті врахування особливостей страхування за сферами діяльності страхових компаній та оподаткування, створення й реалізації страхових продуктів за видами страхування, визначення об'єктів страхування та обсягів відповідальності за страховими договорами, вибору методів передачі страхового ризику в перестрахування.

У Законі України «Про страхування» наведено класифікацію, що охоплює 23 класи страхування, зокрема 18 класів страхування іншого, ніж страхування життя, та 5 класів страхування життя (табл. 11.1).

В чинному страховому законодавсті зазначено, що перелік ризиків у межах класів страхування, характеристики та класифікаційні ознаки класів страхування, ризиків у межах класів страхування, а також особливості здійснення діяльності із страхування та укладання договорів за класами страхування визначаються спеціальними законами з регулювання ринку страхування та нормативно-правовими актами регулятора. Відповідно регулятором – Національним банком України – 25.12.2023 р. прийнято Постанову «Про затвердження Положення про характеристики та класифікаційні ознаки класів страхування, особливості здійснення діяльності зі страхування та укладання договорів за класами страхування», яка є чинною з 1 січня 2024 р., де згруповано договори страхування відповідальності, страхування життя або/та здоров'я, страхування від збитків за класами та подано чітке роз'яснення кожного класу страхування щодо об'єкта, ризику та виплати страхового відшкодування.

Такий підхід до групування страхування за класами відповідає класифікації, яку застосовують країни-члени ЄС відповідно до директивів ЄС із 1978 р. Проте, на відміну від класифікації в українському зконодавстві, вона містить 7 класів довгострокового страхування (життя й пенсій) і 18 класів загального страхування.

У практичній страховій діяльності України страховики застосовують більш детальну класифікацію страхування з виокремленням форм проведення страхування, його галузей і видів з урахуванням статусу страховика та страхувальника в межах законодавчо визначених класів страхування (рис. 11.4). Оскільки одним з видів діяльності із страхування є перестрахування за класами страхування, визначеними чинним страховим законодавством, доцільно навести основні критерії класифікації перестрахування.

За формами проведення страхування поділяється на добровільне та обов'язкове. Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснен-

ня такого страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно, відповідно до вимог чинного страхового законодавства та постанови Національного банку України.

Таблиця 11.1

Класифікація страхування відповідно до Закону України «Про страхування»

Сфера діяльності або спеціалізація страховика	**КЛАСИ страхування**
Страхування інше, ніж страхування життя	Клас 1 – страхування від нещасного випадку (у тому числі на випадок виробничої травми та професійного захворювання); клас 2 – страхування на випадок хвороби (у тому числі медичне страхування); клас 3 – страхування наземних транспортних засобів (окрім залізничного рухомого складу); клас 4 – страхування залізничного рухомого складу; клас 5 – страхування повітряних суден; клас 6 – страхування водних суден (морських суден, суден внутрішнього плавання та інших самохідних чи несамохідних плавучих споруд); клас 7 – страхування майна, що перевозиться (включаючи вантаж, багаж (вантажобагаж)); клас 8 – страхування майна від вогню та небезпечного впливу природних явищ; клас 9 – страхування майна від шкоди, заподіяної градом, морозом, іншими подіями (включаючи крадіжку, розбій, грабіж, умисне пошкодження/знищення майна), крім подій, визначених у класі 8; клас 10 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу (в тому числі відповідальності перевізника); клас 11 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання повітряного судна (у тому числі відповідальності перевізника); клас 12 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання водного судна (у тому числі відповідальності перевізника); клас 13 – страхування іншої відповідальності (крім визначеної у класах 10, 11, 12); клас 14 – страхування кредитів; клас 15 – страхування поруки (гарантії); клас 16 – страхування інших фінансових ризиків (окрім визначених класами 14, 15); клас 17 – страхування судових витрат; клас 18 – страхування витрат, пов'язаних з наданням допомоги (асистанс) особам, які потрапили у скрутне становище під час здійснення подорожі.
Страхування життя	Клас 19 – страхування життя (інше, ніж передбачено класами 20, 21, 22, 23); клас 20 – страхування життя до шлюбу та до народження дитини; клас 21 – інвестиційне страхування життя; клас 22 – безперервне страхування здоров'я; клас 23 – пенсійне страхування.

Рис. 11.4. Класифікація страхування і перестрахування в практичній діяльності українських страховиків

Види обов'язкового страхування встановлює держава з метою захисту інтересів не лише окремих страхувальників, а й суспільства загалом, а їхню характеристику та класифікаційні ознаки в межах класів наведено в проекті постанови Національного банку України. Для здійснення обов'язкових видів страхування законодавчими актами визначено перелік об'єктів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхового забезпечення, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування. Принцип обов'язковості однаково поширюється і на страхувальника, і на страховика. Страхувальник зобов'язаний застрахувати передбачений Законом України «Про страхування» об'єкт страхування, а страховик не має права відмовити йому в цьому.

Класифікація страхування за сферами діяльності або спеціалізацією страховика передбачає його поділ на страхування життя та страхування інше, ніж страхування життя. Зазначена класифікаційна ознака є основою виокремлення галузей страхування, які містять підгалузі та види відповідного страхування. При цьому всі ланки такої класифікації охоплюють і обов'язкову, і добровільну форми здійснення страхування.

У страховій практиці об'єктами страхування визначено три його галузі:

- майнове страхування як сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб;
- особисте страхування – галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян;
- страхування відповідальності – галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності або бездіяльності страхувальника.

Страхування інше, ніж страхування життя, охоплює всі галузі, а страхування життя є підгалуззю, видом особистого страхування, об'єкт страхових відносин в якому – майнові інтереси, пов'язані з життям і здоров'ям застрахованого.

Особисте страхування поділяється на три підгалузі:

- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування;
- страхування життя і пенсій.

Підгалузями майнового страхування є:

- страхування майна громадян;
- страхування майна юридичних осіб.

Класифікація страхування за родом небезпеки страхових ризиків передбачає виокремлення видів страхування за діяльністю страховика (морське, авіаційне, автотранспортне тощо) та за видами ризиків (фінансові, кредитні, екологічні тощо).

За статусом страхувальника страхові послуги поділяють на такі, що надаються юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси громадян. Ця класифікаційна ознака не поширюється на особисте страхування.

Класифікація страхування за організаційно-правовою формою страховика застосовується з метою забезпечення державного регулювання страхової діяльності. Відповідно розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страхові компанії, створені у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації).

У Законі України «Про страхування» визначено: перестраховик (цесіонер, ретроцесіонер) – це страховик і страховик-нерезидент, які беруть ризик за договором перестрахування; перестрахувальник (цедент, ретроцедент) – це страховик (перестраховик), який передає ризик за договором перестрахування. Відповідно перестрахування як один із видів діяльності зі страхування класифікується за напрямами переміщення страхового ризику з виокремленням вхідного і вихідного перестрахування.

Якщо страховий ризик страховик передає страховикам (перестраховикам) -нерезидентам, то таке перестрахування називається зовнішнім. За умови розміщення страхового ризику в межах країни здійснюється внутрішнє перестрахування.

Для детальнішої характеристики сутності перестрахування в теоретичній і практичній площинах прокласифікуємо його за сферою діяльності страховика (перестрахувальника), виокремлюючи перестрахування ризиків із видів страхування інших, ніж страхування життя, та перестрахування ризиків із страхування життя. Крім того, за галузями і класами страхування, видами страхових ризиків перестрахування охоплює ризики майнового страхування, особистого страхування і страхування відповідальності. Така класифікація, на нашу думку, має практичну цінність при розмежуванні перестрахувальних послуг, оцінюванні перестрахувального ризику, ймовірності настання страхового випадку за перестрахувальними договорами та можливих виплат у вигляді компенсації частки страхового відшкодування за договорами страхування.

11.5. Поняття страхового ринку, його структура

Трансформація парадигми соціально-економічного розвитку України потребує створення цілісної інституціональної системи, спроможної забезпечити перетворення страхування і перестрахування як інфраструктурних інструментів у вагомі сегменти національної економіки. Одним із вагомих фінансових інструментів регулювання економічних відносин, зниження рівня ризику і невизначеності функціонування ринкової економіки є страхування. При цьому страховий ринок як своєрідний механізм підтримки економічної рівноваги та фінансової безпеки в суспільстві забезпечує стійкі гарантії захисту економічних інтересів учасників страхових процесів і набуває стратегічного значення у процесі макроекономічної стабілізації національної економіки.

Враховуючи різноманітні підходи учених до трактування поняття «страховий ринок», наголосимо, що страховий ринок передусім є багатогранним поняттям, а тому його сутність розкривається у комплексному вивченні та врахуванні всіх основних аспектів. Відповідно поняття «страховий ринок» доцільно трактувати з погляду:

макроекономічного – як складову фінансового сектору економіки з більшістю властивих йому характеристик, функцій і принципів;

фінансового – як сукупність економічних відносин, які виникають між учасниками страхування і перестрахування (страховиком, страхувальником, перестрахувальником і перестраховиком) щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення страхового (перестрахувального) захисту;

– *маркетингового* – як сферу послуг, де об'єктом купівлі-продажу є страхова (перестрахувальна) послуга, на яку формуються попит і пропозиція;
– *інституціонального* – як сукупність інститутів, які визначають і регламентують правила та умови взаємовідносин учасників страхових (перестрахувальних) процесів;
– *інституційно-організаційного* – як економічний простір, в якому взаємодіють інституційні організації, здійснюючи страхову та перестрахувальну діяльність або обслуговуючи чи регулюючи її.

Страховий ринок виконує такі основні функції:

- захисну – забезпечення захисту інтересів учасників ринкових відносин;
- фінансову – формування страхового капіталу та його використання в процесі надання страхового захисту;
- інвестиційну – формування додаткових інвестиційних ресурсів;

- інтеграційну – поглиблення інтеграційних зв'язків і взаємопроникнення інституцій національного страхового й перестрахувального ринків у міжнародний страховий простір.

Об'єктивними умовами функціонування страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах;
- об'єктів страхування, що мають споживчу вартість;
- суб'єктів страхування, здатних задовольнити потреби або їх споживати.

Загальну структуру страхового ринку характеризують його суб'єкти та об'єкти (рис. 11.5).

До основних суб'єктів страхового ринку належать:

- страховики (перестраховики);
- страхувальники (перестрахувальники);
- страхові посередники (страховий агент, страховий брокер, перестраховий брокер).

Складовою страхового ринку є ринок перестрахування, тому його учасники – це суб'єкти страхового ринку, які взаємодіють між собою для досягнення основної мети страхування – забезпечення надійного страхового захисту.

На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як Ліга страхових організацій України, Асоціація «Страховий бізнес», Моторне страхове бюро України, Авіаційне страхове бюро України, Морське бюро України, Асоціація «Українське медичне страхове бюро».

Метою створення Ліги страхових організацій, Асоціації «Страховий бізнес» в Україні є добровільне об'єдання зусиль страховиків для формування повноцінного, дієвого та прозорого страхового ринку. Страховиками таких страхових об'єднань передбачено вирішення стратегічних завдань розвитку страхування в Україні, а саме:

- створення привабливого та доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- подальше відтворення законодавчої та нормативної бази;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків тощо.

Основними завданнями Моторного страхового бюро України є забезпечення гарантій збереження платоспроможності страховиків – членів Моторного транспортного страхового бюро щодо страхових зобов'язань; розвиток страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та організація співпраці із страховими організаціями інших держав у цій галузі.

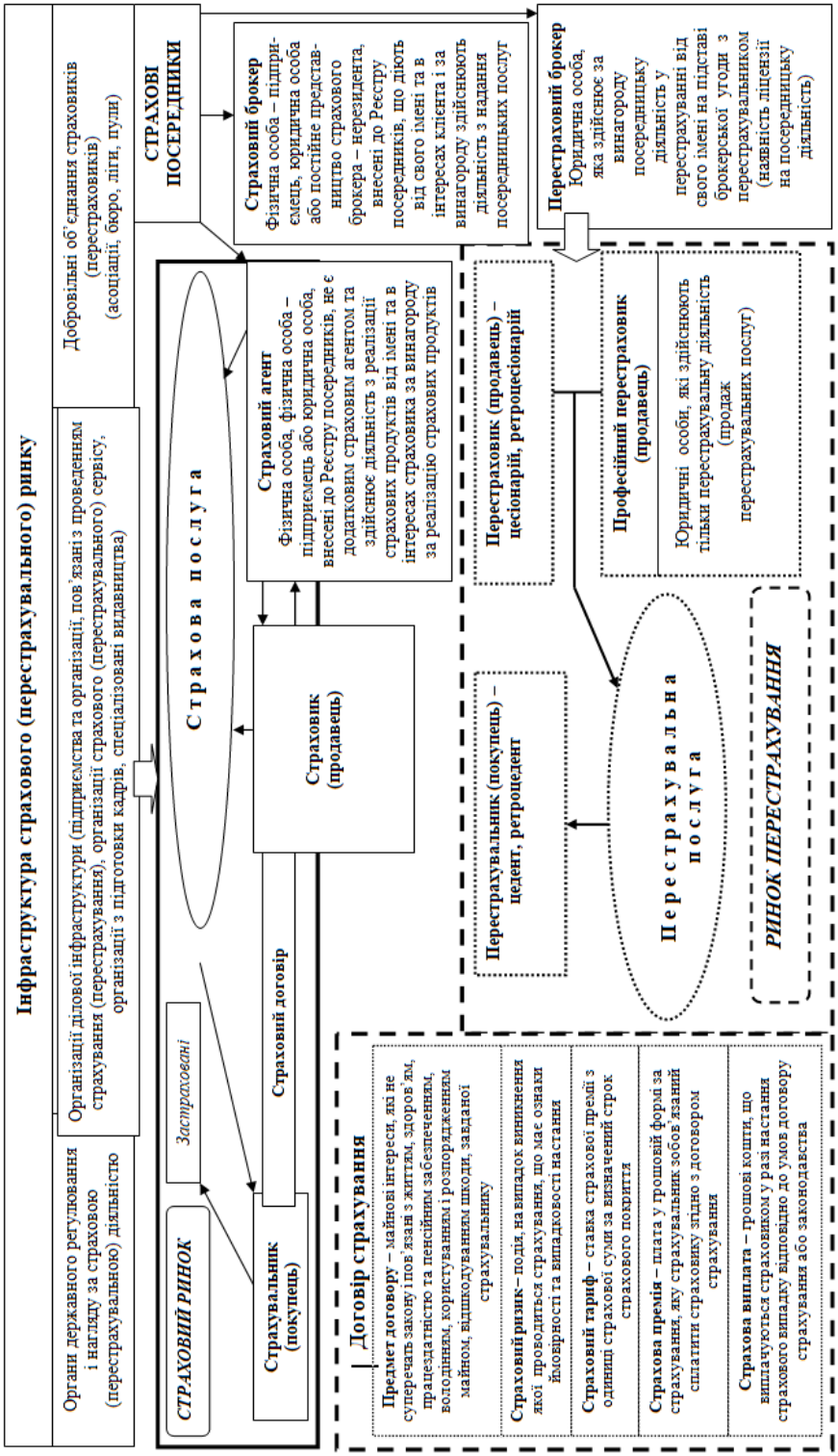

Рис. 11.5. Класифікація страхування і перестрахування в практичній діяльності українських страховиків

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг у галузі авіації; розроблення програм і методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам тощо.

Морське страхове бюро створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування, формування міжнародної політики страхування морської діяльності, узагальнення морського страхового законодавства.

Основною метою Асоціації «Українське медичне страхове бюро» є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності, забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування, організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

Об'єктом страхового ринку є страхові продукти – специфічні страхові (перестрахувальні) послуги, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку). Перелік класів страхування, за якими страхувальник може купувати страховий захист, формує асортимент страхового ринку.

Відповідно до чинного страхового законодавства страхова послуга – це вид фінансової послуги, що надається страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті на підставі договору страхування. Разом з тим, перестрахувальна послуга – це послуга, що надається перестраховиком для забезпечення потреби потенційного перестрахувальника у перестрахуванні на підставі договору перестрахування (ковер-ноти, сертифіката, полісу, свідоцтва тощо).

З метою дослідження чи наукового спостереження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути інші ознаки його класифікації.

За основу інституціональної структури страхового ринку взято приватну, комбіновану, публічну форми власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регулюється Господарським кодексом України, Законами України «Про господарські товариства» та «Про страхування».

За територіальною ознакою розмежовують національний, регіональний і світовий страхові ринки.

За галузевою ознакою страховий ринок поділяють на ринок страхування життя та ринок загальних (ризикових) видів страхування (майнового, особистого, відповідальності).

11.6. Державне регулювання діяльності у сфері страхування

Нове соціально-економічне середовище потребує розроблення і впровадження дієвих і виважених механізмів державного втручання у страховий сектор економіки, інституції якого спрямовані на забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку та підвищення добробуту людства. В кризових ситуаціях основний тягар припадає на державні органи нагляду та регулювання страхової діяльності, оскільки в умовах нестабільного ринкового середовища, відсутності чітко визначеної стратегії розвитку ринкове саморегулювання не може забезпечити потреби страхового захисту від ризиків.

Відповідно до Указу Президента України № 259/2020 від 30.06.2020 р. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, втрачає свої повноваження у зв'язку з припиненням діяльності та ліквідацією. З 01.07.2020 р. регулювання у сфері страхування здійснює Національний банк України.

Національним банком України запроваджено нову модель регулювання страхового ринку, що враховує положення директив Європейського Союзу, міжнародні принципи IAIS, світовий досвід. Основним нововведенням є запровадження ризик-орієнтованого пруденційного нагляду НБУ, спрямованого на забезпечення платоспроможності, достатності капіталу та високої якості активів страхових компаній.

Законом України «Про Національний банк» визначено, що Національний банк України здійснює функції державного регулювання та нагляду за діяльністю на ринках небанківських фінансових послуг (окрім діяльності на ринках цінних паперів і похідних (деривативів), професійної діяльності на фондовому ринку та діяльності у системі накопичувального пенсійного забезпечення) на індивідуальній і консолідованій основі у межах та порядку, встановлених цим Законом, Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» та іншими законами з питань регулювання ринків фінансових послуг.

Державне регулювання ринків небанківських фінансових послуг здійснюється Національним банком України відповідно до принципу відокремлення нормативно-правового регулювання діяльності учасників цих ринків від нагляду за їхньою діяльністю. В НБУ для регулювання страхового ринку створено два нових департаменти: методології регулювання діяльності небанківських фінансових установ (для розроблення законодавчих і нормативно-правових актів з питань регулювання страхового ринку) та пруденційного нагляду за страховиками, перестраховиками і страховими посередниками.

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регламентування страхової діяльності, а в особі регулятора – Національного банку України – здійснює регулювання та нагляд за дотриманням вимог чинного законодавства, закладаючи фундамент для формування й ефективного розвитку платоспроможного, стійкого та конкурентоздатного страхового ринку з метою запобігання неплатоспроможності страховиків і захисту прав споживачів послуг страхування.

До повноважень Національного банку України у сфері державного регулювання страхового ринку належать такі:

- розроблення і затвердження нормативно-правових актів і методичних документів з питань страхової (перестрахової) діяльності, які визначають компетенції регулятора;
- здійснення реєстрації та ведення Державного реєстру страховиків (перестраховиків), страхових і перестрахових брокерів;
- видача страховикам ліцензій на провадження діяльності з надання страхових послуг та проведення перевірок їхньої відповідності виданим ліцензіям, визначення порядку видачі ліцензій, їхнього зупинення, поновлення й анулювання;
- установлення обов'язкових критеріїв і нормативів достатності капіталу та платоспроможності, ліквідності, прибутковості, якості активів та ризиковості операцій, додержання правил надання страхових (перестрахових) послуг та інших показників і вимог, що обмежують ризики за операціями з фінансовими активами;
- встановлення розміру плати за реєстраційні дії Національного банку України щодо страхових установ, а також за видачу Національним банком України ліцензій на провадження страхової діяльності відповідно до принципу відшкодування витрат Національного банку України, пов'язаних із наданням таких послуг;
- здійснення нагляду (контролю) за додержанням страховими установами умов провадження діяльності з надання страхових послуг;
- проведення самостійно чи разом з іншими державними органами перевірки діяльності учасників страхового ринку (крім клієнтів);
- у разі порушення законодавства про фінансові послуги, нормативно-правових актів Національного банку України застосування заходів впливу та накладення адміністративних стягнень;
- надсилання страховим установам і саморегулівним організаціям обов'язкових до виконання розпоряджень про усунення порушень законодавства про фінансові послуги та захист прав споживачів страхових послуг;

- надсилання матеріалів у правоохоронні органи щодо фактів правопорушень, що стали відомі під час проведення перевірок, органам Антимонопольного комітету України у разі виявлення порушень законодавства про захист економічної конкуренції;
- здійснення моніторингу руху капіталу в Україну та за її межі через ринки фінансових послуг;
- встановлення вимог щодо програмного забезпечення та спеціального технічного обладнання страхових установ, що пов'язано з наданням страхових (перестрахових) послуг;
- встановлення порядку розкриття інформації та складання звітності учасниками страхового ринку відповідно до законодавства України;
- визначення професійних вимог до керівників, головних бухгалтерів (осіб, відповідальних за ведення бухгалтерського обліку, в тому числі на підставі договорів) страхових установ, можливостей вимагати звільнення з посад осіб, які не відповідають встановленим вимогам для зайняття таких посад, або розірвання відповідних договорів;
- здійснення захисту прав споживачів фінансових послуг.

Відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» основними напрямами нагляду Національного банку України у сфері державного регулювання страхового ринку є регулярне проведення оцінювання загального фінансового стану страхової установи, результатів її діяльності та якості корпоративного управління, системи внутрішнього аудиту (контролю) та управління ризиками, дотримання обов'язкових нормативів та інших показників і вимог, що обмежують ризики за операціями з фінансовими активами.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Страхування, ризик, страховий захист, страхова діяльність, страховий фонд, страховик, страхова установа, страхувальник, застрахований, перестрахування, перестраховик, страховий ринок, страхові посередники, страхові агенти, страхові брокери, перестрахові брокери, страхові послуги, перестрахові послуги, державне регулювання у сфері страхування.

Рекомендована література

1. *Кнейслер О. В. Ринок перестрахування України: теоретико-методологічні домінанти формування та пріоритети розвитку : моногр. Київ: Центр уч. л-ри, 2012. 416 с.*

2. Кнейслер О. Теоретична концептуалізація страхування. Світ фінансів. 2009. Вип. 1 (18). С. 119–126.
3. Кнейслер О., Спасів Н., Король С. Новелізаційні тенденції розвитку страхових компаній в Україні. Світ фінансів. 2021. Вип. 2 (67). С. 106–118.
4. Медичне страхування в Україні: реалії функціонування та перспективи розвитку : моногр. / О. В. Кнейслер, Л. З. Шупа ; за ред. д. е. н., проф. О. В. Кнейснер. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. 192 с.
5. Про Національний банк України : Закон України № 679-XIV (ред. від 02.07.2023р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text.
6. Про страхування (зі змін. та допов.) : Закон України № 85/96-ВР (ред. від 06.05.2023р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96%D0%B2%D1%80#Text.
7. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України № 2664-III від 12.07.2001р. (із змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text.
8. Ткаченко Н. В. Страхування : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2007. 376 с.
9. Кнейслер О. В. Страхування : навч. посіб. Тернопіль : Екон. думка, 2008. 188 с.
10. Страхування : навч. посіб. / О. С. Журавка, А. Г. Бухтіарова,О. М. Пахненко. Суми : Сум. держ. ун-т, 2020. 350 с.
11. Шумелда Я. Страхування : навч. посіб. для студ. екон. спец. / Тернопіль : Джура, 2004. 280 с.
12. Сосновська О. О. Страхування : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2021. 328 с.
13. Страхування : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : Знання, 2008. 1019 с.
14. Страхування : підруч. / кер. авт. кол. і наук. ред. С. С. Осадець. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : КНЕУ, 2002. 599 с.
15. Фінанси : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2012. 687 с.

РОЗДІЛ 12.
ПЕРСОНАЛЬНІ ФІНАНСИ.
ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

12.1. Персональні фінанси як первинна ланка фінансової системи.
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств.
12.3. Сутність та необхідність управління фінансами домогосподарств.
12.4. Бюджет домогосподарства як інструмент управління фінансами: сутність, структура, особливості формування.
12.5. Заощадження домогосподарств, їхня класифікація, мотиви та чинники.
12.6. Фінансова поведінка домогосподарств, її основні види, стратегії та моделі.
12.7. Фінансова грамотність населення та її вплив на формування фінансово незалежної особистості.

12.1. Персональні фінанси як первинна ланка фінансової системи

Важливим суб'єктом економічної системи, що своїми активними діями впливає на її розвиток та вдосконалення, завжди була, є і залишатиметься людина. Існування ж сучасного суспільства – це черговий етап безперервного розвитку людини та її потреб.

Економічна наука завжди приділяла велику увагу проблемам людини, оскільки без неї не існує матеріального виробництва, немає економіки і соціуму. Вчення про роль людини в економічному житті суспільства постійно еволюціонувало. Індивідуальність, свобода та недоторканність, природні й невідчужені права людини мають першочергове значення для розвитку економіки і суспільства загалом.

Високий рівень розвитку країн Заходу був досягнутий саме завдяки реалізації індивідуальних економічних прав та свобод. Адже зарубіжні учені в епіцентр знань про фінанси передусім ставлять не просто грошові

потоки, доходи чи витрати, а людину як суб'єкта прийняття фінансових рішень і носія індивідуальних та суспільних інтересів. Фінансова теорія і практика у країнах Заходу давно перебуває під впливом філософії гуманізму, що проповідує абсолютну цінність особистості та ставить благо, права і свободи людини у центр державної діяльності. У центрі уваги зарубіжної фінансової науки перебувають не абстрактні фінансові категорії чи знеособлені фінансові відносини, а реальні особи (суб'єкти) фінансово-бюджетних відносин, зокрема: громадяни-виборці, платники податків, отримувачі соціальних допомог, державні службовці й ін., як носії певних фінансових інтересів та продуценти науково-теоретичних уявлень і практичних знань про фінанси. Тому без урахування людських цінностей та пріоритетів як домінанти суспільного устрою неможливо побудувати демократичну державу із соціально орієнтованою ринковою економікою і забезпечити справедливий розподіл суспільних благ та задоволення як індивідуальних, так і загальнодержавних потреб та інтересів.

Дослідження персональних фінансів і визначення їхньої ролі в економічному житті суспільства є відносно новою темою у вітчизняній фінансовій науці. Адже фінансисти радянської доби досліджували економічні та фінансові відносини в суспільстві, не ставлячи у центр уваги реальних носіїв цих відносин – людей. Так, людина розглядалася скоріше не як економічний суб'єкт, який приймає конкретні економічні й фінансові рішення, а як пасивний носій тієї чи іншої соціальної ролі.

Проте нинішній етап розвитку України характеризується докорінною зміною ролі людини у соціально-економічному житті суспільства і розширює людиноцентричний напрям фінансової науки та практики, зумовлюючи необхідність перегляду теоретичних уявлень про людину як громадянина, платника податків, отримувача суспільних благ і головної мети існування держави. Розуміння перебігу цих процесів зумовлює необхідність виділення в окрему ланку фінансової системи персональних фінансів, що пояснюється їхньою щораз всезростаючою роллю та вагомим значенням у сучасних умовах.

Хоч в Україні поряд із терміном «персональні фінанси» часто використовують термін «фінанси домогосподарств» (що є цілком виправданим, бо Система національних рахунків серед усіх секторів економіки виокремлює саме сектор домогосподарств), все ж потрібно враховувати ту обставину, що рішення у цьому секторі найчастіше приймаються не сім'ями, а індивідами і такі рішення пов'язані передусім з особистими доходами, тобто отримання доходів сектором домашніх господарств має індивідуальний характер. Водночас індивідуальний характер має сплата податків до бюджетів усіх рівнів та внесків до фондів

загальнообов'язкового державного соціального страхування, оскільки в Україні кожен найманий працівник сплачує податок на доходи фізичних осіб та інші відрахування зі свого заробітку (зокрема, в окремих країнах світу здійснюється спільне оподаткування доходів сім'ї). Тому персональні фінанси, будучи тісно пов'язаними з фінансами домогосподарств, є важливою складовою останніх.

За своєю сутністю *персональні фінанси* – це сукупність розподільних і перерозподільних відносин, у які вступає людина з приводу формування, розподілу та використання відповідних грошових фондів (звичайно фонду споживання і фонду заощадження) з метою вирішення основних завдань поточного та перспективних етапів життєвого циклу. На кожному з цих етапів індивід має різні можливості для отримання доходів, а також у нього формуються різноманітні потреби, які він задовольняє за допомогою отриманих доходів.

Формування і розвиток персональних фінансів безпосередньо пов'язані з розвитком інших складових фінансової системи (публічних фінансів, фінансів суб'єктів господарювання) (рис. 12.1).

Рис. 12.1. Роль персональних фінансів у фінансовій системі України

При цьому персональні фінанси відіграють у такій системі первинну роль, бо: по-перше, саме персональні фінанси слугують первинною базою для формування фінансів суб'єктів господарювання (зокрема, як внески до статутного капіталу створюваних підприємств) та публічних фінансів

(у формі податкових платежів до бюджетів); по-друге, історично персональні фінанси виникли раніше, ніж публічні чи корпоративні фінанси; по-третє, саме обсяги персональних фінансів формують основу як для зростання платоспроможного попиту в суспільстві (через збільшення особистого споживання), так і для зростання інвестиційного потенціалу економіки (через збільшення особистих заощаджень). Водночас персональні фінанси відіграють у фінансовій системі провідну роль, оскільки розвиток суспільства у кінцевому підсумку підпорядкований саме забезпеченню інтересів громадян, їхніх груп та об'єднань.

Взаємозв'язок персональних фінансів з публічними фінансами проявляється, перш за все, у сплаті фізичними особами податків до бюджетів і внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також у формі грошових виплат (пенсії, соціальні допомоги тощо), що здійснюються з бюджету й відповідних фондів. Громадяни також можуть купувати облігації внутрішньої державної позики, розвиваючи таким чином одну з форм державного кредиту, та отримувати додатковий інвестиційний дохід на цей різновид державних цінних паперів.

Взаємозв'язок персональних фінансів і фінансів суб'єктів господарювання реалізується передусім через виплату підприємствами, установами та організаціями своїм працівникам заробітної плати, дивідендів на акції чи відсотків за облігаціями. Громадяни також мають можливість отримувати доходи від підприємницької діяльності й доходи від власності, купуючи цінні папери підприємства чи здійснюючи внески до його статутного капіталу. До прикладу, кредитні установи можуть забезпечувати громадян кредитними ресурсами, а депозитні фінансові установи – виплачувати проценти за користування тимчасово вільними коштами населення.

Тому першоосновою фінансової діяльності громадянина можна вважати розподіл отримуваного ним доходу на сплату обов'язкових платежів (податків, відсотків за користування кредитом, страхових внесків тощо) та формування після цього фонду споживання і фонду заощадження. Фонд споживання відповідно може бути розподіленим за такими напрямами: харчування, купівля предметів першої необхідності, оплата комунальних платежів, транспорт, зв›язок, відпочинок, навчання тощо. Фонд заощадження може бути поділеним на фонди інвестицій у нерухомість, банківські ощадні сертифікати, цінні папери, заощаджувальні види страхування тощо. Названі вище фонди можуть поповнюватися за рахунок: заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, різних видів допомог), доходів

від власності (дивідендів, здачі майна в оренду), дарування, отримання спадщини, гонорарів, авторських винагород тощо.

У сучасних умовах на формування та розвиток персональних фінансів здійснюють вплив численні фактори, що умовно поділяються на дві групи: людський капітал, який характеризується рівнем освіченості й професійними навичками людини і здійснює вплив на рівень поточного доходу (причому людський капітал не лише визначає формування особистих доходів, а й сам є об'єктом інвестування грошових коштів, зокрема у процес здобуття освіти), та макроекономічна політика, яка впливає як на темпи економічного зростання загалом, так і на обсяги особистих доходів зокрема.

Звичайно, існування персональних фінансів насамперед випливає з потреб людини й узгоджується з ними. Проте відомо, що задовольнити одразу всі потреби неможливо, оскільки, з одного боку, спектр потреб є доволі обширним, а з іншого – людина у процесі їхнього задоволення постійно стикається з внутрішніми суперечностями та обмеженнями, такими, наприклад, як фінансові можливості, недостатня економічна свобода, суворість законів громадянського суспільства тощо.

Отже, головною турботою кожної людини має стати підтримання відчуття власної фінансової безпеки, тобто впевненості, що вона матиме достатні фінансові ресурси, які відповідатимуть її сьогоднішнім і майбутнім потребам, забезпечуючи гідний та якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Тому в сучасних умовах основні акценти державної фінансової політики мають бути спрямовані саме на вжиття заходів щодо забезпечення належного рівня добробуту громадян, подолання бідності та підвищення якості їхнього життя з метою стимулювання розвитку персональних фінансів.

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств

Фундаментальною основою життєдіяльності сучасного суспільства є домогосподарство – унікальне соціально-економічне утворення, в якому відображено різноманітні аспекти людського буття: біологічні, соціальні, економічні.

Сучасна економічна література подає різні тлумачення поняття «домогосподарство», але найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством називають сукупність фізичних одиниць – резидентів, які мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. У вітчизняній фінансовій науці найбільш поширеним є визначення *домогосподарства* як сукупності осіб (або однієї особи), які

спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках.

У сучасних умовах домогосподарство стає дедалі вагомішим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою (при сплаті податків до бюджету та отриманні соціальних допомог), підприємствами й організаціями (при отриманні заробітної плати, матеріального заохочення), а також інституціями фінансового ринку (банками, страховими компаніями, кредитними спілками, ломбардами, недержавними пенсійними фондами).

І хоча у сучасних умовах характерною є персоніфікація фінансових відносин на рівні окремих індивідів (сплата податків, відкриття банківського рахунка, отримання кредиту), все ж таки в Україні окремі фінансові процеси побудовані саме на основі оцінювання сукупного доходу всіх членів домогосподарства (при отриманні субсидій, допомог, податкової соціальної пільги тощо).

За *сутністю* фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, в які вступають домогосподарства та їхні окремі учасники з приводу формування, розподілу і використання відповідних фондів грошових коштів (у найбільш загальному вигляді – це фонди споживання і заощадження).

Фінанси домогосподарств як *явище* відображають внутрішні та зовнішні грошові потоки (тобто рух грошових коштів) домогосподарств за їхніми окремими видами. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками всередині домогосподарства. Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства охоплює рух грошових коштів між домогосподарством та іншими суб'єктами. Важливою умовою успішного господарювання домогосподарств у сучасних умовах є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань членами цих домогосподарств та їхню платоспроможність.

За *змістом* фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, в які залучені домашні господарства, а саме формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди (передусім фонди споживання та заощадження), які створюються і використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом

фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій. А зв'язок і взаємодія між фондами забезпечуються за допомогою грошових потоків. Відповідно фонди грошових коштів (статика фінансів) і грошові потоки (їхня динаміка, перетворення) завжди функціонують в органічній єдності та взаємозв'язку.

Фінанси домогосподарств за *формою* – це основні елементи, які характеризують рух грошових фондів цих домогосподарств. У найзагальнішому вигляді – це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, в які вступають домашні господарства в процесі своєї економічної діяльності. Основними джерелами доходів домашніх господарств є заробітна плата, прибуток і змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст фінансових активів тощо.

Таким чином, *фінанси домогосподарств* є сукупністю економічних відносин домашніх господарств, матеріалізованих у грошових потоках, які виявляються у формі доходів і витрат, щодо формування, розподілу та використання фондів грошових коштів з метою відтворення і розвитку людського капіталу та задоволення потреб членів цих господарств і суспільства загалом. У пропонованому визначенні відображено як внутрішню сутність фінансів домогосподарств, так і зовнішні форми (матеріальні субстанції) їхнього вияву, та сформовано головну мету фінансів домогосподарств.

Соціально-економічна сутність фінансів домогосподарств виявляється у виконуваних ними функціях. Традиційно фінансам домогосподарств властиві дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція фінансів домогосподарств є первинною і тому однією з найважливіших. Фінанси домогосподарств, як і фінанси загалом, є об'єктивно обумовленим інструментом вартісного розподілу. Проте, якщо специфічне призначення суспільних фінансів полягає у тому, щоб розподіляти і перерозподіляти вартість валового внутрішнього продукту, виражену у грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання, то фінанси домогосподарств забезпечують подальший розподіл цієї вартості між членами домашнього господарства. Отже, та частина національного доходу, що припадає на частку окремого домогосподарства і розподіляється між його членами (як неповнолітніми, так і працюючими та непрацюючими), і є втіленням розподільної функції. При цьому суб'єктами розподілу виступають члени домогосподарства, а об'єктом

розподілу є його сукупний дохід. Розподільна функція фінансів домогосподарств на практиці реалізується у відносинах домогосподарств з іншими сферами або ланками фінансової системи (зокрема, бюджетами, державними цільовими фондами, підприємствами, установами й організаціями, інституціями фінансового ринку), в результаті чого утворюються первинні та вторинні доходи домогосподарств; а також у межах одного домогосподарства – в процесі розподілу його сукупного доходу між усіма членами, в результаті чого на рівні окремого домашнього господарства відбувається формування відповідних грошових фондів цільового призначення (фондів споживання і заощадження, резервного фонду).

Сучасне домогосподарство є окремим суб'єктом господарювання, тому рівень життя його членів повністю залежить від величини отримуваних ними доходів, обсяг яких під впливом певних факторів може збільшуватись або зменшуватись. Це зумовлює необхідність здійснення контролю як за зміною величини, так і цільовим використанням доходу в межах різних фондів з метою підтримання або ж підвищення звичного рівня життя. Зазначені процеси є відображенням *контрольної функції* фінансів домогосподарств.

Означені функції фінансів домогосподарств є взаємозалежними і взаємопов'язаними, діють одночасно, доповнюючи одна одну, й порізному реалізуються кожним домашнім господарством, маючи свою специфічну особливість і неповторну природу.

Фінансам домогосподарств, як і фінансам загалом, властиві певні діалектичні суперечності, котрі виникають із природи фінансових відносин. При цьому фінансові суперечності у сфері фінансів домогосподарств виникають не лише у відносинах із державою (при сплаті податків і зборів до бюджету та державних цільових фондів) чи підприємствами (при виплаті заробітної плати найманим працівникам, дивідендів акціонерам тощо), а й всередині домашнього господарства – між обмеженістю фінансових ресурсів і практично необмеженими потребами його членів. На рівні домогосподарства неминучими є також суперечності між споживанням і заощадженням, оскільки відомо, що заощадження (інвестиції) сприяють зростанню доходів у майбутньому, проте не всі члени домогосподарства можуть погоджуватися з поточним обмеженням споживання заради зростання майбутнього благополуччя. Фінансові суперечності всередині домогосподарства визначені також й тим, що процеси перерозподілу грошових коштів між членами сім'ї одночасно є і процесами відчуження та присвоєння власності. Зазначені суперечності можуть ще більше загострюватися при вирішенні питання про те, хто з чле-

нів домогосподарства несе відповідальність за забезпечення належного рівня добробуту та гідного майбутнього для своїх близьких: той, хто є основним годувальником, чи той, хто розпоряджається фінансами домогосподарства і відповідає за оптимальний розподіл фінансових потоків усередині сімейного бюджету.

12.3. Сутність та необхідність управління фінансами домогосподарств

Економічні відносини між членами домогосподарства значною мірою залежать від системи управління його фінансами, яка передбачає, що члени домогосподарства тією чи іншою мірою згодні з прийнятою моделлю внутрішньосімейного фінансового менеджменту.

Управління фінансами домогосподарств – це діяльність членів домашнього господарства щодо регулювання його вхідних та вихідних грошових потоків з метою підвищення загального добробуту, а також діяльність органів державної влади й управління, пов'язана із впливом на процеси формування доходів і витрат таких домогосподарств. Отже, *управління фінансами домогосподарств* є сукупністю процесів мотивації, планування, організації, контролю та реалізації фінансових відносин як безпосередньо всередині домогосподарства, так і з іншими суб'єктами економічної діяльності (державними фінансовими органами, інституціями фінансового ринку тощо).

Основні *завдання управління фінансами домогосподарства* полягають у найповнішій реалізації та поступовому підвищенні його фінансового потенціалу, забезпеченні максимізації дохідності його активів, раціональному здійсненні поточних витрат, ефективному формуванні заощаджень та подальшій їхній трансформації в інвестиції, забезпеченні мінімізації фінансових ризиків.

Вирішити всі завдання одномоментно та в повному обсязі на практиці вкрай важко, а то й неможливо. Компроміс може досягатися лише при збалансуванні всієї системи завдань і погодженні пріоритетної на заданий момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями домогосподарства.

Об'єктами управління фінансами домогосподарств є сукупні доходи (інколи – сукупне багатство) та сукупні витрати домогосподарств. Зазначимо, що необхідно чітко розмежовувати терміни «дохід» і «багатство». І перше, і друге поняття визначають купівельну спроможність домогосподарства. Однак, якщо дохід відображає, наскільки зросла купівельна спроможність домогосподарства за визначений період, то багатство ви-

значає обсяг купівельної спроможності на певний фіксований момент. У термінах «запаси-потоки» багатство є запасом, а дохід – потоком. Сукупне багатство домогосподарства може набувати трьох основних форм: фізичне багатство (до якого належать земля, будинок, квартира, машина, меблі, твори мистецтва, коштовності та інші споживчі блага); фінансове багатство (яке знаходить матеріальне втілення в акціях, облігаціях, коштах на рахунках у банківських установах, наявних готівкових коштах тощо); людський капітал (тобто багатство, «уречевлене» в людині в результаті її виховання, освіти і досвіду (так зване набуте благо), а також благо, отримане від природи (талант, пам'ять, реакція, фізична сила тощо)). Кожен із перелічених видів багатства є для його власника джерелом певного доходу.

Суб'єктами управління є члени домогосподарства, які здійснюють загальне управління його фінансами, а також держава в особі відповідних фінансових органів, які опосередковано впливають на процеси формування доходів і здійснення витрат домашніми господарствами (Державна податкова служба України, Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку тощо).

Основними *методами управління фінансами домогосподарств* з позиції мікрорівня є: фінансовий облік, фінансове планування, фінансовий аналіз та контроль членів домашнього господарства за поточними доходами і витратами, а також формуванням заощаджень.

Кожен із перелічених методів реалізується на практиці за допомогою конкретних інструментів. Наприклад, інструментом фінансового обліку може бути складання балансу активів і пасивів. Фінансове планування у сфері фінансів домогосподарств доцільно здійснювати передусім за допомогою таких інструментів, як план-прогноз реалізації фінансових цілей і бюджет домогосподарства (при цьому потрібно пам'ятати, що чим деталізованішими будуть плани рахунків, тим точнішу інформацію можна отримати для аналізу). Основними інструментами фінансового аналізу у сфері фінансів домогосподарств можуть бути: визначення коефіцієнта заборгованості та коефіцієнта ліквідності домогосподарства, аналіз найбільш оптимальних і прибуткових варіантів вкладення тимчасово вільних коштів з урахуванням співвідношення «дохідність-ризик», порівняння альтернативних форм отримання кредитів та укладання договорів страхування тощо.

Процес управління фінансами домогосподарств доцільно розпочинати зі складання *плану-прогнозу реалізації фінансових цілей*, який слу-

гуватиме інструментом середньострокового фінансового планування домашнього господарства (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

План-прогноз реалізації фінансових цілей домогосподарства

Ціль	Показники	Рік реалізації	Вартість, тис. грн.
Купівля автомобіля	Nissan, 2018 р. випуску	2023 р.	550
Купівля квартири	3-х кімнатна, м. Тернопіль	2025 р.	1400
Навчання дитини	ЗУНУ, факультет фінансів та обліку	2022 р.	52
Накопичення на недержавну пенсію	2000 грн. на місяць	2045 р.	440
Відпустка	Болгарія	Щорічно	27

Головним завданням такого плану є розподіл у часі значних фінансових витрат, що дозволить забезпечувати ефективне використання власних ресурсів і оптимізувати залучення зовнішніх джерел.

Наступним етапом фінансового планування є складання *балансу активів і пасивів*, який формується за станом на конкретну дату (табл. 12.2).

Таблиця 12.2

Баланс активів і пасивів домогосподарства (формується за станом на певну дату)

АКТИВИ	ПАСИВИ
Готівка в національній валюті Готівка в іноземній валюті Акції підприємства Облігації внутрішньої державної позики Золоті злитки Антикваріат Твори мистецтва Депозит у банку Квартира, що здається в оренду Гараж, що здається в оренду Машина, що приносить дохід Дача, що здається в оренду Інші активи	Кредит у банку Борг одногрупнику Неоплачене навчання Інша кредиторська заборгованість
Чисте багатство / Чисті борги	

Активом доцільно вважати лише те майно чи кошти у власності людини, які забезпечують їй додатковий дохід або отримання фінансової вигоди в майбутньому. Майно або кошти, які є у володінні, але не забезпечують доходу, а нерідко потребують фінансових витрат (наприклад, квартира, дача, машина тощо, які використовуються для власного проживання чи користування), зараховують до «токсичних» активів (житло

вимагає постійних витрат у формі комунальних платежів, ремонту тощо, автомобіль, який використовується лише як засіб для особистого пересування, регулярно потребує витрат на пальне, запчастини, послуги СТО тощо). Однак квартира, яку громадянин здає в оренду й отримує за це певний дохід, є активом. У разі використання автомобіля для заробітку (наприклад, надання послуг таксі або кур'єра) його можна зараховувати до активів. Окремої уваги також потребують ретро й колекційні машини, які є інвестиціями і забезпечують дохід за постійного зростання їхньої вартості, тому їх слід зараховувати до активів. Проте особисті заощадження, що зберігаються вдома, лише умовно можна називати активами, оскільки у тривалій перспективі їхню цінність зменшує інфляція. До *пасивів* належать борги домогосподарства перед іншими суб'єктами або інша кредиторська заборгованість.

Надзвичайно важливою в процесі управління фінансами є роль *фінансового планування*, що насамперед передбачає планування найважливіших вхідних і вихідних грошових потоків домашнього господарства. Проте більшість громадян України не здійснює обліку особистих доходів і витрат та не використовує у повсякденному житті фінансові плани для досягнення окреслених цілей. За оцінюванням зарубіжних незалежних фінансових консультантів, складання особистого бюджету та детальне оцінювання особистого фінансового стану дають можливість у майбутньому чітко визначити власні фінансові цілі, сформувати стратегію їхнього досягнення та зекономити на непотрібних витратах від 10% до 20%.

Фінансове планування на рівні домогосподарства – це процес, за допомогою якого домогосподарства досягають фінансових цілей (які вимагають грошових коштів для їхньої реалізації) та забезпечують ефективний перерозподіл отриманого доходу на перспективу. Його найважливішими об'єктами є: доходи і витрати домогосподарства, заощадження та процес їхньої трансформації в інвестиції, необхідність та обсяги залучення кредитних ресурсів, потреба домашнього господарства у власних обігових коштах і джерела їхнього покриття, а суб'єктами – окрема особа, сім'я, особистий фінансовий консультант або консалтингова компанія.

Фінансовий план домогосподарства – це індивідуально розроблений для конкретної сім'ї план дій щодо вирішення фінансових проблем і досягнення фінансових цілей (одержання пасивного доходу, оптимізація доходів і витрат, погашення боргу, купівля житла, оплата за навчання дітей тощо). Це інструмент, за допомогою якого можна проводити моніторинг власної фінансової діяльності, здійснювати прогнози на майбутнє, робити висновки із досвіду фінансових операцій та оптимізувати свої фінансові потоки.

Важливою складовою фінансового планування є розроблення і формування *бюджету домогосподарства*, який складається на певний період (місяць, квартал або рік). Він є основним фінансовим планом, в якому відображені джерела й обсяги надходжень (дохідна частина) і напрями розподілу та використання коштів (витратна частина) (табл. 10.3).

Таблиця 10.3

Бюджет домогосподарства
(складається на певний період, здебільшого на місяць)

ДОХОДИ	ВИТРАТИ
оплата праці	Відносно постійні
доходи від підприємницької діяльності	витрати на харчування
доходи від самозайнятості	оплата житлово-комунальних послуг
доходи від продажу сільськогосподарської продукції	оплата послуг зв'язку
	оплата проїзду транспортом
доходи від продажу особистого і домашнього майна	сплата страхових внесків
	сплата процентів за користування кредитом
доходи від продажу нерухомості	утримання й експлуатація автомобіля
доходи від здавання в оренду нерухомості	Змінні
пенсії	придбання одягу, взуття, побутових товарів
стипендії	медичне обслуговування
соціальні допомоги та компенсаційні виплати	витрати на відпочинок
	купівля подарунків
відсотки за депозитними вкладами	особисті витрати
дивіденди на акції	допомога родичам
доходи від інших цінних паперів	Інвестиційні
доходи від продажу цінних паперів	придбання акцій і облігацій
допомога від родичів	купівля нерухомості
аліменти	вклади до банків
інші доходи	інші витрати
Профіцит / Дефіцит	

У сучасних економічних реаліях планування сімейного бюджету є надзвичайно необхідним, особливо для тих домогосподарств, котрі прагнуть свідомо впливати на численні фактори, що визначають якість їхнього життя. У цивілізованому суспільстві прийнято замислюватися над оптимізацією доходів і витрат, обговорювати можливості заощаджень та інвестицій, обмінюватися досвідом раціоналізації витрат. Однак вітчизняна практика свідчить, що українці плануванню особистих доходів і витрат належної уваги не приділяють, хоча в країнах Заходу це явище є доволі поширеним і дозволяє громадянам максимально оптимізувати сімейні бюджети.

Однак для того, щоб члени домогосподарства були впевнені в можливості отримання ними запланованих показників, у процесі управління фінансами необхідним є використання такого важливого елементу, як *фінансовий контроль*. Саме фінансовий контроль (а не морально-етичні

чи будь-які інші якості людини) є необхідним інструментом захисту і реалізації фінансових інтересів домогосподарств. Будучи реальним втіленням контрольної функції фінансів, він охоплює сукупність заходів щодо спостереження, зіставлення та перевірки доцільності й правильності здійснення тих чи інших фінансових операцій.

Маючи інформацію про обсяги та структуру отримуваних домашнім господарством доходів, а також обсяги і структуру здійснюваних ним витрат, можна оцінити реальний *фінансовий стан домогосподарства.* Для оцінювання фінансового стану та поточного контролю за його динамікою домогосподарству насамперед доцільно здійснити розрахунок двох основних показників: коефіцієнта заборгованості (відношення сукупних боргів до наявних активів) і коефіцієнта ліквідності (відношення ліквідних активів до поточних зобов'язань).

Коефіцієнт заборгованості у різні періоди життєдіяльності домашнього господарства має здатність суттєво змінюватися. Як правило, він зростає у період навчання дітей (за умови отримання кредиту на здобуття освіти), а також на початку самостійної трудової діяльності членів домогосподарства (за умови залучення іпотечного і споживчого кредитів). Пізніше, при досягненні членами домогосподарства зрілого віку (40–50 років), вказаний коефіцієнт, як правило, демонструє тенденцію до зниження.

Ще одним важливим показником фінансового стану домогосподарства є *коефіцієнт ліквідності.* Ліквідність домашнього господарства характеризує його здатність повною мірою відповідати за своїми фінансовими та іншими зобов'язаннями. Стійкий фінансовий стан домогосподарства забезпечується при коефіцієнті ліквідності, більшому за 1. Коректний розрахунок коефіцієнта ліквідності передбачає визначення ліквідних активів домашнього господарства, до яких насамперед належать готівкові гроші, гроші на кредитних картках, а також вклади на рахунках у банківських установах, ринкові цінні папери, за певних умов – золоті злитки та вироби з дорогоцінних металів. Для характеристики й оцінювання ліквідності домогосподарств можна використовувати такі показники:

- грошовий агрегат домогосподарств *Мд0* – сукупність усіх готівкових грошей, що знаходяться в обігу домашнього господарства;
- грошовий агрегат домогосподарств *Мд1* – вміщає грошовий агрегат *Мд0* і фінансові активи у формі вкладів на рахунках у банківських установах, валютних коштів, чеків тощо;
- грошовий агрегат домогосподарств *Мд2* – охоплює грошовий агрегат *Мд1* і фінансові активи у формі ринкових цінних паперів.

Ділення грошових агрегатів на величину фінансових зобов'язань свідчить про дуже високу ліквідність домогосподарства (за агрегатом *Мд0*), високу ліквідність домогосподарства (за агрегатом *Мд1*) і поточну ліквідність домогосподарства (за агрегатом *Мд2*).

Визначитись щодо питання управління фінансами домогосподарств допомагають *незалежні фінансові консультанти* – це фахівці, які надають кваліфіковані поради щодо прийняття інвестиційних рішень та формують особисті інвестиційні портфелі, оптимізують бюджет доходів і витрат, управляють боргами, за необхідності консолідують кредити, мінімізують фінансові ризики, оптимізують сплату податків, контролюють страхівки і накопичувальні рахунки, беруть участь у складанні заповітів тощо. За кордоном за допомогою фінансових радників укладається понад 40% від загального обсягу фінансових угод фізичних осіб. У світовій практиці професійна діяльність незалежного фінансового консультанта доволі перспективна і прибуткова, оскільки основними перевагами цієї професії є: простота організації; низькі стартові витрати; вільний графік роботи; стабільний дохід із високим потенціалом зростання; постійний розвиток; визнання і вдячність клієнтів. У країнах Заходу більшість родин співпрацює із незалежними фінансовими консультантами та купує фінансові послуги, лише проконсультувавшись із ними.

Однак в Україні спеціальні фінансові служби, які б консультували громадян з питань ефективного ведення їхніх особистих фінансових справ, не набули належного розвитку. Це пояснюється тим, що, по-перше, особисті фінанси – доволі новий, хоча й перспективний, напрямок вітчизняної фінансової науки, який має великий потенціал розвитку саме в умовах ринку; по-друге, в Україні, незважаючи на декларативні заклики окремих політичних сил щодо необхідності становлення потужного середнього класу як основи фінансової стабільності суспільства, не створено реальних передумов для його формування і розвитку. Водночас переконані, що підготовка фінансових консультантів – справа недалекого майбутнього, оскільки добробут наших громадян поступово зростатиме, а вітчизняний ринок потребуватиме кваліфікованих спеціалістів у цій сфері.

Кожна людина у сучасному цивілізованому світі прагне управляти своїми фінансами. Мільйони людей роблять це регулярно, але мало хто замислюється, вчиться і усвідомлено в цьому процесі удосконалюється.

В Україні нині практично відсутні будь-які досвід чи традиції навчання громадян управлінню особистими фінансами. У сім'ях як первинних осередках, де діти вперше пізнають науку життя, мало хто з батьків (котрі виховувалися переважно за часів радянської чи пострадянської доби) має успішний досвід управління власними фінансами. У середній

школі викладають безліч предметів, але уроків (хоча факультативних), пов'язаних з мистецтвом ефективного управління особистими грошима, немає. У закладах вищої освіти студенти практично не вивчають дисциплін «Фінанси домогосподарств», «Управління особистими фінансами», «Управління грошима: практичний курс зі створення власного добробуту» тощо. Відповідно науку управління особистими фінансами більшість українців опановує самостійно, базуючись лише на власному (інколи доволі негативному) досвіді.

Отже, управління фінансами домогосподарств є надзвичайно важливим і водночас доволі складним та громіздким процесом, який вимагає від членів домашнього господарства компетенції, скрупульозності та значною мірою креативного підходу до вирішення основних фінансових завдань.

12.4. Бюджет домогосподарства як інструмент управління фінансами: сутність, структура, особливості формування

Центральне місце в управлінні фінансами домогосподарств займає планування, складання, виконання і контроль за виконанням сімейного бюджету.

За формою бюджет домогосподарства є основним фінансовим планом, в якому відображені результати розподільних процесів, тобто джерела та обсяги надходжень (дохідна частина) і напрями розподілу та використання коштів (витратна частина) (табл. 10.3). Вести бюджет домогосподарства можна на папері або ж у ґаджеті; він може мати довільний, але насамперед зручний для його розробника вигляд.

Головною метою складання бюджету є деталізація доходів і витрат домогосподарства для забезпечення контролю за надходженням коштів та їхнім ефективним витрачанням. Це дозволить уникати тимчасової нестачі коштів унаслідок великих витрат і затримки дохідних надходжень. При цьому чим меншою сумою коштів володіє домогосподарство, тим важливішим для нього є складання деталізованого бюджету.

У бюджеті домогосподарства акумулюються індивідуальні надходження працюючих членів сім'ї, а також інші доходи, за допомогою яких покриваються як загальні потреби домашнього господарства, так і особисті потреби всіх його членів. Отже, за допомогою бюджету домогосподарства відбувається перерозподіл доходів між усіма членами сім'ї, незалежно від того, хто є основним постачальником грошових коштів. При розгляді бюджету домогосподарства коректніше говорити про систему

бюджетів у межах єдиного сімейного бюджету, оскільки кожен із його членів може вести індивідуальний облік своїх доходів і витрат незалежно від того, яка модель управління фінансами характерна для конкретного домашнього господарства.

Існує три найбільш поширені моделі бюджету домогосподарства: загальний сімейний бюджет, особисті бюджети подружжя і три бюджети (загальний сімейний та два особисті бюджети подружжя).

Залежно від мети управління та масштабів майна, члени домогосподарства можуть складати тижневі, місячні, квартальні та річні бюджети. На практиці найбільш поширеними є місячні та річні бюджети. Місячні бюджети відображають циклічність надходження основних доходів (заробітна плата, пенсії, стипендії тощо) і здійснення низки витрат більшості людей (оплата за житлово-комунальні послуги, сплата податків тощо). Річні бюджети більше зорієнтовані на витрачання коштів на предмети тривалого користування та деякі річні платежі й перерахунки за послуги (сплата податків, оплата за навчання тощо).

При складанні бюджету домогосподарства до розділу «*Доходи*» зараховують усі надходження, які його члени очікують отримати у плановому періоді (заробітну плату, премії, проценти за вкладами, доходи від здавання рухомого чи нерухомого майна в оренду, пенсії, стипендії тощо). Якщо доходи є непостійними і непередбачуваними (наприклад, періодичні гонорари), то доцільно порахувати частоту таких надходжень за останні місяці та вивести середнє значення.

Розділ «Витрати» варто розбити на декілька груп, причому для кожного виду витрат створити окрему комірку в таблиці. Наприклад, до групи «Невідкладні витрати» можна зарахувати витрати на харчування, придбання засобів гігієни, побутової хімії, оплату житлово-комунальних послуг, квартплату, плату за навчання, відвідування дитячого садка, сплату відсотків за кредит тощо. До групи «Витрати, які можна відкласти» доцільно зараховувати витрати на придбання одягу, взуття тощо. Група «Витрати, які формують стиль життя» передбачатиме витрати на оплату послуг стільникового зв'язку, мережі інтернет, утримання автомобіля, харчування поза домом, відвідування салонів тощо. Можна також виділяти окремим рядком таку групу витрат, як «Відпочинок і розваги», до якої зараховувати витрати на організацію свят і дозвілля у вихідні дні, на походи в кіно, театр, на придбання книг, дисків улюблених виконавців тощо.

Рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Цю закономірність уперше дослідив німецький статистик Е. Енгель, який стверджував, що зі зростанням доходу частка ви-

трат на харчування зменшується; витрати на одяг, житло, опалення й освітлення змінюються порівняно менше, несуттєво; а частка витрат на задоволення культурних й інших нематеріальних потреб значно збільшується. Отже, потреби споживачів задовольняються від простіших (актуальних) до вищих залежно від доходів домогосподарств.

Важливим, на наш погляд, є виділення у бюджеті домогосподарства так званого «*резервного» фонду*, з якого можна фінансувати видатки, які вимагають попередніх накопичень (наприклад, здійснення ремонту, проведення відпустки за кордоном, купівля меблів, побутової техніки, організація сімейних свят тощо). Оптимальною є величина резервного фонду у межах шестимісячного обсягу витрат домогосподарства.

При цьому створювані домогосподарством резерви передусім мають бути високоліквідними, тобто здатними якомога швидше перетворюватися в реальні гроші. Найбільш ліквідним резервом є готівкові гроші, які можуть зберігатися вдома або у банківському сейфі. Загалом готівкові резерви доцільно розподіляти за різними валютами (наприклад, гривні – 40%, долари – 30% і євро – 30%), що сприятиме зменшенню ризику втрат при різких коливаннях курсів. До високоліквідних активів можна зарахувати також гроші на кредитних картках (у надійному банку). Головне, щоб на картці завжди був мінімальний залишок, котрий у будь-який момент можна використати, знявши готівку через банкомат або розплатившись безпосередньо карткою. Наступний за ліквідністю резерв – банківські депозити (бажано короткострокові) у максимально надійному банку, які також доцільно розподіляти за різними валютами. Певною мірою до резервів можна зарахувати невеликі вироби з дорогоцінних металів, які за необхідності можуть бути реалізовані та перетворені в готівку (проте важливо пам'ятати, що на ціну і ліквідність ювелірних виробів суттєво впливає такий фактор, як мода).

Однак навіть якщо члени домогосподарства будуть вести свої бюджети не систематично, а лише впродовж обмеженого періоду (наприклад, одного чи кількох місяців), то і тоді це буде корисним, оскільки такий облік дасть можливість виявити багато резервів для зменшення витрат, на які раніше не звертали уваги, а отримана інформація допоможе більш раціонально здійснювати поточні витрати.

Якщо у бюджеті домогосподарства виникає *профіцит* (перевищення доходів над витратами), то він може бути використаний членами домашнього господарства на збільшення заощаджень, котрі в майбутньому можуть трансформуватися в інвестиції за допомогою різних фінансових

інструментів. Джерелами покриття *дефіциту* бюджету (перевищення витрат над доходами) можуть бути такі: зменшення поточних витрат; зниження обсягу інвестицій; залучення кредитних ресурсів (є доцільним лише у разі їхнього ефективного використання, здатного збільшувати доходи домогосподарства або сприяти отриманню іншого бажаного ефекту).

Загалом без детального розпису бюджету домогосподарства та його ретельного аналізу можна обійтися. Проте без аналізу власного фінансового стану дуже важко вишукати резерви для економії, що стала надзвичайно актуальною для багатьох вітчизняних домогосподарств в умовах фінансової кризи. І хоча, на перший погляд, ці резерви не такі й суттєві, проте постійне їхнє використання дасть змогу зекономити значні кошти для сімейного бюджету.

Таким чином, у сучасних умовах формування бюджету та відстежування його виконання є важливими складовими управління фінансами домогосподарства, що спонукає до раціонального використання коштів.

12.5. Заощадження домогосподарств, їхня класифікація, мотиви та чинники

У сучасних економічних умовах домогосподарства стають дедалі активнішими заощадниками, а також потенційними інвесторами вітчизняної економіки, вкладаючи тимчасово вільні кошти у різні фінансові інструменти.

За формою *заощадження* – це частина неспожитого у поточному періоді сукупного доходу домогосподарства, яка при організованій формі заощаджень трансформується в інвестиційні витрати (тобто витрати, спрямовані на приріст фінансових активів домогосподарства), а при неорганізованій формі – виводиться на певний час з обігу (тобто залишається «на руках» у населення).

Отже, *заощадження домогосподарств* – це частина доходів населення, яка залишається після сплати обов'язкових платежів та здійснення поточних споживчих витрат і яку члени домогосподарств вкладають передусім у фінансові (рідше – нефінансові) активи з метою отримання майбутніх доходів або ж відкладають (виводять на певний період з особистого користування) для задоволення майбутніх потреб.

Загалом заощадження домогосподарств можна розглядати з таких основних позицій: як *частину доходів*, яка не споживається у поточному періоді та спрямована на забезпечення потреб домогосподарств у май-

бутньому; як *процес використання грошових ресурсів* домогосподарств з метою отримання майбутніх доходів чи забезпечення майбутнього споживання; як витрати домогосподарств *інвестиційного характеру*.

Заощадження домогосподарств класифікують за різними ознаками.

За *функціональною спрямованістю* (або спонукальними мотивами для здійснення заощаджень) заощадження домогосподарств поділяють на *мотивовані (або добровільні) та немотивовані (або вимушені)*. Мотивовані заощадження, як правило, є добровільними. Це означає, що громадяни свідомо та добровільно відмовляються від певної частки поточного споживання для забезпечення майбутніх потреб. Заощаджуючи частину отриманого доходу, домогосподарства керуються різними мотивами, з-поміж яких:

- створення резерву на випадок непередбачених обставин (наприклад, хвороби, нещасного випадку, втрати роботи) – мотив перестороги;
- бажання забезпечити добробут прийдешнього покоління – мотив спадку;
- накопичення заощаджень у працездатному віці з метою забезпечення гідного майбутнього (наприклад, турбота про старість, майбутній добробут дітей, їхню освіту, одруження) – мотив життєвого циклу;
- накопичення коштів для купівлі товарів тривалого користування або ж оплати послуг, які потребують значних коштів (придбання автомобіля, нерухомості, здобуття освіти, організація відпочинку, оплата медичного обслуговування тощо), – накопичувальний мотив;
- задоволення почуття скнарості шляхом немотивованого накопичення грошей та інших активів – мотив жадібності;
- насолоджування почуттям матеріальної незалежності та свободою дій і поведінки – мотив незалежності;
- здійснення заощаджень з метою отримання прибутку – інвестиційний мотив.

Однак інколи виникають ситуації, коли громадяни через певні, незалежні від них, обставини змушені відмовлятися від звичних обсягів споживання і збільшувати свої заощадження. У таких випадках формуються немотивовані (вимушені) заощадження, які виникають унаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб (наприклад, коли рівень доходів доволі високий і перевищує нинішні потреби або ж коли рівень пропозиції та якість пропонованих товарів чи послуг не задовольняють попит споживачів).

За характером мобілізації заощадження домогосподарств поділяють на *організовані* (кошти, які за допомогою посередників – бан-

ків, небанківських кредитних установ, страхових компаній, інститутів спільного інвестування тощо – розміщені на фінансовому ринку і забезпечують їхнім власникам дохід у вигляді відсотків, дивідендів) та *неорганізовані* (кошти в національній та іноземній валюті, що знаходяться «на руках» у населення, у банківських сейфах тощо). Організовані заощадження є більш економічно вигідними як для населення, так і суб'єктів фінансового ринку та держави загалом. А наявність неорганізованих заощаджень невигідна не лише їхнім власникам, котрі позбавлені можливості отримувати відповідні доходи, а й державі, оскільки значні їхні обсяги ускладнюють процес регулювання грошової маси в обігу.

За формою здійснення заощадження домогосподарств поділяють на: *кошти на рахунках у банках та небанківських фінансових установах (кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії зі страхування життя), вкладення в цінні папери (насамперед акції та облігації), у нерухомість, дорогоцінні метали, антикваріат, твори мистецтва, готівкові заощадження в іноземній і національній валюті* тощо.

Вітчизняні домогосподарства традиційно впродовж тривалих років надають перевагу такій формі заощаджень, як *банківський депозит*, що пов'язано із такими його характеристиками: отримання фіксованого, передбачуваного доходу; можливість одержання інших банківських послуг; гарантоване відшкодування коштів у разі банкрутства банку Фондом гарантування вкладів фізичних осіб; регулювання банківських операцій з боку НБУ; захищеність від крадіїв. Проте цій формі заощаджень властиві також певні *недоліки*, зокрема: невисокий рівень дохідності, який не перекриває інфляційне знецінення депозитних коштів; втрата доходів при достроковому знятті коштів; невідшкодування коштів Фондом гарантування вкладів, які більші за встановлену законом суму (200 тис. грн або 600 тис. грн після закінчення дії воєнного стану в Україні).

Окрім депозитів, українські банки пропонують також певні інструменти для інвестування заощаджень домогосподарств у *золото й інші дорогоцінні метали*, зокрема: банківські вклади, призначені для зберігання дорогоцінних металів; купівля золотих і срібних монет, виробів із дорогоцінних металів, золотих злитків. *Перевагами* інвестування у дорогоцінні метали є такі: вони не піддаються інфляції; їхня вартість напряму не залежить від макрофінансової державної політики, валютного курсу, дохідності вкладів тощо; у тривалій перспективі фіксується стабільно

зростаючий тренд ціни на золото. До *недоліків* такої форми інвестування зараховують: низьку ліквідність; невисоку дохідність; неможливість відшкодування депозитів у дорогоцінних металах Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це частина ринку капіталів, де здійснюються емісія, купівля і продаж цінних паперів. Українці нині мало інвестують у *цінні папери*, зокрема акції й облігації, оскільки вітчизняний фондовий ринок дотепер залишається доволі нерозвиненим. І хоча *акції* є більш ризиковими цінними паперами порівняно з облігаціями (першим властивий ризик невиплати дивідендів, ризик втрати доходу від зниження курсу акцій тощо), однак цінні папери мають певні переваги, зокрема: можливість отримання великих дивідендів; імовірність надходження значних доходів від зростання курсу акцій; можливість для інвестора впливати на діяльність акціонерного товариства.

Найвагомішими перевагами *облігацій* як боргових цінних паперів є: гарантована і заздалегідь відома величина отримуваного доходу; можливість, на відміну від акцій, дострокового погашення. Основними недоліками облігацій є те, що вони мають меншу дохідність порівняно з акціями та не дають права на участь в управлінні товариством.

Упродовж останніх років в Україні набули популярності серед вітчизняних домогосподарств вкладення у державні цінні папери, зокрема *облігації внутрішньої державної позики* (ОВДП), що визначено такими їхніми перевагами: значно вища дохідність (навіть порівняно із таким традиційним для українців інвестиційним інструментом, як гривневий банківський депозит); надзвичайно гнучкі терміни здійснення заощаджень (від 3 місяців до 6 років); поверненість вкладених заощаджень, яка гарантується державою в особі Міністерства фінансів України; звільнення отриманих доходів за ОВДП від сплати податку на доходи фізичних осіб і військового збору; можливість інвестування коштів у різних валютах (гривня, долар, євро).

З початку неспровокованої російської агресії проти України Міністерство фінансів України розпочало аукціони з продажу нового різновиду облігацій внутрішньої державної позики – *військових облігацій*, які стали вагомим інвестиційним інструментом для громадян і джерелом наповнення дохідної частини державного бюджету. Важливими перевагами військових облігацій як інвестиційного інструменту є: можливість поштучного придбання (одна облігація коштує 1000 грн); відсутність обмежень за статусом фізичних осіб і компаній; отримання доволі привабливого доходу у формі відсотків; фіксація дохідності на весь період ви-

пуску цінних паперів; відсутність необхідності підтверджувати джерело походження коштів; гарантія від держави повернення всієї суми вкладень; відсутність сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору. Крім того, військові облігації містять великий соціальний посил, оскільки кожна інвестована у такі облігації гривня наближає перемогу України у повномасштабній війні, адже залучені за допомогою військових облігацій кошти спрямовуються на фінансування оборонних потреб в умовах воєнного стану. Єдиним недоліком інвестування у такі облігації може бути тільки ризик дефолту (тобто ризик несплати Україною взятих зобов'язань), що є доволі малоймовірним.

Вітчизняні домогосподарства з метою здійснення заощаджень можуть придбавати рухоме чи нерухоме майно, вироби із дорогоцінних металів, твори мистецтва, антикваріат тощо. Метою таких інвестицій є отримання доходу за зростання вартості цих активів у майбутньому.

Інвестиції в об'єкти *нерухомості* теж мають як переваги, так і певні недоліки. Основними *перевагами* інвестування у нерухомість є: відносна надійність таких вкладень і стабільність отримуваних від них доходів (перепродаж об'єктів нерухомості чи їхнє здавання в оренду) за високої ймовірності зростання цін на цей актив. *Недоліками* інвестування в об'єкти нерухомості є: висока вартість придбання цього активу; продаж нерухомості вимагає певного часу; можливість зниження цін на ринку нерухомості.

Особливості інвестицій у *твори мистецтва й антикваріат*: кожен мистецький твір чи антикварний виріб є унікальним, тому ціна на такі об'єкти інвестування формується по-іншому, ніж на звичайні товари; вкладення у твори мистецтва й антикваріат розраховані на довготривалу перспективу (35–40 років і більше); для продажу твору мистецтва чи антикваріату потрібен певний час, а деякі речі не завжди можна продати; необхідно мати спеціальні знання та постійно їх поновлювати або ж повністю довіряти професіоналам у сфері мистецтва і антикваріату. Відповідно основна *перевага* інвестицій у твори мистецтва й антикваріат – стабільно зростаючий тренд ціни на ці активи, а *недоліками* є: велика вартість творів мистецтва і антикваріату; їхня низька ліквідність; складність і дороговизна вартісного оцінювання; додаткові витрати на зберігання.

Неорганізовані заощадження – це готівкові кошти в національній чи іноземних валютах, що зберігаються «на руках» у населення або банківських сейфах, тобто не залучені до обігу на фінансовому ринку. Основною і єдиною *перевагою* готівкових заощаджень є їхня висока, а фак-

тично абсолютна, ліквідність. *Недоліки* цієї форми заощаджень: вони не забезпечують доходу; знецінюються внаслідок інфляції; іноді призводять до збитків (стосується насамперед іноземної валюти внаслідок коливання курсу); можуть бути викрадені або ж пошкоджені (внаслідок пожежі чи затоплення).

З метою здійснення інвестиційної діяльності домогосподарства формують інвестиційний портфель. *Інвестиційний портфель* – це цілеспрямовано сформована сукупність об'єктів фінансового та/або реального інвестування, призначена для реалізації попередньо розробленої стратегії з метою підвищення власного добробуту й отримання додаткового доходу. У процесі формування інвестиційного портфеля домогосподарства використовують основні *стратегії інвестування*: консервативну, агресивну та помірковану.

Використовуючи *консервативну стратегію*, інвестор вкладає кошти в активи з низьким рівнем ризику. Така стратегія не передбачає високого заробітку, але практично усунена можливість повної втрати коштів. *Агресивна стратегія* інвестування передбачає вкладення коштів в активи з високим рівнем ризику. Така стратегія передбачає максимально високий рівень дохідності, але можлива значна або повна втрата коштів. При *поміркованій стратегії* інвестиційний портфель формується на основі як агресивної, так і консервативної стратегії. За такої стратегії частина інвестицій забезпечує високу прибутковість, інша частина – високу надійність.

Важливим напрямом теорії та практики заощаджень домогосподарств є дослідження впливу окремих *факторів* на цей процес. Найважливішим фактором є величина доходу, який залишається у розпорядженні членів домогосподарства після сплати всіх податків та інших обов'язкових платежів. Проте, крім величини поточного доходу, суттєвий вплив на обсяги заощаджень, а також пропорції, в яких вони поділяються на організовані та неорганізовані, здійснюють й інші фактори, зокрема: *внутрішні* (рівень, структура та пріоритети споживчих витрат членів домогосподарства, досвід ощадно-інвестиційної діяльності, очікування домашніх господарств щодо динаміки цін та змін у поточному доході, демографічні чинники) та *зовнішні* (рівень довіри населення до інститутів фінансового ринку, стан законодавчого забезпечення операцій, що здійснюються на фінансовому ринку України, наявність широкого спектра інструментів інвестування, величина відсоткових та податкових ставок тощо).

Із сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів виокремлюють *економічні* (рівень поточного доходу та величина сукупного багатства домогосподарства, макроекономічна ситуація, рівень цін, величина відсоткових і податкових ставок, рівень розвитку фінансового ринку), *політичні* (стабільність політичної ситуації в країні, ефективність державної фінансової політики), *демографічні* (розмір і вікова структура домогосподарства, рівень освіти загалом та фінансової грамотності зокрема, сектор зайнятості членів домашнього господарства), *соціальні* (рівень розвитку системи соціального захисту населення, соціальна стабільність у суспільстві, соціальна структура населення), *психологічні* (менталітет, національні особливості, релігія, звичаї, традиції та досвід здійснення заощаджень), *територіальні* (місце проживання членів домогосподарства, а саме: міський населений пункт чи сільська місцевість) та інші фактори.

Формуючи особисті заощадження, населення визначає передусім завдання-мінімум – зберегти власні заощадження, а також за можливості досягти завдання-максимуму – якомога вигідніше примножити свій капітал із якнайменшими ризиками втрати доходів. При цьому успішне виконання цих завдань є важливим як для домогосподарств (адже невдалий вибір форми заощаджень знижує спонукальні мотиви до їхнього здійснення в майбутньому), так і для держави (оскільки невеликі, але масові заощадження населення формують масивні обсяги національних заощаджень, що в підсумку стимулює економічний розвиток у країні).

У сучасних умовах української економіки необхідними є розроблення і впровадження дієвих та ефективних механізмів залучення заощаджень вітчизняних домогосподарств до економічних процесів. Найбільш пріоритетними напрямами у цій сфері є:

- *інституціональний* (становлення і стрімкий розвиток, окрім розгалуженої мережі банківських установ, різних небанківських фінансово-кредитних інституцій: кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів, інститутів спільного інвестування тощо);
- *інструментальний* (розширення переліку фінансових послуг і продуктів, що надаються приватному інвестору, а також продукування нових інвестиційних інструментів, створення належних умов для диверсифікації вкладень домогосподарств);
- *гарантійний* (удосконалення чинного законодавства щодо гарантування вкладів фізичних осіб з урахуванням передового зарубіжного досвіду, а також захист і підтримка конкурентних позицій вітчизня-

них фінансових установ щодо аналогічних установ-нерезидентів на українському ринку, оскільки входження у національну фінансову систему іноземних власників та іноземного капіталу ускладнює процес прогнозування та контролю за ефективністю їхнього функціонування);

– *освітньо-інформаційний* (створення належних умов для здобуття громадянами необхідних знань щодо основних тенденцій та особливостей функціонування фінансового ринку, а також доступних пересічному інвестору джерел отримання необхідної фінансової інформації).

12.6. Фінансова поведінка домогосподарств, її основні види, стратегії та моделі

Здійснюючи фінансово-господарську діяльність, домогосподарства дотримуються тих чи інших стратегій та моделей фінансової поведінки. *Фінансова поведінка домогосподарств* – це сукупність дій і вчинків членів домашніх господарств, пов'язаних із розподілом та перерозподілом грошових ресурсів, у результаті чого відбувається формування відповідних фондів грошових коштів (індивідуальних і спільних фондів споживання, резервного фонду, фонду заощаджень) та їхнє використання на певні цілі.

Вибір певних видів, стратегій та моделей фінансової поведінки залежить як від загальної економічної ситуації в країні, так і від рівня економічної культури, властивої членам домогосподарства, умов їхнього виховання і розвинутого почуття соціальної відповідальності, ступеня соціальної зрілості, морально-вольових якостей. Відповідно різний ступінь вираження тих чи інших пріоритетів, потреб та інтересів домогосподарств формує широкий діапазон конкретних видів, стратегій і моделей їхньої фінансової поведінки.

Основними *різновидами* фінансової поведінки домогосподарств є такі:

– *дохідна поведінка* (діяльність, спрямована на формування та оптимізацію всіх можливих джерел доходів домогосподарств);
– *фіскальна поведінка* (діяльність, пов'язана зі сплатою та мінімізацією (за наявності відповідних пільг і преференцій) податкових платежів);
– *споживча поведінка* (діяльність, спрямована на здійснення витрат споживчого характеру, тобто придбання споживчих товарів і послуг);

– *заощаджувальна поведінка* (діяльність, що передбачає виведення певної частини доходів з особистого користування з метою задоволення майбутніх потреб);
– *інвестиційна поведінка* (діяльність, пов'язана із вкладенням частини неспожитих доходів у фінансові (рідше – нефінансові) активи з метою отримання майбутніх вигід);
– *кредитна поведінка* (діяльність, спрямована на залучення тимчасово вільних коштів інших суб'єктів: інституцій фінансового ринку, підприємств, інших домогосподарств на умовах поверненості, строковості та, як правило, платності й забезпеченості);
– *доброчинна поведінка* (діяльність, пов'язана із безоплатним наданням коштів окремим особам чи організаціям з метою підтримання їхньої діяльності).

В умовах повномасштабної війни Росії проти України з'явився новий важливий різновид доброчинної фінансової поведінки, яку дослідники називають *«фінансовий патріотизм»*. При цьому фінансовий патріотизм українців виявився не лише щодо здійснення грошових благодійних внесків, а й у формі волонтерства, надання гуманітарної допомоги тощо. Впродовж першого року війни близько 90% мешканців України стали благодійниками, а середня сума донату становила близько 10 тис. грн. на одного благодійника.

Сприйняття населенням соціально-економічних перетворень і змін, що відбуваються у суспільстві, а також реакція на такі зміни та чинники, що впливають на їхнє оцінювання, є *стратегіями домогосподарств*, які не обов'язково усвідомлюються і реалізуються людьми як заздалегідь сплановані варіанти дій.

Загалом фінансові стратегії домогосподарств поділяють на *активні*, тобто такі, які формуються на основі активів (готівкові кошти у національній та іноземних валютах, заощадження на депозитних рахунках і вкладені у цінні папери чи матеріальні активи, всі види заборгованості перед домашнім господарством тощо), та *пасивні*, тобто стратегії, які формуються на основі пасивів (усі види боргів і кредитів, узятих домогосподарством). До активних стратегій належать: стратегія неорганізованих заощаджень, стратегія організованих заощаджень, страхова стратегія, стратегія формування людського капіталу, майнова стратегія, стратегія наданих кредитів, стратегія приватних трансфертів (родичам і знайомим), стратегія цінних паперів. До пасивних стратегій належать: стратегія виживання, стратегія державних трансфертів, стратегія приватних трансфертів (від родичів і знайомих), стратегія взятих кредитів

(банківських, товарних, іпотечних, а також позик, отриманих за місцем роботи).

Кожна із перелічених вище стратегій може ґрунтуватися на різних фінансових інструментах. Стратегія неорганізованих заощаджень може орієнтуватися на гривні та іноземну валюту, а стратегія організованих заощаджень – на гривневі або валютні вклади. Майнова стратегія може полягати в наборі неліквідних активів, а може орієнтуватися на нерухомість, у тому числі розташовану за кордоном. Отже, з фінансової точки зору важливим є не лише набір стратегій, що застосовують ті чи інші домогосподарства, а й сукупність використовуваних для їхньої реалізації інструментів.

До того ж будь-яка модель фінансової поведінки може поєднувати декілька стратегій. Майнова стратегія з орієнтацією на нерухомість, як правило, доповнюється стратегією запозичень. Стратегія неорганізованих заощаджень може поєднуватися зі стратегією надання кредитів та стратегією організованих заощаджень. Доволі часто стратегія заощаджень поєднується зі стратегією запозичень.

Загалом з урахуванням найважливіших мотивів і пріоритетних напрямів здійснення витрат (споживання, заощадження, інвестування) виокремлюють такі основні моделі фінансової поведінки домогосподарств: споживчу, заощаджувальну та інвестиційну.

Для *споживчої моделі* характерними є стратегії виживання, державних і приватних трансфертів, запозичень, а також майнова (у невеликих обсягах та неліквідних формах). Ця модель фінансової поведінки характеризується мінімальною диверсифікацією стратегій та інструментів, максимальною концентрацією пасивних стратегій, наявністю неліквідних активів, необхідністю першочергового вирішення найнагальніших поточних проблем.

Для *заощаджувальної моделі* фінансової поведінки домогосподарств характерними є стратегії неорганізованих та організованих заощаджень, надання кредитів і запозичень (у невеликих обсягах), а також майнова (у ліквідних формах) стратегія та стратегія формування людського капіталу. Така модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією стратегій і поміркованою диверсифікацією інструментів, помірною концентрацією активних і пасивних стратегій, переважанням ліквідних активів, а також акцентом на убезпеченні заощаджень від знецінення.

Для *інвестиційної моделі* фінансової поведінки домогосподарств характерними є майнова (у ліквідній формі) стратегія, стратегія форму-

вання людського капіталу, а також стратегії організованих і неорганізованих заощаджень, цінних паперів та страхова стратегія. Така модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією стратегій та інструментів, максимальною концентрацією активних стратегій, відсутністю неліквідних активів, акцентом не стільки на збереженні заощаджень, скільки на дохідних вкладеннях, які сприяють їхньому збільшенню.

Наведений перелік моделей і стратегій фінансової поведінки домогосподарств фіксує лише діапазон можливих варіантів такої поведінки. Проте у чистому вигляді перелічені моделі та стратегії застосовуються доволі рідко, оскільки часто домогосподарство (і навіть одна людина) може використовувати декілька стратегій фінансової поведінки одночасно.

На фінансову поведінку домогосподарств здійснюють вплив дві основні *групи чинників*: чинники *економічного характеру* (макроекономічна ситуація в державі загалом і рівень реальних доходів членів домогосподарства зокрема) і чинники *соціального характеру* (сформовані у домашньому господарстві традиції споживання та заощадження, соціальний статус його членів, специфіка взаємовідносин між суб'єктами фінансової поведінки, рівень довіри до органів державної влади та інституцій фінансового ринку тощо).

12.7. Фінансова грамотність населення та її вплив на формування фінансово незалежної особистості

Для того, щоб населення мало змогу застосовувати активні стратегії фінансової поведінки, воно має отримувати відповідні доходи, а також володіти певним набором фінансових знань щодо основних тенденцій, характерних для фінансового ринку України, або хоча б володіти найелементарнішими азами фінансової грамотності, щоб мати можливість самостійно аналізувати процеси, які відбуваються в економічному та фінансовому житті держави.

Фінансова грамотність населення – це сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами, а також здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень (табл. 12.4).

Таблиця 12.4

Складові фінансової грамотності населення

Складові фінансової грамотності	Характеристика
Світоглядні позиції	Формування культури фінансової поведінки, яка починається з планування сімейного бюджету, наявність традицій управління особистими (сімейними) фінансами
Знання	Володіння фінансовою термінологією, розуміння природи та функцій фінансового ринку, фінансових інститутів й інструментів, які функціонують на ньому, знання прав та обов'язків споживача фінансових продуктів і послуг
Навички	Вміння шукати та знаходити потрібну фінансову інформацію, аналізувати її, розуміти інформацію, яка міститься в договорі, порівнювати пропозиції різних компаній, подавати скаргу у разі порушення прав споживача фінансової послуги

Фінансова грамотність також передбачає наявність таких основних *компонент*: вміння заробляти та максимізувати джерела власних доходів; вміння раціонально використовувати отримувані доходи; вміння заощаджувати й інвестувати.

Загалом рівень фінансової грамотності українців не є надто високим порівняно з громадянами інших країн. Серед причин такої ситуації можна виокремити такі: по-перше, відсутність сформованих традицій навчання основам фінансової грамотності, що зумовлено специфікою пострадянського розвитку держави; по-друге, неналежне забезпечення пересічних громадян необхідною якісною та об'єктивною фінансовою інформацією; по-третє, нерозвиненість інституту незалежних фінансових консультантів, які надають допомогу громадянам щодо врегулювання особистих фінансових справ; по-четверте, низька затребуваність фінансових знань основною масою населення, нерозуміння їхньої практичної ролі в житті родини чи суспільства.

Підвищення рівня фінансової грамотності – це передусім сфера відповідальності і держави, і бізнесу, і сім'ї.

У підвищенні рівня фінансової грамотності мають бути зацікавлені насамперед *громадяни*, оскільки лише грамотний споживач фінансових продуктів і послуг є найбільш захищеним від різного роду шахрайських дій зі сторони їхніх продавців. Низький рівень фінансової грамотності громадян також призводить до прийняття ними неефективних інвестиційних рішень, збільшення рівня боргових зобов'язань, передання негативного фінансового досвіду підростаючому поколінню, неефективного формування пенсійних заощаджень тощо.

У підвищенні рівня фінансової грамотності має бути зацікавлена також *держава*, оскільки високий рівень фінансової грамотності сприяє припливу тимчасово вільних коштів населення у фінансовий сектор країни, стимулює розвиток конкуренції на фінансовому ринку та забезпечує макроекономічну стабільність у суспільстві. Водночас низький рівень фінансової грамотності населення обмежує можливості фінансового ринку через низький рівень залученості домогосподарств до споживання фінансових послуг, що знижує також рівень та якість заощаджень й інвестицій, які загалом формують потенціал економічного зростання.

Зацікавленими у підвищенні рівня фінансової грамотності є також *інституції фінансового ринку*, які надають фінансові послуги населенню. Адже недостатня фінансова грамотність споживачів спричинює зростання негативних зовнішніх ефектів, спровокованих недобросовісними надавачами фінансових послуг, що призводить до зменшення довіри населення до фінансового сектору загалом. Фінансові установи абсолютно не зацікавлені у фінансово неосвічених громадянах, оскільки чим більше буде фінансово грамотних клієнтів, тим стабільніше працюватиме фінансовий ринок і відповідно знижуватиметься частка ризикових фінансових операцій, зменшуватиметься відсоток проблемних кредитів тощо.

Отже, основними заходами держави, спрямованими на підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні, мають бути: координаційно-консолідуючі заходи; заходи моніторингово-аналітичного характеру; заходи контрольно-регулюючого характеру; освітні заходи (табл. 12.5).

Проте для того, щоб досягти належного рівня фінансової грамотності, потрібно передусім здолати відверто пасивне ставлення більшості українців до створення власного добробуту і сформувати у співвітчизників філософію «опори на власні сили», завдяки якій кожен громадянин зможе досягти фінансової незалежності та зберегти її впродовж усієї життєдіяльності. Кожен українець має зрозуміти, що фінансово грамотна людина – це сьогодні не лише престижно, а й вкрай необхідно. Адже бути фінансово грамотною особистістю означає вміти управляти власними грошима таким чином, щоб забезпечити собі та родині фінансову незалежність за допомогою тих інструментів, які з'являються на ринку, і тих навичок поводження з грошима, які допомагають зберігати і примножувати багатство, котрим володіє людина.

Таблиця 12.5

Напрями реалізації державних заходів, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні

Заходи	Характеристика
Координаційно-консолідуючі заходи	Держава має стати єдиним координаційним центром, організатором публічної дискусії з цієї тематики. Важливим завданням є недопущення ситуації, за якої програми підвищення рівня фінансової грамотності зводитимуться лише до маркетингових дій фінансових установ щодо просування власних продуктів і залучення клієнтів
Заходи моніторингово-аналітичного характеру	Держава має акумулювати інформацію щодо проблемних сегментів ринку фінансових послуг для населення і публікувати на сайтах відповідних контролюючих та регулюючих органів аналіз найбільш типових проблемних випадків, а також розміщувати матеріали, які можуть бути корисними для людей, котрі опинилися в конфліктних ситуаціях
Заходи контрольно-регулюючого характеру	Держава має здійснювати політику, спрямовану на підвищення прозорості діяльності вітчизняних фінансових інституцій, стежити за тим, щоб недобросовісні учасники ринку не мали можливості надавати фінансові послуги населенню
Освітні заходи	Держава через наявні в її підпорядкуванні освітні установи здатна впливати на якість популяризації та поширення фінансових знань. Актуальною у цьому разі є проблема підвищення рівня фінансової грамотності передусім школярів, оскільки саме в межах шкільної освіти можна максимально охопити різні прошарки населення, в тому числі залучити до навчання батьків учнів

У підсумку належний рівень фінансової грамотності населення сприятиме стрімкому підвищенню рівня життя громадян, ефективному розвитку економіки та підвищенню суспільного добробуту.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Домогосподарство, фінанси домогосподарств, бюджет домогосподарства, доходи домогосподарств, витрати домогосподарств, заощадження домогосподарств, фінансова поведінка домогосподарств, фінансова грамотність населення.

Контрольні запитання і завдання

1. *Обґрунтуйте роль фінансів домогосподарств в економічному розвитку України.*

2. *Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть приклади їхньої реалізації.*
3. *Якою є роль фінансового планування в управлінні фінансами домогосподарств?*
4. *Що означає термін «бюджет домогосподарства»? Сформуйте та проаналізуйте бюджет Вашого домогосподарства (особистий бюджет). Окресліть можливі напрями його оптимізації.*
5. *Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?*
6. *Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.*
7. *Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?*
8. *Охарактеризуйте основні моделі та стратегії фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств. Якою є модель фінансової поведінки Вашого домогосподарства?*
9. *Чим зумовлена необхідність підвищення фінансової грамотності населення у сучасних умовах?*
10. *Які Ви бачите перспективи розвитку фінансів домогосподарств в Україні? Обґрунтуйте відповідь.*

Рекомендована література

1. *Адамик М., Медуник Н., Михалевич Р., Пшик Б., Сидорчук А. Механізми активізації інвестиційного потенціалу домогосподарств в Україні: макроекономічний аспект. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2021. Т. (4) 39. С. 349–361.*
2. *Кириленко О., Коваль С., Сидор І., Сидорчук А. Аналіз витрат як складова оцінки фінансового стану домогосподарств. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики. 2022. Т. 3 (44). С. 82–91.*
3. *Кізима Т. Кредитна поведінка домогосподарств: структурно-аналітичний аспект. Світ фінансів. 2019. Вип. 1 (58). С. 7–18.*
4. *Кізима Т., Булавинець В., Кізима А. Фінансова поведінка домогосподарств у контексті розвитку поведінкових фінансів. Економічний аналіз. 2022. Вип. 4 (32). С. 152–164.*
5. *Кізима Т., Хамига Ю. Фінансове шахрайство: теоретична концептуалізація та економічне підґрунтя. Світ фінансів. 2019. Вип. 2 (59). С. 109–123.*
6. *Закон України «Про страхування» № 1909-IX від 18.11.2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n2320.*
7. *Сидорчук А. Фінансова стійкість домогосподарств: теоретичні основи та прикладні аспекти. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 474 с.*
8. *Юрій С. І., Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності. Фінанси України. 2008. № 8 (153). С. 3–10.*

9. *Kizyma T. Priorities for the household finance development and the financial literacy formation of population. Modern Ukrainian financial science: theoretical paradigm & practical concept of public finance : monograph / V. Fedosov, A. Krysovatyy, V. Oparin, P. Yukhymenko. Oklahoma City : Draft2Digital Publishing House, 2018. P. 415–431.*
10. *Sydorchuk A. Modelling of household financial behaviour. Modern engineering and innovative technologies. 2023. Is. 28, p. 1. P. 98–103.*
11. *Sydorchuk A. The financial sustainability during household life-stages. Internauka. Series «Economic Sciences». 2023. № 7.*

РОЗДІЛ 13.
МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

13.1. Міжнародні фінанси: інтерпретація сутності.

13.2. Світове фінансове середовище: поняття, складові та фактори розвитку.

13.3. Глобальні фінансові дисбаланси: сутнісні характеристики та класифікація.

13.4. Фінансова дипломатія: концептуальні основи та інституційна структура.

13.1. Міжнародні фінанси: інтерпретація сутності

Протягом усієї історії свого становлення і розвитку міжнародні фінанси традиційно привертали до себе значну увагу з боку суб'єктів міжнародного бізнесу, національних держав, міжнародних організацій та представників наукової спільноти. Щоб наголосити на суспільній значущості, складності й міждисциплінарності міжнародних фінансів, вчені не шкодують епітетів і порівнянь. Так, американські вчені М. Енг, Ф. Ліс та Дж. М. Лоуренс назвали міжнародні фінанси «клеєм, який з'єднує багато різноманітних внутрішніх і міжнародних видів діяльності та процесів» [6]. Натомість відомий американський економіст, професор Каліфорнійського університету П. Ліндерт метафорично порівняв вивчення міжнародних фінансів з «мандруванням на іншу планету», яка є «…зовсім незнайомою цариною, далекою від економіки звичайного господарства. Цю територію заселено дивовижними істотами – хеджерами, арбітрами, цюріхськими гномами, змією в тунелі, – тут можна почути про повзучу прив'язку та брудне плавання. Це зона, де небезпечно покладатися на звичайну інтуїцію. Це сфера, в якій неможливо застосовувати макро- чи мікроекономічну теорію без суттєвих змін» [8, с. 274].

Опанування міжнародних фінансів – це складний процес, що спирається на знання з теорії фінансів, макроекономіки, міжнародних економічних відносин, теорії грошей, зовнішньополітичної діяльності дер-

жави, міжнародного фінансового права і фінансової математики. Серед усіх видів економічної діяльності важко знайти більш складну сферу, де грунтовні знання мають поєднуватись із чітким розрахунком, інтуїцією та мистецтвом прийняття рішень. Адже міжнародні фінанси – це «економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, свої закони бізнесу і політичні системи» [2, с. 12]. Відчуття особистої причетності до прийняття складних рішень у міжнародному фінансовому середовищі визначає величезну відповідальність кожного, хто їх приймає, за наслідки своїх дій.

Незважаючи на велику кількість навчальної літератури та наукових праць, присвячених міжнародним фінансам, інтерпретація їхньої сутності залишається доволі полемічною. Зокрема, в навчальній літературі подано різні тлумачення сутності цього поняття, які часто не узгоджуються між собою і свідчать про складну та суперечливу систему сучасних міжнародних фінансів. У цьому неважко переконатися, якщо звернутися до відповідних розділів підручників і навчальних посібників (табл. 13.1).

Сучасне розуміння сутності міжнародних фінансів достатньо широке й передбачає їхній розгляд крізь призму розгалуженої системи міжнародних валютно-фінансових відносин у контексті функціонування міжнародних фінансових інституцій та міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Це визначає необхідність інтегрованого підходу до висвітлення цього питання, основу якого становить аналіз взаємодії багатьох елементів світової фінансової архітектури, що прямо чи опосередковано пов'язані з рухом валютно-фінансових потоків.

Охарактеризуємо найбільш поширені визначення міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття з урахуванням інтегрованого підходу.

Міжнародні фінанси є синтезованим поняттям, що інтегрує в собі сутнісні характеристики фінансів у широкому розумінні і водночас є особливою складовою міжнародних економічних відносин. Інакше кажучи, *міжнародні фінанси*, з одного боку, – це *галузь фінансів*, яка вивчає фінансові операції та відносини, що відбуваються між суб'єктами різних країн, а з іншого боку, *міжнародні фінанси* – це *одна з основних форм міжнародних економічних відносин*, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу міжнародних відносин загалом. Зокрема, міжнародні фінанси є складовою міжнародних економічних відносин у частині тих з них, які пов'язані з міжнародним рухом фінансових активів.

Таблиця 13.1

Інтерпретація сутності поняття «міжнародні фінанси»

№ п/п	Автор(и)	Дефініція
1.	Х. Дж. Менвіл	Міжнародні фінанси – це «економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, свої закони бізнесу і політичні системи» [2, с. 12].
2.	Т. Шемет	Міжнародні фінанси – це «частина економічної теорії, що вивчає взаємодію нерезидентів – суб'єктів різної державної належності» [24, с. 9].
3.	С. Боринець	Міжнародні фінанси – це «досить розгалужена структура з множинністю державних, приватних і власне міжнародних елементів, через які здійснюються координація і регулювання міжнародних фінансових зв'язків» [9, с. 10].
4.	О. Рогач, А. Філіпенко, Т. Шемет	Міжнародні фінанси – це «сукупність відносин зі створення і використання грошових коштів, необхідних для здійснення зовнішньоекономічної діяльності державами, фірмами, іншими юридичними та фізичними особами» [21, с. 34].
5.	М. Д. Леві	Міжнародні фінанси «…охоплюють вивчення міжнародних валютних угод, визначення валютного курсу, коригування платіжного балансу, міжнародних ринків капіталу та процесу фінансового посередництва між країнами» [5].
6.	С. Доровська, В. Шило, С. Ільїна, Н. Іванова, В. Барабанова	Міжнародні фінанси «…*у широкому розумінні* – сукупність фінансових ресурсів всіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу; *у вузькому розумінні* – це ті фінансові ресурси, які використовуються у міжнародних економічних відносинах, тобто у відносинах між резидентами і нерезидентами» [12, с. 14].
7.	О. Мозговий, Т. Мусієць, Л. Руденко-Сударєва	Міжнародні фінанси – це «складова міжнародних економічних відносин; вони пов'язані з міжнародним рухом фінансових активів [20, с. 14].
8.	Ю. Козак та інші	Міжнародні фінанси – це «сукупність відносин щодо створення і використання коштів (активів), необхідних для зовнішньоекономічної діяльності міжнародних компаній і держав» [1, С. 11].
9.	І. Ю. Зайцева	Міжнародні фінанси – це «фонди фінансових ресурсів, які утворилися на основі розвитку міжнародних економічних (ринкових) відносин і використовуються для забезпечення безперервності й рентабельності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення» [13, с. 13].
10.	П. Кругман, М. Обстфельд	Міжнародні фінанси – це «галузь економіки, яка вивчає динаміку валютних курсів, іноземні інвестиції і те, як вони впливають на міжнародну торгівлю» [7].
11.	Н. В. Касьянова, В. М. Кочетков та ін.	Міжнародні фінанси – це «важлива складова міжнародних економічних відносин, що зосереджена на міжнародному русі фінансових активів. Міжнародні фінанси охоплюють міжнародні грошові відносини, які містять іноземний елемент» [14, с. 7 – 8].

Система міжнародних фінансових відносин складається між різними суб'єктами, основними з яких є: держави; міжнародні міжурядові організації; міжнародні фінансові організації; юридичні особи, серед яких особливе місце займають мультинаціональні корпорації, транснаціональні банки (ТНБ), суверенні інвестиційні фонди (СІФ), фінансово-кредитні інститути, біржі; фізичні особи.

Таким чином, міжнародні фінансові відносини є доволі складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна згрупувати за такими напрямами:

- взаємовідносини між юридичними особами різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними та фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн і міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави та юридичних осіб з міжнародними фінансовими інституціями.

Від налагодженості цих відносин значною мірою залежать узгодження індивідуальних, корпоративних, національно-державних, регіональних та глобальних інтересів та задоволення спільних потреб як на регіональному, міжнародному, так і глобальному рівні.

При цьому важливо розмежовувати такі поняття, як «міжнародні фінанси» та «світові фінанси». У науковій літературі є спроби розширено трактувати поняття «світові фінанси» і розчинити в ньому предмет міжнародних фінансів. Хоча насправді йдеться про два самостійні предмети вивчення, однаково важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів, крім національних суб'єктів (держави, юридичні та фізичні особи), виокремлюють наднаціональні суб'єкти, зокрема міжнародні організації й міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу до трактування міжнародних фінансів часто підходять дещо звужено, вважаючи, що вони відображають виключно діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. З огляду на зазначене суб'єктів фінансових відносин умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні фінанси, як правило, функціонують у межах території однієї держави, на основі національного законодавства, не залучаючи іноземних суб'єктів та є виключно внутрішньо-національними. Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні й транснаціональні фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони перед-

бачають співпрацю з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення і прийняття раціональних зовнішньоекономічних та політичних рішень. Міжнародні фінанси обслуговують: по-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн; по-друге, відносини країн світу з міжнародними і регіональними організаціями (ООН, ЄС); по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Отже, світові фінанси реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні фінанси й міжнародні фінанси. При цьому національно-державні фінанси – це завжди складова світових фінансів, проте не завжди елемент міжнародних фінансів (йдеться про закриті національні економіки та їхні фінансові системи). Хоча національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, більш досконалу й найбільш динамічно зростаючу. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

Міжнародні фінанси – це самостійна економічна категорія, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, характерними для фінансів загалом, але водночас вона має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. *Як економічна категорія, міжнародні фінанси* – це сукупність відносин у грошовій формі, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів та капіталу в системі світової економіки через дію ринкового і неринкового механізмів.

Видимою *зовнішньою формою вияву міжнародних фінансів* є розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях. Фінансові ресурси та капітал нерівномірно розподілені у світовому масштабі між власниками – приватними особами, мультинаціональними корпораціями і транснаціональними банками, міжнародними організаціями та міжнародними фінансовими інституціями, державами. Це приводить до постійного руху валютних і фінансових потоків у системі світової економіки між його суб'єктами. Частина фінансових ресурсів обслуговує міжнародний економічний обмін товарами та послугами, набуваючи форми міжнародних валютно-розрахункових операцій. Вони обслуговують відносини обміну, пов'язані з міжнародною торгівлею, що опосередковані рухом грошових, а точніше валютних потоків, оскільки у системі світового господарства і міжнародних відносин торгівля товарами, послугами та факторами виробництва здійснюється опосередко-

вано через обмін іноземних валют. Відносини обміну характеризуються валютними надходженнями і валютними платежами, які відображаються у торговельному балансі, стан якого характеризує відносини обміну та якісний вимір міжнародних валютно-фінансових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення валютних надходжень над платежами, що є передумовою стабільності національної валюти, і навпаки. Інша частина фінансових ресурсів та капіталу не пов'язана безпосередньо з міжнародною торгівлею реальними активами й відносинами обміну і в процесі свого перерозподілу між суб'єктами світової економіки створює виключно міжнародний рух капіталу. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів та капіталу в системі світового господарства відбувається через дію ринкового й неринкового механізмів. Найбільша частка фінансових активів купується і продається на глобальному (світовому) фінансовому ринку (на світових ринках капіталів), інша частина набуває форми офіційної міжнародної фінансової допомоги, а ще інша частина потрапляє у золотовалютні резерви. Таким чином, відносини перерозподілу виникають у процесі формування та використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій та фінансових інституцій, а також у процесі перерозподілу фінансових активів на світовому фінансовому ринку.

За матеріально-речовим втіленням міжнародні фінанси часто ототожнюють з фондами фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для задоволення спільних потреб, що мають міжнародне значення. Такий підхід дещо звужує розуміння міжнародних фінансів, обмежуючи їх виключно формуванням та використанням централізованих грошових фондів світових і регіональних міжнародних організацій та фінансових інституцій. Відповідно поза увагою залишаються канальний характер руху фінансових ресурсів і перерозподіл капіталу між різними учасниками міжнародних економічних відносин, у тому числі, через посередництво світового фінансового ринку.

З інституційного погляду, міжнародні фінанси – це сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних і регіональних економічних організацій та об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Міжнародні фінанси виконують певні функції, що розкривають їхнє функціональне призначення у системі міжнародних економічних відносин і в розвитку світового фінансового середовища. Передусім слід наголосити, що категорія «міжнародні фінанси» – це логічне продовження та розвиток більш загальної категорії «фінанси», тому вони характеризу-

ються функціями, властивими фінансам загалом, але одночасно міжнародні фінанси мають свої особливості.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії реалізується через перерозподільну, контрольну, регулюючу і координуючу функції. Через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів та капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі міжнародних фінансових відносин визначається як *об'єктивними закономірностями* (капітал орієнтується на високу норму прибутковості та / чи низький рівень ризиковості фінансових трансакцій), так і *політикою (інтересами) суб'єктів міжнародних відносин.* Міжнародні фінанси через механізми перерозподілу фінансових ресурсів та капіталу дають змогу суб'єктам міжнародних фінансових відносин задовольнити певною мірою їхні об'єктивні потреби та економічні інтереси.

Фінанси на рівні кожної держави об'єктивно виконують контрольну функцію, оскільки фінанси – це не лише інструмент розподілу і перерозподілу, а й інструмент контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл та перерозподіл вартості, тому об'єктивно він вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб'єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів і формування доходів на законній основі. Контрольна функція міжнародних фінансів у цьому разі є своєрідним інтегрованим поняттям, що передбачає:

- *валютний контроль* (забезпечення дотримання валютного законодавства, недопущення незаконного відпливу («втечі») капіталу, контроль за валютними позиціями банків, обов'язкове декларування зарубіжних авуарів та ін.);
- *митний контроль* (процедури з попередження і виявлення порушення митних правил, а також контроль за правомірністю застосування тарифних та нетарифних правил і механізмів захисту національних економічних інтересів у межах світової торгівлі товарами та послугами);
- *податковий контроль* (здійснення ефективного і дієвого контролю за дотриманням податкового законодавства у сфері міжнародних відносин, уникнення випадків незаконного ухилення від сплати податків);
- *адміністративний контроль* (встановлення валютних обмежень: від ліцензування валютних операцій до повної заборони певних валютних операцій), обов'язкові повернення й продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами через центральний чи уповноважений банк, який має валютну ліцензію, обмеження на

продаж іноземної валюти імпортерам, обмеження строків платежів за експортом та імпортом товарів і строків надходження імпортних товарів у разі здійснення попередньої оплати);

– *інституційний контроль* у сфері міжнародних фінансових відносин (контроль з боку міжнародних інституцій: Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням «брудних грошей» (ФАТФ), Базельський комітет банківського нагляду, Європейський центральний банк, міжнародні банки тощо).

Окрім перерозподільної й контрольної, міжнародні фінанси виконують регулюючу та координуючу функції. Практична реалізація цих функцій полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної й стратегічної міжнародної фінансової політики. Адже міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою світової економіки внаслідок офшоризації та тінізації фінансових ресурсів, зростання обсягів спекулятивних операцій і слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому в контексті світових фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Отже, міжнародні фінанси є багаторівневою системою, яка характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов'язаністю складових та структурною єдністю функціональних елементів, кожен з яких може бути предметом окремого вивчення. Як наука і навчальна дисципліна, міжнародні фінанси вивчають: особливості та канали перерозподілу світових фінансових ресурсів, форми, яких набуває міжнародний перелив капіталів; специфіку міжнародного руху і перерозподілу валютно-фінансових потоків та активів; вплив системних детермінант на еволюцію міжнародних фінансів, становлення і розвиток світового фінансового середовища.

Як практичний вид діяльності міжнародні фінанси – це мистецтво прийняття фінансових рішень в умовах невизначеності й крос-культурних відмінностей, які стосуються кількох різних країн чи можливостей ведення бізнесу в різних країнах, з урахуванням політичних, правових, економічних, соціальних, демографічних та культурних особливостей цих країн.

13.2. Світове фінансове середовище: поняття, складові та фактори розвитку

У широкому розумінні світове фінансове середовище – це частина світового економічного середовища, що безпосередньо пов'язана з фінансовою діяльністю його суб'єктів. На думку М. Енга, Ф. Ліса і Л. Мауера, світове фінансове середовище охоплює широкий спектр умов,

факторів та інститутів, що визначають особливості зростання світового фінансового ринку і впливають на рішення, які приймаються інвесторами, керівниками банків, фінансових та нефінансових корпорацій. Як правило, це середовище прийняття рішень у глобальному масштабі в умовах ризиків і невизначеності.

У вузькому розумінні світове фінансове середовище найчастіше розуміють як сукупність усіх суб'єктів міжнародних фінансових відносин, які пов'язані між собою розгалуженою мережею валютно-фінансових та кредитних потоків (рис. 13.1). Кожен із цих суб'єктів має свої характерні особливості розвитку, але разом з тим вони підпорядковані єдиним принципам організації і функціонування.

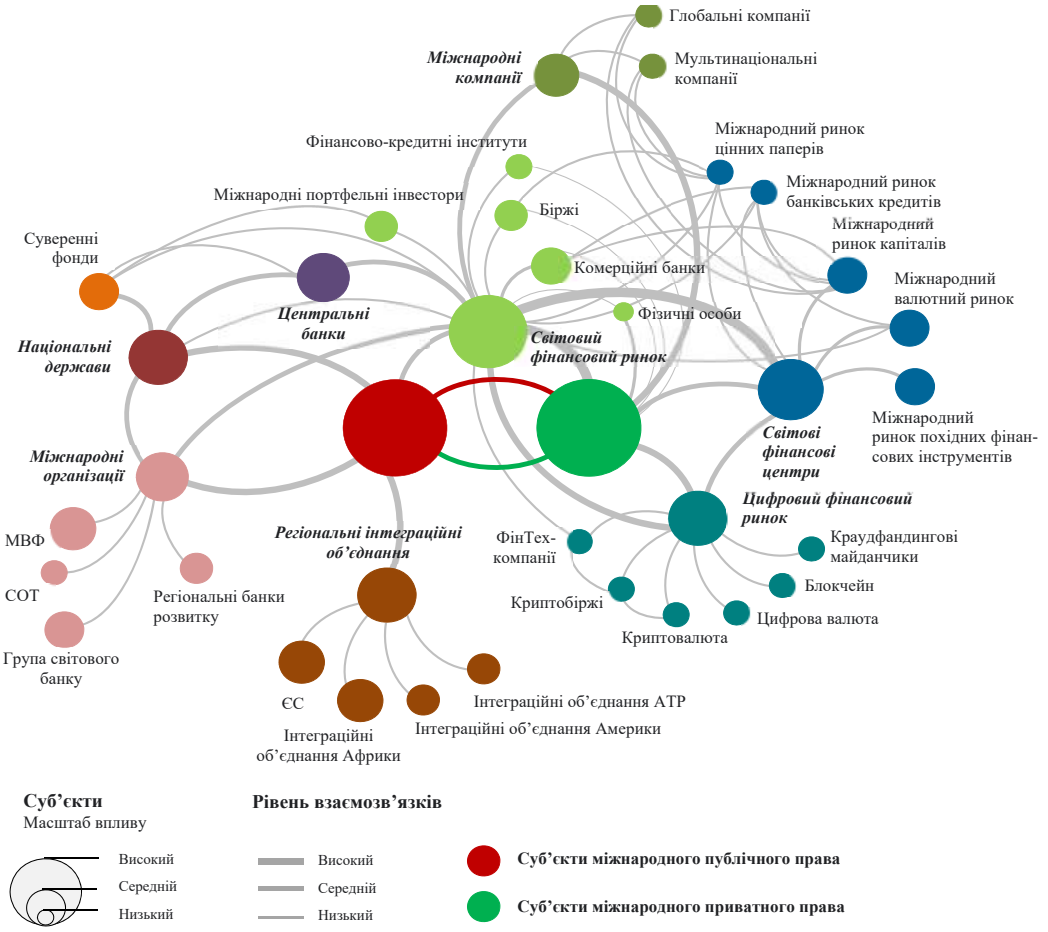

Рис. 13.1. Складові світового фінансового середовища

Світовий фінансовий ринок – це одна з найважливіших складових світового фінансового середовища, оскільки він є найпотужнішою скла-

довою у системі міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів та капіталу як за масштабністю операцій, так і за багатоканальністю руху валютно-фінансових потоків. Він забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів між країнами, регіональними інтеграційними об'єднаннями, фінансовими та нефінансовими корпораціями, збалансовуючи таким чином світовий попит і пропозицію на капітал (рис. 13.2).

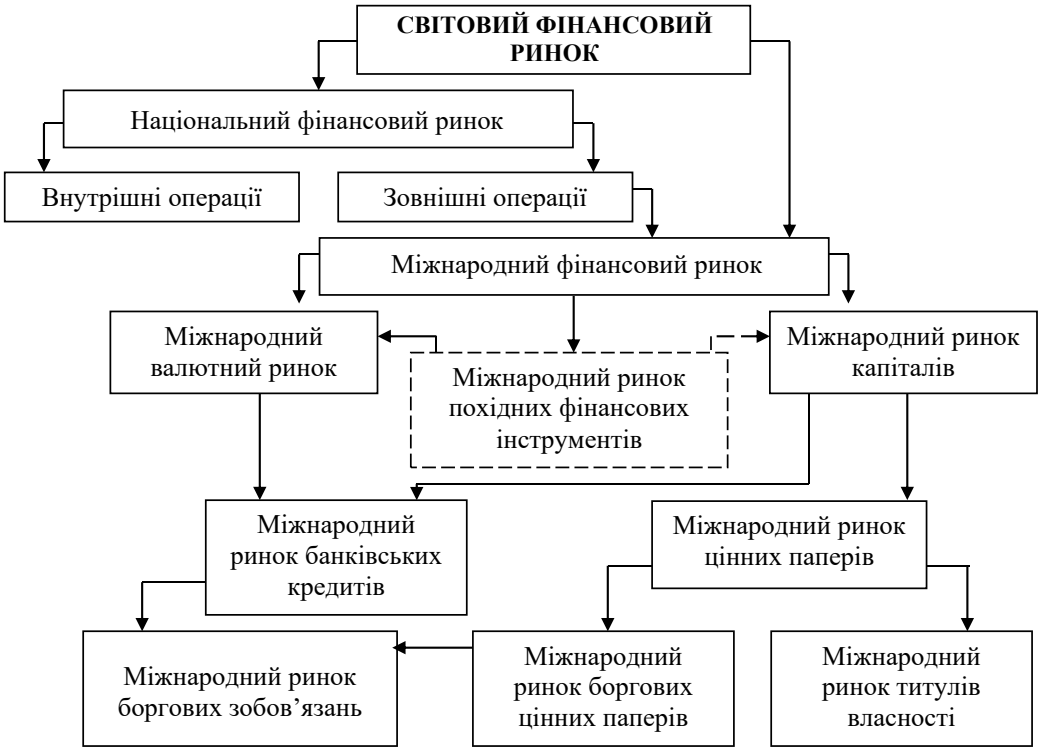

Рис. 13.2. Складові світового фінансового ринку

Світовий фінансовий ринок має певну географічну локалізацію, що зумовлено існуванням цілої низки міжнародних фінансових центрів, які акумулюють та перерозподіляють по всьому світу значні обсяги позичкових капіталів. За одним з алегоричних порівнянь вивіз капіталу забезпечив свого часу появу так званої «розсіяної речовини галактик». При цьому так само, як концентрація цієї «розсіяної речовини» у певних місцях вела до «появи зірок та планет», так і концентрація капіталу стала причиною утворення міжнародних фінансових центрів, в яких сконцентрована значна кількість фінансово-кредитних установ, що обслуговують світову торгівлю фінансовими активами та міграцію капіталів. Тут здійснюється левова частка усіх міжнародних валютних, кредитних, депозитних, емісійних та страхових операцій.

Таким чином, світовий фінансовий ринок можна розглядати як сукупність міжнародних фінансових центрів, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. На основі таких фінансових центрів виникли та розвиваються найбільші міжнародні фінансові ринки.

З інституційної точки зору, міжнародний фінансовий центр – це місце зосередження банків і спеціалізованих фінансово-кредитних інституцій, що забезпечують здійснення міжнародних валютних, кредитних, фінансових операцій і операцій з цінними паперами та золотом.

До найважливіших ознак, яким має відповідати міжнародний фінансовий центр, можна зарахувати такі:

- стабільна валюта та стійка фінансова система;
- гнучка система фінансових інструментів, що забезпечують кредиторам, позичальникам та інвесторам варіативність щодо ліквідності, ризиків і дохідності;
- наявність розвиненої інституційної інфраструктури (банківські та небанківські фінансово-кредитні установи, біржі й ін.), що забезпечує раціональне та ефективне функціонування фінансових ринків;
- економічна свобода і високий рівень правових гарантій, що забезпечують довіру в міжнародних масштабах;
- наявність найсучасніших цифрових технологій та засобів зв'язку, що дають змогу ефективно і швидко здійснювати міжнародні розрахунки й платежі;
- наявність висококваліфікованого кадрового персоналу.

За рівнем організації і функціонування світовий фінансовий ринок об'єднує національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів. *Міжнародний фінансовий ринок* є своєрідним ядром світового фінансового ринку, що забезпечує перерозподіл капіталу між країнами через різні форми фінансових операцій. Цей ринок, відокремившись від національних ринків у частині проведення зовнішніх (іноземних) операцій, тісно пов'язує всі національні ринки на міжнародному рівні. В такому концептуальному розумінні він охоплює: 1) відносини між національними та іноземними учасниками (резидентами і нерезидентами) в одній чи різних країнах, у результаті яких відбувається вивіз національного чи ввіз іноземного капіталу; 2) відносини між резидентами різних країн (міждержавний фінансовий ринок).

Міжнародний фінансовий ринок не може існувати відособлено від національних ринків. Його функціонування базується, з одного боку, на національних ринках та національних інститутах й інструментах інфра-

структури і регулювання цих ринків, а з іншого – на міжнародних організаціях інфраструктури та регулювання (міжнародні фондові й валютні біржі, міжнародні системи клірингу, розрахунків і депозитного обслуговування, синдикати транснаціональних банків та ін.), які при цьому розташовані на території конкретних країн і є їхніми резидентами (у США, Японії, Швейцарії, Великобританії, Франції та ін.). Проте до складу міжнародного фінансового ринку не входять внутрішні операції національних фінансових ринків і саме цим він відрізняється від світового.

Міжнародний фінансовий ринок як складова світового фінансового ринку – це надзвичайно розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. На відміну від національних, міжнародні фінансові ринки вирізняються масштабністю операцій (щоденні операції на міжнародних фінансових ринках у багато разів перевищують операції світової торгівлі товарами); для них не існує географічних кордонів і часових обмежень, оскільки операції тут проводяться цілодобово; їхні учасники – це переважно першокласні банки, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим інвестиційним рейтингом, надзвичайно диверсифікованою є сегментарна структура ринків, інструментів та операцій в умовах революції сфери фінансових послуг, при цьому забезпечуються стандартизація операцій і застосування високого ступеня інформаційних технологій.

Незважаючи на майже столітню історію становлення та розвитку міжнародного фінансового ринку, донині не склалося єдиної, загальноприйнятої класифікації цієї системи. Це пояснюється тим, що між окремими структурними сегментами міжнародного фінансового ринку неможливо провести чіткої межі. У спеціалізованій науковій літературі виділяють такі головні сегменти міжнародного фінансового ринку:

- міжнародний валютний ринок;
- міжнародний ринок боргових зобов'язань (у тому числі міжнародний ринок банківських кредитів і міжнародний ринок боргових цінних паперів);
- міжнародний ринок цінних паперів (у тому числі міжнародний ринок титулів (або прав) власності та міжнародний ринок боргових цінних паперів (міжнародні ринки облігацій));
- міжнародний ринок похідних фінансових інструментів *(деривативів)*.

Важливою складовою світового фінансового середовища є міжнародні фінансові інституції й міжнародні фінансові організації, роль яких у сучасних міжнародних відносинах та багатосторонній дипломатії залишається актуальною. Це зумовлено тим, що у результаті глобального

розвитку збільшується кількість проблем, які одна держава не спроможна вирішити самостійно без постійної співпраці з іншими країнами і без посередництва міжнародних організацій.

При розкритті сутності міжнародної організації фахівці використовують два концептуальні підходи. Відповідно до першого підходу, *міжнародна організація* – це об'єднання суверенних держав, створене на основі міжнародного договору та статуту для виконання певних функцій; таке об'єднання засноване відповідно до міжнародного права, наділене міжнародною правосуб'єктністю і має систему постійно діючих органів (наприклад, ООН чи ЄС). У процесі своєї діяльності міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами країн-членів щодо формування спільного бюджету чи цільових фондів, кошти яких використовуються на фінансування спільних заходів, програм та проєктів цих організацій, а також на утримання їхнього апарату й міжнародну фінансову допомогу країнам. Так, країни можуть отримувати допомогу від міжнародних організацій як у формі прямого фінансування, так і опосередковано – через різні централізовані заходи, міжнародні проєкти та програми.

За правовим статусом міжнародні організації належать до сфери міжнародного публічного права. При цьому за організаційною формою фінанси міжнародних організацій схожі до державних фінансів, але їхнім головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Важливою ознакою міжнародних організацій є функціонування постійно діючих компетентних органів із відповідними функціями. Такі органи створюються, як правило, на основі багатостороннього міжнародного договору та додаткових угод з певних питань, що визначають мету, завдання, структуру, порядок набуття членства, права й обов'язки членів та процедурні питання роботи.

Згідно з другим підходом, *міжнародна організація* – це *міжнародна фінансова інституція*, що є інститутом багатосторонніх міжнародних відносин, який може мати взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Важливе місце в системі інституціональних структур регулювання міжнародних фінансових відносин займають міждержавні валютно-кредитні організації. Історично та об'єктивно розвиток міжнародних валютно-кредитних відносин супроводжувався формуванням розгалуженої інституціональної інфраструктури, до складу якої входять як глобальні (Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку, Банк міжнародних розрахунків), так і регіональні валютно-фінансові установи (наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжамериканський банк розвитку, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку й ін.).

Взаємовідносини міжнародних фінансових інституцій з урядами держав формуються за рахунок: 1) внесків окремих країн до статутного капіталу організацій; 2) реалізації кредитних взаємовідносин (через надання кредитів урядам, їхнє погашення і сплату відсотків). При цьому взаємовідносини з підприємствами мають переважно кредитний характер. Так, міжнародні фінансові інституції переважно фінансово забезпечують певні проєкти, надаючи кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Отже, суб'єктами світового фінансового середовища є міжнародні економічні організації та міжнародні фінансові інституції, які забезпечують перерозподіл частини світових фінансових ресурсів для забезпечення потреб світового економічного розвитку. Міжнародні організації й міжнародні фінансові інституції мають розвинену інституціональну інфраструктуру; частина з них є глобальними, а межі функціонування іншої частини є дещо географічно обмеженими. Звичайно вони фінансують проєкти і програми в масштабах усієї світової економіки, а не окремих країн (хоча інтереси країн на етапі розгляду та затвердження проєктів і програм обов'язково враховуються).

Загалом поява міжнародних фінансових інституцій була зумовлена декількома чинниками: зростанням інтернаціоналізації господарського життя, динамічним розвитком мультинаціональних корпорацій та міжнародної банківської діяльності; розвитком міждержавних форм регулювання валютно-кредитних і фінансових відносин; посиленням нестабільності світової економіки, у тому числі валютної системи та світових фінансових ринків. Відповідно функціональне призначення міжнародних фінансових інституцій полягає у: здійсненні міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання; стабілізації світової економіки й міжнародних фінансів на основі об'єднання зусиль світового співтовариства; розробленні та координації стратегії і тактики міжнародної валютної й кредитно-фінансової політики. Метою діяльності міжнародних фінансових інституцій є сприяння розвитку міжнародної торгівлі та міжнародного і регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн, що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Традиційно важлива складова міжнародного фінансового середовища – це суверенні національні держави. У межах світового фінансового середовища кожна держава як суб'єкт міжнародного публічного права, наділений такими характеристиками, як правосуб'єктність, імунітети і спадкоємність, реалізує свою фінансову політику. Національні фінансові системи у світовому фінансовому середовищі становлять відокремлені ланки – своєрідний

«архітектурний ансамбль», проте вони не функціонують на єдиних засадах та принципах. Нині практично відсутні уніфіковані фінансові інститути (єдині правила і механізми розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів, єдина система контрольних органів, уніфіковані фіскальна політика та принципи побудови бюджетних систем). Разом з тим, дії й політика центральних банків окремих країн, таких як Федеральна резервна система США, Європейський центральний банк, Банк Японії, здійснюють глобальний вплив на процентні ставки, пропозицію грошей і загальну макроекономічну стабільність.

Розуміння особливостей функціонування світового фінансового середовища має важливе значення для фінансових та нефінансових компаній, інвесторів, політиків, фінансових аналітиків і експертів, оскільки це дає їм змогу орієнтуватися в системі міжнародних фінансів, керувати ризиками та використовувати можливості у швидко мінливому і взаємопов'язаному світі. На розвиток світового фінансового середовища впливає безліч факторів та системних детермінант (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

Системні детермінанти розвитку світового фінансового середовища

Фактори зовнішнього середовища непрямого впливу	**Фактори зовнішнього середовища безпосереднього впливу**	**Фактори внутрішнього середовища**
1	**2**	**3**
Геополітичні ризики (зокрема, геополітична конфронтація, міждержавні конфлікти, торговельні війни і геополітичні кризи, розпад та поява держав, інтеграційні й дезінтеграційні процеси можуть призвести до нестабільності та невизначеності у світовому фінансовому середовищі)	*Глобальні торговельні потоки* (обсяги і характер міжнародної торгівлі впливають на динаміку валютних курсів, процентні ставки та загальні економічні умови; коливання цін на ключові товари, такі як нафта і метали, впливають на економічні умови країн-експортерів та країн-імпортерів сировини)	*Фінансові установи* (стійкість і стабільність банків, інвестиційних компаній та інших фінансових установ мають вирішальне значення для стабільності світового фінансового середовища)
Економічні фактори (темпи загального економічного зростання країн і регіонів впливають на фінансові ринки та довіру інвесторів; високі або непередбачувані темпи інфляції впливають на динаміку валютних курсів й інвестиційні рішення; умови на ринку праці визначають рівень економічної стабільності)	*Грошово-кредитна політика* (рішення, прийняті центральними банками окремих країн світу, такими як Федеральна резервна система США, Європейський центральний банк, Банк Японії, щодо процентних ставок, пропозиції грошей та інших монетарних інструментів, впливають на вартість позик, інвестиційні рішення, потоки капіталу і ліквідність фінансового ринку)	*Мультинаціональні й глобальні компанії* (визначають тенденції розвитку світового фінансового середовища і впливають на глобальну фінансову динаміку, можуть лобіювати законодавчі зміни та впливати на фіскальну і монетарну політику держави, активно впроваджують інновації у фінансовій сфері)
Технологічні розробки (інновації у фінансових технологіях (FinTech), блокчейн та цифрові валюти впливають на ефективність і доступність фінансових послуг)	*Податково-бюджетна політика* (політика уряду щодо оподаткування, державних витрат, дефіциту бюджету та державних боргів впливає на економічну діяльність і фінансову стабільність)	*Настрої інвесторів* (сприйняття, очікування та схильність до ризику учасників ринку відіграють вирішальну роль у цінах на активи і ринкових тенденціях)

Продовження табл. 13.2

1	2	3
Екологічні фактори (підвищення обізнаності про зміну клімату та екологічні ризики впливає на інвестиційні рішення і фінансові правила)	*Глобальні потоки капіталу* (переміщення капіталу через кордони зумовлене такими факторами, як різниця у процентних ставках та сприйняття ризику; потоки капіталу можуть призвести до надлишку ліквідності в одних країнах і фінансової крихкості в інших)	*Світовий фінансовий ринок* (він забезпечує перерозподіл валютно-кредитних ресурсів між країнами, регіональними інтеграційними об'єднаннями, фінансовими та нефінансовими корпораціями, збалансовуючи таким чином світовий попит і пропозицію на капітал)
Глобальне регуляторне середовище та нормативно-правова база (правове середовище і нормативно-правова база впливають на діяльність фінансового ринку, поведінку фінансових установ та учасників ринку і захищають права інвесторів)	*Фінансова глобалізація* (ступінь взаємозалежності між економіками та фінансовими ринками посилює вплив транскордонних подій на світове фінансове середовище)	*Глобальна інституційна інфраструктура* (роль та ефективність міжнародних установ, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк, впливають на глобальну фінансову стабільність)

Зазначені у таблиці 13.2 фактори тісно взаємопов'язані, а ступінь і масштаб їхнього впливу змінюються з часом. Розуміння взаємодії між цими системними детермінантами має вирішальне значення для політиків, інвесторів та інших зацікавлених сторін, які приймають рішення у світовому фінансовому середовищі.

13.3. Глобальні фінансові дисбаланси: сутнісні характеристики та класифікація

У широкому розумінні можна виділити два основних емпіричних підходи до визначення сутності й причин виникнення глобальних дисбалансів. *Перший підхід* робить акцент на глобальних дисбалансах, що виступають сукупністю дефіцитів і профіцитів рахунку поточних операцій та накопичуються у світовій економіці як результат міжнародних асиметрій у попиті й пропозиції на товари. У такому розумінні глобальні дисбаланси є результатом впливу структурних факторів і відмінностей в економічній політиці, яку проводять різні країни. Наприклад, профіцит торговельного балансу в одній країні може бути пов'язаний із політикою, яка сприяє заощадженням, тоді як дефіцит торговельного балансу в іншій країні може бути пов'язаний із політикою, що заохочує споживання. Платіжні дисбаланси розглядаються як джерело порушення стійкості та рівноваги у глобальній економіці. Корекція таких дисбалансів може стати причиною трансформацій у сфері міжнародної торгівлі. *Другий підхід* робить акцент на міжнародних асиметріях у попиті й пропозиції на

активи (зокрема, незадоволеному попиті з боку міжнародних інвесторів на фінансові активи економічно розвинутих країн), зміщуючи акцент аналізу з рахунку поточних операцій у бік рахунку операцій із капіталом. Йдеться про так звані моделі заощаджень та інвестицій, відмінності в яких у різних країнах можуть призвести до дисбалансу. Країни з вищою нормою заощаджень і нижчим рівнем інвестицій можуть накопичувати надлишок заощаджень, тоді як країни з високим рівнем інвестицій та нижчим рівнем заощаджень, як правило, стикаються з дефіцитом рахунку операцій із капіталом.

Формулюючи основні концептуальні підходи до трактування поняття «глобальні фінансові дисбаланси», скористаємося загальновідомими філософськими категоріями – «сутність» і «явище», «зміст» та «форма».

За сутністю ***глобальні фінансові дисбаланси*** – це економічна категорія, яка відображає порушення дії об'єктивних економічних законів і кількісно-вартісних пропорцій у світовій економіці, що виникають у процесі руху вартості між основними суб'єктами міжнародних обмінно-розподільчих та перерозподільчих відносин. З іншого боку, ***глобальні фінансові дисбаланси*** – це явище, що виникає у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами і послугами, порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості й перерозподілу світових рентних доходів, заощаджень та інвестицій. Таке явище набуває матеріального вираження у валютних надходженнях і валютних платежах, що відображаються у платіжному балансі країни, фіскальних доходах та витратах (і втратах) бюджету.

За змістом ***глобальні фінансові дисбаланси*** – це порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі й міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків за обсягами та наповненістю, їхньою різновекторною спрямованістю і асинхронністю у просторі та часі. Зокрема, глобальні фінансові дисбаланси у сфері міжнародної торгівлі пов'язані передусім з нееквівалентністю обміну товарами і послугами, що супроводжується незбалансованістю валютних потоків з матеріальними цінностями та благами, й безпосередньо відображається у торговельних дисбалансах країн-учасниць такого обміну. При цьому основними *формами прояву* ***глобальних фінансових дисбалансів*** є: валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси; зовнішня заборгованість та незбалансована міжнародна ліквідність; дисбаланси у світових заощадженнях й інвестиціях; глобальні фіскальні розриви тощо.

Основні сутнісні характеристики поняття «глобальні фінансові дисбаланси» подано на рис. 13.3.

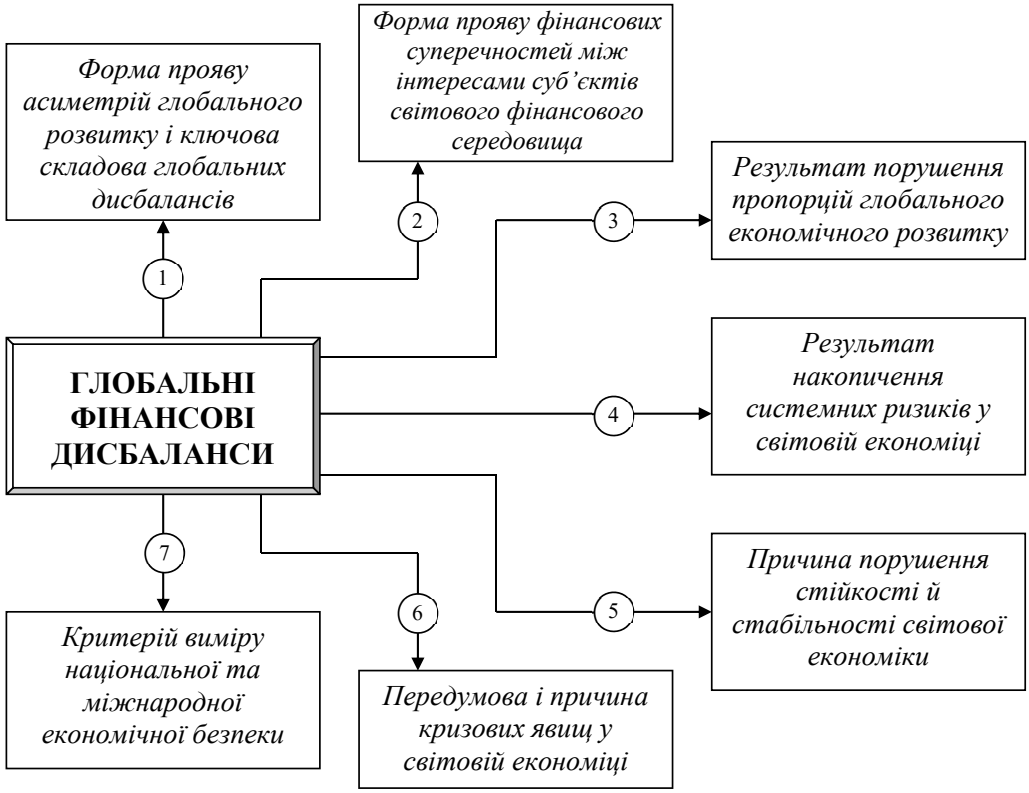

Рис. 13.3. Сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів*

* Побудовано автором.

По-перше, глобальні фінансові дисбаланси є формою прояву асиметрій глобального розвитку і ключовою складовою глобальних дисбалансів у широкому розумінні. Оскільки світове фінансове середовище, з одного боку, характеризується структурно-функціональною цілісністю, а з іншого – розглядається як невід'ємна складова цілісної системи глобальних суспільних відносин, то природа глобальних фінансових дисбалансів безпосередньо пов'язана з асиметричністю глобального розвитку в різних сферах (зокрема, у геополітичній, економічній, технологічній, демографічній і соціокультурній, енергетичній, екологічній та інституційній сферах).

По-друге, глобальні фінансові дисбаланси – це форма прояву фінансових суперечностей між інтересами окремих суб'єктів світового фінансового середовища. Як відомо, фінанси завжди пов'язані з наявністю та необхідністю вирішення суперечностей між окремими суб'єктами, оскільки фінансові взаємовідносини не є і не можуть бути знеособленими – вони завжди адресні та конкретизовані, в кожної зі сторін цих

відносин (суб'єктів) свої інтереси, які водночас є і суперечливими, й узгодженими. У цьому контексті формами прояву економічної рівноваги є наявність оптимальної відповідності між інтересами суб'єктів економічної діяльності, з одного боку, та диспропорційності, неузгодженості, конфліктності – з іншого. Тобто глобальні фінансові дисбаланси стають результатом виникнення певних суперечностей, що призводять до її порушення.

По-третє, глобальні фінансові дисбаланси є результатом порушення пропорцій глобального економічного розвитку. В широкому розумінні економічні диспропорції – це порушення кількісно-вартісних співвідношень між стадіями й елементами суспільного виробництва, що призводять до втрати економічної рівноваги. Оскільки механізм формування економічних пропорцій визначається об'єктивними економічними законами, то саме їхнє порушення призводить до втрати як часткової, так і загальної економічної рівноваги та загострення диспропорцій у розвитку всіх сфер, ринків та галузей економіки.

По-четверте, глобальні фінансові дисбаланси є результатом накопичення системних ризиків у світовій економіці, що супроводжуються перманентною фінансовою нестабільністю та фінансовими потрясіннями, які неодноразово охоплювали всю світову економіку. Гіпотетично сучасні глобальні фінансові ринки дають змогу суб'єктам світової економіки (у т.ч. фінансовим інститутам) через використання інноваційних фінансових інструментів інтегрувати і мінімізувати ризики втрат від неочікуваних та різких змін валютних курсів і відсоткових ставок, швидко адаптуватися до стресових ситуацій та асиметричних шоків (наприклад, до зміни кон'юнктури нафтового ринку). Проте насправді спостерігається парадокс: ринки не мінімізують ризики, а лише видозмінюють, структурують і перерозподіляють їх. З урахуванням систематичного характеру глобальних ризиків та миттєвого поширення інформації через основні світові фінансові центри системні ризики залишаються постійною потенційною загрозою для функціонування світового фінансового середовища, а внутрішні фінансові дисбаланси окремих національних економік мають здатність миттєво поширюватися на інших учасників глобальної економіки.

По-п'яте, глобальні фінансові дисбаланси є причиною порушення стійкості й стабільності світової економіки. Стійкість системи в широкому контексті розуміють як її урівноважений стан чи стабільний, розмірений розвиток, за якого вона довго зберігає і виявляє свої властивості, не піддаючись руйнівному зовнішньому впливу. В економіці рівновага вважається стійкою, якщо після будь-якого порушення ба-

лансу проявляється природна зворотна тенденція до стану рівноваги. Звичайно в аналізі загальної економічної рівноваги використовуються поняття статичної та динамічної стійкості. Якщо для статичної стійкості вирішальне значення має загальна зміна надлишкового попиту, що сформувався на ринку у відповідь на зміну цін, то динамічна стійкість передбачає деякий відрізок часу, необхідний ринковій системі для повернення до стану рівноваги. При цьому динамічна стабільність може проявлятися у двох формах: *локальна динамічна стійкість*, при якій система через певний час повернеться до стану рівноваги, якщо порушення несуттєві; *глобальна фінансова стабільність*, при якій система в підсумку обов'язково повернеться до стану рівноваги незалежно від масштабності порушень.

По-шосте, глобальні фінансові дисбаланси – це передумова і причина кризових явищ у світовій економіці. Такі категорії, як «рівновага», «дисбаланси» та «криза», нерозривно пов'язані в контексті циклічного розвитку, оскільки «…циклічність завжди є органічним поєднанням двох складових: кризи і рівноваги» [10, с. 133]. Тому «…криза у кожному своєму вияві, у своїх сутнісних характеристиках може бути осмислена лише як невід'ємна складова циклу і водночас протилежність економічної рівноваги» [10, с. 126]. Фаза кризи є найбільш складним та суперечливим періодом у циклічній динаміці будь-якої системи, оскільки це період порушення рівноваги, виникнення альтернативних векторів майбутнього розвитку і здійснення складних трансформацій, що завершується переходом системи в якісно новий стан.

Вихідні теоретичні положення глобальних фінансових дисбалансів як складової вчення про циклічний розвиток світової економіки базуються на основних методологічних концептах теорії криз. По-перше, *кризи неминучі* – вони об'єктивно виникають тоді, коли потенціал ключових елементів старої системи практично вичерпався та водночас зародились елементи нової системи. Цей період супроводжується накопиченням дисбалансів, невизначеністю системи і волатильністю її ключових елементів. По-друге, кризи можна розглядати як граничну межу накопичених змін та дисбалансів, оскільки *«…кризи – порушення рівноваги і водночас процес переходу до нового стану рівноваги»*. По-третє, *«…рівновага – окремий випадок криз»*. Дисбаланси можна розглядати як особливу форму «нескінченної кількості криз» та як зовнішній прояв внутрішньо властивих циклічній динаміці суперечностей. По-четверте, кожна криза у своїй динаміці проходить декілька стадій: *латентний період*, коли дисбаланси загострюються, але ще не проявляються кризовими явищами; цей період, як правило, збігається із за-

вершальним етапом фази стабільного розвитку (зрілості) попереднього циклу й початком зародження наступного; *період обвалу*, коли всі суперечності загострюються, а дисбаланси проявляються через різке погіршення динаміки показників розвитку системи; у цей період порушується стійкість і зростає альтернативність варіантів розвитку нової системи; *період згладжування кризи* й переходу до фази депресії, коли забезпечується тимчасова рівновага (у нижній фазі циклічного розвитку); це період корекції існуючих дисбалансів та зародження нових. Тривалість цих періодів, як і самої кризи, неоднакова, а наслідки не прогнозовані. Відповідно, кризи та дисбаланси при всіх їхніх негативних оцінках – це рушійні сили розвитку. Вони виконують три найважливіші функції: усунення застарілих елементів діючої системи – *руйнівна функція*; утвердження елементів нової системи – *творча функція*; «випробовування на міцність», збагачення і передавання у спадок тих елементів системи, які акумулюються, накопичуються та переходять у майбутнє (інколи частково модифікуючись) – *спадкова функція*. За *характером перебігу* кризи поділяються на «*вибухові*», які розвиваються лавиноподібно і призводять до повного руйнування систем та знищення їхньої початкової форми, і «*згасаючі*», які розвиваються поступово та ведуть до згасання флуктуацій і встановлення нової рівноваги. Аналогічно дисбаланси за своїм характером можуть передувати новому етапу в розвитку системи або її руйнуванню та розпаду, зумовлюючи резонансний ефект.

По-сьоме, глобальні фінансові дисбаланси є своєрідним критерієм виміру національної й міжнародної економічної безпеки. Проблема глобальних фінансових дисбалансів тісно пов'язана зі структурними змінами в балансі сил між урядами, міжнародними організаціями і глобальними ринками. Гіпертрофоване перебільшення потенціалу глобальних фінансових ринків та недалекоглядне ігнорування ключової ролі державної влади в урегулюванні їхнього ефективного функціонування особливо проявляються в періоди світових криз. За таких умов актуалізуються не лише проблеми забезпечення фінансової стабільності, а й питання дієвості державної влади, збереження економічної незалежності та гарантування економічної безпеки держави.

Спираючись на основні сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів і зважаючи на ієрархічно структурований дефініційний ряд цього інтегрованого поняття, можемо виокремити основні види фінансових дисбалансів, узагальнену класифікацію яких подано у табл. 13.3.

Таблиця 13.3

Класифікація глобальних фінансових дисбалансів*

Види	Ідентифікаційні ознаки і сутнісні характеристики
1	**2**
Середовище виникнення	
внутрішні	кризові імпульси, що зароджуються всередині економічної системи (т. зв. ендогенні асиметричні шоки), пов'язані з дефектами її галузевої та інституційної структури; це більшість дисбалансів, пов'язаних з наростанням кризових тенденцій у виробничій, інвестиційній і фінансовій сферах
зовнішні	кризові імпульси, що зароджуються у зовнішньому щодо економічної системи середовищі (наприклад, негативні ефекти глобального середовища – т. зв. екзогенні асиметричні шоки), пов'язані з дефектами й суперечностями взаємодії в масштабах глобального середовища (наприклад, технологічне лідерство чи технологічна залежність суттєво впливає на обсяги доходів та втрат від участі у глобальних ланцюгах доданої вартості); це більшість дисбалансів, пов'язаних з функціонуванням міжнародних фінансових і товарних ринків
когерентні	кризові імпульси, що мають змішаний характер та, як правило, підсилюють один одного: зокрема, дисбаланси, спровоковані світовими деструктивними тенденціями, яким властивий свій ритм (він пов'язаний з особливостями динаміки глобальних (фінансових) ринків), визначають позиції експортерів, а отже, впливають на стан національної економіки
Форми прояву (за характером і масштабністю наслідків)	
порушення стійкості	несуттєві порушення локальної динамічної стійкості, при яких система через певний час повернеться до стану рівноваги
фінансова нестабільність	масштабні порушення глобальної фінансової стабільності, при яких система дуже важко (хоча в підсумку обов'язково) повертається до стану рівноваги
кризові явища	загострення суперечностей (у т. ч. геополітичних, економічних, соціальних та ін.), інтегральна дія яких визначає або економічний поступ, або глибокий розлад фінансової системи й економічну кризу
Причини виникнення	
циклічні	виступають як неминучі, закономірні, такі, що повторюються у певній фазі циклу; обумовлюються циклічним характером економічного розвитку, внаслідок якого відбуваються періодичні зміни співвідношення попиту і пропозиції на світових ринках
структурні	зумовлені значними диспропорціями між виробничими та технологічними можливостями в масштабах світової економіки і глобальних ринків; виникають через нездатність швидко адаптуватися до змін попиту на світових ринках
системні	дисбаланси, які одночасно виникають та розвиваються в суміжних сферах, набувають ефекту синергії, поглиблюються і загострюються у результаті взаємодії, але разом з тим ведуть до комплексного оновлення взаємопов'язаних систем
стохастичні	ті, що мають випадковий, імовірнісний характер і виникають через психологічні фактори (залежать від розчарування і паніки) або обставини непереборної дії (природні катаклізми), тому вони важко піддаються прогнозуванню у часі й супроводжуються колапсами ділової активності (обвалами фондових індексів)

Продовження табл. 13.3

1	2
кон'юнктурні	виникають унаслідок зміни кон'юнктури світового ринку під впливом макроекономічних факторів і асиметричних шоків та є результатом збігу в часі певних ознак, які характеризують поточний стан в економіці
трансляційні	виникають унаслідок порушення балансової рівноваги і супроводжуються можливими втратами через перерахування суми коштів з однієї валюти в іншу (наприклад, при щорічній переоцінці валютного боргу) або в разі неточності прогнозування макроекономічних параметрів тощо
Характер виникнення	
об'єктивні	вимушені й об'єктивно зумовлені закономірностями розвитку суспільства (наприклад, циклічністю розвитку)
суб'єктивні	є результатом колективних дій людей (прийняття відповідних економічних чи політичних рішень, заходів дискреційної фіскальної політики), хоча їхнє виникнення і загострення у багатьох випадках неочікувані та стохастичні
спекулятивні	є результатом спекулятивних дій (спекулятивних операцій), зумовлених динамікою ринкової кон'юнктури (зміною ринкових цін, відсоткових ставок, валютних курсів тощо), та мають, як правило, тимчасовий характер
Глибина і тривалість	
хронічні	виникають внаслідок часткового збігу в часі кризових тенденцій різної періодичності в одній сфері, які поглиблюють одна одну; в результаті дисбаланси стають більш тривалими в часі і більш радикальними за наслідками (вони приводять до найбільш суттєвих змін не лише у світовому господарстві, а й у структурі суспільства)
стійкі	існують у довгостроковому періоді, у період загострення мають доволі радикальні наслідки (як правило, вони супроводжуються структурними кризами) та потребують серйозних змін у структурі, змісті й формах економічних і соціальних відносин
тимчасові	середньо- та короткострокові, проходять порівняно легко й безболісно і можуть призвести до тимчасової втрати стійкості та стабільності
блукаючі	тимчасові (інколи випадкові), зумовлені дією стохастичних асиметричних шоків (наприклад, вибухом ділової активності спекулятивного характеру, неочікуваним прийняттям урядовими органами і міжнародними організаціями яких-небудь обмежувальних заходів та санкцій, а також природними й техногенними катастрофами); вектори і масштаби їхнього впливу на ринкову ситуацію можуть бути дуже різними; ця категорія дисбалансів об'єктивно зумовлює підвищену глобальну нестабільність, ускладнюючи таким чином можливість надійного аналізу й прогнозування
Синхронізація у часі й векторна спрямованість	
симетричні	синхронні у просторі та часі, мають резонансні наслідки через зростання ампулітуди коливань системи під впливом зовнішніх чинників, що загалом поглиблює кризові потрясіння і посилює глибину трансформаційних процесів
асиметричні	асинхронні у просторі та часі, мають деформуючі наслідки через різкі й глибокі зміни в динаміці взаємодіючих між собою економічних, соціальних і політичних систем, що призводять до порушення закономірного перебігу циклів та трансформацій у тій чи іншій системі

Продовження табл. 13.3

1	2
симетрично-асиметричні	характеризуються демпфуючою взаємодією систем (зменшенням небажаних коливань) на низхідних стадіях циклічної динаміки, коли глибина негативних наслідків кризового стану системи нижчого рівня згладжується і корегується тим, що система вищого рівня перебуває на висхідній стадії циклу
Форми прояву (за сферами поширення)	
платіжні дисбаланси	виникають у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами та послугами і порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості
дисбаланси «заощадження-інвестиції»	порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків у просторі й часі
валютно-цінові диспаритети	порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі, що виника-ють у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами та послугами
фіскальні розриви	відхилення фіскальних параметрів від заданої тенденції у результаті дії стохастичних чи циклічних коливань ділової активності, ендогенних і екзогенних асиметричних шоків / імпульсів (кон'юнктурні)
ризик незбалансованої міжнародної ліквідності	виникає у результаті загострення кризи міжнародної ліквідності групи країн з подаль¬шою одночасною втратою ними платоспроможності через неспроможність покрити свої зобов'язання за пасивами за рахунок існуючих активів та через зменшення можливостей рефінансування боргу без збільшення його середньозваженої вартості

* Розроблено і складено автором.

13.4. Фінансова дипломатія: концептуальні основи та інституційна структура

Фінансову дипломатію як складову дипломатії у широкому розумінні та економічної у вузькому, слід розглядати крізь призму теорії міжнародних відносин і в контексті міждисциплінарного дискурсу, поєднуючи прагматизм політики, раціональність економіки та конвергенцію правових систем. Разом з тим, виокремлення фінансової дипломатії в окрему специфічну галузь сучасної дипломатичної діяльності має об'єктивний характер. Адже ***фінансова дипломатія*** – *це основа формування економічного іміджу держави, інститут просування її національних інтересів за межами держав й інтеграційних об'єднань, форма політичного впливу і реалізації зовнішньоекономічної політики держави та здійснення державно-приватного партнерства у сфері міжнародної діяльності, де переплітається багатоманітність інтересів і суперечностей.* З урахуванням зазначеного фінансова дипломатія – це не просто похідна від класичної чи економічної дипломатії; вона функціонує як об'єктивна самостійна форма.

Глобальні трансформаційні процеси, що посилились на межі XX – XXI ст., особливо глобалізація світового фінансового середовища, створили нові передумови щодо економізації міжнародних відносин та розширення класичного дипломатичного інструментарію формування зовнішньої (у т. ч. економічної й фінансової) політики окремих акторів у системі міжнародних відносин. Передусім відбулося усвідомлення того, що «...жодна держава не може впоратися з глобальними викликами самостійно, оскільки проблеми стали занадто складними і дуже багато гравців конкурують на міжнародній арені» [23, с. 30]. При цьому на глобальні економічні процеси дедалі меншою мірою впливає влада окремих держав, а більшою мірою – ринкові сили, зокрема мультинаціональні компанії, транснаціональні банки та інші фінансові установи, міжнародні фінансові організації. Разом з тим, «...більшість націй стикнулися зі схожими проблемами і почали усвідомлювати необхідність перетворення спільних інтересів на спільні дії. У результаті, у держав виникли стимули для спільних колективних дій і прийняття на себе певної частки відповідальності» [23, с. 31]. Інакше кажучи, досягнуті масштаби глобалізації тепер уже визначають ціну, яку мають сплачувати у разі неефективних заходів з боку суверенних держав економічні суб'єкти не тільки цієї держави, а й часто багатьох інших. Як зауважує український економіст О. Шаров, «...фінансові аспекти економічної дипломатії настільки багатогранні, що дипломатична діяльність держави та інших зовнішньоекономічних акторів щодо міжнародних фінансових організацій і великих транснаціональних фінансових установ поступово перероджується в окремий напрям сучасної економічної дипломатії – фінансову дипломатію» [23, с. 188].

Фінансова дипломатія – це відносно новий напрям як дипломатичної практики загалом, так і економічної дипломатії зокрема, який виокремився у самостійний лише наприкінці XX ст. Це було зумовлено потребами міжнародної фінансової практики щодо пошуку інструментів підвищення ефективності вирішення спірних питань та прийняття фінансових рішень у складних кризових ситуаціях за допомогою інститутів дипломатії. До цього пов'язані з міжнародними фінансами проблеми, як і система обслуговування міжнародних економічних відносин загалом, розглядалися переважно крізь призму економічної дипломатії.

Незважаючи на суспільну значущість та очевидну необхідність наукового дослідження фінансової дипломатії, її дефінію вання й інтерпретація досі викликають значні труднощі (рис. 13.4).

Рис. 13.4. Основні сутнісні характеристики поняття «фінансова дипломатія»*
*Побудовано автором.

Фінансова дипломатія – це невід'ємна і важлива складова економічної дипломатії поряд з комерційною, торговельною та міграційною дипломатією. З практичної точки зору, фінансову дипломатію достатньо розглядати як складову економічної дипломатії, яка водночас є специфічною галуззю сучасної дипломатичної діяльності, пов›язаною з розглядом валютно-фінансових аспектів економічних проблем як об›єкта співпраці у міжнародних відносинах. Разом з тим, при розгляді економічної дипломатії як складової зовнішньої політики держави, варто наголосити на її міждисциплінарній природі. З цього приводу слушно зазначає О. Шаров: «Економічна дипломатія – це сплав економіки та політики, доведений до рівня прийняття та реалізації управлінських рішень». Вона є сукупністю організаційно-правових інструментів і дій у міжнародній діяльності держави, де

«…зовнішня політика визначає цілі та завдання економічної дипломатії, а та, своєю чергою, використовує свої засоби та методи» [23, с. 8].

З іншого боку, виокремлення фінансової дипломатії в окрему галузь сучасної дипломатичної діяльності має об'єктивний характер, що зумовлено: 1) глобалізацією і транснаціоналізацією бізнесу; 2) активізацією діяльності недержавних акторів; 3) прискореним розвитком інформаційних технологій.

Глобалізація, як багатоаспектний та складний процес суспільної трансформації людства висуває на порядок денний міжнародної спільноти одну комплексну проблему за іншою. Їхнє вирішення потребує, з одного боку, високої швидкості й гнучкості прийняття рішень з боку держави та її дипломатичних представництв, а з іншого – спеціальних експертних знань, які виходять за межі традиційної професійної підготовки кадрових дипломатів. Тому виникає потреба в залученні до процесу прийняття і реалізації дипломатичних рішень некадрових дипломатів – експертів з нетрадиційних для дипломатії сфер діяльності.

Незважаючи на те, що у практиці функції та завдання економічної й фінансової дипломатії дуже часто перетинаються або навіть дублюються, вони є самостійними видами дипломатії – з відповідними об'єктами, суб'єктами, дипломатичними методами та інструментами реалізації міжнародної економічної й фінансової політики. Інакше кажучи, різні види економічної дипломатії – комерційна, торговельна, фінансова і міграційна – характеризують різні форми міжнародних економічних відносин та сфери зовнішньої політики держави. У такому контексті ***фінансова дипломатія*** – це самостійний, багатопрофільний і багаторівневий інститут дипломатії, об'єктом якої виступає зовнішня фінансова політика держави та, зокрема: 1) інвестиційна (в умовах лібералізації міжнародного руху капіталу інвестиції почали відігравати самостійну роль); 2) боргова політика (вона відігравала ключову роль на попередніх етапах розвитку світового ринку капіталу, хоча для деяких країн (і Україна у цьому разі не є винятком) політика зовнішніх запозичень продовжує відігравати не меншу роль у сучасних умовах). Окремо слід виокремити податкові / фіскальні відносини, що звичайно є об'єктом дипломатичних відносин для країн-членів міжнародних регіональних інтеграційних об'єднань (наприклад, Європейського Союзу – як у частині формування спільного бюджету, так і щодо гармонізації податкових систем), а також у контексті вирішення проблем оподаткування міжнародного бізнесу – через укладання міждержавних конвенцій про уникнення подвійного оподаткування або через механізм «оптимізації» податкового навантаження за рахунок використання закордонних («офшорних») юрисдикцій тощо.

Упродовж останніх років у дослідженні фінансової дипломатії відбулися помітні концептуальні зрушення, зокрема щодо загальнометодологічного розуміння її практики та мети. Якщо класична дипломатія пов'язана переважно з державними суб'єктами і державними інтересами, то економічна та фінансова дипломатія не обмежується застосуванням традиційних дипломатичних інструментів для досягнення зовнішньоекономічних і фінансових цілей держави.

Фінансова дипломатія – це система заходів з просування та захисту національних інтересів держави у світовому фінансовому середовищі, де крім міжурядової дипломатії й традиційних дипломатичних інструментів (таких, як протокольні аспекти міждержавної взаємодії, представництво держави у країні перебування, збір, узагальнення і передача інформації, ведення переговорів, укладання міжнародних угод), застосовуються нетрадиційні інструменти та методи лобіювання й адвокації зовнішньоекономічних інтересів держави і реалізації її фінансової політики (наприклад, фінансові санкції, міжнародна фінансова допомога розвитку, методи реструктуризації боргів, інструменти торговельних війн, у тому числі, торговельне ембарго, економічний бойкот та економічна блокада). Інакше кажучи, сучасний світ, переживаючи період турбулентності, потребує нових підходів до вирішення міжнародних проблем. За таких умов дипломатія як одна з найдавніших сфер діяльності людства, не втрачає своєї актуальності, а лише змінює способи і форми співробітництва у системі міжнародних відносин.

На практиці класична дипломатична діяльність, яка безпосередньо здійснюється дипломатичним відомством держави та іншими державними установами (наприклад, міністерствами економіки і фінансів, центральним банком країни), реалізується в межах таких усталених моделей: 1) двостороння дипломатія; 2) багатостороння дипломатія; 3) плюрилатеральна дипломатія. Найбільш формалізованою (з інституційної точки зору) й історично найдавнішою є двостороння дипломатія, спрямована на реалізацію зовнішньополітичних завдань своїх держав за допомогою встановлення і підтримання контактів між двома державами на постійній основі. Водночас багатостороння дипломатія, як система дипломатичних відносин між кількома державами та/або між державами і міжнародними організаціями склалася у другій половині XX ст. та функціонує в інституційних межах, регламентованих міжнародними або окремими міждержавними угодами. Вона передбачає декілька інституційних форм, зокрема: універсальну багатосторонню дипломатію на базі ратифікованих міжнародних договорів і конвенцій; багатосторонню дипломатію на основі договорів та конвенцій, приєднання до яких обумовлено певними вимогами, виконання яких є обов'язковим. Один із варіантів багатосто-

ронньої дипломатії, яка вирізняється за характером членства – це плюрилатеральна дипломатія. Тут йдеться про угоди відкритого типу, коли будь-яка країна може добровільно приєднатися до угоди і при цьому не потрібно згоди всіх сторін-учасниць (наприклад, ГАТТ) та угоди з обмеженим колом учасників, які мають спільні інтереси в якійсь конкретній галузі (наприклад, Угода про торгівлю цивільною авіаційною технікою, Угода про державні закупівлі, що дійсні лише для тих країн, які їх підписали).

З кінця XX ст. інтерес із традиційних моделей класичної дипломатії почав поступово зміщуватися у бік нових, більш актуальних видів міжнародних відносин. Зокрема, зростає роль суб'єктів на субнаціональному і недержавному рівнях та вплив їхніх економічних інтересів на дипломатичну практику і міжнародні процеси. Відповідно на цій основі вчені розробили нові концепції дипломатії – мережеву, каталітичну та розширений варіант багатосторонньої дипломатії, що надають нові інструменти для державних і недержавних суб'єктів у дипломатичній практиці, а також розуміння різноманітності й мінливості дипломатичних процесів у сучасному глобалізованому світі. Так, наприклад, дискусії з питань подолання світових фінансових чи економічних криз і обговорення проблем з реформування глобальної фінансової архітектури ведуться на всіх міжнародних майданчиках – від ООН та її спеціалізованих установ (МВФ і Світового банку) до G-20 як найбільш представницького форуму багатосторонньої дипломатії (рис. 13.5).

Сучасні глобальні трансформації породжують нові виклики і водночас, відкривають нові можливості, а комунікаційні й інформаційні технології сприяють глобальній взаємодії широкого кола акторів і агентів глобального фінансового середовища у фінансовому та часовому вимірах. За таких умов залишати поза увагою діяльність міжнародного бізнесу, активність міжнародних неурядових організацій, а також зростаючу роль соціальних медіа, що забезпечують швидкий мобілізаційний ефект, є не лише недоцільно, а й нераціонально.

В умовах таких трансформацій дипломатична діяльність стає складнішою і багатовимірною. У ній все очевидніше окреслюються два основних вектори взаємодії на суб'єктному рівні: перший – пов'язаний з впливом на офіційні структури (кадрових дипломатів та політиків), тоді як другий (більше відомий як публічна дипломатія) – на громадські організації, бізнес та населення країн. Інакше кажучи, дипломатична діяльність тепер не обмежується лише міждержавними зовнішньополітичними відносинами, а охоплює також економічні, фінансові, соціальні й культурні відносини, інтегруючи у мережу акторів і агентів дипломатії глобального фінансового середовища. З появою «нових» дипломатичних

Рис. 13.5. Інституційна структура багатосторонньої фінансової дипломатії

*Побудовано автором.

акторів еволюціонувало концептуальне розуміння дипломатії, актуалізуючи розвиток нових форм дипломатичної практики (рис. 13.6).

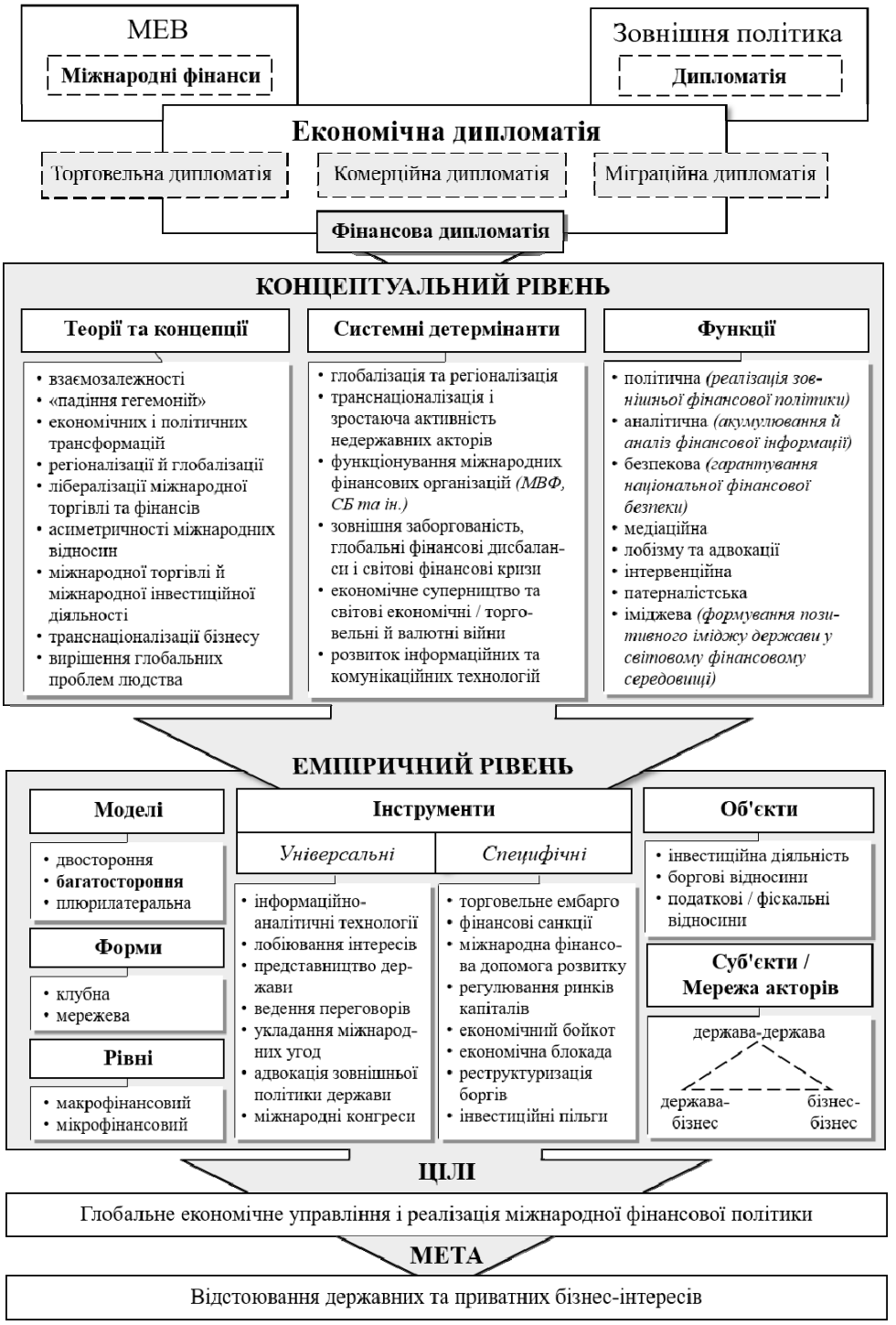

Рис. 13.6. Концептуальна модель «фінансової дипломатії»

*Побудовано автором.

У сучасному світі дедалі більше акторів й агентів втягуються в міжнародну діяльність, розширюючи масштаби економічного та фінансового співробітництва як шляхом укладання міжнародних угод, так і через безконтактне здійснення фінансових операцій у найвіддаленіших куточках земної кулі. Динамічне «зрощування» світу бізнесу з дипломатією висуває до професійних дипломатів нові вимоги. Вони мають експертно розбиратися в «лабіринтах світової економіки» та сприяти просуванню національного бізнесу на світові ринки.

Фінансову дипломатію також варто розглядати як поєднання теоретичних концепцій, наукових знань і практичного мистецтва (рис. 13.6).

Так, фінансова дипломатія як наука у концептуальному вимірі виявляє причинно-наслідкові зв'язки, вивчає реалії й відстежує системні детермінанти розвитку дипломатичних відносин в історичній ретроспективі. Проте наука, як правило, не пропонує практичних рішень, вона лише забезпечує відповідним методологічним апаратом і потрібними теоретичними знаннями та концепціями. Водночас дипломатична практика, навпаки, має справу з прийняттям і реалізацією конкретних рішень щодо просування та лобіювання національних інтересів держави, реалізації відповідної стратегії й тактики зовнішньої політики держави на різних організаційних рівнях міжнародних відносин.

На емпіричному рівні фінансова дипломатія знаходить свій вияв у фінансово-правових нормах, організаційних моделях, а також у сукупності форм, методів та інструментів, які застосовуються у міжнародних фінансових відносинах (операціях). Вона спрямована на активізацію зовнішньоторговельних операцій, реалізацію валютно-фінансових і кредитних відносин, вирішення глобальних фінансових проблем та реалізацію міжнародної інвестиційної й фінансової політики.

Отже, фінансова дипломатія як мистецтво – це творче та ефективне поєднання зовнішньої фінансової політики держави із зовнішньополітичним менеджментом як у сфері офіційної, так і у сфері корпоративної дипломатичної практики для лобіювання й адвокації державних фінансових та приватних бізнес-інтересів.

ПРАКТИКУМ

Базові терміни і поняття

Міжнародні фінанси, світове фінансове середовище, валютно-фінансові потоки, світовий фінансовий ринок, міжнародний фінансовий ринок, фінанси міжнародних організацій, міжнародні фінансові інституції, Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку, багатосторонні фінансові інститути роз-

витку, міжнародні регіональні банки розвитку, фінансові / нефінансові корпорації, глобальні фінансові дисбаланси, світові фінансові кризи, економічна дипломатія, фінансова дипломатія, актори / агенти корпоративної дипломатії.

Контрольні запитання і завдання

1. *Розкрийте суть міжнародних фінансів у широкому й вузькому розумінні.*
2. *Охарактеризуйте багатоаспектну сутність поняття «міжнародні фінанси» та їхнє функціональне призначення.*
3. *Розкрийте суть і охарактеризуйте основні складові світового фінансового середовища.*
4. *Які системні детермінанти впливають на розвиток світового фінансового середовища?*
5. *Дайте визначення понять «світовий фінансовий ринок» та «міжнародний фінансовий ринок». У чому полягає принципова відмінність міжнародного фінансового ринку від світового?*
6. *Назвіть основні сегменти міжнародного фінансового ринку. В чому полягає суперечливість сегментарної структури міжнародного фінансового ринку?*
7. *Що таке міжнародні організації й міжнародні фінансові інституції? Що між ними спільного, а що відмінного?*
8. *Чим зумовлена поява міжнародних фінансових організацій (інституцій)? Що спільного і що відмінного у функціональному призначенні МВФ та Світового банку?*
9. *Що таке глобальні фінансові дисбаланси? Розкрийте основні концептуальні підходи до трактування поняття «глобальні фінансові дисбаланси», скориставшись такими загальновідомими філософськими категоріями, як «сутність» і «явище», «зміст» та «форма».*
10. *Розкрийте основні сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів. Назвіть основні види глобальних фінансових дисбалансів й їхні ідентифікаційні ознаки.*
11. *Розкрийте суть і роль фінансової дипломатії та її зв'язок з економічною дипломатією.*
12. *Які чинники сприяли виокремленню фінансової дипломатії в окрему сферу дипломатичної практики?*
13. *Розкрийте основні сутнісні характеристики поняття «фінансова дипломатія». Які складові зовнішньої фінансової політики є об'єктами впливу фінансової дипломатії?*
14. *Назвіть основні складові й охарактеризуйте інституційну структуру багатосторонньої фінансової дипломатії.*
15. *Охарактеризуйте концептуальну модель «фінансової дипломатії».*

Рекомендована література

1. *International finance: training manual. Ed. by Y. Kozak. 5th edition, revised and enlarged. Kiev – Chisinau – Katowice – New York – Tbilisi : CUL, 2015. 287 p.*
2. *Harris J. M. International Finance. Barron's Educational Series, 1992. 218 p.*
3. *Pilbeam K. International Finance. 5th edition. Bloomsbury Publishing, 2023. 568 p.*
4. *Iwanicz-Drozdowska M., Malinowska-Misiąg E., Mielus P., Smaga P., Witkowski B. The Role of Crises in Shaping Financial Systems From the Global Financial Crisis to COVID-19. Routledge, 2022. 184 p.*
5. *Levi M. D. International Finance. Fourth edition. New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2005. 585 p.*
6. *Eng M., Lees F. A., Mauer L. J. Global Finance. 2nd edition. Addison-Wesley Pub (Sd), 1997. 716 p.*
7. *Krugman P., Obstfeld M. International Finance: Theory and Policy. 12th Edition. Pearson, 2022.*
8. *Lindert P. H. International Economics. 9th edition. Irwin Professional Publishing, 1991. 682 p.*
9. *Боринець С. Я. Міжнародні фінанси : підруч. Київ : Либідь, 2003. 784 с.*
10. *Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 572 с.*
11. *Горбач Л. М., Плотніков О. В. Міжнародні фінанси : підручник. Київ : Кондор, 2019. 528 с.*
12. *Доровська С., Шило В., Ільїна С., Іванова Н., Барабанова В. Міжнародні фінанси (за модульною системою навчання) : теор.-практ. посіб. Київ : Кондор, 2008. 310 с.*
13. *Зайцева І. Ю. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Харків : УкрДАЗТ, 2015. 311 с.*
14. *Касьянова Н. В., Кочетков В. М. та ін. Міжнародна фінансова система : підруч. Київ : ЛІРА-К, 2023. 270 с.*
15. *Козак Ю. Міжнародні фінанси: кредитно-модульний курс. Київ : Центр учб. літ., 2020. 288 с.*
16. *Кравчук Н., Луцишин О. Стратегічні домінанти економічної дипломатії в умовах асиметрій глобального розвитку. Економічний аналіз. 2021. Т. 31, № 1. С. 57–68. URL : http://econa.wunu.edu.ua/index.php/econa/article/view/1895*
17. *Кравчук Н., Луцишин О. Фінансова дипломатія у міждисциплінарному дискурсі. Світ фінансів. 2021. Вип. 2 (67). С. 129–145 с. URL : http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1442/1448*
18. *Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору. Київ : Знання, 2012. 782 с.*
19. *Макаренко М. І. Міжнародні фінанси : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2019. 548 с.*

20. *Міжнародні фінанси : підруч. / за наук. ред. О. М. Мозгового. Київ : КНЕУ, 2015. 515 с.*
21. *Міжнародні фінанси : підруч. / за ред. О. І. Рогача. Київ : Либідь, 2003. 784 с.*
22. *Фінанси : підруч. / за ред. С. І. Юрія., В. М. Федосова. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2012. 688 с.*
23. *Шаров О. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи : моногр. Київ : НІСД, 2019. 560 с.*
24. *Шемет Т. С. Міжнародні фінанси : підруч. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2000. 336 с.*

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Володимир Горин, Василь Дем'янишин, Ольга Кириленко,
Тетяна Кізима, Ольга Кнейслер, Наталія Кравчук,
Андрій Крисоватий, Зоряна Лободіна, Олег Луцишин,
Олена Петрушка, Наталія Спасів**

ФІНАНСИ

**За редакцією доктора економічних наук,
професора А. І. Крисоватого**

Підручник

Редактор *Інна Калачик, Оксана Бойчук, Інна Буняк*
Комп'ютерна верстка *Надії Демчук*
Дизайн обкладинки *Марії Одобецької*

Підписано до друку 17.04.2024 р.
Формат 60x100 1/16. Гарнітура Bookman Old Style.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 50,9. Обл. вид. арк. 39,2.
Зам. № 101-24. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46009
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua